

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

ŞARK YÜLDÜSİ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ОЙНОМАСИ

2 ' 1993

62-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

*(Таъқид ва адабиётшунослик
бўлими мудири)*

Тоҳир МАЛИК

(Масъул котиб)

Омон МУХТОРОВ

(Бош муҳаррир ўринбосари)

Икром ОТАМУРОД

(Назм бўлими мудири)

Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ

(Мақоланавислик бўлими мудири)

Асқар ҲАЙДАРОВ

(Мерос ва қадрият бўлими мудири)

МУССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕҲНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА БИРЛАШМАСИ

- Нимадан кўрқасан?
- Зовур ичида бир одам ётипти. Оёғи кўриниб турибди.

Шониёзов зовур устига тўшалган тут шохларини у ёкдан-бу ёкка ирғита бошлади. Бошқалар ҳам ишга киришишди. Бир неча дақиқадан сўнг зовур усти тозаланиб, улар даҳшатли манзаранинг гувоҳи бўлдилар. Четларида гиёҳлар осилиб турган чуқур зовур тубида икки оёқ ётар эди. Бир жуфт маҳси ҳам... Шониёзов онасининг маҳсиларини дарров таниди. Бир амаллаб зовур ичига тушди-ю, кичқириб юборди. Анурезов ҳам тушди. Ҳадичанинг боши устида итчивинлар изғир, кўзи очик, аммо бўйни йўк, гавдаси қийма-қийма, айрим суяклари сочилиб ётар эди. Маҳси ичидаги оёқнинг бири иккинчисидан узунроқ. Улар ҳам гавдадан айри ётибди...

Таниқли қримтатар адиби Айдер Османнинг «Яхши кунлар умиди» сарлавҳали янги қиссаси қрим-татар халқи бошига тушган оғир кулфатлар ҳақида ҳикоя қилади.

*Бу юртнинг бошига етган
Бало асли
бахилликдир,
Бахиллик бўлса ҳар ерда
Низодир,
ноаҳилликдир.
Низову ноаҳиллик оқибат
Туронни чўктирди,
Шунинг-чун қадди долдир,
Рангида доим
заҳилликдир.*

Бу сатрлар нуктадон шоир Жамол Камолнинг «Бир юз бир ғазал» китобидан саралаб, ойномамизга лутф ила тақдим этган ғазалидан олинди.

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Неъмат АМИНОВ, Саид АҲМАД, Бўрибой АҲМЕДОВ, Машираб БОБОЕВ, Эркин ВОҲИДОВ, Қодиржон ИБРОҲИМОВ, Хуришид ДАВРОН, Мирзо КЕНЖАБЕК, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурад Муҳаммад ДУСТ, Тўлан НИЗОМ, Умарали НОРМАТОВ, Гулчеҳра НУРИЛЛАЕВА, Эркин САМАНДАР, Жуманазар САЛАЕВ, Муҳаммад СОЛИХ, Хайриддин СУЛТОНОВ, Абдураим ТУРСУНМАТОВ, Улмас УМАРБЕКОВ, Носир ФОЗИЛОВ, Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФИДДИНОВ, Бобоҳон ШАРИПОВ, Ислом ШОҒУЛОМОВ, Азиз КАЮМОВ, Ҳамид ҒУЛОМ, Раҳмон КҮЧҚОРОВ.

Кўнгул мулкининг Заҳрида

Алишер Навоий

«ҒАРОҲИЙ-УС-СИҒАР» ДЕВОНИДАН

Мир тоғтар кўнгулмда крдоон дин جدا بولغان بلا
جان دادور ديوانه کونکومدين خطا بولغان بلا

*Ер тутар кўнгулмда гардундин жудо бўлган бало,
Жондадур девона кўнгулмдин хато бўлган бало.*

*Истаманким, ишқ мендин ўзгани қилғай асир,
Ҳеч кишига бўлмасун, ё раб, манго бўлган бало.*

*Шод юзланманг балолар бизгаким бўлмас халос,
Бу кўнгул зиндони ичра мубтало бўлган бало.*

*Васлида рашк ўлтурур, ҳажрида-ғам, ваҳким, манга
Васл аро бўлган балодур ҳажр аро бўлган бало.*

*Ўлдурурлар ҳамдаминг бўлсам, ўлармен, бўлмасам,
Бўлмаган, жоно, сеңинг бирла бало, бўлган бало.*

*Носихо, ошиқлиғимни манъ қилдинг, билмадинг,
Ким, насиҳат бирла дафъ ўлмас қазо бўлган бало.*

*Чун балосиз ком йўқ, топмас бақо комин магар
Кимки, они ўртамас оти фано бўлган бало.*

*Эй Навоий, токи борди ёр, билдим ҳажр эмиш
Шиддат ичра ҳар баляятдин сиво бўлган бало.*

*Кўнгул мулкининг гавҳари. Нима бу? Бу — васл уммеди. Ҳажр доғи.
Дард. Меҳр. Азоб. Муҳаббат. Азиз муштарийлар, ҳазрат Алишер Навоий
ҳамда мавлоно Заҳриддин Муҳаммад Бобур кўнгул мулкининг гавҳар-
ларидан намуналар беряпмиз. Зора, улар сизнинг ҳам кўнглингиздаги
нурларни ёқса. Зора, улар сизнинг ҳам кўнглингиздаги туйғуларни уйғотса...*

Таҳририят

زلف و یوزدین سنبلینکنی کل اوزا تر قتمه کوپ
 دهر باغیدا کل و سنبل ایشین بو تر قتمه کوپ

Зулфу юздин сунбулунгни гул уза таркатма кўп,
 Даҳр боғида гулу сунбул исин бутратма кўп.

Кўзларингким, масти хоболуд эрур кўп овлама,
 Ҳар сари уйқуға борған фитнани уйғатма кўп.

Зулфиға, эй мушк, истарсен қаримчи бандалиғ,
 Йўқ ҳадинг кечкил бу савдодин ўзунгни сотма кўп.

Уйнай-ўйнай ўлдурур бир-бир улусни кўзларинг,
 Шўх қотилларни жонлар қасдиға ўйнатма кўп.

Тийрадур Мажнунки, мендек дебсен они, эй хирад,
 Ақлу ҳуш аҳлини бу девонаға ўхшатма кўп.

Эйки, мужгондин ясол туздунг кўнгуллар сайдиға,
 Кўз юмуб очқунча ушбу хайлни қўзгатма кўп.

Эл била ҳар дам қадаҳ янглиғ кулуб, эй муғбача,
 Қон ёшим сочиб суроҳийдек мени йиғлатма кўп.

Сафҳайи хотирда, эй ориф, керакдур еру бас,
 Софийи ваҳдатқа хошоки хавотир қотма кўп.

Чун Навоий қисмати жоми май ўлмиш, эй фақиҳ,
 Сарзаниш айлаб анга санғи маломат отма кўп.

عجایب تیره دور مجریم تونی ای مھری یوق ماھیم
 مکر ساوردی عشقینک اورتا کان لارینک کولین آمیم

Ажойиб тийрадур ҳажрим тунни, эй меҳри йўқ моҳим,
 Магар совурди ишқинг ўртаганларнинг кулин оҳим.

Вужудим ул қуёш ҳажрида андоқ муртафиъ бўлди.
 Ки, мумкин йўқ ани истарда бўлмоқ соя ҳамроҳим.

Юзуннинг акси қоҳий қилди кўнуннинг ушоқ тошин
 Камоли ишқ кўрким, каҳрабо ижод этар қоҳим.

Кўнгул ҳар ғамзаси ўқинки, бордур, орзу қилди,
 Биҳамдиллоҳки, еткурди неким, бор эрди диллоҳим.

Ясай дард ўқларидин бир оқ уй жон гулшани ичра
 Ки, кўнгулда ториқса, анда киргай моҳи хиргоҳим.

Кўнгул афсонасиң гоҳе десам, элни тутар уйқу
 Ва лекин ҳар замон сесқандурур афғони ногоҳим.

Қилиб майхона туфроғин ватан қон ютмоғин кўргил
 Ки, бу бир бодайи айшимдурур ул маснади жоҳим.

Эрур бир муғбача илгидин ичмак орзусидин
 Фано дайрида ҳар дам бир эшикдин шайғилиллоҳим.

Умид улким қадам сарвақтима еткургай огоҳе,
 Навоий гар талаб йўлида бўлса жони огоҳим.

کویدا ییغلار ایدییم مین زار هم بهیارغ
ایمدی ییغلارلار باری بهیارلار مین زارغ

Кўйида йиғлар эрдим мен зор ҳар беморға,
Эмди йиғларлар бари беморлар мен зорға.

Ҳажри бепоен йўлин қатъ айламак душвор эзур,
Заъфдин менким юрурмен қўл таяб деворға.

Телба кўнглумнинг қушидин қону юздин заъфарон,
Қилсалар дафъи жунунум басдузур туморға.

Ишқ пайдову ниҳон ўлдурди, лекин йўқ тузур
Заҳра бу ҳолимни ҳам ихфоға, ҳам изорға.

Зулфида мен фонию тасбиҳ ила мағзур шайх,
Субҳа торин бас, не янглиғ ўхшатай зуннорға.

Йўқ ажаб ўлсам дағи кавсар суғи бўлғай насиб,
Назъ вақти солсам ўзни кулбайи хамморға.

Зор ўлуб мисқин Навоий нечаким чекти фиғон,
Қилмади ул ой тараҳҳум бу фиғону зорға.

* * *

يارکيم يار ليغ بيلاکو کسوم ياراسين باغلاميش
انداوت توشميش کونکلدين قان ترش قيلميش

Ёрким ёғли била кўксум ёросиң боғламиш,
Анда ўт тушмуш кўнгулдин қон тарашишуҳ қилмамиш.

Буки пора-порадур кўйган бағир бирла кўнгул,
Итлари оллида ул кофир ҳамоно тўғрамиш.

Риштайи зулфунгдаким, тушмиш гириҳлар беҳисоб,
Гўйиё қатл айлаган элнинг ҳисобин асрамиш.

Бир киши савдойий ўлмай қолмағай бу навъким,
Олам ичра суңбули зулфунг насими бутрамиш.

Бошима тиг урди, кўксум чоку бағрим қилди захм,
Мастқ бебоким дедим қаҳр этмиш, ул худ ўйнамиш.

Ҳар сари бир захмлиқ узвум узулган топмиш эл
Нотавон жисмимниким, кўйида итлар судрамиш.

Олам аҳли ичра билдег муғтанам ҳар кимсаким,
Ҳар вафоға минг жафо айлар кишига учрамиш.

Кўзғама булбулни кўп, эй гулки, даврон боғида.
Қолмайин қўзғалмайин улким, бировни қўзғамиш.

Изтиробидин Навоий кўнгли бир дам тўхтамас,
Сенсизин, соғинмаким, ғурбатда кўнгли тўқтамиш.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

ҲАЗАЛҲАҲ

ایشیکینکده باش اورارمین تیلیبلار مکلیغ یوروب
ای پری یول میروصا اینکده کیم کیمای باش اوروب

Эшигингда бош урармен телбалар янглиғ юруб,
Эй парий йўл бер висодингғаки, кетмай бош уруб.

Сарв қаддинг борида ўз қаддини чун қилди васф,
Утқа ёқди боғбон сарви сиҳийсин сіндуруб.

Ўлтуруб эрди, қўпуб кетмакка чун азм айлади,
Ена турғузди мени, алҳамдулиллоҳ, ўлтуруб.

Кўзлари сайд айлар учун телба кўнглумни менинг
Қоши ёсини кўруб, кирпич ўқини тўлдуруб.

То сабо зулфини ул гулнинг паришон айлади,
Жон била ақлу кўнгулни елга бердим совуруб.

Бўйнума занжири ғам, ё бўғзума тийғи ситам,
Ҳар не келса ишқ йўлида турибмен телмуруб.

Мен билурмен кўзи қотил, лаъли жонбахш эрканин,
Чунки Бобур ҳажрида кўп йиғладим оғзим қуруб.

قدوخطینک بیلکوزو یوزونک ای سروی سمین تن
بیری سرو و بیری ریجان بیری نرکنز بیری کلشن

Қаду хаттинг била кўзу юзунг, эй сарви сиймин тан,
Бири сарву бири райҳон, бири наргис, бири гулшан.

Ҳадису лаълу рафтору жамолингдан эрур ҳар дам
Тилим гўё, сўзум рангин, кўнгул ҳуррам, кўзум равшан.

Мени мадҳушу мисқин найлай ул шўҳи бало бирла,
Мен асру бедилу беҳуд, ул асру пурдилу пурфан.

Фалак жавру жафосидин, ул ой дарду балосидин,
Чекармен нолаву афғон, қилурмен гиряву шеван.

Балойи ишқу ёлғузлуқ, доғи ҳижрону ғурбатда,
Отим Мажнун, кишим меҳнат, ишим зорий, ерим гулхан.

Ўқунг бирла хаёлинг, дардингу меҳрингга Бобурдек
Таним манзил, кўзум маскан, кўкус маъво, кўнгул маҳзан.

جمالیئک صفینی ای آی نیچے المدین ایشیتکای مین
نی کوان بولغای وصالیک غیمنی دلخستیتکای مین

Жамолинг васфини эй ой, неча элдин эшитгаймен,
Не кун бұлгай висолдингга мени дилхаста етгаймен.

Тараххум юзидин юзунгни кўрмакка буюргайсен,
Хуш улким, оразингни кўргамен, сўзунг эшитгаймен.

Итингдурман, сочинг занжирини бўйнулмга маҳкам қил
Ки, водийи фироқинг ичра кўрқарменки, йитгаймен.

Тараххум қилмасаңг, ё боқмай истиғно била ўтсаңг,
Тазарруф қилгамен, ё йиғлағаймен, ўзга нетгаймен.

Муюссар бўлмаса бошимни қўймоқлик оёғиға,
Бошимни олиб, эй Бобур, оёқ етганча кетгаймен.

نیچے دوران غصه بولغای مینیک جانیمکا خاص
کاشکی اولسام داعی بو غصه دین بولسام خلاص

Неча даврон ғусса бұлгай менинг жонимга хос,
Кошки ўлсам доғи бу ғуссадин бўлсам халос.

Оху вовайло сурудим, дарду ғам ҳамсүхбатим,
Бода ашким қони, ким кўрди мунингдек базми хос?

Гар шикастим бўлса паст ағёрдин таън этмангиз
Ким, шикастиға сабаб олмосиңг бордур расос.

Ошиқ ўлғач бехуду девона бўлдим, билмадим,
Ким парий рухсоралар ишқиға бу эрмиш хавос.

Хўбларни кўз кўриб қон қилди. Бобур бағрини,
Энди кўздин қон тўкарменким, будур анга қасос.

آلدى كونكلامنى سافيندیم كيم منكا دلدار ايميش
بيلماديم بو نوع مين دين اول پرى بيز ايميش

Олди кўнглумни соғиндимким, манга дилдор эмиш,
Билмадим бу навъ мендин ул парий безор эмиш.

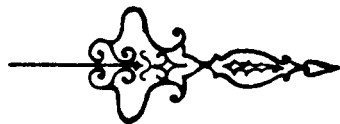
Ошиқ ўлғач кўрдум ул шамшод қаддин юз била,
Оллоҳ, оллоҳ, ишқ аро мундоқ балолар бор эмиш.

Илтифот этмаслигин бози хаёл айлар эдим,
Энди билдимким, анга мендин бу янглиғ ор эмиш.

Ул парий ишқида йўқ ўлмакдин ўзга чорайе,
Чун ўзи қотил, сўзи муҳлик, кўзи хунхор эмиш.

Хусн аҳли, эй кўнгул, олам аро ишқ аҳлининг,
Кўнглини соҳлар эмиш, ҳар кимгаким дилдор эмиш.

Ул вафосиз ёрдин чекмак не, яъни, мунча ғам,
Хусн аҳли чунки, Бобур, дунёда бисёр эмиш.

Абдурашид Нурмурод

БОЛАЛИККА ОТИЛГАН ЎҚ

Хужжатли қисса

САДО БЕРАДИ...

Езувчи Абдурашид Нурмуроднинг мазкур асарини адабиётимизда янгича тарз (жанр) дейиш мумкин. Адабиётчилар бу туркум асарларни рўман-хотира, ҳужжатли рўман, оғзаки тарих... деб аташмоқда. Гап нима деб аталишида эмас, моҳиятида.

«Болаликка отилган ўқ»нинг қаҳрамонлари болалик шоду ҳуррамликларини, масрур дамлари нелигини билмаган, татилаган одамлардир. Бундай одамлар, айни пайтда ҳар бир қишлоқда, маҳаллада яшайдилар. Улар олисда кечган урушнинг оғир асорати — ўзлари бошига, юртимиз бошига не кўргиликлар солганини ҳикоя қилиб берадилар. Бундай ҳикояларни илгари ҳам эшитган бўлсак-да, лоқайдлигимиз туфайли, унчалик эътибор бермаганмиз. Муаллиф ана шундай ўзаро гурунларда айтилган тарихни ўз фокуси, мақсадига тегишли ўринларни қоғозга тушириб, Ўзбекистоннинг, одамлар табиатининг уруш давридаги манзарасини чизиб беради. Жонли ҳикоялар қалбимизда ўчмас из қолдиради. Одамларнинг мусибатли оларига шерик бўлганимизни сезмай қоламиз, болалигига ачинамиз. Бундай туйғу сизни ҳам чулғаб олади деб умид қиламиз.

«Нотаниш аёл қишлоғимизга оралади.

Баҳор эди. Чарақлаб чиккан куёшнинг тафти сезилмайди. Аммо аёл, чокидан сўкилган, кийилавериб ҳилвираб қолган қўйлақда. Ҳали сутдан ажралмаган боласини увода чопонга ўраган. Қачонлардир тикилган чопон... Ҳозир, ундай чопонни қишлоқ болалари, хатто тойхорларининг устига ҳам ташламайди.

Аёл дуч келган хонадон эшигига бош суқиб, бир бурда нон сўради. Аммо ҳеч ким ўзидан орттириб унга мурувват кўрсата олмади.

Сўнги эшикдан йнглаб чикди. Боласини бағрига маҳкамрок сиқиб, биздан бир тоғ наридаги Обой қишлоғи томон, ўрлади.

Ортига қайрилиб қарамади.

Хорғин-хорғин, эзгин-эзгин кадамлар ташлаб борарди.

Эртасига онам, йиртиқ-ямоқ халтанг елкамга ташлаб, Бештутдан шувок юлиб келишимни айтди. Қишлоқнинг тўрт-беш нафар боласи йнгилиниб йўлга тушдик. Ҳаммамизнинг елкамизда ҳилвираган, йиртиқ халталар. Янгиси йўқ. Оналаримиз янгисини оталаримиз келганда тикиб беришга ваъда қилишган. Оталаримизни тонгда йўлбошига, тунда кирга чиқиб кутамиз. Кетган томонлардан хабар йўқ. Шу сабаб эски халта ҳам елкадан тушмайди. Қишлоқ атрофида шувок ҳам қолмади. Шунинг учун оналаримиз уйқудан туришимиз билан олис Бештут томон ҳайдашади. Тонгда йўлга тушмасак қайтиб келиш даргумон. Қоронғи тушиб қолади.

Шувок кўпроқ ўсган майдонга уч-тўрт соат йўл юриб, хориб-чарчаб етиб борамиз. Юлишга мадор қолмайди. Аммо юлиш керак...

Ўша кунни ҳам омоч тортган ҳўкиздай пишиллаб

Бештутга етдик. Шерикларим шувоги бўлик ерни эгаллади. Менга тошлар орасидан юлишини тайинлашди. Шувок сийрак бўлса ҳам, бош кўтармасдан, тиришиб-тирмашиб суғура бошладим. Бир лаҳза нафас ростлаш учун қаддимни тиклаганимда, мендан ўн қадамча нарида, жажжи бармоқлари тошни маҳкам ушлаган (унинг белидан елкасигача тош билан ўралган эди), сочлари баҳор эпкинидан ўйноқлаётган болага кўзим тушди. У кулмасди, йиғламасди, фақат менга тикилиб турарди.

Болакайнинг эски чопони менга жуда таниш эди. Ҳа, у кеча онаси билан ҳар хонадонга бош суқиб, бир бурда нон излаб юрган аёлнинг фарзанди эди.

...Уруш йиллари ёдга тушганда, ўша боланинг жажжи бармоқлари, титраб турган сочлари, менга тикилиб турган кўзлари бот-бот қаршимга келаверади».

Нуроталик Худойкул ака менга шундай ҳикоя қилиб берганди ўз болалигини.

Жумалик Бобурод ака эса: «Ўқитувчимиз танаффус эълон қиларди-ю, синфдан чиқиб кетмасди. Ўқувчилар ҳам. Мактабда ҳам, кўчада ҳам деярли хурсандчилик, ўйин-кулги бўлмасди. Хатто тўп-тўп бўлишиб, гаплашиб ҳам юрмасдик. Мактабга якка-ёлгиз, жимгина бориб, жимгина қайтардик. Катталарнинг ўй-хаёли бизларни босиб тургандай эди. Ўша ўй-хаёллар бизга ҳам юккан эди. Уруш!..», дея қадок кўллари билан ёстикни асабий ғижимлаганда, қаршимда олтмишдан ошган отахон эмас, ўн ёшли болакай ўтиргандай эди. Ешланган кўзларида эса қирк биринчи йилнинг азобли, армонли асоратлари судраларди.

Панжакентлик Додарой онаниг ўгли ҳам уруш даврининг боласи.

Фронтдан қочган бир кўрқок бола «мени кўриб қолди, энди ҳукуматга хабар беради», деган ваҳимада унинг бошидан отади. Бола йиқилади. Қочок эса «ўлди», деган ўйда уни чангалзор орасида қолдириб кетади.

Бола ўлмаганиди. Уни топиб оладилар. Ҳали ҳам ҳаёт: ёши эллиқдан ошган. Эрининг фронтда ҳалок бўлганлиги етмагандек, онанинг фарзанди ҳам ортда ногирон бўлиб қолди. Уни шу ерлик «фашист» отди.

Саксон ёшли она ҳамон боласи атрофида гирдиқапалак.

Душман ўқидан боболаримиз ўлаверди. Ортда қолганлар қалб жароҳатини олаверди.

Эл топган-тутганини фронтга жўнатди. Қаттол душман шаҳарларни вайрон қилиб келаверди. Симёғочга осылган карнайлардан: «Совет қўшинлари Брестни, Минскни, Киевни вақтинча ташлаб чиқинди», деган аламзада овоз ҳар тонг таралаверди. Оналар, оталар, келинлар боши ҳам; йиғлашди. Болалар эса катта-

ларни юпатмоққа тушишди, бошларига келиб туришди.

Улар ҳар бир ташлаб чиқилган шаҳар, қишлоқнинг куйиб қул бўлганлигини, олисдаги тенгдошларининг ёнганлигини, отилганлигини билишмасди.

Дала шийпонларининг пештоқида эса «Ҳамма нарса фронт учун!», «Ҳамма нарса галаба учун!» шиори пайдо бўлди.

Ортадагилар ўзлари кўк қайнатишиб, оч-юпун бўлса-да, қадок кўллари билан етиштирган бугдойини, пахтасини кизил қарвонга юклади.

«Отамни қирк биринчи йилнинг ёзида олди, — деб эслайди китоблик Раҳмон ака, — орадан икки ой ўтиб мактуб келди. Унда шундай дейилганди: «Болажоним, онангга ёрдамлаш. Укаларингга ақлли ака бўл. Худо хоҳласа, соғ-омон қайтарман».

Ўзимизда ёғин-сочин бошлангандир. Бизларда совук, қор гупиллаб ёғиб турибди. Аёзнинг тиғи шинеллардан ҳам ўтиб, баданингга санчилади. Оёқларимизда қирза этик. Сафда бир пас қимирламай туриб қолсанг, оёқларинг акашак бўлиб музлаб қолади. Қашқадарёнинг иссиғига жуда ўрганиб қолган эканмиз-да».

Ўша тун отамни ўйлаб, уйқуга кетдим. Туш кўрдим. Отам қор устида яланғоч турганмиш. Қип-қизил оёқларини менга кўрсатиб: «Болам, ҳеч бўлмаса оёғимни ўраб олиш учун пайтава бергин», дейди.

Уйғониб кетдим. Моғорлаган ром деразаларига оппоқ тонг ёғдуси урилган эди. Онам эса куймаланиб, нималариндир ахтарарди. Менинг кўз олдимда ҳозиргина тушимда кўрган афтодахол отам сиймоси.

У томонларни совук, деб ёзган отамга қандай қилиб ёрдам бериш ҳақида ўйлардим. Ниҳоят Салим жўрамнинг уйдаги бир жуфт пайпоқни кўз остига олдим. Ниятимга ҳам эришдим.

«Қаердан олдинг? Қимникини ўғирлаб қелдинг», дея онам қийнов-қистокқа олганда: «Отамга юборинг», дедим беихтиёр.

Недир юз бердию қаҳр отига минган онамнинг кўзларида ёш милтиллаб, букчайиб қолди.

У кунларни эслаганда, букчайиб қолган онам қомати, қўлимдан тушириб қўйган пайпоқлар кўз олдимга келаверади. Э-э, эслатманг у кунларни».

Дарвоқе, улар болалигини эслашни иштамайди...

Эслаб қолишганда эса қаршингизда бир бурда нонга зор инсонга айланишди. «Нон урвоғига зор эдиг-а, нон урвоғига зор эдиг-а», дейишиб, дастурхон устидаги нонга беихтиёр кўллари чўзилади.

Мухтарам ўқувчи, ушбу асар саҳифаларида йўл устида эгилиб, ҳамон нон урвоқларини тераётган, сиз билан биз

хайратланиб, хайратланмаган уруш даврининг болалари — боболаримиз, оталаримиз, оналаримиз ҳаётининг маҳзун лаҳзалари ўз аксини топган. Унда келажгимизга сабоқ бўлувчи армонлар, орзулар, азоблар, аламлар садо беради. Мақсадим...

Чўнтоқ бармоқлар...

Жўраева Банот — 4 ёш. Самарқанд вилояти, Пойарик тумани.

— ...Тунлари онам бир парча қоғозга термулиб йиғларди.

Отам урушга кетган, тўрт киз, икки ўғил ёлғиз унинг қўлида қолгандик.

Сойдан пидана терамиз. Онам унинг устига бир чимдим ун сепаиб, қозонда қовуради. Бизлар эса қозоннинг атрофини ўраб олишиб, «қачон пишар экан?», деган ўйда кўз тикиб ўтирардик. Пишганда онам товачага ширгуручдай юпқа қилиб сузиб беради.

Тоғдан ровоч терамиз. Кўпроқ еб қўйсанг, оғзингдан қора сув келади. У гуллаганда эса жонимизга оро қиради. Гулини айронга аралаштириб ичамиз.

Қўтир сигиримиз бўларди. Бир сафар бузоғи бўшалиб, сигирни эмиб қўйди. Уша тун онам, яна бир парча қоғозга термулиб йиғлади. Пинжигга тикилиб, нега йиғлаётганини сўраганимда «отангни қоғози», деди. Кейин билсам, ўша бир парча қоғоз отамдан келган қорахат экан.

Бизларга нон тополмай қолган кезлари шу қоғозга тикилиб йиғлайверарди онам бечора.

Эрталаб ўрнимдан турсам, онам кичкина синглимга танбех бераётибди. Синглим, қорни очганидан бузоқ сингари сигирни эмиб қўйибди. Ушанда синглим ичбуруғ касалига чалиниб қолди.

Онам билан акам тоғдан ровоч териб келиб, уни бир бурда нонга алмаштириб оларди. Кейин ҳаммамизга эҳтиёткорлик билан расамади қиларди. Ўзи эса бошимизда йиғлаб ўтирарди. Нон топишнинг иложи қолмагандан сўнг, уйдаги латтапутталарни ҳам нонга алмаштириб бўлди. Аксига олиб сойда балиқлар ҳам тугаган эди.

Онам одамлар уйда кир ювиб юрди. Биз уларнинг мол-ҳолига қарардик.

Бир куни қишлоққа катта мошин оралади. Унинг ичида болалар ўтирарди. Бир ўрис аёл онамнинг олдида келиб: «Болаларингни олиб кетамиз. Катта бўлганда қайтиб келишади. Сен буларни боқолмайсан», деди. «Буларни олиб кетсанг, қаердан топиб оламан», дея онам аёлга ёлвориб йиғлади. Аммо ўрис хотин гапидан қайтмай икки синглим ва мени мошинга миндирди.

Мошин ортидан онам анча жойгача югуриб келди, сўнг йиқилиб қолди.

Кейин билсам, бизларни Жиззахдаги ўн иккинчи болалар уйига олиб келиш-

ган экан. Эшикдан чиққан ўрис чол юзларимиздан ўпиб: «Қизимкалар, бугун атлас кўйлак олиб бераман», деди. Устбошларимизни ечиб, чўмилтириб ҳаммамизга бир хил эски кўйлак кийдирди. У ерда бизга ўхшаганлар кўп эди.

Директор сўзининг устидан чиқди. Учалоғимизга бир хил атлас кўйлак олиб берди. Унинг исми ҳамон ёдимда — Василий Васильевич эди. Нина, деган мен тенги кизи ҳам бор эди.

Полина исмли бармоқлари чўнтоқ тарбиячимиз бўларди. Урушдан келганди. Ҳаммамизга меҳрибон эди. Мени ёнимда ётарди. Сингилларим бу ерга тезда қўниқди-ю, аммо менинг фикру хаёлим онамда эди.

Тунлари онамнинг тиззасига Норой синглим, елкасига мен бошимизни қўйиб ухлардик.

Бир куни Полина опа нега тунлари ухламаслигимни сўраганда, шу гапни айтдим. Ушандан сўнг Полина онамнинг елкасига бошимни қўйиб ётадиган бўлдим. Унинг чўнтоқ бармоқлари бошимни силар, мен эса ўзимни онамнинг қўйнидагидек хис қилиб уйкуга кетардим.

Ҳамон тарбиячимизнинг чўнтоқ қўлларини кўргим келади.

Бир куни акам, катта қовун, ҳар хил ширинликлар, нон олиб келиб қолди. Уша куни байрам бўлди. Акам, Полина опага бизларни қайта-қайта тайинлади. У кетганда ортидан йиғлаб қолдик.

Отамнинг Хайитов бова, деган жўраси бор эди. У акамдан бизларни қаерда жойлашганимизни билиб, ҳар ҳафта қанда қилмай келарди. Бозордан ширинликлар олиб берарди. Бир сафар лента харид қилиб: «Яна нима керак, нимадан қийналяпсизлар?», деб сўраб қолди. Шунда учалоғимиз бараварига: «Сочимизни юволмаёпмиз», дедик. Учалоғимизнинг ҳам сочимиз ўсиқ эди. Бова ҳар келганда, кичкина синглимни бағрига босиб, юзларидан ўпиб-ўпиб йиғларди.

Уруш тугаб, қишлоққа қайтдик. Полина опа, Василий Васильевич, Нина ва бошқа болалар ортимиздан мўлтираб қараб қолишди.

Василий Васильевич акамдан Норой синглимни ташлаб кетишини сўраб: «Нина билан опа-сингил бўлиб, меникида яшайди, сизларниқига ҳам бориб туради», деди. Акам унамади. «Буларни бир-бирдан ажратмайлик, сизларга катта раҳмат! Мана, мен ҳам ўқишни тугатдим. Уруш тугади, олдиларингизга сингилларим билан келиб тураемиз», деб учоғимизни етаклаб, йўлга тушди.

Қишлоқдагилар отамни «жуда яхши одам бўлган эди», дейишади. Ҳамон эсимда, отам қишлоғимиз ёнидаги дўнгликка ёнғок экканди. Унга сувни сойдан ташиб чиқардик. Ҳозир тарвақайлаб кетган.

Қишлоққа ҳар йўлим тушганида унга

узок-узок тикилиб қарайман. Шундаги-на юрагим енгил тортади.

Чунки у отамга ўхшайди...

Халачўп...

Худойкул Кенжаев — 13 ёш. Нурота тумани.

— ...Отамнинг тегирмони бўлгани учун кулок қилишди. Ўша вақтлари одамларнинг молхона, омборхоналари камокхона вазифасини ўтарди.

Отамни гилос шохидан қилинган халачўпи бўларди. Кексайган чоғида ҳам ёстигининг остида турарди. Отамнинг халачўпни бунчалик эъозлаши, уни кўп камокхоналардан омон олиб чиққани экан.

«Мелиса келибди, мелиса келибди», деган хабар тарқалганда отам ўша халачўпни ўнгиригининг ичига солиб, мелисаларнинг олдига тушарди. Эртасига уйга қайтиб келаберарди. Мелисалар яна уйга излаб келиб, олиб кетарди.

Кейин билсак, кимнингдир молхонаси, омборхонасига қамалган отам тунда халачўп билан девор тешиб қочиб қоларкан.

«Кулок, кулок дейишиб, отамни бир йилда юз марта қамашди. Биз эса қишлоқда юролмай қолдик. Қўзи тушган борки, бизни «Ана, кулокнинг болалари», деб қўлини бигиз қилиб кўрсатарди.

Бир куни қишлоқ адоғидан тўрт отлик кўринди. Улар қишлоққа киргани ҳамано онам бизга «қочинлар», деди. Қочдик. Мен югураман деб, гуртукка (қор уюмига) кириб кетдим. Жуда чуқур экан. Ўша қишда қор ҳам қалин ёкқан эди-да. Ўзимни у ёкка-бу ёкка ташлайман, қани чиқа олсам, баттар чўкиб кетавердим. Катта тоғам, билмайман, қардандир келиб қолиб, мени тортиб олди. Бўлмаса ялангоёқ музлаб қолишим ҳеч гап эмасди.

Ховлига олиб келди. Ховлига киришим билан оғзи-бурни қон отамни аямай милтиқ қўндоғи билан ураётган отликларга кўзим тушди. Опаларим, сингилларим, онам бўсағада дириллаб йиғлаб ўтиришарди. Отликлар эса бир оғиз сўз қилмасдан отамни савалашарди. Шунда онам: «Хой, кучи бир кексага етган шоввозлар! Агар гуноҳи бўлса, қирнинг ортига ўтказиб отиб ташланглар. Фақат болаларининг кўз олдида тек қўйинглар», деди. Бирпасда томошага йиғилган қишлоқ аҳли эса сукутда эди. Кейин отамнинг қўлига қишан солиб олиб кетишди. Бу сафар узок қолиб кетди. Унинг узок қолишини ёстиқ остида қолиб кетган халачўпидан, деб билдик. Отам халачўпни олишга улгурмаган эди. Отамга кўп азоб берганларни ҳаммасини танийман. Икки нафари бурноғи йили қазо қилди. Икковининг ҳам оғзига сув томизганман.

Тўрт мучали соғ пайтлари ўша кунларни эслашмасди. Аммо ўлимидан ол-

дин кўргани борганимда, овозимдан таниди. Қўзи ёшга тўлиб: «Ҳах, шайтон акли олган замонлар бўлган экан-да. Отанг билан рози-ризолик қила олмадим. Сен рози бўл, болам!» деб ёлворди. «Розиман», дедим.

Ука, уларни отини айтмайман, болалари хафа бўлишади.

Очарчилик бошланганда, бир кунда келмаганда беш-олти гадоё бўсаға яларди. Тоғаларниқанда ҳам ҳеч егулик қолмади. Бадарға қилинган, қишлоғимизнинг ёнидаги Чорбоғсой қишлоғига қўчиб келдик. Ўзимизни қишлоқдаги ховли-жойларимизни ҳуқумат Юқори Қорасой қишлоғида вақтинча буғдой ўраётганларга берганди.

Бизлар, Чорбоғсойда, Қобил тоғамизни катта энаси Сулув кампирниқанда яшардик. Ҳаммамиз бир уйда турардик. Бу уйнинг на даҳлизи, на айвони бор эди. Уйнинг у бурчида Сулув кампир болалари билан, бу бурчида бизлар — етти жон бўлиб турардик.

Егулигимиз ўт. Қимдир «печак ўтни сути нон ўрнига ўтармиш», дейди. Ҳамма печак ўт ўришга тушади. Яхши қовзонганлари ичбурмага йўлкади. Яна бошқаси «қора кўрпа яхши эмиш», деган хабар келтиради. Шундай қилиб, қишлоқда неки ўт ўсса, ҳаммасидан тотиндик. Тут пишигига кўплар етиб келмади.

Ўлат бошланди. Қимдир «Қоранайманда, кеча қишлоғимиздан ўтган одам ўлиб қолибди. Эшаги ёнида ётган эмиш», деган шумхабар топиб келди. Одамлар бориб, марҳумни ерга қўйишди. У вақтлар одамнинг ўлганига эмас, кўмилмай қолганига кўпроқ ачинишарди.

Ён-вернимиздаги қишлоқларнинг оксколи — Мулло Темир бобо, эллиқлар чамаси одамни ўзи ўраб-чирмаб кўмдиёв. Зап одам эди-да.

Бир воқеа ҳеч ёдимдан чиқмайди. Қишлоғимизга икки ака-ука қозок, қарлардандир келиб қолишди. Каттасининг оти Хонкелди, кичигининг исми Қоблон эди. Ямоқдўзлик қилишарди. Икковининг ҳам ёрғичоғи бор эди. Лекин бир-бири билан ҳеч чиқишолмасди.

Қунларнинг бирида уларнинг уйда чиройли келинчақ пайдо бўлиб қолди. Қизил бахмалдан узун қўйлақ кийган, ёқаларига эса қумуш тангалар қадалган эди. Бундай келинчақни, биз болалар, энди кўришимиз эди. Ҳар куни қозоқлар яшаётган жойга бориб, девордан мўралаб, келинчаққа разм солардик. Бир сафар келинчақни кўришга борсак, ака-ука қозоқлар бир-бирига терс ўтириб қотирма ёмоқда, келинчақ эса уларнинг қаршисидаги тўнғакка ўтириб олган экан. Боши ҳам, юзидан ёш қуйилмоқда. Халигилар аёлнинг ўтиришига парво қилмасдан, қотирма қавшарди.

Шунда уйга югуриб келиб, онамизга кўрганимизни айтганимизда, онам:

«Хай, болаларим, очарчилик, очарчилик», деб кўйган эди. Кўп ўтмай, биз болаларни махлиё қилган келинчак озиб-тўзиб кетди. Энди билсак, козок ака-укалар унга бирон егулик бермаган экан.

Хозир Ибройим чол ўтирган тепада, тўрт-бешта чолдевор бор эди. Бир куни кишлоқда «Коблон, сени бозорга олиб бораман, деб бечора келинчакни устига чолдеворни кулатиб ўлдирибди», деган гап тарқалди. Биз болалар гўзал келинчакка юрагимиз ачишиб йиғладик...

Урушининг иккинчи йили Хайдар, Мамодиёр, Турсун туякашларни қора тортиб, Иштихонининг Шихлар кишлоғига кўчиб бордик.

Қамалмасидан бурун отамга туя беришганди. Икки туяга пахта ортиб, Самарқандга қатнаймиз. У ердан чигит олиб қайтамиз. Шахарни оч-яланғочлар босиб кетган. Шахардан чикқунча, икки нафар туякаш кўлларига гаврон олиб, чигитни қўриқлаб боради. Чунки оч одамлар қопни кесиб, чигитни олиб қочардилар-да.

Оғир, ғалат замонлар эди-да. Шундай кунларнинг бирида, пахта заводига борадиган йўлнинг икки четига қрим татарларни олиб келиб ташлашди. Бечоралар кўрпасини лой ерга тўшаб, болаларини ётқизиб қўяр, ўзлари туну кун юриб чиқишарди. Унда-бунда ўлганининг бошида тириклари тўдаланиб йиғлашарди. Қўпининг ўлиги кўчада қолган. Кейин уларни қолхозларга мажбуран тарқатишди. Меҳнатқаш халқ экан. Ёзга бориб жой-жойини топиб кетишди. Кейинроқ кўчириб келтирилган кавказликларни негадир мачитларга жойлашди...

Осмонни қарғалар тутиб кетганди...

Убайдулло Жўраев — 4 ёш. Пойарик тумани.

— ...Жўра, жағ-жағ деган ўтлар бўларди. Бошок терардик. Онам ёрғичокда ун қилиб, ярим пилладан ёнимиздаги хонадонларга ҳам улашарди. Ўшани қувати билан кунбўйи юрардик.

Билмайман, аслида ўшалар кимлар эди? Бева-бечоранинг уйига пахта ташлаб кетарди. Кейин «пахта ўғирлаган душман», дейишиб аёлларни қаматишарди.

Бўламнинг эри ўлиб, бошқа бировга турмушга чиқди. Ўлган отадан икки ўғил, бир қиз қолганди. Онаси уларга ўғай отадан яшириб, молхонага қосада атала олиб бориб қўярди.

Болаларига бўламнинг «молни остини тозаланглар», дея буйруқ қилиши аталани тезроқ ичиб олинглар, дейишига ишора эди.

Қаердандир жуҳудлар кўчиб келишди. Қолхоз оморидоғи тахта-қунжарани ўғирлаб кетишган экан, ҳаммалари оп-

поқ бўлиб шишиб, ўлиб қолдилар. Одамлар мурдаларни бир жойга тўплаб қўмишди.

Жуҳудлар ўлган кишлоқ четидаги уйга биз болалар ҳам бордик. Яқинлашиб бўлмасди. Димоғинг ёрилгудек ачишарди.

Жасадлар кўлга илинмай қолган шеклилли, катталар кетмон, белкурак олиб келишди. Қанорнинг устига йиғиб солишди. Кўчага кўтариб чиқишганда, қанордан сув томчилаб турар, учта-тўртта катта-кичик каллалар эса чайқалиб борарди. Ўшанда осмонни қарғалар тутиб кетди. Уларнинг қанотлари бошингга теккудек бўлиб учиншарди.

Қарғаларни кўрсам, қанордаги каллаларнинг чайқалиши кўз ўнгимда гавдаланиб, юрагим алағда бўлиб кетади.

Одамлар шўрани қайнатиб чопишарди, кейин бир қафт ун солиб аралаштирарди-да, қозонда қотиришарди. Шўра қотмай, билчиллаб турарди.

Хозир ҳам ўтга кўзим тушса, юлиб-юлиб егим келаверади. Ямоқ иштонимиз бўларди. Ямоқлари ҳам йиртиларди. Шунда ямоқ устидан яна ямоқ соларди. «Қирқ ямоқ», деганлари ҳам ўша вақтда расм бўлган. Совун йўқ эди. Кийимларимизни опаларимиз тошга ишкалаб ювишарди.

Ямоқларнинг ораси гуж сирка эди. Қарга борсанг, қиртиллаб қашинардинг.

Харбийга бориб, янги соллот пормаси берганда тинч ухлаганман. Харбийга борганимнинг биринчи кунини эсдан чиқаролмайман. Эрталаб қушдай енгил турдим. Аммо ўрганган кўллар шимнинг иштириғига (липпасига) бориб келаверарди.

Анча вақт битдан қутилганимга ишонмай юрдим.

«Лелек», деб чақирарди...

Исҳок Азимкулов — Булунғур тумани.

— ...Ҳақберди амаким минг тўққиз юз қирқ еттинчи йилнинг ўн еттинчи майида уйга кириб келди. Бир қўли, бир оёғи ишламасди. Гапиролмасди ҳам. Мени «Лелек», деб чақирарди.

Отамни қамашди. Амаким қамокхонага мени ҳам олиб борди. Қутиш хонасида ўтиргандик, амаким: «Мен нон олиб келай, сен ўтира тур», дея имлаб тушунтирди. У кетиши билан бир милиционер мени туртиб-туртиб кўчага ҳайдади. Йиғладим. Шу вақти амаким келиб қолди. Нима қор-қол бўлганини билиб, шитоб билан ичкарига отилди ва дуч келган милицияни ҳассаси билан ура кетди. Дудукланиб, нималарнидир гапирди. Милиционер йўл бўшатганда, поғонида юлдузи бори дуч келди. Шунда амаким чўнтагидан хужжат олиб унинг юзига отди. Юлдузли киши амаким хужжатини олиб ўкиди-да, қўлини чеккасига олиб борди.

Бояги милиционерлар ҳам югуриб келишиб, сафга тизилди. Юлдузи бор киши амакимнинг қўлтигидан олиб хонасига етаклади. Дастурхон тузатди. Отамни чакириб келди. Бизларни зўр ҳурмат-эҳтиром билан кузатди.

Қайтишда бозорга кирдик. Гўшт олдик. Расталарни айланаётганда амаким йиқилди. Оғзи-бурнидан тўхтовсиз кон окди. Мен эса унинг қўлларини ушлаб, чирқираб йиғлардим. Қани энди кон тўхтаса. Одамлар йиғилишди. Хеч ким унга яқинлашишга журъат қила олмади. Мен эса уларнинг ҳар бирининг ўнгиридан ушлаб, ёрдам беришларини ёлвориб сўрардим.

Қон тўхтади. Одамлар ҳаракатга келишди. Амаким вафот қилганди.

Қамокдан келганда отам амакимни капитан бўлиб, урушдан қайтганини, Берлин остонасида бошидан, қўлидан, оёғидан жароҳатланганини хикоя қилиб берган эди.

Ушанда, амаким юлдузли милиционер юзига командирлик гувоҳномасини отган экан.

Қабристонга кўмилган китоблар...

Саидамирхон Аслонов — 5 ёш. Қирғизистон Республикаси, Аравон тумани.

— ...Кеч кузда қўшнимиз томинни очди. Ҳамма болалар том устидан туширилган, чириган янтоқларни бир жойга тўпладик. Бобомиз етмишдан ошган, мункиллаб қолган чол эди. Набиралари эса урушга кетган яккаю ёлғиз ўглининг фарзандлари эди.

Вассаларни, кейин болорларни пастига туширдик. Беш нафар набираси ҳам, чамамда оч бўлган. Чунки улар, кичкинагина, титилиб кетган гилам устида ётишарди. Ўрнидан туролмасди. Юзлари кирлигиданми, атрофи гуж-гуж пашша эди. Пашша қўришга ҳам ҳоллари келмасди. Бизларни корнимиз бироз тўқ бўлган шекилли, вассаларни кўтариб бобога ёрдамлашдик.

Кейин бобога ўзи тенги чоллар болорларни ўтин қилиб беришди.

Биз болалар эса «Акмаллар кўчиб кетяпти», дея хафа бўлдик.

Эрталаб ўрнимиздан турганимизда саржинланган болорлар ҳам, вассалар жам жойида йўқ эди. Фақат бир четга йиғилган янтоқлар ғарами кўзга ташланарди. Акмал ва укалари ҳам кўринмасди. Шунда бизлар қизиқиш билан вайрона кулбани айланиб ўтиб, ичкарига кирдик. Уйнинг бир буржида, вечаги титиги чиқиб кетган гилам устида Акмаллар ётишарди. Ҳаммаси уйғок, аммо ўрнидан туролмасди.

Олдига бориб, Акмалдан отасининг қаерга кетганини сўрадим. Худди шивирлагандек: «Бо-зор-га», деди. Кейин

кўзларини юмди. Бизлар уларнинг олдига бироз ўйнаб зерикдик чоғи, кўчага чикдик.

Бозор томондан қўлтигига бир туғун кистириб бобо келарди. Ҳассасини дўкиллаб, секин-секин одимларди. Бизларнинг борлигимизни ҳам сезмай кулбасига, набиралари олдига кириб кетди.

Кейин нима бўлганини билмайман. Бир кеча роса қор ёғиб чикди.

Уйимиздан кимдир: «Бобони, набиралари билан қор босиб қолибди», деган совуқ хабар топиб келди. Оёкялангмиз. Начора, ташқарига чиқолмаймиз. Онам, бувим бошига шолрўмолини ташлаб, кўчага отланди. Бобога, болаларига нима бўлганини бизлар кечга яқин эшитдик. Ҳаммаси ўлган экан. Онам, бизларни бағрига босиб: «Акмал, жўраларингдан ажралиб қолдинглар», дея уф тортиб йиғлади. Аммо ўлим нималигини тушунмасдик. Лекин онамнинг йиғисидан недир, мудхиш нимарса содир бўлганини хис қилиб турардик.

Кейин-кейин, эх... Кўп болалар жувонмарг бўлиб кетганди.

Ўлганларни кўмиш ҳам азоб бўлган. Бир воқеани айтсам, ишонмаслигингиз мумкин.

Киш эди. Нечанчи йиллиги ёдимда йўқ. Кишлоғимизда кетма-кет бир неча кекса, болалар очликдан касалланиб ўлди.

Кўшни қишлоқлик бир бадавлатроқ одамнинг отаси қазо қилди. Марҳумни ерга қўйишгандан сўнг иккинчи куни биздан олти уй наридаги ҳоланинг боласи ўлиб қолди... Нима қилиш керак? Ҳамма хайрон. Шунда, қишлоқ кайвониси: «Кеча... отаси ўлганди, ўшанинг кафанини олиш керак, чоғимда янги эди», дебди. Ҳамма бир-бирига қўрқув аралаш қарабди. Шунда кайвонимиз ўзи тенги чолларни қабрга бошлаб бориб, гўрни очиб, жасад устидаги кафанини ечишибди. Эй, нимасини атай, ўша кафан билан уч-тўрттаси кўмилган. Охирида, кафан йиртилиб кетган экан...

Сомонни кўрпа қилардик.

Озик-овқат фронтга кетар, ҳукумат турли-туман солиқлар соларди.

Ойлада тўрт жон эдик. Кейинги кунларим ўғай ота қўлида ўтган. У мени ёмон кўрарди. Шу боис, у-бу егуликни онам бечора отамдан яшириб берарди.

«Тошқон» номли эчкимиз бор эди. Онам уни соғиб қаймоғидан қуви пиширарди-да, ёғини бозорга олиб чиқиб сотарди. Серсут эди жонивор. Ўша ёғ пулига олти юз, беш юз грамм макка олиб келиб, жиғилдонимизни тўлдирарди. Бир кунга етарди онамнинг топиб келгани.

Фарғона канали ишга тушган вақтлари биз болалар бувимиз билан Андижоннинг Марҳамат туманида яшардик. 1943 йили Аравонга, ўзимизнинг Чекобод қишлоғимизга қайтдик. Шунда дадам

ишчи батальонидан касал бўлиб келиб, ўлган экан.

«Дадамни бир кўрай», деб йиғлаганимда, аммам онамга: «Олдинроқ олиб келганимда дадасини кўриб коларди», дея мени кучоқлаб йиғлаганди. Кейин онам бошка кишига турмушга чикиб кетди.

Ўша йили, кабристоннинг бир четига бугдой экдик. Бир куни ишдан қайтаётсам, кимдир кабристон ичида куймаланиб, нимадир қилмоқда экан. Секин яқинлашдим. Янги қазилган кабрага тупрок тортаётган экан. Унинг кетишини узоқ кутдим. Коронғу тушиб қолганда у кетмонни елкасига ташлаб, ортига қайтди.

Нотаниш киши кабристондан узоқлашиши билан боя у кўмган кабр ёнига бордим. Узун таёк билан бу ерга нима кўмилганини билиш учун тупрокни нари сура бошладим. Китоб чикди. Жуда кўп китоблар. Кучоғимга сиққанча китобларни кўтариб, уйга югурдим. Бувимга нима қор-қол бўлганини айтганимда, кўлимдаги китобларни бир-бир кўриб: «Айланай болам, булар азиз китоблар, зинхор ҳеч кимга оғиз очма қаердан топганлигинг ҳақида», деб олиб келган китобларимни яширди. Кейин мен у китобларни ҳеч ерда учратмадим. Бувим қаерга яширганини ҳам тополмадим. Эртасига бугдой эккан жойимизга борганимда, кизиқиб кабристонга бурилдим. Китоблар кўмилган кабр тупроқлари сочилиб ётарди.

Мактаб очилиб, борганларга бир бурдадан нон бериларди. Нон учун катнардик. Нонни бергани ҳамон паккос тушириб, колхознинг аталасига қочиб колардик. Колхозда болаларни отга миндириб ғўза ораларни юмшатишда фойдаланишарди. У вақтлари колхозимизда трактор йўқ эди. Ерни юмшатадиган культиваторни кўриклаш ҳам болаларнинг зиммасида эди. Бир сафар темирни ўғирлатиб кўйдим. Бригадир роса урди. Ҳамма томоним қоп-қора мўматалок бўлиб кетганди. Енимга бувимдан бошка ҳеч ким тушмади. Икки ой касал бўлиб қолдим. Шу-шу бўлдию қайтиб от минмадим.

Онам билан ўгай отам Марҳаматга кўчиб кетишганди. Бир куни ўгай отам бувим билан мен турган Ўқчи кишлоғига келиб қолди. Бувим билан бироз гаплашган бўлиб, мени олиб кетмоқчи эканини айтди. «Бормайман», дедим. Аммо бувим: «Борақол болам, онангини олдида бўласан», деб кўймади. Нонлож рози бўлдим. Йўлда ўгай отам қаердандир ўн килолар гуруч олиб, елкамга ташлади. Ўн ёшли болага уни кўтариб юриш қанчалик оғирлигини биласиз. Тупрок йўл. Ҳаво иссиқ. Бирон ўш чакиримлар юрмай, оёқларим майнишиб, тинкам қурий бошлади. Қўрка-пуса ортимга ўгирилиб: «Юролмайсизман», дедим. Шунда ўгай

отамнинг кўзлари чакчайиб: «Нега юролмайсиз, юрасан, хали йўлни ярмини ҳам юрганнимиз йўқ», деди. Яна бир оғиз гап қайтарсам, уради, деб кўрқдим. Ва-жохати ёмон эди-да. Тошйўлга чиқдик. Оёқялангман. Кўзимга ҳеч нарса кўринмай қолди. Хушимга келганимда бошимда онам йиғлаб ўтирарди. Отам йўқ. У гуручни олиб, мени ташлаб кетган экан. Онамга: «Ўғлингни мазаси қочиб, йўлда қолиб кетди. Гуруч билан икковини олиб келолмадим», дебди. Онам билан ортга қайтдик. Шу-шу, ўгай ота уйига иккинчи қадам босмадим.

Бувим иккаламиз бир қозон сувга икки, уч юз грамм ун солиб, ичига қизил лавлагга тўғраб, атала қилиб ичиб юрдик.

Гоҳ-гоҳ қалхўз активлари тўй қилиб коларди. Тўй бўлаётган уй атрофида қирқ, эллик бола айланиб юрардик. Шунда, одамлар майдаланган зогорани қушлар олдига соқданай олдимизга отарди. Уруш-жанжални кўринг...

Худонинг ўзи жазоларкан

Яхёхўжа Тошхўжаев — 13 ёш. Аравон тумани.

— ...Онам терлама касалига чалинди. Етти нафар бола эдик, тўрт нафари шу касалликка чалиниб ўлди... Отам, онамни тузалмайди, деб бошкага уйланди. Зикриё деган укам отам билан бирга қолди. Аммо кўп ўтмай укамдан ажралиб қолдик.

Онамни Ўш касалхонасига олиб бориб ташлашди.

Анча кун бўлса-да, ҳеч ким касалхонага сўроқлаб бормади. Шунда: «Онамнинг олдига олиб боринглар», дея йиғлаб туриб олдим. Ўзбек аравага тоғам, отам, мен миниб йўлга тушдик. Қош қорайганда Ўшга кириб бордик. Ўша куни саройда тунаб, эрталаб касалхонага кирсак, онам йўқ экан. «Кўрпалари мана», дея палатадан чиққан отам ва тоғамни чаккирдим. Улар докторлар билан учрашиб: «Мана бу кўрпаларни эгаси қани?» деб сўрашди. «Кеча ўлиб қолганди», дея улар атрофи девор билан ўралган жойни кўрсатди. Учовнимиз бинога яқинлашдик. Сассиқ ис димоғимизни бўғди. Ичкарига кирганда, сесканиб кетдим. Ўнтача мурда бир-бирига қалашиб ётарди. Шунда кимдир инграгандай бўлди. Остонада ҳайкалдай қотиб қолдим. Овозни таниган эдим. Аммо гапирилмасдим. Тоғам ва отам ҳам унинг овозини эшитиб, ўликларнинг остида ётган онамни суғуриб олишди. Тинмай: «Менга гўштқийди (сомса) олиб беринглар», дея такрорларди онам. Палатадан кўрпа-тўшагини олиб, аравага онамни ортдик. Отам ва тоғам, онамни «гўштқийди олиб беринглар», дейишига, «Ана, мана, ҳозир...» дея гапга овутиб уйга олиб келдилар...

Уруш бошланди. Акам урушга кетди. Ўқитувчи бўлиб ишларди. Онам уйга келгач, шифо топиб, тузалиб кетди.

Акам кетгандан сўнг мен онам билан қолдим. Отам ўзга хотин билан яшарди. Кўп ўтмай, оғир кунлар бошланди.

...Акамнинг армиядан юборган костюмини, уйдаги ашқол-дошқолларни Абду-расул деган одам ўғирлаб кетган. Орадан кўп кунлар ўтгандан сўнг унинг елкасида акамнинг костюмини кўргандим.

Бир амаллаб баҳорга етиб келдик. Онам далага чиқади. Калхўз фақат ишлаганларга бир косадан атала беради. Онам бечора ўша аталани ярмини ичиб, ярмини менга олиб келарди. Бир куни у: «Болам, калхўзнинг от-потини минсанг сенга ҳам атала берармиди», деб қолди. Калхўзга чиқдим. От ҳайдадим. Аталага қорним тўйиб, мактабга борма кўйдим.

Мактаб эса ҳар тўрт нафар болага биттадан нон бериб, алдаб чақирди. Тўғриси, мактабга фақат нон учун борардик. Нонни олганимиз заҳоти қочиб кетардик. Муаллимимиз бизларни шумлигимизни пайкаб қолиб, нонни дарс охирида улашадиган одат чиқарди.

Уч болага битта каламни синдириб берарди. Дафтаримиз ипак курти остига тўшалган сарик қоғоз эди.

Яланғоч от устига миниб юришдан азоби йўқ. Отни ҳар лўкиллашига орқа ишқаланавериш яра-чака бўлиб кетарди. Яра-чака бўлса ҳам, чарчокнинг зўрлигидан от устида ухлаб қолардик. Бир куни шундай ухлаб қолганимизда, от бурилиб кетиб, иккинчи эгатга ўтиб кетибди. Орқамдан эгатчи катта кесак олиб бошимга уриб қолса бўладими. Жонҳолатда отдан тушиб: «Отингням, ўзингням...» деб қочиб қолдим.

Шунақанги қора кунлар эди-да.

1942—1943 йили қишлоғимиздан етмиш чақирим наридаги «Ўттиз адир» каналини қазिशга аёлларни олиб кетишди.

Онам бечоранинг катта ташвиши мен эдим. Каналда ўз улушидан чегирган учта кулчани сув ташувчи аравакаш орқали менга бериб юборибди. Аммо... Орадан анча вақт ўтиб, канал қазиш ишлари ниҳоясига етганда, содда онам, аравакашдан: «Ҳалиги нонларни олиб борганмидингиз?», дея сўраганда, аравакаш жилмайиб: «Қайси оч нонни кўйнида кўтариб юради. Ўша пайт еб қўйгандим», деб жавоб берганди.

Қирк тўртинчи йилнинг ёзи. Ўриқлар пишган. Қорним оч қолганидан тонг қоронғусида уйғониб кетдим. Ховлига чиқдим. Аскар либосидаги бир узун одам, ўрик териб еб юрибди. Кўркиб кетдим, уйга югуриб кириб онамга: «Немислар бостириб келибди», дедим лабим лабимга тегмай. Онам ҳам шошиб қолиб, кўйлаги барига сурилиб, ташқарига мўраларди. Юзига қараб турибман. Шунда бирдан: «Немисинг ўзимизни Топиболди

ку», дея кўчага отилди. «Ха, немис, Орзиқулов Топиболди амаки бўлиб чиқди. Онам: «Қачон келдинг?», деб сўраганда, амаки: «Тунда. Ўриқларни соғиндим», деди.

Қишлоқ йиғилди. Топиболди амаки немисларни қандай отганини, асир туширганини айтиб бериб, хаммани оғзига қаратиб ўтирди.

Мейли момонинг ҳам икки нафар — Ўлжа ва Кенжа деган ўғиллари урушга кетганди. Момо, Топиболди амакининг ҳар гапи орасида: «Мени Ўлжажонимни, Кенжажонимни кўрмадингми?» дея сўрайверди. «Йўқ, момо, кўрганм йўқ. Уруш бир қишлоқда эмас, кўплаб қишлоқларда, шаҳарларда бўлаяпти», деб бир неча марта жавоб берганига қарамай, момонинг қайта сўрайвериши гашига тегдим, амаки ҳазиллашиб: «Тоза стрелят қилиб ташлайдиган момо бўлиб сиз-да», деди. Шунда момо кўзига ёш олиб: «Ҳой, Топиболдижон, нега энди мен истрелай бўлай. Ўлжажоним бўлсин истрелай, Кенжажоним бўлсин истрелай», деди. Топиболди амаки ҳаҳолаб қулиб юборди. Стрелай сўзига тушунганлар унинг қулгусига шерик бўлди. Шушу бўлдию момонинг исмига яна бир сўз қўшилди: «Истрелай момо».

...Қишда аравакашлик қилдим. Ўшдан уруғлик олиб келардим. Бўз қўйлак, бўз иштон, аммо оёқда ҳеч вако йўқ. Қопларни кийиб, аравада ўтириб олардик.

Бир тун «кампирини ўлдириб кетибди, кампирини ўлдириб кетибди», деган совуқ гап тарқалди.

Калхўзда Нортोजи деган мелиса бўларди. Ганини икки қилган одамларни «сени проптага юбораман», дея қўрқитиб юарди.

У қишлоғимиздаги бир кампирнинг (эх, кампирнинг исми ёдимдан кўтарилибди) бир қопча жувариси борлигини эшитиб қолиб, тунда унинг уйига бостириб кириб, русча, қирғизча гапириб жуварини сўраган, шунда кампир унинг овозидан таниб: «Э-э, болам, мен сени танияпман. Ўзимизнинг Нортожисанку», деган. Шунда Нортोजи «таниб қолди, энди ўлдириш керак», деган қўрқувда кампирни пичоклаб ўлдирган. Кампирнинг невараси эса кўрпа остида жон сақлаб қолган. Нортोजи эса унинг борлигини хаёлига ҳам келтирмаган. Текширишдан сўнг Абдулла мелиса Нортожининг уйига борган. Бир пиёла чой устида: «Нортोजи, сен ким ўлдирган, деб ўйласан?» деб савол берганда, у: — «Кампирни немис келиб ўлдирган. Бошқа одам бундай қилиб ўлдиролмайди», дея жавоб берган. Бироз ўтиб, у ташқарига чиққанда, Абдулла мелисанинг кўзи беҳтиёр сандик остидан чиқиб турган пичок дастасига тушган. Юраги ниманидир сезгандай суғуриб олса, пичокка ялашиб, Нортожининг қонга чаплаган

ган кўйлагин ҳам чиққан. Шунда у шоша-пиша ашёвий далилларни жойига кўйиб, Нортожини кутган. «Жўра, тўғри айтасан. Ҳақиқатан кампирни немис ўлдирган, юр, бошлиққа шундай хулосага келганимизни айтмаиз», дея бошлашиб мелсахонага келишади. Шу ерда Абдулла уни ўлдирган одам Нортожи эканини бўйнига кўяди. Нима қор-қол бўлганини у ўз оғзи билан айтиб бериб, камалиб кетади.

Нортожининг акаси ижрокўм раиси эди. Уни ҳам урушга жўнатиб юборишди. Иккови ҳам қайтиб келишмади. Худонинг ўзи жазоларкан-да гунохкор бандаларини.

...Мени қирк бешинчи йили тоғ техникумига ўқишга юборишди. Ўқишга киргандан кейин, ҳаммамизга бир ойлик нон карточкаси берилди. Қорин оч, илло-билло кунлардан бери нон кўрмаганмиз. Шунда карточкага бериладиган ойлик нонни олиб, бир кунда еб қўйганман. Қорин тўйгандан кейин ўзимча: «Энди нима қиламан? Бир ойлик нонни еб битирдим. Бу ёғига мени ким боқади?» деб ўйладим. Ўша тундаёқ қолган яримта нонни қўлтигимга кистириб уйга қочдим. Қишлоғимиз олтимиш чақирим олисда. Ялангоёқ, ялангбош уч кун йўл юриб уйга кириб келдим. Ўзиям, уч ой касал бўлиб қолдим! Бир ўлим оғзига бориб қайтдим. Худого шукр, умримиз бор экан...

Ўша йили озик-овқат танг бўлди. Одамлар фақат кўк ейишганидан кўтир, безгак касали кўпайиб кетди. Мен ҳам безгакка чалингандим. Касал тутганда, то тушгача ўзимизга келмай ётардик.

Касалдан тургандан сўнг Қурбон ошнамниқига бордим. У менинг келганимдан ҳам хурсанд, ҳам хафа бўлиб: «Ошна, келганинг яхши бўлди. Аммо олдинга нон кўя олмайман, уйда нон йўқ», деб қўшиб қўйди: «Бугун манави кўшнимиз тунда зоғора пиширади. Ўшани тандирини тунаймиз», деди.

Кўёш ботишини эзилиб кутдик. Кутиш ёмон, айниқса, оч одамнинг... Бир вақт Қурбоннинг: «Ана олов!» деган хитобидан чўчиб тушдим. Ҳақиқатдан ҳам олов шарпаси атрофни ёритиб юборди. Ўтнинг пасайишини, зоғоранинг тандирга ёпилишини яна анча вақт кутишга тўғри келди.

Зоғора нон узок пишади, шу сабаб тандирнинг оғзини ёпиб қўйишарди. Бизлар ҳам тандир оғзи ёпилгандан сўнг кўшни ховлига яқинлашдик.

Қалтаклангандай харсиллаб, тандир бошига судралиб бордик.

Одам оч бўлгандан кейин ҳар балоба тайёр турар экан-да. Қурбон, ҳали чўғнинг тафти қайтмаган тандирнинг орқа туйнугидан қўлини тикди. Кейин мен кўлимни тикдим. Бармоқларимга жаз

этиб олов ёпишгандай, ҳатто товоқларимгача куйиб кетгандай бўлди. Жонҳолатда қўлимга ёпишган зоғорани гижимлаб тортидим. Ҳали ҳамир эди. Суви чаккиллаб турган зоғора бармоқларимни баттар куйдира бошлади. Қурбонларнинг уйига қараб югурдим. Бармоқларим эса куйгандан қуярди. Овоз чиқарсанг, билиб қолишса, шўринг қуригани эди. Тандирдан анча олислагандан кейин зоғоранинг иссиғига чидолмай ташлаб юбордим. Тап этиб ерга тушганда, орқамдан югуриб келаётган Қурбоннинг: «И-и-и, нима қилдинг, увол бўлди-я», деган овозини эшитдим. У зоғорани қоронғида пайпаслаб топиб олди. Уйига бордик. Оғрик зўрайгандан зўрайди.

Хонага кирганда алаъм билан йиғлаб юбордим. Қани энди ўзимни тўхтатолсам. Эрталабга бориб, бармоқларим шишиб кетди. Зоғора нон ҳам татмади. Уйга келдим. Кўп ўтмай, қўлимнинг териси шилиниб тушиб, ўрни ялтираб қолди.

Қурбон етим бола эди. Бировнинг зоғорасини, яна бировнинг қулчасини ўғирлагани учун «Қурбон ўғри» деган ном олди. Тўқчилик замонларда ҳам «Қурбон ўғри» демаса, ҳеч ким танимасди. Ўнг қўли иссиқ тандир ичига киривериб, ингичка тортиган тарашадай ялтираб турарди.

Тутантирик бобо...

Лочин Эргашева — 12 ёш. Самарқанд вилояти, Нурота тумани.

— ...Баҳорда ҳар куни бир қозон пиданага ярим пиёла ун солиб, оналаримиз кўкпатир қилади. Май, апрель ойлари кишлоқдошларимиз «Ўлаатни арпаси соритол бўлибди», дея халтасини елкасига ташлаб, уйдан чиқиб кетишарди. Ўлаат, дегани бизнинг кишлоғимизга етмиш чақирим келади. Кетганларнинг қайтгани ярим пуддан ғалла олиб, қайтмаганлари эса ўша томонларда ўлган бўлиб чиқарди.

Бир бригадада ўттиз-қирк нафар одам ишларди. Ўн сотихдан кам ғалла ўрганларга нон берилмасди. Ўн сотих ўрганлар иккита қулчали бўларди. Аёллар бирини ўзи ер, иккинчисини боласига олиб келишарди.

Ҳар куни тушда намоянда (партком) мажлис ўтказар, нўрмасини бажармаганларнинг пешонасига «дангаса, ялқов, ҳаромтомок», деб ёзиб қўйиб, бригадмабригад олиб юрарди.

Чолтошга гумбурда сув олиб келарди. Бир гумбур сув ҳафтага старди. Аммо ичи қуртлаб кетарди. Сувни докага сузиб ичардик.

Баҳор амманинг эри урушга кетган, қайноғасининг кўзи кўр эди. Қариб, мункиллаб қолган чолнинг икки ўғли прўнтга кетди. Йўлўтар кишлоғи этагидаги ёнғоқ тагида чолнинг катта тегиримон

бўларди. Чол куну тун ўша тегирмон олдида ўтирарди. Унни муштакчиларнинг ўзлари тортиб, чолнинг ҳақини ташлаб кетишарди. Кунлардан бир кун амманинг олдига бордим. Қайно-тасининг уст-бошини қозонда қайна-тиб юваётган экан. Шу вақт намоянда Мирзаев Тошпўлат келиб қолди. Ҳеч гап-сўз қилмай қозонни тепиб, сойга думалатиб юборди. Бовани уст-боши жардаги янтоққа осиб қолди. Ам-мани эса: «Нега ишга чикмадинг?» дея қамчи билан савалай кетди.

Хайтбой бова нима кор-ҳол бўлганини сезиб, йиғлаб: «Менам эдим сендайин-а, сенам бўлгин мендайин-а. Мениям бола-ларим урушда-ку. Сени оллодан тилай-ман, худоё худовандо тегирмонни пирла-ри урсин», дея ориқ қўлларини кунчиқар томонга чўзиб, юзига фотиха тортди. У эса: «Э-э, пирларингни палон қилай», дея отига миниб жўнаб қолди. Ўша Мир-заев умрини охирида кўр бўлиб, кўп йил-лар хор тортиб ўлди. Бовани қарғиши урди.

Ғалла ўрими пайти ойлаб даштда қо-либ кетардик. Ҳар ўн беш кунда нав-бати билан уйга юборарди. Уйга кел-ганлар битлаб кетган уст-бошларини қайнатарди.

Рустамбой — қўй бригад. Ҳаммамиз қўй соғишни интизорлик билан кутамиз. Навбат келганда қўзидан олдин қўйни ўзимиз эмиб олиб, кейин соғишга туша-миз.

Ўша вақтлари Улча момо кўп етим-есирни айрон билан боқиб, ўлдирмай омон олиб чикди. Жойи жаннатда бўл-син...

Дўнгроо бово бизлар билан бир хов-лида яшарди. Дев келбатли, паҳлавон бово эди. Тегирмон тошини бир қўллаб кўтарарди. Кейин-кейин, негадир нашага ружу қўйди. Бутун кишлокни олов билан таъминларди. У вақтлари гугурт деган нарса отликка ҳам топилмасди-да. Бово-мизнинг олови иккита чақмоқтош эди. Ўша тошлар орасига пахта толасидан қўйиб, олов чиқарарди. Кейин тутаган пахтадан куруқ тезакни ёндириб олиб, бутун кишлокка тарқатарди. Шу сабаб кўплар бового «Тутантирик бово» деб лакаб қўйишди.

Бир куну Улча момонинг, кул остидаги чалмаси тонга етмай ўчиб қолибди. Бово сахарга нашадан қолиб, қарахтланиб чақмоқтошни ёқа олмайди. Шунда момо битта куруқ таппини кўтариб, Жангал кишлоғига — Мўмин чолниқига кетади. Кишлоқ уч чақиримча нарида. Ўша ер-дан таппини ёндириб олиб келади. Жуда меҳнаткаш, тилла кампир эди-да.

Баҳорда, Октовнинг ўнг шаппатига буғдой экиларди. Юмшук, ҳайдалган жойда такасоқол яхши унади. Одош, Жўш момо ва мен биргаликда териб, ювиб ердик. Ортиб қолганларини эса рў-

молчага ўраб қўямиз. Қасал ҳам бўл-масдик.

Болаликда унча-мунча нарсанинг фар-қиға бормасканмиз-да. Бўлмаса, бўтқа билан пўстирма бир вақтда пишганини эшитганмисиз? Йўл қурилиши пайти қў-лимизга қўйнинг хом пўстирмаси тушиб қолди. Жумагул деган дугонамизга бўт-қанинг остига пўстирмани солишини, эр-қаклар қўриб қолмаслигини юз бор тай-инлаб, ўчоқ бошига жўнатдик.

Унинг бўтқа сузилишидан бироз аввал бўлган воқеани айтиб бергани ҳали-ҳали ёдимдан чикмайди. Бўтқанинг остидан энди пўстирмани олган экан, ўтовдан бир эркак чиқиб қолибди. Қўрққанидан, шошганидан пўстирмани ерга ташлаб устига ўтирволибди. Қани энди боёқиш эркак ҳам кетай деса, ахийри чидайол-май, қўйлагига ўраб, қўлига олибди. Ол-димизга келгунча ҳамма ери қуйиб ке-тибди.

Шу-шу бўлдию Жумагулнинг оти «пўстирма»га айланди.

Русчани ўрганиб келардим...

Мусокул Пўлатов — 12 ёш. Иштихон тумани.

«Универсал» тракторини ҳайдардим — «Жондор» дейишарди. Унга отни ҳуку-мат қўйганмиди ё ўзимиз, эслаёлмайман.

Хозирги тракторлар, пошшо трактор-лар.

«Жондор»нинг занжирлари ўрнида ду-малок тишли гилдираги бўларди. Хай-довчи ўтирадиган курси ўртасига ўрна-тилганди. Мабодо узунроқ чопон кийиб трактор курсисига ўтириб қолсанг, кўп ҳолларда оёғи ўраб кетарди. Жуда эҳти-ёт бўлиб ҳайдаш керак эди. Трактор оёғига чопони ўралиб ўлганларни актип-лар бошқа тракторчиларга кўрсатарди. Эҳтиёт бўлиб ҳайдашимизни қайта-қай-та такрорларди.

Ҳар куну битта тухум, юз грамм ароқ берарди. Ўшанинг қуввати билан эрта тонгдан то шом қоронғусигача ишлар-дик.

Дарё қирғоғида ер ҳайдаётгандим. Қаршимдан бир аёл менга яқинлашиб келаберди. «Тандирга тутантирик териб юрган бўлса керак», деган ўйда аҳамият бермадим. Қўлида тугуни ҳам бор эди. Дарёнинг қия тушган қирғоғига келиб тўхтади. Юрагим безовта бўлди. Орамиз бирон ўттиз кадамлар бор. «Ўзини сувга ташлаб юборса-я», деган қўрқувда, тракторни ўчириб, устидан тушгунимча. вақт ўтмай, аёлни қирғоқда ер тирнаб ётганига кўзим тушди. Югуриб бордим. Қўшни кишлоклик... хола эди.

«Энди нима қилдим! Энди нима қил-дим!» дея талбадай ажриқларни юлиб олиб оғзига тикар, чайнар эди. Бир ёмонликни сезгандай дарё томонга қара-

дим. Ҳеч нарса илғамадим. Аммо аёлни кўлидаги туғуни йўқ эди.

Бола бўлган эканмиз-да, ўшанда ҳам ҳеч нарсага тушунмаганмиз. Гандирак-лаб ўрнидан турган аёл: «Вой болам-ей, вой болам-ей», дея қирғоқ бўйлаб югуриб кетганда, нима қор-хол бўлганини тушуниб, оёқларим қалтираб, жойимда ўтириб қолдим. Аёл қамишлар ичига кириб гойи бўлганда, ҳушимга келдим. Тракторга ҳам қарамасдан уйга югуриб кетдим. Ховлига кирганим заҳоти кўлидаги чакки юкини отқулоққа суртиб, худди молдай қавшаётган тасқара одамга кўзим тушди. Баттар кўркиб, дарё қирғоғида боласини окизган аёл ҳам ёддан кўтарилиб, уйга кирдим. Ҳай-ҳайлаган отамга эса ховлидаги воқеани айтдим. Уйда нон бор экан шекилли, отам яримта нон олиб ховлига чиқди. Нонни кўрган тасқара кўлидаги отқулоқни ерга қўйди. Тиззалаб ўтириб олди-да, икки кўлини кўкрагига қўйиб, эгилиб тураверди. Отам нонни берганда, нондан тавоб олиб, ўлиб шоша-пиша чайнади. Кейин отам олдига орқаси билан силжигандай келиб, оёғини кучоқлаб, ўпиб йиғлади.

Кеч тушди. Баданимга ваража кирди. Туни билан чалажон ётдим. Тушимга боласини сувга ташлаган хола ва оч одам кириб, тинчлик бермади. Қаттиқ кўрққанман шекилли, эрталабгача ҳамма томонимга учуқ тошиб кетди. Ишга ҳам чиқа олмай, бир ҳафта касал бўлиб қолдим. Кейин-кейин... Одамлар кўп ўлаверди. Бизлар кўникиб боравердик. Бу дарё не-не гўдақларни окизмаган, дейсиз.

Отам ҳам кўшнаримизнинг бир нечасини бўйрага ўраб кўмди. Саттор, деган амакимиз ҳам уйга кириб, қайтиб чиқмади. Уни ҳам отам бўйрага ўради...

Тешабой, деган бой бўларди. Мен унинг уйда варақа кўшардим. Бойнинг уйи мрамардан эди. Қасрга ўхшарди. Битта ўғли бўлиб, уни ҳам урушга олганди.

Бир куни эрталаб варақа кўшишга келсам, супасидаги хонтахтага бошини қўйиб ўтирибди. Уни бундай ҳолда биринчи кўришим эди. Ҳайрон бўлдим.

Ўғлидан қорахат олган экан. Билсангиз, бир неча кун ўтмай, ўзиям, хотиниям ўлиб қолди. Ҳозир ўша мрамар уй ўрни бедазор бўлиб кетган.

Шарин деган бола менга ёрдамлашиб юрарди. Ер ҳайдардик. «Жондор»га бензин солишни айтиб, уни ижросини кўзатмаган эканман, моторни ўчирмай, глушителга мой окизиб юбориб, ўзиям, трактор ҳам ёниб кетди. Ҳамма томонидан олов сачраб югурди-да, ўзини сувга ташлади. Одамни куйган ерига сув кирса, пуфакдай-пуфакдай бўлиб шишиб кетар экан. Анча вақт азоб тортиб юрди бечора.

Тракторни яхши ҳайдардим. Бир неча бор урушга кетаётганимда, қайтариб олиб келишдилар. Қайтага пронтга борганимда яхши бўлармиди. Русча-пусчани ўрганиб келардим...

Тўрт кило ғалла

Нурали Эралиев — 5 ёш. Қирғизистон Республикаси, Аравон тумани.

— ...Онамнинг орқасидан қолмасдим. Уларга бериладиган «иш ҳаки» атала эди. Катталарга косада, болаларга пиёлада тарқатиларди.

Оналаримиз ишлар, биз эса ёввойи шолғом, бурчоқ терардик. Шолғомнинг тўпонидан қилинган нонни еб, ичимиз қотиб кетарди. Оналаримиз далага бошларида бешик, кўлларида иш қуроллари билан боришарди. Ошпазлар йигирма, ўттизта обдастани ипга тизиб, кўтариб юришарди. Адирда бизлар бошқоқ терардик. Бригадлар кўриб қолмаслиги учун, терган бошқоғимизни атай эгат ораларига кўмиб, устини хас-хашак билан ёпиб кетардик. Тунда эса, ақлини таниган ака, опаларимиз билан бориб, олиб келардик.

Бир куни мен ҳам ўшандай ўғрилиқ қилиб, кўп жойга бошқоқ кўмдим. Тунда қай бир қариндошим билан олиб келишга бордик. Қани энди топила қолса. Зимистон тун. Ана у ерга, мана бу ерга кўмганман, деб кўп жойни пайпаслаб кўриб, ҳеч нарса топа олмадим. Икковимиз сўкиниб, жанжаллашиб, уйга қайтдик.

Бир кундан кейин билсам, шерикларим ўғирлашган экан.

Ошпазимиз бўларди. Бир куни боласининг аталаси кам бўлиб қолгани туфайли куюкроқ ювинди аралаштириб берган. Пировардида, бола ўлиб қолди. Қолхоз «боласининг маросимида», деб тўрт килограмм ғалла берди.

Орзи, деган аёл серфарзанд эди. «Бола ўлса ғалла бераркан», деган хаёлда касалманд боласини томга қамаб қўйиб, очликдан ўлдирганди. Унга ҳам қолхоз тўрт кило ғалла ажратди.

Бир боласининг хунига ўзгаларини омон сақлаб қолди. Кексарганда, болалари айтганини қилмай қолган вақтлари: «Сенларни одам бўлишларинг учун Комилжонимни ўз қўлларим билан ўлдирганман», дея йиғлаб оларди.

Тошбақа fronti...

Бобомурод Қурбонов — 11 ёш. Самарқанд вилояти, Жума шаҳри.

— ...Илон йили эди.

Қишлоқнинг кунботаридаги поёнсиз далада қолхозчилар буғдой ўришарди. Биз, болалар оналаримиз билан бирга далага чиқар, эшакларга қарар, сопол кўзачадаги сувимиз тугаб қолса, қишлоққа тушиб тўлдириб қайтардик. Ўрил-

ган бугдойни боғлаш учун оккуврайдан боғич эшиб, оналаримизга ёрдамлашардик.

Уша куни осмон тиник, куёш жозибали нур сочарди. Одамлар шоду хуррам меҳнат қилишарди. Чошгоҳда идора тарафдан бир отлик келдида, табелчини орқасига мингаштириб, яна уч-тўрт нафар йигитни эргаштириб ортига кайтди. Шунда катталарнинг авзойи бирданига ўзгарди. Ҳеч кимнинг кўли ишга бормай қолди. Биров ўроғини елкасига илиб, биров белини ушлаб серрайиб қотиб қолганди. Анчадан сўнг «Кокилларинг гул хайдари» термасини маромига етказиб айтиб юрадиган, ёши қартайиброк қолган аёл сукутни бузди:

— Ҳой жамоат, нимага ҳаммангни даминг ичингга тушиб кетди? Ев босиб келган бўлса, унгаям боккан бало бордир. Душманни ажал хайдаб келгандир. Бекордан-бекорга мотам гутаверамизми? Йигитлар борсин, бир силкилашиб кўрсин. Агар керак бўлиб қолса, ўзимиз ҳам қараб турмаймиз. Сочни турмаклар, телпакнинг остига бостирамиз, этик қиямиз, бел боғлаймиз, отланамиз. Уроғимиз бор. Душманни қорнига текиб, чаваклар ташлаймиз.

*Қунботардан ватанга,
Ев кирибди дўқ қилиб.
Жанга борсин йигитлар,
Кайтиб келсин йўқ қилиб.*

Келинлар! Ҳаммамиз қўл кўтариб, йигитларга оқ фотиҳа берайлик. Олсин, олдирмасин! Енгсин, енгилмасин! Пашисни пачоқлаб келсин, қизини кучоқлаб келсин! Ой бориб, омон қайтсин!

Аёлнинг гапларидан яна далага файз кирди. Ғала-ғовур билан иш давом этди.

Эшагим бўшаб, бугдойзорга интилиб келаверди. Онам, «қайтар!» деб қичқирарди. Кечроқ хайдалиб, ғалла экилмай қолган, бегона гнёҳлар сийрак кўқариб ётган қартадан ялангоёқ югуриб бораётиб, товоним юмшоқ нарсага тегиб кетгандай бўлди. Алҳол, оркамга қарасам, изимда катта илон кулча бўлиб ётибди. Уша воқеани онамга айтиб берганимда: «Нима бало, бугун чап ёнбошим билан турганмидим? Совук гап кўпайиб қолди?» дея ёкасига туфлади. Сўнг ўзига ўзи таскин бергандай: «Худо меҳрибон бўпти, сени асрабди. Насиб бўлса, парвардигорим ҳам элни паноҳида асрайди. Уруш қилган газанданинг уруғига ўт тушади», деди.

Бир ой ичида кишлоқнинг йигитлари ҳам, улуги ҳам қолмади. Ҳаммасини фронтга олди. «Қил арконга қувват бўлади», деганларидай, оғир кунларда биз болалар ҳам катталарнинг ёнига кирдик.

Мен «хўп» хайдадим. Илгари бу ишга хавасланиб юрардим. «Эгарда ўтирсанг бас, от ўзи хирмонда айланаверади», деб ўйлардим.

Эртадан кечгача от устида ўтираверсанг, кетинг эгарга ботиб... Зарурат юзасидангина икки марта отдан тушардик. Нон тўрваимиз эгарнинг қошида турарди. Оч қолсак, от устида қавшаймиз. Чанқасак, кўзачани узатишади, от устида сув ичамиз. Уроқчилар тушда ё уйга қайтишади, ё чайлада дам олишади. Бизни эса «Иссикда бугдой яхши янчилади, деб тушки хордикдан ҳам кўпинча бенасиб қилишарди. Иссик одамни ланж қиларди. Уйку босади. Мудраб кетамиз. Отдан йиқилиб тушган пайтларимиз кўп бўлган.

«Хўп»да учта от бўлади. Бирини минсак, иккалови ўнг томонда, шатакда, ўнг оёғинг отларнинг орасида бўлади, қислиб қолади. Оғрикка чидайсан.

От — от-да, емиш устида юргандан кейин, ейман дейди, бошини қуйига босиб кетаверади. Учта отнинг жилловини тортиш, измингга бўйсундириш осон эмас. Тағин хирмончи Мамат бобо: «Мана шу бугдой эртага дастурхонингга нон бўлиб келади. Бу — сенинг ризкинг, бу — элнинг ризки. Отингни ёзилтириб ҳаром қилиб қўймагин», деб ҳар куни минг марта жағ уради. Қўнглидагидек чикмаса, бакириб қолади. Чангитиб сўкади, шохасини кўтариб хезлайди, аммо пўписадан нарига ўтмайди.

Йигим-теримдан кейин, тирамоҳда ҳам, келгуси кўкламда ҳам бобо билан бирга ишладик. У киши — уруғчи. Биз — қўшчи. Мамат бобо бугдой ёки арпа уруғини этагига олиб, пайкалга қўл билан сепиб борадилар. Биз устидан от қўш билан хайдаб, бостириб чиқамиз. Оксоқол уруғ сепилган жойни хайдатмасдан қўймасдилар. «...Донни курт-кумурска ташийди, қушлар еб кетади, хосил бўлмаса халқ бизни қарғайди, ҳалол иш қилайлик», дердилар қайта-қайта.

* * *

Отам рўза тутмасди, намоз ўқимасди. Аммо дин пешволарига ихлоси баланд эди. Ўзи ҳам саводли киши бўлиб, китобларни дурустгина, кироат билан ўқирди, устачилик ҳам қиларди. Одамлар Мулла Қурбон, деб чакиришарди.

Қиш охирларида (1942 йил февраль ойларида бўлса керак) кишлоғимизга эшон оралади. Бадавлат кишилар бир ҳафта мобайнида навбатма-навбат эшон шарафига зиёфат бердилар. Зиёфатга отамнинг қурби етмасди. Аммо эшоннинг кўнглини олгиси, садокатини кўз-кўз қилгиси келарди. Бир куни уни бошлаб келди.

Катакдай-катакдай иккита хонамиз бор эди. Бирининг эшиги соя бетда бўлиб, унда ўзимиз яшардик. Иккинчисининг эшиги офтобруя бўлиб, бўш турарди.

Меҳмонни ўша хонага киргизишди. Отам менга: «Эшон бобонгнинг хизмати-

ни кил, савоб ол», дедилар. Эшонларни соч-соколи оппоқ, мункиллаб қолган мўйсафид чол сифатида тасаввур қилардим. Рўпарамда соколи коп-қора, икки бети кип-қизил, навкирон одам турарди.

Эшон ўн кунлар бизникида яшади. Кечасию кундузи хизматида бўлдим. Ташқарига чикса, калишини ўнглаб қўяман, таҳоратига илиқ сув тайёрлаб бераман, қўлига сув қуяман, сочик тутаман, дастурхон ёзаман, чой дамлайман. Ўзимиз арпа, кок нон, котирма, ковурумоч еймиз, атала ичамиз. Онам эса эшон учун бугдой ундан мойли патир ёпиб беради. Қўни-қўшнилар ҳам тухумми, қаймоқми, дегандай эшонга насиба узатиб туришарди. Эшон барини паққос туширади. Менга бир оғиз имдод қилмайдди. Сўлагимни ичимга ютиб, жовдираб қараб ўтираман.

Ҳар куни кечкурун отам олдига кириб, зиёрат қилади. Бироз ўтириб чиқиб кетади. Яна икковимиз қоламиз. Токчада Аҳмад Ясавийнинг «Хикмат»лари туради. Эшон уни қўлига олади, варақлайди. Бу китобни отам жуда кўп ўқир, мен доимо тинглаб ўтирардим. Шейрлари таниш, баъзилари ёд бўлиб кетган.

Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,

Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур,

Ётса, турса, шайтон била ҳамроҳ бўлур.

*Нафсни тия бил, нафсни тия бил,
э бадкирдор!*

*Нафсинг сени охир дамда гадо қилгай,
Дин йўлини ғарот этиб адо қилгай,
Улар вақтда имонингдан жудо қилгай,
Оқил эрсанг, нафси баддан бўлғил безор!*

Эшон мана шу мисраларни ўқиб қолса, инсофга келармикан, эртага нонуштага мени ҳам шерик қилармикан, деб умид қиламан. Эшон эса китобга қараб, китобда йўқ нарсаларни ўқийди, аввалдан ёд билганларини такрорлайди. Китобга «тиш»и ўтмайди-ю, «эшон бобо кечаси китобхонлик қилади», деган хабарни кишлокка ёйишимни истайди.

«Оёғимни укалаб қўйинг, белимни босинг», дейди эшон. Қулоғимни кимирамай энг шимариб ишга тушаман.

Эшон бир куни: «Махсумжон, волидангиздан сўраб кўринг-чи, устимни чайиб берармиканлар. Агар майли десалар, эғнимга кийиб туришга падарингизнинг эскиларини келтиринг», дея илтимос қилди.

Онам савоб учун хизматга шай экан. Лекин «табаррук зот»га эскини эп кўрмади. Чегара кўриқлаб юрган аскар тоғамнинг оҳорли кийимларини сандикдан чиқариб берди. Эшон кийиб олди ва... ечмади. Ювилган уст-бошини эса тугунга

солиб қўйди. Онам ҳам дарди ичида индамай қолаверди. «Эшоним деб эшагимдан айрилдим», деганлари шу бўлса керак-да.

Нихоят, эшонни жўнатдик. Икки-уч кун ўтгач, бир отлик милиционер келди. Отам чикди. «Хе» йўқ, «бе» йўқ, милиционер отамнинг елкасига бир камчи туширди. «Агар топиб бермасанг, ўрнига ўзингни қамаб қўяман», деб дағдаға қилди. Бировга ҳақини олдирмайдиган, баджаҳл, ғайир отам бу сафар ўқтамлик кўрсатмади. «Қочиб гўрга ҳам бормайди, топиб бераман», деди. Милиционер отамни эргаштириб олиб кетди. Ёлғон эшонни дарров топибди, шекилли, отам эртасига қайтиб келди. Аммо унинг жиноятини биздан сир тутишди. Биз ўзимизча «эшон армиядан қочиб юрибди», деб тахмин қилгандик.

* * *

Ингичка узилган, йўғон чўзилган оғир кунларда қўшни колхоздан бир от йўқолди. Ҳар куни икки-уч марта изкувар келиб, ғойиб бўлган отнинг белгиларини бирма-бир айтиб: «Кўрмадингларми?» деб сўраб кетади. «Кўрдим», деганлар топилмади. Шунда изкуварлар кечаси, эл ухлагандан кейин келиб, кишлокни четдан кузатибдилар. Бемаҳалда учта мўридан тутун чиқиб, учовидан ҳам шўрва хиди келармиш. «Элдан яшириб қозон қайнатаётибдимиз, бу ерда бир гап бор, отни сўйган шулар бўлмасин», дея гумон қилишибди.

Уй эгаларини каттик қистовга олишибди ва отнинг гўштини қўшнимизнинг қудуғидан топишибди. Айбларига икром бўлишибди. Бирок ҳеч ким уларни қораламасди: «Муҳтожлик одамни не қўйларга солмайди. Бола-чақаси чирқиллаб, оғзини очиб турган бўлса, нима қилсин, бечоралар», дейишди. Колхоз катталари қўшни хўжалик раҳбарлари билан келишиб, отнинг хунини колхоз ҳисобидан тўлаб, ўғриларни жазодан қутқариб қолишди. Кампирлар: «Раисимиз хўп одампарвар-да, илоё мартабаси минг марта баланд бўлсин», деб дуо қилишарди.

Бошқа бир кишлокдошимиз Ҳайдар Шеронов бир йил аввал ярим халта бошок учун камалиб кетган эди. Унинг хотини, уч нафар норасидаси, букчайган онаси ортидан зор-зор йиғлаб қолаверди. Ҳайдар ака қамокдан фронтга юборилган бўлса керак, қайтиб келмадилар.

Бир томонини мол еб, бир томонини каламуш тортиб, ғалла тўкилиб, сочилиб ётган пайтда ярим халта бошок учун неча бир одам қамалиб кетди-ю, нега халққа оғир йили, чўққидай бедовнинг бўғзига пичоқ тортиб хомталаш қилганлар сувдан куруқ чикди? Буни ҳеч ким

ўйламасди. Биз болаларнинг эса хали фаҳмимиз етмасди, тасаввуримизда бошқоқ отдан йирикрок, кимматрок бўлиб туюлади.

* * *

Кишлоғимизнинг бир томони вайрона бўлиб ётарди. Чолдеворлар халажой вазифасини ўтарди. Кунларнинг бирида, эрталаб, ўшандай харобада бир одам чўзилиб ётганини кўриб қолдим. Ўликми-тирикми, билиб бўлмасди. Жулдур кийимлари шамолда хилпираб турарди. Яқинига боролмадим. Онам кўшниларга хабар қилди. Кексалар келиб кўришди. Мурда экан. «Шаҳид» деб жойига кўймоқчи бўлишди. Қон тўкилмаган бўлса, шаҳид ҳисобига ўтмас экан. Мулла фатво бермади. Қишлоқ аҳли йиғи-сиғисиз бўлса ҳам ўликни кабристонга элтиб дафн қилди. Унинг қаердан эканини ҳам, исми-шарифини ҳам ҳеч ким билмади. Бирок нон излаб юрган одам эканини, кишлоққа бемаҳалда келганини, бирон эшикни қоқишга ҳам мажולי етмай йиқилганни ва тунги аёзда очликдан котиб қолганини ҳамма ҳис қилиб турарди.

* * *

Мени «ХТЗ» тракторига сувчи қилиб қўйишди. Трактор ҳайдалаётган ерини айланиб келгунча икки сатил сув кўтариб йўлига чиқиб тураман. Трактор тўхтайдди. Товонимни кўтариб чўзилиб, радиаторнинг копкоғини очаман, авайлаб сувни қуяман. Юрагим шигиллаб туради. Негаки, икки йилми, уч йилми олдин, армияга кетмасдан бурун Раҳмат деган тоғам худди мендай сувчи бўлган, радиаторни очган... қайноқ сув кучли босим билан отилиб чиқиб, юзини қуйдорган. Шу эсимга тушади. Фалокат такрорланмасмикан, дея кўркаман.

Колхоз тракторчиларга уч маҳал иссиқ овқат беради. Уларнинг даврасида мен ҳам қорним тўйиб, таом ейман.

Ёзда комбайнда Донской фамилияли штурвалчи ёнида ишлаб, сомон тўқдим. Қийим-кечагим тўкилиб, яланғоч бўлиб қолган эдим. Донской амаки комбайннинг эски бризендан бир бўлак олиб берди-да, уйга юборди. Онам бризетдан тўрвасифат ўйма ёқали узун кўйлак тикиб берди. Бризен каттик материал эмасми, чокини текислай олмади. Иплари шалвираб, чиқиб қолди. Ноилож қийдим.

Бир куни Донской амакининг комбайни бузилиб қолди. Мен қарашиб турдим. Аллақандай темирни чўян «ёстиқ»қа қўйиб, қуवाल билан каттик урган эди, боши узлиб зарб билан келиб, ўнг оёғимнинг тўпиғига тегди. Сўяқларим зиркираб кетди, оксоқланиб қолдим. Бироздан

кейин ўзим яна қалтис ҳаракат қилиб қўйдим. Штурвалга зинадан кўтаишмай ёнбошдан осилиб чикдим, тушишда ҳам худди шундай осилиб тушдим. Шу пайт чап кўлимни киррали темирга уриб олдим. Чимчилоғимнинг тағбўғинидан пасти шилиниб кетди. Донской амаки шу куни комбайнни юргизишга кўзи етмадими ё шикастланганимга ўзини айбдор ҳисобладими, ёки менинг олдимда «гуноҳ»ини юймоқчи бўлдим, навбатдан ташқари уйга боришимга рухсат берди. Кетмоқчи бўлиб турганимда: «Кўйлагини еч», деди. Хайратланиб, ҳадиксираб буйруғини бажардим. Шунда кўйлагимни ёқа ва энглариини сим билан боғлаб, бункердаги бугдойдан тўлдириб солди-да: «Энди кетавер», деди.

Донской амаки виждонан ишларди, ғаллани чала ўришга, донга сомон ўтиб кетишига, тўкилиб-сочилишига йўл қўймасди. Эшагига узумми, олмамми ортан одамлар келиб, мевага дон алмаштиришни таклиф қилса, ҳайдаб юборарди. Шундай покиза одамни ҳозир қилаётган ишига тушунмасдим.

— Катталар кўриб қолади, — деб эътироз билдирдим.

— Катталаринг ҳалол, фаришта эмас, — кизишиб кетди Донской амаки. — Ўзлари ўғри, аравалаб ташишяпти уйларига. Урушдагиларнинг болаларини эса ўйлашмайди. Сенинг ҳам отанг батальонда. Укаларинг тишининг кирини сўриб ўтирибди. Сен яланғоч юрибсан, олиб бор, бу донни. Тозалаб сотинглар. Устингга бирор нарса олиб кий. Биров гинг деса, ўзим кўндаланг.

Онам донни кўриб, қувонди. «Тулпор миниб чопадиган ўғлимдан ўргилай, онасининг ризкини топадиган ўғлимдан ўргилай», деб алкаб, кейин бирдан кўзига ёш олиб, хўрлиги келди. Мени қойиб кетди: «Кўзимнинг оқи-қораси, сўянчигим, деб юрибман сени. Бу нима қилганинг? Триқлай гўрга тикмоқчимсан мени? Бир тутам хашак туяни жисга учиради, нафс одамнинг умрига завол қилади. Тўрт кило ғалла учун ўзингни боғлаб бермоқчимсан? Йўқ бўлиб кетмоқчисанми?»

Бечора онам ўзи ёнида, ўзи ўчди. Совигандан кейин бугдойни бўшатиб олди. Кўйлакнинг чокларига хас-хашак, қилтирик, чақир тиканақ, ҳар хил ёввойи гиёҳларнинг уруғлари гуҷ-ғуҷ ёпишиб қолган экан. Ҳар қанча уринса ҳам тозалай олмади. Энди бризен кўйлакни қийиб бўлмасди. Онам ўзининг кашшоқ бисотини титқилаб-титқилаб, бир эски нимарса топди-да, тозаб кўйлақ тикиб берди. Кейин: «Ўрис буғанга айт, сенга раҳми келса, раисдан сўраб, қогоз ёздириб берсин, тозагина ғалла оламиғз, ғалваси ҳам бўлмайди», деди.

* * *

Кўкламда кишлокнинг биқинидан читир ўрардик. Кунботар олдидан от миниб раис ва бригадир келди. «Хорманг, бор бўлинг»дан сўнг бригадирнинг ишораси билан ўроқчилар бир жойга тўпланди.

Бригадир ким қандай ишлаганини, бугун ким қанча читир ўрганини суриштирди. Бировни мақтади, бировга эртага кўпроқ ғайрат қилишни тайинлади. Сўз-ни раисга берди.

— Оғзига кучи етмаганлар миш-миш таркатиб юрибди, — дея давом этди у. — Мен кизларга қармоқ ташлаётган эмишман. Елғон! Тухмат! Илтмосим шуки, сассиқ гапни кўпайтирмайлик.

Кишлоқда «Раис Жумагул¹ билан ўйнаб кўйипти», деган гап чиккан эди. Афтидан, раис шуни босди-босди қилмоқчи бўлди. Жумагул ҳам шу ерда, хашак жағгарувчилар орасида эди. У сўз олиб, ўрнидан турди.

— Раис! Эркачас! Эркачасига гапиринг! Семиз қуртга ўхшаб қолдим. Энди яшириб бўладими? Биламан, хотинингиз бор. Лекигин энди мен ҳам, мановиям сизники, — дея у корнини кўрсатди. Мард бўлсангиз, тонманг, олиб кетинг мени уйингизга.

Можародан осонгина кутулмоқчи бўлган раис бурнидан илинди. Ер ёрилмади — кириб кетмади. Қизарди — бўзарди. Отига миниб, орқасига битгиз ургандай жўнаб қолди.

* * *

Қишда хафталаб, баъзан ойлаб бекор қолардик. Бундай вақтларда икки қир нарида яшайдиган холаминикига чопардим. Холамининг битгаю битга қайинсинглисини кўргим келаверарди. Хушқомат, сулув, ширинсўз, иболи, меҳрибон бу кизни уруш бошланмасдан онамининг Кўчқор исми амакиваччасига унаштириб қўйган эдик. Тўй кузга белгиланган эди. Кўчқор тоғам эса ёзда ҳарбий хизматга жўнаб кетди.

Холамининг ҳовлисига қадам қўяр эканман, биринчи бўлиб қайинсинглиси югуриб чиқарди. Мени энг иззатли меҳмондай қутиб оларди. Чарос кўзларида умид учқунлари сачраб: «Яхши гап борми?» деб сўрарди. Бу — «тоғангиз келдимми?» дегани. «Йўқ» маъносида бош ирғардим. У, барибир, бахтли кунларга ишонарди. Бекитиб қўйган мева-чевалари билан мени меҳмон қиларди. Жўшиб-жўшиб ёр-ёр айтарди.

*Йигитларнинг сараси
Урушдадир, ёр-ёр.
Ой қизларнинг наъраси*

Хуруждадир, ёр-ёр.

*Ёр келмаса тезгина,
Тўй ўтарми, ёр-ёр.
Соҳибжамол қизгина.
Тўй ўтарми, ёр-ёр.*

*Ёргинамининг ёнига
Борсаммикан, ёр-ёр.
Ғанимларни қонига
Қорсаммикан, ёр-ёр.*

*Фронгдаги паҳлавон
Омон келсин, ёр-ёр.
Осоишшта, фаровон
Замон келсин, ёр-ёр.*

Уйга қайтишимда бир қир наригача кузатиб: «Энди хушхабар опкелинг», деб тайинларди. Аммо мен хушхабар келтира олмадим. Йиллаб кутди. Ҳар уйлари-га борганимда, юзида, кўзида «келармикан-а», деган илтижони ўқирдим. Юрагим хун, бошимни ҳам қилиб дастурхонни ғижимлардим...

Қайлиги билан бирга кетган кишидан: «Қутиш бефойда», деган гапни эшитгандан, қуёв томондагилар: «Биз розимиз, ҳур ўтма», деб жавоб берганидан кейингина турмушга чикди.

* * *

Қишлоғимиздаги бошланғич мактаб уруш даврида ҳам ёпилмади. Аммо ўқув йилининг бошидан охиригача ёлчишиб ўқимасдик.

«Дам олиш» кўп эди. Ўқитувчи алмаша ҳам, иш мавсуми бошланиб кетса ҳам «дам олиш» бўлаверарди.

Мактаб биноси никита синф хонадан иборат эди. Ўртаси — даҳлиз. Даҳлизнинг усти — болохона. Болохонада эрхотин ўқитувчи фарзандлари билан яшарди. Икки хонада тўртта синф ўқирдик. Дала ишлари кизиб кетгандан кейин болалар сийраклашиб қоларди. Синфларни кўшиб, икки ёртидан бир бутун синф ташкил қилардилар. Эрталаб фақат бир марта киришга қўнғирок чалинарди.

Урушнинг бошларида кечаси чирок ёқиш буйруқ билан тақикланган эди. (Душман шуъла чиккан жойни нишонга олиши, бомба ташлаши мумкин-да.) Чирок шиша, керосин танкислиги туфайли кейинчалик одамлар ўзлари чирок ёқмай қўйдилар. Ексалар ҳам, тежамкорлик мақсадида дарров ўчирардилар. Бинобарин, окшоқ уйда дарс тайёрлай олмас эдик. Кундуз ишлардик, китоб ҳам, дафтар ҳам етишмасди. Чойкоғозларга ёзиб юрардик.

Апрель — май ойларида дон экинларини ҳаспак босарди. Тўқ малла, қирра бурчак, кўнғиз нусха, ясси, сассиқ каби хашаротлар бугдой бошига ғуж-ғуж қўниб, ҳосилни сут-хамир пайтида нобуд қилиб қўярди. Ҳаспак тергани чиқардик.

¹ Исми ўзгартириб берилмоқда.

Аввал қўл билан тердик. Бас келолмадик. Кейин ҳаспак халта ўйлаб топилди. Учбурчак халта тикиб, сымхалкага беркитиб, узун таёк учига ўрнатардик. Халтанинг оғзи очик турарди. Дастандан ушлаб, халтачани экиннинг юқори қисмига тегизиб, бир чапга, бир ўннга чайпаб, пайкални оралаб кетаверамиз. Картанинг охирига етар-етмас халтача тўлиб коларди. Чуқурча қазиб зараркунандани кўниб ташлардик. Эл ризкини, аскарлар нонини офатдан шу тарика сақлаб колганмиз.

1943 йилнинг баҳорида тошбақа тердик.

— Ҳукумат тошбакани нима қилар экан?— сўрашарди одамлар ҳайрон бўлиб.

— Тошбаканинг қони одамнинг қонига якин, ярадорларга қуяди,— дерди бири.

— Тошбаканинг қосасидан ўк ўтмайдиган каска бўлади,— дея донишмандлик қиларди бошқа бирови.

— Гўштидан консерва қилса ҳам ажаб эмас,— деб тусмолларди яна бири.

Хуллас, катталар гап кавлаш билан, болалар тошбақа овлаш билан банд эдилар. Мактабга ҳар куни 8—10 та тошбақа келтириш шарт эди. Мен бу топширикни фақат бир марта бажармадим. Тутган тошбақаларимни бўш ўрага қамаб қўйсам, ерни тешиб кириб кетибди. Мактабга қурук келдим. Шундан кейин онамдан безаги кўчиб, шалоги чиқиб кетган эски сандикни сўраб олдим. Кечаси тошбақаларни ўша сандикда сақлар эдим.

«Ғалла fronti», «пахта fronti» деган дабдабали сўзлар тез-тез қулоққа чалиниб турарди. Зукколардан бири «тошбақа fronti»ни ўйлаб топди. Халта кўтариб кирга кетаверсак, кўрган кишилар ҳазил аралаш «тошбақа fronti»гами?» деб қўйишарди.

Шаҳардан болалар уйининг тарбияланувчилари келиб қолишди. Тошбақа ҳашари авж олди. Қисинмайдиған, хижолат тортмайдиған бўлдиқ. Юқори унум билан ишлашга, пешқадам бўлишга интилардик.

Хунук воқеа содир бўлди. Ҳашарчилар ҳар кунгидай тошбақа тергани кир-адирга жўнаб кетмадилар. Тўдалашиб, қишлоқнинг бошидан тушиб, уйма-уй айлана бошладилар. Биронтаси гапирмайди. Юзлари тунд. Кўзлари олазарак. Отхона олдидан ўтаётиб, бир кўзи ожиз, шунинг учун ҳарбий хизматга сафарбар қилинмаган отбоқар Нуриллани¹ кўриб қолдилар. Тўда олдида юрган 14—15 ёшлардаги қиз Нуриллага ишора қилиб «вот он» деди. Ҳаммаси бирданига ёпирилиб Нуриллани таппа босиб олдилар. Бири

муштляпти, бири тепаяпти. Қўли етмаганлари «соғ кўзини ўйиб ол», «чавақлаб ташла», деб қайрапти. Бирови «қудуққа ташлаш керак», деб колди. Нуриллани тақирлатиб судраб кетишди. Яхшиямки, шу тобда идорадан колхоз раҳбарлари чиқиб қолишди ва отбоқарни зўрга қутқариб қолишди. Кейин улар можоранинг сабабини аниқлашга муваффақ бўлдилар. Бир неча ҳашарчи қиз жардан тошбақа тергани нарига, бошқа колхоз чегарасига ўтиб кетишибди.

Мол боқиб юрган подачи йигит (унинг ҳам бир кўзи кўр экан) қизларни қувибди, биттасини ушлаб олиб, зўрлаб қўйибди. Қиз йнглаб келибди. Ҳашарчилар кўр подачини излаб кўр отбоқарга йўлиққан эдилар. Исонинг аламини Мусодан олгандек, отхонадан ташқарига чикмаган гуноҳсиз Нурилла бекорга калтак еб колди.

Бу ҳангомани эшитган кишилар «Гитлерни урушидан ҳам тошбақа жанжали зўр бўпти-ку», деб қулишарди.

Келгуси йил кўкламида тошбақа ҳашари негадир бўлмади.

Уялиб кетамиз...

Жаббор Умаров — 5 ёш. Ургут тумани.

— ...Онам бозордан ун олиб келди. Отқулоқ дамланган қозонга бир пиёла сув олиб қайнатди. Ҳаммасиз қозон атрофини ўраб олиб, унинг қачон пишишини интизорлик билан кутиб ўтирибмиз. «Пишди, пишди», деб онам ҳаммамизга тунука лаганчага солиб берди. Юрак ютагандай бирварақайига қўл чўздиг-у, алҳол тишларимиз орасида ғижиллаган кумдан ҳушёр тортдик. Онаминг кўзидан ёш қуйиларди. Овқатимизга қайдан тупроқ тушганига ҳайрон эдик.

Ҳаммасини кейин билдик. Чайқовчилар онамни соддалигидан фойдаланиб, пишган ғиштни ун қилиб майдалаб сотишган экан. Онам баҳорда ҳовлининг кўп жойларига нури тўқди. Отқулоқ униб чикди. Тунлари онам, кундузи бизлар қоровуллик қилардик. Менинг галим келган куни қари ёнғоқ тагида ухлаб қолибман. Уйғониб бундоқ карасам, отқулоқдан бир туп ҳам қолмабди. Онаминг уришидан чўчиб, уйдан қочиб чикдим. Ишдан ҳориб-чарчаб келган онам ҳовлига кирса мен ҳам, отқулоқ ҳам йўқ. Жонҳолатда уйга, кейин кўчага, қўни-қўшниларикига бирма-бир кириб, мени излаб топиб олди. Уйга судраб келди. Ухлаб қолганимни айтдим. Шунда у югуриб ёнимиздаги дугонасникига кирди. Ортидан эргашдим. Ҳовлиси эшигидан бош сукканимда иккови бир-бирининг сочидан юлаётган экан. Нима қилишимни билмай, кўрқиб, уйга чопиб кириб, тахмондаги кўрпага ўралиб ётабердим.

Отқулоқни дугонаси ўғирлаб кетган

¹ Исми ўзгартириб берилди.

экан. Кейинчалик иккови бир-бири билан узок вакт гаплашмасдан юрди...

Мактабга катнаймиз. Олтинчида ўқийман. Ўн бола бўлсак, саккизимизда иштон йўк. Энди кичкина бола эмас, ўн уч ёшли боламиз. Кўп нарсаларга акл етадиган вақтлар. Муаллим билан, кизлар мактабга келишмаганда боришни, келганда, бормасликни келишиб олгандик.

Уларнинг мактабга келиш-келмаслигини биз болаларнинг билишимиз ҳам кизиқ эди. Мактабимиз сой оралигидаги уйда бўлиб, атрофини катта-катта харсанглар ўраган. Ўша тошларнинг панасидан кизларнинг келишини пойлаймиз. Келишмаса мактабга, келишса уйга кетаверамиз. Ўшандай кунларнинг бирида, кизлар мактабга кириб кетишди. Бизлар ортга қайтдик.

Уйга келиб, орадан бироз вақт ўтганда муаллим остонада кўринди. Ортида иштонсиз жўраларим. Ҳаммамизни олдига солиб чоптирди. То тилларимиз осилиб қолгунча югурдик. Одам яланғоч бўлгандан кейин югуриши ҳам ғалати бўлар экан...

Мактабга шатак қилиб олиб борди. Қизлар ўтиришибди. Ҳаммасининг кўзи бизларга тушиб, кичкириб юборди. Аммо муаллимнинг баджаҳл юзига кўзлари тушиб, тинчиб қолишди. То бизлар ўтиргунча юзларини рўмоллари билан беркитиб олдилар. Қалта қўйлак билан қанақасига ўтириб бўлади, дейсиз. Тиззаладик. Аммо бу ҳам бизларга ёрдам бермади.

Шу-шу бўлдию кизлар мактабга келмай қўйди. Бизлар эса маймундай ялло килиб то кишгача ўқидик.

Ҳали-ҳамон синфдош кизларни кўрганда, ўтган кунлар ёдга тушиб, бир-биримиздан уялиб кетамиз.

Нон карточкаси...

Шоҳзода Мухаррамова — 13 ёш. Андижон вилояти, Андижон тумани.

— ...Сувжувоздан ёғ олиб келаётгандим. Йўлнинг чап томони беҳизор эди. Беҳизорга етиб келганда, дарахт шоҳларига бир одам суюниб турарди. Олдига бориб, уни ёнидаги таёқ билан туртдим. Ерга чалқанча йиқилди. Бармоқлари орасида чириб кетган беҳи бор экан. Кўрқиб кетиб, қўлимдаги ёғни ҳам унутиб, урра ортимга бурилиб қочдим.

Бечора беҳига ҳам чиқишга ҳоли бўлмай, очликдан ўлиб қолган бўлса керак. Ҳамон чуқур ботган кўзлари, этсизликдан туртиб чиққан ияклари кўз олдимда.

Урушдан брон бўлиб қолган отам заводида ишларди. Уйга ҳафталаб келмай қоларди. Шу сабаб «Забоний» карточкаси номерини қўлимга ёзиб қўярди. Тунни билан нон берадиган жойга етиб бо-

рардик. Кейин навбат кутардик. Бўйим нон берадиган туйнукка етмасди. Шудда одамлар кўтаришиб, нон таксимловчига юзимни кўрсатарди.

Нонни олгандан сўнг ҳеч ким юрмайдиган йўллардан, уни бағримга босиб келардим. Одам кўп юрадиган йўлда очлар тортиб олиб қўйишарди-да. Шундай бўлса-да, бир куни кўлга тушдим. Нонини иккита жулдурвоки одам олиб қўйишди. Уйга йиғлаб келдим. Нонсиз қайтганимни кўрган онам ҳам менга қўшилиб йиғлади. Ўша кунни оч ўтирдик. Отам келиб қолди. Сочимни силаб: «Йиғлама болам, ҳали нонимиз кўпайиб қолади», дея қўйнидан битта «пончик» олиб берди. Севиниб кетдим.

Ҳосилотнинг саман оти бўларди. Қишлоққа от устида кириб келарди. Мен уни яёв юрганини эслаёлмайман. Баджаҳл одам эди.

Қўшимиз касал бўлиб ишга чика олмай қолди. Кўп болали аёл эди. Ҳосилот саман отда келди. Аёлни чақириб чиқди. Бошини кўтаролмайди, касалманд, каттиқрок шамол эсса ҳам йиқилиб тушадигандай. Ҳосилотнинг чўнг қотган юзи учиб тушди. Узун, майда теридан ишланган қамчисини юқорига кўтарди. Қамчин чарсиллаб аёлнинг елкасига тушди. У юзтубан қулади. Шунда биринчи бор ҳосилот отдан тушди. Кичкинагина одам эди. Уни саман от улуг, сипо килиб кўрсатиб юраркан.

Ерга ботиб кетгандай аёлни аёвсиз савалади. Ҳар қамчин зарбидан ўнинг нозик беллари бир оз юқорига кўтарилар, яна қамчи тушганда ерга ёпишиб қоларди. Қўйлаги йиртилди. Қамчи кипкизил қонга ботди. Ҳосилот уришдан тўхтаб, атрофдагиларга ўқрайиб қарадида, отига минди...

Бир неча кампир пўла бўлган аёлни судраб уйига олиб киришди. Узок вақт ўрнидан туролмасдан ётди.

Ҳар бир хонадонда қора карнай бўларди. Карнай: «Уруш тугади», деган хабарни айтганда, биз болалар: «Энди нон кўпаяди», дея хурсанд бир-биримизни қучоқлаб юлгандик.

Оналаримиз, бувиларимиз, боболаримиз кўчага чиқишиб, чакчақлашиб баланд овозда сўхбатлашиб, қулишди.

Ҳосилот урган аёл эса бўсағасига ўтириб олиб йиғларди. Аммо унга ҳеч ким эътибор бермасди...

Хуржунда нима бор?..

Зарқора Отамуродов — 9 ёш. Қашқадарё вилояти, Косон тумани.

— Уруш бошландию ҳамма нарсанинг туби кўриниб қолди. Ўлат кўпган эди. Онамнинг қўлида Меҳрол синглим жон узди. Аҳволимиз янаям оғирлашди.

Ўн ёшда эдим. Қолхозга иш сўраб бордим. Айни ғалла ўрими бошланган пай-

ти. Ашти-ангоримга бир кур ташлаган раис: «Қандай иш қўлингдан келади», деб сўради. «Ғалла янчаман», дедим. Раис оғир қовоқларини юкорига қўтариб менга тикилди. Кейин чуқур хўрсинди. «Эплай олармикансан?» «Эплайман», дедим бурролик билан.

Шундай қилиб менга беш хўкиз ва битта от беришди. Жуварни янчим. Аммо мен иш ўйлаган даражада осон эмас эди. Яйдоқ от устида лўкиллаб айланаверганингдан кейин, чотингни кип-қизил гўшти чиқиб, иштонингга ёпишиб қоларди. Жонинг чиқиб кетай, дейди. Тезакнинг кулини дори ўрнида босарди онам. Уйқуни ҳатто ҳаёлга ҳам келтирмасдик.

Ушандай кунларнинг бирида от устида ухлаб қолибман. Нимадир чопонимдан тортиб кўтарганда, уйғониб кетдим. Ўзимни ўнглайман, дейман, аммо ҳеч бошқаролмайман. Ҳавода муаллақ осилиб ўтирдим. Ўзим миниб юрган от чопонимдан тишлаб кўтариб олган экан. У мени хирмон четига чиқариб ташлади.

Ушанда отнинг ниҳоятда ақлли хайвон эканлигини билганман. Қора тўриқ от эди. Олдига бораётганимни пайқаса бас, кишнаб, пишкириб қўярди. Юганидан ушлашим ҳамона бошини эгиб, минишимга ёрдамлашмоқчи бўларди. Олдига хашақ ташлаганимда эса ҳамма еримни хидлар, эркаланар, кейингина хашақ емоққа тутинарди. Зап ақлли жонивор эди-да.

Мени отдан айирган одам раис бўлади. Қирқ учинчи йил эди. Қаердандир уйимиз олдида бир эшак пайдо бўлди. У вақтлар эшак машинадан-да зиёда эди. Хар куни унга ғалла ичидаги ўтлардан олиб олиб келиб берардим. Бир куни шундай ўт олиб келаётганимда, олдидан раис чиқиб қолди. «Хуржунингда нима бор», дея сўради. «Эшагимга ўт олиб кетаяпман», дедим. У хуржундаги ўтга ҳам қарамай, бўйнимга икки камчи урди. Эшақдан йиқилиб тушдим. Кейин нима бўлганини билмайман. Хушимга келганимда, онам бошимда йиғлаб ўтирдим. Не қор-қол бўлганини айтиб берганимда: «Сен билан мени суянадиганимиз йўқ. Уйингда бошчинг бўлмагандан кейин, хўрлайди-да, болам, хўрлайди. Отанг келиб қолса, бу кунларни кўрмагандай бўлиб кетасан», деди лаблари қалтираб. «Энди бу ерда ишламан», дедим. Онам йиғлади, сиктади... Қирқ учинчи йили отамнинг укаси урушдан қайтди. Уйда ҳеч вако қолмаган. Аммо амаким қаердандир узун темир топиб келиб, учини туни билан қайроқ тошга ишқалаб ўткирлади. Кейин бизга ҳеч гап-сўз айтмай, тунлари аллақакларга кетиб, биз ухлаганда уйга қайтадиган одат чиқарди. Бундан биз ҳайрон эдик.

Кейинроқ у киши ўз сиринга бизларни шерик қилди.

Хали ухламаган эдик. Шинели баҳор

ёмғирдан шалаббо, аммо хурсанд ҳолда уйга кириб келди-да: «Отам кўмган ғаллани топдим», деди. Хаммамиз амакимга ҳайрат билан тикилиб қолдик. Чунки бобомиз вафотига анча йиллар бўлганди-да.

Уша тун амакимнинг гапига бир ишониб, бир ишонмай уйқуга кетдим. Тонг отиши билан амаким, мени ва онамни олдига солиб, бобомиз ғалла кўмган жойга бошлади.

Емғир шивалаб қуярди. Йўл жуда узок туюлди. Йирик-йирик ёмғир томчилари пешонага ёрилиб, атрофга қарашга йўл бермасди. Қопларни бошимизга тумок қилиб қийиб олганмиз. Бир зумда улар ҳам ивиб, совук сув бўйнимиз аралаш ичимизга ўрлади. Таним жунжикиб кетди. Аммо ўйдим-чуқур йўлдаги ҳаракат тафти ёмғир хуружини кесиб борарди. Кетабердик. Бехос опамнинг қўлидан ситилиб чиқиб, ёмғир халқобига чалқанча йиқилдим. Ҳамма ерим жикка хўл бўлди. Онам елкамдан судраб, халқоб ичидан олиб чиқмаганда, билмадим, ҳолим не кечарди. Совук ваража қилди. Ўқчидим. Ичакларим оғзимдан чиқиб кетгандай бўлди. Сув нафас олиш йўлимга югуриб беҳузур қилди. Томоғимни кичитарди. Акса ура бошлади. Онам бағрига босиб, иштонларимни гижимлаб сувини сикди. Бироз ўзимга келганимда онам: «Ҳа, худо олсин бу кунларни. Уйи қуйсин пашистни!» дея қарғади, йиғлади. Емғир эса ҳамон чалақлаб қуярди. Бир-биримизга тиркашиб узок юрдик. Узук-юлук овозлар келаётган томонни мўлжал қилиб, сўл томонга қайрилдик.

Амаким лой сачратиб, ер қавларди. Пешма-пеш ердан узилган тупроқ ўрнини ёмғир суви босарди. У бобом кўммасини узок қавлади. Қазилган ер белидан келганда: «Қопларингни беринглар», деди хириллаб. Кетма-кет донга тўлдирилган қопларни елкага ташлаб ортга қайтдик.

Мархум бобомизни алқаб туни билан ғалла ташидик. Амаким эса елкамизга қопларни юклаб бераверди. Хориб-чарчаб, жикка тер ва ёмғир сувидан ивиб, сўнгги қопларни қандикка бўшатиб, уйга кирдик. Дўстаман тушишиб сандал атрофида ухлаб қолдик. Чошгоҳларда бизларнинг уйғонганимизни кўрган онам ўрнидан туриб, бир-бир хаммамизни обтовадаги иссиқ сув билан юзимизни, қўлларимизни ювди. Уст-бошларимизни ечиб олиб, сандалга ётқизиб, эски пўстакка ўраб қўйди.

Уша куни сандалдан чиқмадик. Ўзимиз шир яланғоч сандал остида ётибмиз-у, бир-биримиз билан: «Мен сендан бир қоп зиёд ташидим», «Йўқ, сендан мен икки қоп кўп олиб келдим», дея тортишгандик. Хаммамиз тунда олиб келган ғалла олдида турибмиз. Қоп-қо-

ра, куйиб кетган ғалла. Атиги бир дона соғи йўқ. Биз болалар эса юрак ютиб, эртага нон бўлишини ҳис қилиб таший-верган эканмиз.

Онам ёнимда, амаким ундан нарироқ-да. Ҳаммамиз йиғлаямиз. Амаким ҳам...

Ғалладан қолган қорақуяни едик. Онам унга қўнғирбош, тактак ўтлардан аралаштириб нон қилди. Заҳардай эди.

Отамнинг укаси — Нормурод амаким ҳам урушда эди. Унинг хотини эса Ҳаловат ва Хосият исмли қизларини ташлаб, эрга тегиб кетганди. Нон тополмаганидан шундай қилган бўлса керак. Онам шиширган ўша нондан, улар кичкина бўлгани сабаб ея олишмади. Шунда катта энам бринзанинг сарик сувидан ичказди. Сувни ичгандан сўнг улар ҳолсизланиб, бошини ёстиққа қўйди. Катта энам иш билан кўчага чиққанда ортидан эргашидик. Бирмунча вақт ўтганини биламан, онам катта энамга: «Қаердандир гўшт ҳиди келяпти», деди. Кейин улар бир нохушликни сезгандай олдинма-кетин амаким қизлари ётган уйга киришди. Эшиқ очилиши билан гул этиб қўланса ҳид димокка урилди. Катта энам: «Вой болаларим», дея чалажон ҳолда Хосиятни олиб чиқди. Ҳаловат онамнинг қўлида эди. Этидан чакиллаб ёғ сарди...

Ортиқжоним, дейишади...

Рохатой Шерназарова — 7 ёш. Сирдарё вилояти, Сайхунобод тумани.

— Укамни ерга бергандан сўнг, куннинг иккинчи ярмида телбадай бўлиб қолган онам талқон туйди. Отамнинг халтасига солди. Йиғидан кўзлари кизарган отам мени бағрига босиб, жама-лакларимдан силади. Онам икковимиз отамни урушга супанинг устида кузатганмиз. Онам иккиқат эди. Орадан икки ой ўтиб кўз ёриди. Катта энам: «Болам эсон-омон келсин», деб чақалоқнинг қулоғига «исминг Эсонмурод», деб бир неча бор қичқирди. Секин-секин янги дунёга келган чақалоққа меҳр қўя бошладим. Аммо у ҳам кўп яшамади. Кўк-йўталдан ўлди. Қишлоқда эркак зоти бўлмаганлиги учун, катта энам ва онам кўмишди. Уларнинг ортидан йиғлаб бордим. Онамнинг катта энамга; «Энажон, мени ҳам болам билан қўшиб кўминг», дея ялиниб-ёлвориб йиғлаши ҳеч кўз олдимдан кетмайди.

Онам казо қилгандагина, у аёлнинг менга ўғай она эканини билганман. Ўз онам вафот қилганда қариндош-уруғларимиз йиғилишиб, отамга холамни олиб берган эканлар.

Онам мени ҳам ўзи билан далага олиб кетарди. Менга суяниб қолганди. Ҳар ерда эҳтиёт қилишини ҳис қилиб турардим. Тунлари маҳкам бағрига босиб: «Энди сен омон бўл, қизим. Укаларингни

умрини сенга қўшиб берсин», дея юзларимдан ютоқиб ўпарди. Унинг қалта-қалта нафас олишини эшитиб турардим.

Ойзода деган момо бор эди. Баҳорда момонинг чоли ўлиб қолди. Катта ўғли эса урушга кетганди. Чолнинг кўрпаси совумай кичик ўғли ҳам казо қилди. Урушдаги ўғлининг олти нафар боласи ёлғиз кампирнинг қўлида қолди. У вақтлари урушга кетганлар оиласига калхўз иккита эчки берарди.

Момонинг тўнғич набираси саккиз ёшларда эди. Қолганлари кичкина бўлиб, оналарини кўрмаганман.

Олти жонга икки эчкининг сути нима бўларди?! Момо хуржун тўкиб, тирикчилик қиларди. Уйининг олдидаги кунгайга чиқиб, чирик арқонларни тарқата-тарқата қўшиқ айтарди:

*Ҳарби йўлинг узоқ,
Йўлингга қўйй тузоқ.
Ҳарбига кетган боламни,
Умри бўлсин-да, узоқ.*

Кейин чорсисига кўзёшларини артиб, менга қарата:

— Айланай болам! Ортиқжоним келиб қолса, сенга Жўшнинг бозоридан чанковуз олиб бераман. Ҳа, болам-а, ўғилгинамни бир бўй-бастини кўриб ўлсам, армоним йўқ эди-я:

*Ҳарби, ҳарби дейишади,
Ҳарбидан шамол эсади.
Ҳарбига кетган боламни,
Ортиқжоним, дейишади, —*

дея қўшиқ айтарди.

Момонинг зардолиси бор эди. Зардоли теришдан чарчаб ўтирганга;

*Ариқ тўлиб сув оқар,
Сув тагида қум оқар.
Ҳарбига кетган Ортиқжоним,
Онасини ким боқар, —*

дея йиғларди.

Худо ҳам Ойзода момонинг оҳини эшитгандай, ўғли ҳарбдан қайтди. Қариб, сўлиб қолган она тетиклашиб, қўшиқ айтмай қўйди.

...Мақтабга қатнадим. У вақтлари мактаблар одамларнинг уйида эди. Хурматой, Қаршигул, Тўлғон опалар муаллим эди. Директоримиз Болиев Алиқул ака эди. Перони чўпнинг учига боғлаб, кизгалдоқни эзгилаб, ўшанинг сувидан сиёх қилардик. Турли эски китобларнинг устига катта-катта қилиб ёзардик. Коръимиз оч бўлганидан муаллимлардан қочиб юрардик.

Синфда яланг оёқларимизни чопонимизга ўраб ўтирардик. Товонларимиз параха-параха бўлиб ёрилиб кетганди.

Қирк тўртинчи йиллар бўлса керак. Қоризда буғдой ўряпмиз. Мен ҳам катта киз бўлиб, онамнинг каноти остига киргандим.

Тол туш. Ҳеч ерда соялашга паноҳ

йўқ. Шунда буғдой боғларини бир-бирига суяб, соя килдик. Нонларимизни эса кўзадаги сувга ивитиб, рўмол устига қўйдик. Нон ивиб, энди емочки бўлиб турганимизда Бобомирзо деган бригадиримиз келиб қолди: «Нега чашгалмайга эрта ўтирдиларинг», дея ўртаимиздаги нонни белбоғи билан олиб, буғдойзор ичига улоктириб юборди. Улбика, Болбуви, Олтиной, Насбали, мен серрайиб, нима дейишимизни билмай котиб қолдик. Белбоғ отилган томонга қараб-қараб ишга тушдик.

Ўша куни оч, силламиз қуриб кечгача буғдой ўрдик. Боймирза ҳам атай бошимиздан кетмади. Буғдой орасида сочилган нонларимизни кўриб турардик. Аммо олиб ейишга юрагимиз дов бермасди. У жуда ёмон одам эди-да. Лекин сўнгидан бир парча нонга зор бўлиб, хор бўлиб ўлди.

Очарчилик бошланди. Бир аёл бор эди. Бир ўғил, икки қиз бўлиб, эри чўпон эди. Эрининг бир неча бор ўлган эшакнинг сонидан кесиб, тамадди қилиб ўтирганини кўрганмиз. Орадан кўп ўтмай эри шишиб, кўрпа-ёстик қилиб қолди. Бир ҳафта ўтмай қазо килди. Чоллар эшакка ортиб бориб, кўмиб келдилар. Аёл эса бизларнинг кўз олдимизда кўрпасининг остидан иккита нон олиб болаларига бўлиб берди. Таъзияга йиғилганлар, азали уйдан илон чиққандай уй-уйларига тарқаб кетиб қолишди.

Болам, у аёлнинг охиратини кўрдим. Тентак бўлиб ўлди. Кўчаларда эрининг исмини айтиб, қақириб юрарди...

«Жин урган» дейишади кексалар...

Турсун Раҳимов — 9 ёш. Сайхунобод тумани.

— Тоғам Суяров Шерназарни қамадилар: Хотини ва икки нафар боласи зор қақшаб қолди.

Тоғамнинг от устига ташлайдиган чиройли жун гилами бор эди. Колхоз раиси Ҳотамов Беркинбой ўша гиламга харидор бўлиб келиб, ўн кило буғдойни хирмондан бериш ваъдаси билан олиб кетди.

Отам хирмонда ишларди. Раис отамга тоғамларникига буғдой олиб бориб беришни тайинлаган. Шунда отам Содик деган болага буғдойни тортиб бериб жўнатган.

Аммо йўлда Содикдан буғдойни бригад Улашов Бобомирзо тортиб олиб, Содикни, отамни, Ўрозбой, Болта боболарни меласига топширган. Ҳаммасининг пешонасига «ўғри» тамғаси босилиб қамалдилар.

Олти ой камокда ётганларидан сўнг, ҳаммасини кишлоғимизга олиб келиб: «Раисни буйруғини бажарган», деб судда оқлади. Аммо кишлоқда: «Уларни оқламабди. Орқаворотдан суд камокка

ҳукм қилибди», деган гаплар унда-бунда эшитила бошлади. Шунда отам, тунда ҳамма лаш-лушларимизни эшакка юклаб, Пойариқнинг Жавшар кишлоғига кўчиб кетдик. У ерда отамнинг Қарши ва Содик деган жиянлари яшар эди. Улар бизга жой берди. Аммо кийнаиб яшардик. Шунда отамнинг Содик жияни кишлоқдан олиб келган сигиримизни, онамнинг у-бу кийимларини пуллаб, ўрнига оқ жўхори сотиб олишимизни маслаҳат берди. Отам гавдали, полвон одам бўлгани билан анча содда эди, чоғимда.

Сигирни, онамнинг бисотида борини сотиб ўрнига жўхори олиб, Содикнинг кандигига ғамладик. Аммо Содик кейинчалик бу ғаллани бизга бермай қўйд.

Шунда негадир отам жияни билан уришмади, сўкишмади. Кўч-кўронимизни ортиб, Жомбойнинг Калинин колхозига йўл олдик. Содик орқамиздан етиб келиб отамга: «Сен ҳўкизларни кўшдан чиқармабсан, омоннинг тиги ҳўкизларнинг оёғини қирқиб кетибди. Қайтиб бориб, раисга жавобини ўзинг бер», деди. Отам: «Ҳамма ҳўкизларни омондан чиқарганман», деди. У отамни ҳақоратлай кетди. Теталашиб қолдилар. Шунда отам, онамга:

— Бу ярамас бошқа айбларни ҳам бизнинг бўйнимизга илишни мумкин,— деб эшакнинг бошини ортга қайтарди.

У бизни алдаб олиб борган экан. Уйининг олдига боришимиз билан юкларни тушириб ташлаб, эшакларни қамаб қўйди. Юкларимиз билан кўчада қолиб кетдик.

Бизларни бу ерга кўчиб келганимиздан хабар топган кишлоқдошларимиз Қаюм ва Ўлжабой ажалар келиб қолишиб, ўзлари яшаётган жойга олиб кетишди. Бор нарсаларимизни Содик тортиб олиб қолгани сабаб кўчиб келган еримизда ҳам анча вақт кийнаиб яшадик. То буғдой ўрими бошлангунча бошқа қариндошлар у-бу егулик бериб туришди.

Баҳорда бизнинг оиламизга ҳам колхоз ер берди. Ерга кишлоқдошларимиздан оқ жўхори донидан қарзга олиб экдик. Ўшанинг ҳосили билан бироз қаддимизни тиклаб олдик.

Отамни ишчи батальонига олди. У район марказидаги пахта пунктида ишлади. Аммо бирон маротаба ҳам уйга келмади. Пахта чопик, суғориш ишлари онам билан менинг чекимга тушди. Пахталар теридиб, одамлар уйига ғўзапояларни ташиб кетаётган кунларнинг бирини кишлоқда: «Қримларни кўчириб келибди, қримларни», деган хабар тарқалди. Орадан кўп ўтмай ўзлари келиб қолди. Биз болалар, «қримлар қанақанги одам бўларкан», деган қизқишда, бригаднинг ортидан эргашамиз. Чунки бригад хонадонларга уларни тарқатиб чиқаётган эди. Бизга қўшни бўлиб, Мар-

ям деган аёл тушди. Унинг Нурия деган кизи, Ибозар деган ўгли бор эди. Ўгли ўн ёш, кизи ўн икки ёшда. Уларда ҳеч бир егулик бўлмаганлиги туфайли тилларини нонга алмаштириб юрди.

Мария холанинг болалари бу ерга келгунча ўпкаларини совуққа олдирган экан. Уйда ўринларидан турмасдан ётди. Хоналарига кириб қолганимизда ҳикиллаб йўталишар, бўйрани қайриб, остига балғам туфлашарди. Кўп ўтмай икковиям ўлди. Ўлишидан бир кун илгари онаси тилла узугини онамга узатиб: «Шунга нон бер», деди. Онам узугини олмай, бир пиёла жўхори берди. Аёл бундай илтифотни кутмаган шекилли, онамни кучоклаб: «Илоё болаларингнинг ҳузурини кўр. Болаларим соғ-омон қолса, улар ҳам сенинг фарзандларинг бўлади. Бизларни бу кунларга солганларнинг уйи куйсин», деб зорланиб йиғлади. Аммо эртасига болаларининг икковиям ўридан турмади. Ўзларининг уст-бошлари билан қишлоқ мазорига кўмишди.

Баҳор келди. Қорлар эриб, майсалар ниш ота бошлади. Марям хола уйининг кунгайдаги қуриган ерда, болаларидан мерос қолган ботинкаларни маҳкам бағрига босиб, қабристон томонга ғамгин тикилиб ўтирарди. Агар бизларни кўриб қолса, имлаб ёнига чақирарди ва: «Энди сенлар менинг болаларим», дея кучоклаб йиғларди. Аёл озиб-тўзиб кетди. Ерларни майсалар кўмган бир тонг онам: «Вой бечора-ей, вой, бечора-ей, Марям ўлиб қолибди... Илоё буларни иссиқ жойидан қувиб, сарсон қилганнинг падарига минг лаънат», деб йиғлади.

Холани ҳам болалари ёнига кўмишди. Қирк бешинчи йили куз ойлари чайлабошида турардик. Онам ишга кетган. Мен молни қўшиб қайтиб келсам, отам уйни орқасида йиқилиб ётарди. Қаюм, Ўлжабой амакиларга хабар бердим. Улар келишиб, уйга олиб кирди. Отам гапирмасди. Фақат бизларга тикилиб ётарди. «Жин урган», дейишарди кексалар. Муллага, қушночга қаратдик. Тузалмади. Бурунларда қон босими касалидан қазо қилган, дея гумон қиламан. «Уруш тугади», деган хабар тарқалганда, қрим-татарлар: «Энди кетамиз», дея йиғлашди. Улар қишлоғимизга кириб келганда олтимиш чоғли эди. Уруш тугаганда ўттиз нафарлари қолди. Қолганларининг ҳам кўпчилиги аёллар эди.

Пўстирма...

Ҳақназар Шерназаров — 10 ёш. Самарқанд вилояти, Нурота тумани.

— ...Отамни милиция ходимини сўққанлиги учун раисликдан бўшатишди. Кейин ўн йилга қамади. Хали уруш бошланган эмасди. Уйда онам, Зулфия синглим ва мен қолдим. Уйимиздаги бор егулик ва лаш-лушларни мусодара қилиш-

ди. Аммо бахтимизга қандикдаги икки халта жийдани кўрмай қолишди.

Сандал атрофида ўтирибмиз. Онам йиғлаб: «Қирғин келсин мелиса зотига», деб қарғанди. Синглим икковимиз унга мўлтираб қараймиз. Онам яна нималарнидир шивирлайди. Кейин олдимизга тўртта-тўртта жийда қўйди. Уни бирдан еб қўймай, тишимиз орасида шимдик. Жуда ширин жийдалар эди.

Хувиллаб қолган молхонамиз безаги бўлиб, шифтида ўн чоғли эски тери қолган эди.

• Бир тун онам, тарашдай қотган терини уйга олиб келиб, иссиқ сув ивтитди. Эрталабга тери юмшаб, тоғорада ҳамирдай кўпчиб ётарди. Онамга билдирмай сарик сувидан ялаб кўрдим, шўртақинна эди. Яна бир бор яламоқчи бўлгандим, онам кўриб қолди. Урушиб берди. Кейин онам терининг жунини қўли билан юла бошлади. Бизларни ҳам ёрдамга чақирди. То кечгача уни тозаладик. Болаларча қизиқиш билан онамдан: «Терини нима қиламиз?» деб сўрадим. Онам эса қилаётган ишидан бошини кўтармай: «Дастурхон қиламиз, йиртилиб кетмайди», деди. Тери йилтираб тоза бўлганда, онам уни иссиқ сув тўлдирилган иккинчи тоғорага солиб худди кир эзгилангандай қилиб ювди. Кейин синглим ва менга: «Сенлар ўтин териб келинглар», деб уйдан чиқариб юборди. Эшак ўлдиран хаво. Усти-мизда онам олачадан тикиб берган чакмон. Бошимизда эса чакмондан қилинган тумок.

Қишлоқ атрофида ҳеч вақо қолмаган. Қишлоқдан икки чақиримлар узоклашганда, Бозоржой томонга энган қуруқ сойда янтоқ ва овпалакка кўзимиз тушди. Юрак ютгандай қопимизга жойладик. Ортга қайтдик.

Ховлига кириб келганимизда, ўчоқ бошида онам тунгана кўмилиб қуймаланарди. Оғзимиздан сўлагимиз оқиб, онамиздан нима пишираётганини сўраганимизда: «Пўстирма, болаларим, пўстирма. Буруноғи йили тузқоқ қилиб қўйгандим. Едимдан кўтарилиб кетибди», деди бошини кўтармай. Ака-сингал хурсанд бўлиб кетдик. Ёғли пўстирманинг таъмини оғизларда хис қилиб, тамшаниб қўйдик.

Пўстирманинг пишишини узок кутдик. Орада синглим ўчоқ бошига ҳам бир неча бор бориб келди. Пўстирмани эшитиб, сандал устидаги жийдаларни егимиз келмади. У пишавермади. Токати-ток бўлган синглимининг озгин бармоқлари сандал устида ўрмалаб, битта-битта жийдани олиб ортига қайтди. Мен ҳам шундай қилдим. Қўлларимиз бирин-кетин сандал устига бориб-келиб, жийдани тугатдик. Сандалнинг тафти уйқуни келтирди. Икковимиз икки томонда бошимизни пўстаққа қўйиб, ухлаб қолибмиз.

Қуёш ботиб, уй ичига қоронғулик тушганда онам бизларни уйғотди. Сандал,

устигаги лаганда буғи чиқиб, юпка, филминдига ўхшаш таомлар турарди.

Онам: «Олинглар, болаларим, туз-қоқ бўлиб тураверганидан ёғи қочиб қолибди», деди. Иссик пўстирмалардан бирини олиб, оғзимга солдим. Каттик, шўр эди. Бизлар пўстирма чайнардик. Онамнинг эса уни макташдан оғзи тинмасди. Қувват бўлишини, бизларни тезда улгайишимизни таъкидларди. Онамнинг хўп мактовларидан сўнг ҳам синглим битта пўстирмани еб, кейин товоққа қўл узатмади. Онам уни яна ейишга ундаганда, синглим: «Пўстирмангиз сассиқ экан», деди. «Вой, айланай болам, пўстирманинг хиди бўлади», деди онам лаблари титраб.

Аммо онамнинг канча зўрлашига қарамай синглим товоққа бошқа қўл чўзмади. Етиб олди. Мен кўп еб қўйган эканман, томоғим қақраб, тунни билан сув ичиб чиқдим.

Хар кунлик кечки таомга синглим ҳам ўрганиб борди. Онамнинг пўстирмалари билан баҳорга етиб олдик.

Кейин, кейин билдим. «Пўстирма» дея онам бечора молхонадаги териларнинг ҳаммасини бизларга қайнатиб берганлигини.

Оғзимиз гўштга етганда ишондик

Жўра Боймиров — 10 ёш. Қашқадарё вилояти, Чирокчи тумани.

— 1943 йили кўшни қишлоққа полякларни кўчириб келди. Қоқи ва туятўпон ейишиб кўпи ўлиб кетди. Кейин ўлган болаларини ҳам еб қўйишди.

Кузнинг аёзли куни эди. Сочлари ўсиб кетган бир чол, бизни қишлоқ оралаб ўтди. Бундай одамни илк бор кўрганимиз учун қизиқсиниб, ортидан эргашдик. У ортидан бораётганлигимизни сезмасди. Бир вақти қишлоқ четидаги сойга энди-да, суви қуриб қолган ўзанинг ўртасига ўтириб олиб, қўйнидан ниманидир чикарди-да, тишлаб, торта бошлади.

Бизлар ҳам оч бўлганимиз учун ортидан тушдик. Не кўз билан кўрайликки, унинг қўлида кичкина боланинг оёғи. Бармоқлари орасидан панжалари кўриниб турарди.

Кўрққанимиздан гурр этиб ўрнимиздан туриб, ортга—қишлоққа қараб қочдик.

Полякларни тилласи кўп эди. Нонга алмаштириш учун уйларга бош суқиб юрарди. У вақтлари ҳеч ким тиллага қайрилиб қарамасди. Пулнинг, тилланинг кадри йўқ замонлар эди-да.

Оилада саккиз жон бўлиб, поляк чол боланинг оёғини ғажиган кундан кўп ўтмай бизларнинг уйимизда ҳам ейишга ҳеч нарса қолмади.

Бусар исмли тиланчи момо бўларди.

Ундан икки кило арпа олиб келиб, бир неча кун тирикчилик қилдик.

Отам ғалла ахтариб ошналариникига кетиши билан қалин қор ёғди. Момодан олган арпа тугаган. Очлик ёмон нарсада: кўзинг кўрмай, силланг қуриб, ўрнингдан туролмайдик қоласан. Отам, Мулло Абдаз деган оғайнисникидан бир пуд ғалла олиб келганда, ҳаммамиз кўр бўлиб қолгандик. Раҳматининг ўзи шошиб-пишиб зоғора қилди. Кейин сандал атрофида уймаллашиб ўтирган болаларига бир-бир тўғрамдан улашди. Қани энди у томоқдан ўтса. Одам оч бўлгандан сўнг, томоғи ҳам бўғилиб, ингичка тортиб қолар экан. Шунда бир-бир қултум сув ичказиб, ўзи зоғорани чайнаб оғзимизга солганди.

Ўша ғалла, саккиз жонни қишдан олиб чиқди.

Эллик иккинчи йилгача одамларнинг қорни нонга тўйгани йўқ. Хар йили ҳукуматга тўрт килограмм жун топшириларди. Ўрнига давлат ҳеч бало бермасди.

Ховлидаги дарахтларга, тоқларга солиқ солинаверганидан одамлар уларга қарамай қўйганди. Натижада ҳаммаси қуриб кетди. Чунки «эшагидан тўқими қимматга тушган», замонлар эди-да.

Дастлаб «уруш бошланди», деган хабарни эшитганимизда биз болалар, наинки болалар, катталар ҳам: СССР ва Германия катта майдонга чиқиб, бир-бирини отишармиш, деб юришдик. Аммо урушнинг катта майдонда бўлмаслигини, ярадор бўлиб қайтган аскарлардан биллиб олдик.

Ўн икки нафар қариндошим урушга кетган. Шулардан фақат Ўлжа тоғам ярадор бўлиб қайтди.

Бовабой деган тоғам, Ўлжа тоғам урушдан қайтганда ўз ихтиёри билан кетди. Унғача тоғам, ҳарбийлар қишлоқларни оралаганда, чўлга қочиб кетарди.

Раҳматлик, «мен ҳам кетсам, уруғимиздан ҳеч ким қолмайди», деган ўйда ҳарбийлардан қочиб юрган экан.

Отамнинг бироз муллалиги ҳам бор эди. Бир куни амакимизнинг боласи ўлиб қолди. Ўша куни қўшни қишлоқдаги ўзига тўқ бир одам ҳам қазо қилди. Шунда бизни қариндошлар ўз ўликларини ташлашиб, бирор нарса илнжида бойнинг ўлигига кетиб қолишбди.

Азали уйда отамнинг бир ўзи ўтирди. Орадан анча вақт ўтгандан сўнг қариндошлар бойнинг тобутини қабрга кузатишиб, бирин-бирин ўзларининг азадор ўйига кириб келишди. Жаҳл отига миниб ўтирган отам ҳаммасини шунақанги тиркиратиб сўқдики, ҳеч бири лом-мим демеди.

* * *

Қолхозимиз кашшоқлашиб қолгани сабаб кузда қорамолларни одамларга бўлиб берди. Бизларни чекимизга бир

сигир ва тана тушди. Отам касал бўлиб ётганди. Табелчи молни ҳовлимизга ҳайдаб келганда отам менга: «Апсапи акагни айтиб кел, тўла қазийди», деди.

Апсапи ака деганлари девдай паҳлавон одам бўлиб, одамларнинг уйларида мардикорчилик қилиб юрарди. Негадир у кишини урушга олмаганди. Чакириб келдим. Бир кунда икки сигир, бузук, тана ҳамда бир эшак сиғадиган тўла қазиди.

Ишни битириб бўлгандан сўнг отамга: «Энди бир филминдига тўйдирасиз», деганди. Бошқа нарса сўраш у вақтлари одат эмасди-да.

Гап очилиб кетди. Апсапи ака билан бўлган бир хангомани ҳам айтиб бера қолай. Опам Апсапи акани олдига бир товоқ филминди олиб келиб қўйганда, мен чой дамлаб келиш учун ташқарига чикдим. Орадан беш дақиқа ўтмай ортимга қайтдим. Остонада опам бўш товоқни кўтариб чикди.

Дастурхонга чой келтириб қўйганимда, Апсапи амакининг олдидаги товоқ йўқ эди. Боши ёстикка миҳланган отам жилмайиб: «Апсапи, сени пронтга олиш керак эди. Ўқ отмай ҳам қорнинг очкаганда тўрт-беш гирмонни ямлаб ютардинг. Ўқнинг ҳам пойдага қоларди», деди. Шунда Апсапи ака: «Э-э, ака, мардикорчилик қилмай ялпайиб уйда ётганимда, аллақачон очилганда ўлиб кетган бўлардим,— деди.— Яқинда Пасдарғомга иш излаб бориб, бир биргадни уйда ишладим. Биргад томорқасини беллаб беришини тайинлаб, ўзи ишга кетди.

Томорқасини ярмини беллаганимда, қорним очкади. Шу вақт уй эгасининг хотини тандирга ўт ёқиб қиздирди. Ичим таталаб нон ёпишини интизор кутаман. Хайрият тандир қизиб, аёл нонни ёпа бошлади. Бир-икки нонни тандирдан узиб олганда, аёлнинг олдига бориб: «Келин, хали анча иш бор, шу ерда нондан тотинсам бўладими», дедим. Содда хотин: «Майли, майли, чой ҳам олиб келиб берайми», деди. «Йўқ, чойни кейин ичман, сиз нонни ёпиб олаберинг», дедим.

Хотин нонни пешма-пеш узиб олаберди, мен еявердим. Энг сўнгги нонни олиб: «Келин, бунисини ҳам ейинми», дедим. У: «Енг, енг, ош бўлсин. Сизга пиширяпман-да», деди ҳеч нарсадан беҳабар. Бир вақти нон ташлаган лаганга кўзи тушиб, бир менга қаради, бир лаганга. Кўзлари катта-катта очилиб, қолган нонни қаёққа кетганлигига ҳайрону ҳайратда жойида серрайиб тураберди. «Раҳмат, келин», дея ортимга қайтдим. Бошимни кўтармай, томорқани беллаб бошладим. Шу-шу аёл уйдан қайтиб ташқарига чиқмади.

Кеч тушди. Бироз ер ағдарувсиз қолди. Даҳлизда ётибман. Ўзимни ухлаганга солиб, хуррак ота бошладим. Бу-

тун танам қулоққа айланиб, мен ҳақимда аёл эрига нима дейишини эшитмоқ истайман. Мени ухлаганлигимга қаноат ҳосил қилган аёл эрига: «Бу мардикорингизни қуритинг, бу одам эмас. Бир тандир нонни еб қўйди», деди шивирлаб. Қулгим кистайди. Қулги ҳам хурракка аралашиб, ғайритабиий чикади.

Эрталаб, кетмонни олиб, томорқага ўтгандим. Биргад чакириб: «Майли, ука, қолганини ўзимиз беллаб оламиз», деди шумшайиб. Ярим қоп жўхори берди. Бошқа хонадонга бош сукдим. Шу-шу мардикорлик ортидан етмиш кило жўхорини елкамга ташлаб қайтдим.

Ха, ака, гапингиз тўғри, пронтга борганимда, қорин оч вақти гирмон учраса уни ҳам суробини тўғрилаб қўярдим», деди қулиб. Пасдарғом билан Чирокчининг ораси қирқ чакирим. Ўша ерда етмиш килолик юкни елкага ташлаб келишни бир кўз олдингизга келтириб қўринг. Жуда полвон одам эди-да. Унақанги одамлар қамайиб кетди, ука.

Уруш йиллари ўғри қўнайди. Ҳамма молларни ўзлари ётган уйга олишди. Сигир қўйида, бузук юкорида ётарди. Эшакни шундоққина эшик турумига борлаб қўярдик.

Сигир ҳам, бузук ҳам юзимизга сачратиб пешобини қилаверишарди. Эрталабгача сасиб кетарди. Олдин-олдин кийналдик, кейин-кейин ўргини кетдик.

Молларни ичкарига олгандан кейин уйимиз ҳам исиб қолди. Мол уйда исик сақлар экан. Кўрпа ёпинганим ёдимда йўқ. Сомонни устида ётардик. Оёғимизни сандалга солиб ухлардик. Жонимизга сандал аро кирган. Оёк исик бўлса, бошқа аъзоларингга ҳеч нарса қилмас экан. Сандал йўқлигидан бугунги болаларнинг бари оёк оғрик, нимжон.

Умуман уруш тугаганига оғзимиз гўштга етганида ишондик.

Ортада ҳам фашистлар кўп эди

Муродилла Раупов — 8 ёш. Яккабоғ тумани.

— ...Жуманазаров Холмирза, деган раис бор эди. Уни кўк йўрга, одамхўр оти бўларди. Отига Эшқул кассоб қарарди.

Айни буғдой ўрми қизиган пайт. Ўроқчилар бошига олмачи (олма сотувчи) келди.

Мен чоркўза билан ўроқчиларга сув таширдим. Ўроқчилар қирқ чоғли бўлиб, шулардан эркаги Жуман ва Эштор боболар эди.

Тол туш бўлгани учун сув олиб келишга кетгандим. Қайтиб келаётсам ўроқчилар томондан кий-чув овоз эшитилди. Бир гаала аёл мен томон югуриб кела бошлади. Орқасида раис дуч келганини юзинг-кўзинг демасдан камчиси билан савалар, одамхўр оти эса ҳар камчин

теккан аёлни елкасидан тишлаб тортарди. Раис кучдан қолгунча аёлларни савалади. Оти ҳам бечораларни тишлаб олаверди.

Раис икки чолни олдига солиб, то шийпонгача савалаб борди. Боболарнинг ҳамма еридан от тишлаб ташлади. Ушанда чоллар шийпонга етиб бориб йиқилишган. Кейин ҳам узоқ вақт ўринларидан тура олишмай ётишди. Ҳамма томони моматалоқ бўлган, отнинг тишлаган ерлари йиринг боғлаб кетди. Яраларига аёллар кул қўйиб битиришди. Робия момони камчи билан урганда, отнинг оғзига жамалаги илиниб қолган экан, соч-почи билан юлиб олди. Унинг тишлари орасида момонинг оппоқ сочлари шалвираб қолган эди. Раиснинг бу зуғумига аёлларнинг олмачидан олма олиб ейишгани сабаб бўлган эди.

Фашист-фашист деймиш, ортда ҳам Шомирзага ўхшаган фашистлар кўп эди, болам. Уша раиснинг Зулайхо деган мовини бўларди. Унга атаб аёллар:

*Саман отни минасан,
Самарқанд қараб йўртасан.
Изанги бовинг тилладан,
Кимнидир ёри бўласан,—*

деган кўшиқ тўқиганди.

Кўп ўтмай раис Айшю деган кизга, уч нафар боласининг устига уйланганди.

...Шаҳрисабзда ўқиётган Сафар акамга онам, саккизта юпка, тўртта нон пишириб, олиб бориш учун Мамаражаб акамга берди.

Орадан бир кун ўтди, икки кун ўтди, аммо Мамаражаб акамдан дарак йўқ. Шунда қишлоқни беш-олти нафар кексаси хавотирда йўлга чиқди. Қўштегирмон қишлоғида акамни нонини олиб, ўзини дарахтга осиб кетишибди. Улигини эшакка ортиб келишди. Шишиб кетган, оёқ томонини кашкирлар еб қўйиб, суяги қолганди.

У вақтлари отам тирик эди. Онам акамни ўлимга кўп куйди. Уни осанларга ер муштлаб ўлим тилади.

Орадан кўп ўтмай, акамни ўлдирган одамнинг шишиб ўлганлигини қўштегирмонликлардан эшитдик.

Фарход каналга одам олиш бошланди. Қишлоқдаги бўй кизлар урушдан қайтган ногирон аскарларга тўй қилиб берилиб, Фарходга жўнатишди.

Ҳайитов Файзуллага Тилло опани, Аҳмад акага Турсун опани никоҳлашди. Иккаловини тўйига қишлоқ аҳли йиғилиб битта товук сўйди. Менга тўйда товукнинг панжалари теккан эди...

Қишлоқ аёллари кўшиқ айтишарди: «Эрга тегсанг чолга тег, Армияга олмайди...» — деб.

Одамнинг силласи қуриганда турли касалга чалиниши мумкин. У вақтлари бир одамнимас, бутун қишлоқларни силласи қуриган замонлар эди.

Ҳақназар бобо деган зўр чавандоз бор эди. Терламадан ўлди. Бобони Қамбар момонинг қопига солиб қўмишдилар. Тобутлар ҳам йўқ эдимиз, уч-тўрт чол қўлтиқлари остига олиб, кўтариб кетишди. Шунда биз болалар ҳам уларнинг ортидан эргашдик. Йўлда қопнинг чириган таги йиртилди. Бобонинг чиллакдек оёқлари чикиб қолди. Ортда келаётган чоллардан бири чопонини ечиб, қоп устига ташлади.

Саёзгина қабрга қўмишдилар.

Худди бобонинг ўлими ажалнинг даракчисидай, кўп ўтмай, терлама, вабо касали тарқалди. Қишлоқ одамлари қирилиб кетди. Ҳар қуни омон қолган кексалар наҳадонлардан ўлик териб юрди. Бечоралар ўзлари касал, қариб қолган бўлсалар ҳам қабр казишар, жанозасини ўқиб қўмишарди.

Болалар эса кизамиқ, гул касалидан нобуд бўлишди. Бизлар қандай омон қолганлигимизга ҳамон ақлим етмайди...

Оқ қандлар...

Кўчкор Бекмуродов — 6 ёш. Чирокчи тумани.

— Биз уруш болаларимиз. Тетапоя бўлибмизки, катталар ғамига, ташвишига шерик, уруш кўрмай мажруҳ, ярадор бўлдик.

Ўт-ғиёҳлар нон ўрнини босди. Шаҳид кетган оталаримиз руҳи ҳақи ўлмасликка, тиришиб-тирмашиб яшашга ҳаракат қилдик.

*Уруш вақтин гўдақларимиз
Совуқ ердан чечакдай ўсган.
Сал меҳрдан сўнғакларимиз
Баҳра олган, кўкка бўй чўзган.*

*Она тупроқ ризқ берган бизга
Қушлар каби дон-дун терганмиз.
Гулларини суртганмиз кўзга
Бор нафратни жангга берганмиз.*

*Адолату жаҳолатни биз
Ҳарф танимай сезиб олганмиз.
Ёнаётган юртни қучоқлаб,
Касос учун ўлмай қолганмиз.*

Энди эс таниганимда «уруш» сўзи бир кора шарпа мисол юрагимга ёпишди. Ҳа, у кунлар бир бўлди-да. Фарзандларимиз бахтига энди бўлмасин. Қаро кунлар эди. Катталар юзига тикилиб қулмасликни ўргандик. Тўйлар мотамга айланди. Чавандози урушга кетган отлар яқка қозикда айланмай қолди. Келинларнинг чимилдиғи туширилмай, тўрида кемтик нон мерос қолди. Қишлоғимиздан лаби дўрдик, қағир кўз Шодмон пишақ лабабли НКВД ходимининг дағдағали кунлари бошланди. «Сен урушдан қочгансан», деб кўнглига бироз ёқмай қолганларга бўхтон қилиб ўрама камчи остига олар, елкасига милтиқ қўндоғи билан уриб азобларди.

Инсоннинг иродаси темирдан мустаҳкам бўлар экан. Бора-бора биз болалар ҳам унинг зуғумларидан кўркмай қўйдик.

Тупрок йўллардаги бош ўйинимиз «Шодмон пишак қабрини яшашга» айланди. Қирларга чиқиб гаров милтиқларимиздан «Гитлер капут! Шодмон пишак капут!» деб ўк отадиган одат чиқардик.

...Кўз олдимда кечаётган изтиробларни кўриб, бехос улгайиб қолгандай эдим. Энам сувга борса, мен ковага тортадиган эшакни бошқариб, икки кўзани уйга ортиб келадиган бўлдим.

Ўшанда эри урушга кетган Рукия амман уйнимизда юрарди. Бир кунни чошгоҳда опам «ейдиган ҳеч нарса қолмади», деб йиғлаб юборди. Шу пайти Тўхли акам бир яқтак нарса кўтариб остона хатлади. Яқтақда коп-қора буғдой бўлиб, ҳиди жуда ёмон эди. Опам буғдойни сувга бир чайқаб олиб, қозонда қовурмоч қилди. Қовурмоч қоврулиб бўлар бўлмас Тўхли акам қалпоғига ўз улушини солиб даштга — эчки боқишга кетди. Қолганини опам бир чангалдан уйдагиларга бўлишди. Кумоч кўп ўтмай ўз хунарини кўрсатди. Худди қаён захрин ютгандек ичимни тимдалаб, оловдай куйдира бошлади.

Кўшнимиз Тилла хола хабар топмаганда уй ичимиз билан қирилиб кетишимиз ҳеч гапмасди. У қаерлардандир чалоб топиб келиб оғзимиздан куя бошлади. Чалоб ичган сари ўқчиш, қайд килиш кучайди. Ҳатто бизнинг қусқимиздан тотган бечора товуқлар ҳам жойида қотиб қолибди.

Бу буғдой бир вақтлар колхоз омборида каламушлар учун тайёрланган маргимуш захари экан. Орадан бир кун ўтиб хушимизга келганимизда Тўхли акам жасади даштдан келтирилиб қабрга қўйилган эди. Отам бу воқеадан беҳабар, чунки у Бухорода колхозларга кадрлар тайёрлаш курсида ўқирди.

Отам ўқишни битириб уйга келгач, ўзини йўқотиб қўйди. Ўз ўлан-тўшаги хонавайрон, икки акасидан қорахат келганди. Шу кунларда икки оғаси «рабочий батальон»дан келгани ҳамано жони узилганди.

Кейин отам «Байналмилал» колхозига раисликка тайинланиб, РТСдан иккита ХТЗ трактори билан кишлокқа қайтди. Давлатдан уруғлик берилмаган. Аммо уруғни топиб экиш шарт бўлиб, буйруқни бажармаган киши душман ҳисобланган.

Раислар ҳуқуқи оширилгач, Шодмон пишак кишлогимизга оёқ босмай қўйди. Биз болалар эса тонгданок атала пишириш учун дала-даштдан ўтин териб келардик. Бу ишни уюштиролмаган хўжалик раҳбарларининг одамлари сичқон-каламуслар инида тўпланган донни қа-

зиб еб, қорин шиша (энди билсам сарғайма) касалидан қирилиб кетди.

1943 йилнинг киши қаттиқ келди. Илги узилган одамлар, эшик орқасини босиб қолган қор уюмини очолмай қолиб, кўп хонадонлар қор тагида муз қотди. Терлама, вабо ташриф буюрмаган хонадон қолмади. Бизларнинг бахтимизга фақат Тилла хола ётиб қолмай оёқда юриб чиқди. Отам колхоз ишлари билан бўлиб бизларга қарай олмас, элдан тортиниб атала-умочдан берис юборишга раислик гурури йўл бермас, очдан-оч эшилиб-инграб ётардик. Терламадан онам, момом, опамларни сочлари ётган ёстиғига сийрилиб тушиб қолган эди. Уларнинг ялтираган бошига қараш даҳшатли эди. Айни баҳор яқинлашган кунлари онамнинг ингроғи эшитилмай қолди. Тилла хола келгач, онамнинг кўрпасини очиб қаради. Онам ўн беш кунлик чақалоғини бағрига босиб оламдан ўтган экан...

Қаҳратон киш ҳам ўтиб баҳор юз кўрсатди. Бироқ кўп эшиқлар қишда ёпилганча қайтиб очилмади. Терламадан турганлар ҳам тиббий муолажа қилинмагач, телба, соков, гунг бўлиб қолишдилар. Биз болалар кун иссиғига кўрпамизни ёйиб, оловга ўз кийимларимизнинг битини ўзимиз қоқиб қиядиган бўлиб қолдик.

Колхоз топган-тутганига эрта баҳорда экиш ишларини бошлаб юборди. Сарёкка алмаштириб, иктисод қилинган тарик, нўхат, арпа, зиғир экилди.

Биз уруш йўқчилигининг қайсар болалари хўкизбоқар Қаюм бобонинг изини пойлайдиган одат чиқардик. Хўкизларга кечки сомон ва ем берилгач, молхонанинг орқа девори тешиқларидан кириб, охурдаги кунжара бўлақларини кўнжизмизга солиб чиқардик. Ой ёғдусида ёқилган гулхан атрофида чўкка кунжараларни кўмиб юмшатиб, еб бўлгунча ухламасдик.

Хўкизлар учун тизза баравар баҳор ўтининг ўзи етарли озука эди. Ерни чуқур ҳайдаган ХТЗ трактори ҳолвабики деган ўсимликнинг йўғон илдизларини тупрок бетига чиқариб ташларди. Илдизларни териб келиб майдалаб, иссиқ сувда қайнатсак совун каби ишқорли модда ҳосил бўларди. Қиши билан сомон ва чалма дудидан сарғайиб кетган, ўзидан бити оғир ислики жандаларимизни қудук бошида сув қайнатиб, қалтак билан савалаб тозалашда аёлларга ёрдамлашардик.

Қонимизни сўрган бит ва кир-чирлардан қутулиб, бироз рангимизга ранг кириб қолди. Ер ҳайдашда трактору хўкиз кучлари камчил бўлганидан баҳорги мавсумни тезлатишга хотин-қизлар ҳамда болалардан иборат «қизил кетмончилар» жалб қилинди. Даладаги қўшчию қизил кетмончиларга ҳар кунни ёрма ош, биттадан зогора нон бериладиган бўлди.

Нормадан ошик ишлаганлар учун яна биттадан кўшимча нон, оиласига хафтада беш килограмм тарик тарқатиларди. Биз болалар ҳам бундан бахраманд бўлиб, бўш келмасдик.

1945 йилнинг баҳорида урушдан қайтган Рўзикул бобо болаларни йиғиб, мактабга олиб борди. Уч хонали мактабимиз деворлари, партамиз ҳам, ёзув столларимиз ҳам — ҳамма-ҳаммаси тикланиб сувалган эди.

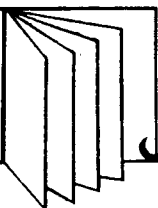
Фрондан қўлтиктаёк тутган жангчилар қайта бошлади. Кувончлис шу эдики, хар қишлоқ остонасидан қадам таш-

лаган аскар халтасидан биттадан қанд олиб болаларга улашар эди.

9 майнинг тонгида қозон осилиб, икки-та серка сўйилиб, қозонларга шўрва осилди. Одамлар олдига дастурхон ёзилиб, келтирилган бир коп нон ва равочлар ёзиб кўйилди. Қискагина мажлис бўлиб, колхоз раиси: «Бугун уруш тамом бўлди. Совет Армияси ғалаба билан ортга қайтмоқда», деди. Шунда Қўниш бобо: «Эх мардларим-ей, эх мардларим», дея қувончидан хўнграб йиглаб юборди. Бобога кўшилиб бутун қишлоқ йиғлади.

1986—1992 йиллар

Шарк
Юлдузи

Мадмуёлар

Қарийб ўн йил давом этган Афғон уруши ҳақида қаламкашларимиз бир қатор асарлар яратишди. Лекин улар орасида ўша уруш иштироқчиси Кўчқор Норқобилнинг «Дарё ортидаги йиғи» хотира-қиссаси алоҳида ўрин тутади. Муаллиф асарини бевосита ўша пайтдаги дунёқароши, маслағи асосида ёзган. Буни қиссанинг самимий руҳи битилганидан ҳам билса бўлади. У ҳеч кимга ачинмайди, воқеаларни бор ҳолича, рўй-рост ёритади. Воқеалар силсиласи ўқувчида тобора Совет Армиясига нисбатан нафрат уйғотиб боради. Унинг боққинчи экани, ёшлар учун тарбия, ҳаёт мактаби эмас, балки уларни ёлғон сўзлашга, инсонни хўрлашга, қатолликка ўргатадиган шафқатсиз, жирканч бир мактаб эканини фош этган.

Асарни ўқиётиб, бегона юрт учун бегуноҳ ёшларимизнинг бир умр майиб-мажруҳ бўлиб қолиши, жон таслим этиши сингари лавҳалари юрагимни ўртаб юборди. Шу урушда жон узган қишлоқдошларим, миллатдошларим нидоси беихтиёр кўнглимдан қуйидаги тарзда кечдики, уни сизга ҳам ҳавола этмоқни лозим топдим.

Эшит, Саланг бағрида ёв қувлаган бир зотман,
Жон берсам-да, бу юртда бегонаман ва ётман,
Онажоним, қўлингда тўхтаб қолган соатман —
Умидли карвонингда сарбон бўлган болангман,
Сафардан қайтаётиб, қурбон бўлган болангман.
Инсонни ўлдирмаклик, наҳотки бўлса майл,
Минглаб мен кабиларни нобуд этди шу зайл,
О, тарихнинг тўшига ботиб бормоқда айил,
Онажоним, орзунгга ҳоқон бўлган болангман,
Ўз юртиммас, Афғонда афғон бўлган болангман.
Қай бир ношуд бир замон чиқди оловни ёқлаб,
Бизга завод бўлганлар югандир ўзин оқлаб,
Оқибат қолдинг, она, мекмас, мунгни қучоқлаб,
Бир замон сенга қувват, дармон бўлган болангман,
Энди эса кўксингда армон бўлган болангман.
Езмоқдалар биз учун марсия ҳам қасида,
Афсус, орзунг адашди Жайхуннинг ўртасида,
Энди, она, қолганлар умр кўрсин осуда,
Сенинг оппоқ бошингда нотинч бўлган болангман,
Шайланиб, тортилмаган камон бўлган болангман.
Мен тонгчи хуш кўрардим, афсус, ул тонг отмади,
Жайхундан ночор ўтган орзунг қайтиб ўтмади,
Ўзбаки тобут ҳатто менга насиб этмади,
Қабрда ўқсиб ётган, забун бўлган болангман,
Минг афсус губбоғ эмас, ёбон бўлган болангман.
Юртим ҳурлик, зорлиқнинг тушовини узганди,
Қай бир малъун орада оромингни бузганди,
Бўгун-чи, ким кимлардан бу дунёни қизганди,
Кимга шон, кимга таянч, дармон бўлган болангман,
Онажоним, ёдингда армон бўлган болангман.

Хусан ЭШМУРОД,
Дехқонобод тумани, ўқитувчи

«БИР ЮЗ БИР ҒАЗАЛ» КИТОБИДАН

Билмаслар

Жамол Камол

*Бирлашармиз шу азиз
Тўғрида биз ҳар эр бўлиб*

Ватансиз кимсалар юрту
 Ватан қадрини билмаслар,
 Маконсиз қарғалар боғу
 Чаман қадрини билмаслар.

Адабсиз қайданам билсин,
 Ахир, лутфу назокатни,
 Қамишзор қушлари ул
 Ёсуман қадрини билмаслар.

Фигонким, танпарастрлар
 Билмағайлар руҳи олийни,
 Эсизким, руҳпарастрлар
 Гулбадан қадрини билмаслар.

Жаҳонда кимки инсондир,
 Йиғилди, анжуман бўлди,
 Кўринг, бу ношукурлар
 Анжуман қадрини билмаслар.

Масал борким, бухоролик
 Кадр топмас Бухорода,
 Мақол борким, яманликлар
 Яман қадрини билмаслар.

Жаҳоннинг бойидирман, чунки
 Бир йиртиқ чопоним бор,
 Кафанга етмагунча то
 Кафан қадрини билмаслар.

Жаҳонгирлар бугун арқон
 Эшарлар бизга деб, тонг йўқ,
 Уларнинг наздида қуллар
 Кишан қадрини билмаслар.

Жамол, бозорга кирдинг, бас,
 Нечун сенга суханварлик,
 Бу бозор аҳлидир барча,
 Сухан қадрини билмаслар.

Кўнгул, ўртанма, қўй...

Кўнгул, ўртанма, қўй, бу
 Нотавонларга, керак эрмас,
 Ачинма нафси деб —
 Овора жонларга, керак эрмас.

Адолат ихтиёр этдинг,
 Ҳақиқатни шиор этдинг,
 Адолат ҳам ҳақиқат —
 Устамонларга керак эрмас.

Оғоч эрмиш жаҳон, сен —
Унда унган бир яшил япроқ,
Яшил япроқлигинг —
Барги хазонларга керак эрмас.

Жаҳоннинг ҳирсига тўлма
Ва кўкси ногирон бўлма,
Муҳаббат шавқи кўкси —
Ногиронларга керак эрмас.

Ёнар бўлсанг, ғуборсиз ўт —
Бўлиб ён, парча оташ бўл,
Тутаб ёнма, тутунлар
Осмонларга керак эрмас.

Керакдир базмаро ул яхшиларга
Илтифот такрор
Ва лекин илтифот биздек
Ёмонларга керак эрмас.

Жамол, қадринг ошиб, гарчи,
Бугун тупроққа етмишсан,
Дема бу нуктани, бу —
Нуктадонларга керак эрмас.

Бу юртнинг

Бу юртнинг бошига етган
Бало асли бахилликдир,
Бахиллик бўлса ҳар ерда
Низодир, ноаҳилликдир.

Низову ноаҳиллик оқибат
Туронни чўқтирди,
Шунинг-чун қадди долдир,
Рангида доим заҳилликдир.

Харобат истагинг эрса,
Бориб кўр Кўҳна Урганчни,
Хароботмас, жаҳоннинг
Иллатига бир кафилликдир.

Бухоро — гумбази ислом
Йиқилди, мосуво бўлди,
Қачон боқсанг, муборак
Чехрасида бир ҳазинликдир.

Қўқоннинг бошига тушган
Фалокатларни жам этсанг,
Қасофат пешаларга этганинг
Эшлик, яқинликдир.

Бу гаплар бизга етмасми,
Сабоқ ўрнига ўтмасми,
Нечун бир иш қилар бўлсак,
Жаҳолатдир, жоҳилликдир.

Жаҳл келса, ақл қочгай,
Демишлар барча донолар,
Жаҳлнингмас, ақлнинг илдизи
Бирлик, аҳилликдир.

Жамол, ким юрт талашмоқ,
Бўлишмоқни шиор этса,
Дегилким, бу қабоҳатдир,
Қасофатдир, разилликдир.

Хорижлик ватандошларга

Келибсиз она юртга, марҳабо,
Фарзона юргайсиз,
Қадамлаб, ҳар қарич тупроғини
Кўзларга сургайсиз.

Гаҳи ҳижрон ғамин сўзлаб,
Гаҳи бир бўтадек бўзлаб,
Қариндош, акраболар қошига
Елдек югургайсиз.

Қадрдон гўшаларга термулиб
Ҳам хўрсиниб гаҳи
Чинорлар соясида чой ичиб,
Бир дам ўтиргайсиз.

Гаҳи Тошкент аро сайрон,
Гаҳи Фарғонага ҳайрон,
Гаҳи шод, гаҳида гирён —
Туғишган элни кўргайсиз.

Самарқандга шитоб айлаб,
Бухорони тавоф айлаб,
Гаҳи Урганч, гаҳи Сурхон
Томонга йўлни бургайсиз.

Зиёфатларда сизга май ичиш
Мамну эса, дўстлар,
Гўзаллар бошидан бир коса
Шарбатни ўгиргайсиз.

Юракларга ҳаяжонлар,
Ширин онларни сувратлаб,
Кўнгул авроғидин аччиқ
Аламларни ўчиргайсиз.

Кўринди элга истиқбол,
Шу мазлум юртга истиқлол,
Курашлар, жабҳаларда —
Биз билан бир сафда тургайсиз.

Мадина, Макка, Истамбулда, мен,
Аҳволингиз сўрдим,
Ватанда вақт топиб гаҳи
Жамол ҳолини сўргайсиз.

...Нечун бу гапга кўнгайман?

Азалнинг буйруғи шул деб,
Нечун бу гапга кўнгайман?
Агар кўнсам, шамолда шам каби
Йўлларда сўнгайман.

Шамолда шам каби сўнгум,
Дема, эй ғофили даврон,
Уларман, кул бўларман, бир уюм
Тупроққа дўнгайман.

Улармиш, кул бўлармиш, деб,
Суюнма, душманам, э воҳ,
Узим айтиб бу сўзларни,
Узим ортиқ ўкингайман.

Бу тупроқда чинорим бор,
Чинорим — устуворим бор,
Наҳот, бир силтанишда
Дарз кетарман ёки сингайман?

Тиларман мақсади олий,
Замонлар зайлидан холий,
Тинимсиз талпиниб, балким,
Фано даштида тингайман.

Фано даштида ҳам мен
Ётмагайман сокину сокит,
Худога илтижо айлаб,
Боболарга юкингайман.

Азалнинг буйруғига қасдма-қасд
Шундай қарорим бор:

Муқаррар тош ёриб бир кун,
Темур тоғида унгайман.
Жамол, унда гулинг сўлмас,
Камолда камлигинг бўлмас,
Тузук тузмоққа дунёда
Қаламни қайта йўнгайман...

Каъбатулло қаршисида

Бу ерда айтганинг ҳар сўз Жондин хитоб ўлур, Кўнгулга тушган ҳар шуъла Офтоб ўлур.	Сўрдим саволки, йўлчиман, Етгайми матлабим? Келди жавобим: шошмагил, Боб-боб ўлур.
«Оллоҳи акбар»инг бергай Бирмас, минг садо, Сендан савол эса, жоним, Ҳақдин жавоб ўлур.	Фарёд солиб дедимки, оҳ, Кўнглум юз порадир, Келди садо: ҳар порасидин Бир китоб ўлур.
Мажнун бу даргоҳга келиб, Чекмишди нолалар, Сен ҳам энди бу ҳалқага Кирсанг, савоб ўлур.	Даргоҳингга қай юз билан Боргайман, эй Хўжам? — Десам, деди: кўз ёшларинг Сенга ҳижоб ўлур.
Сўрдим саволки, ошиқмен, Бўлгайми бир самар? Келди жавобим: ишқ аро Минг бир азоб ўлур.	Тошига бош уриб, Жамол, Этдим илтижо, Шояд дуоларим бир кун Мустажоб ўлур.

Аё, ҳақ сўз...

Кел, эй янграб садо бергил,
Юракда янграган торим,
Бу дунёда менинг борим,
У дунёда менинг зорим.

Ҳақиқат йўлчисидирсан,
Адолат тилчисидирсан,
Аламларга гирифторим,
Балоларга сазоворим...

Таянч борму менга сендек,
Суюнч борму сенга мендек,
Узим бўлгум мададкоринг,
Узинг бўлгил мададкорим.

Сенинг ҳиссангни ҳақ бермиш,
Ғанимлар не писанд эрмиш,
Худойимдир сенинг ёринг,
Худойимдир менинг ёрим.

Бу дунё саҳнида битта
Қумурсқа бўлмамиш такрор,
Аё, бўлгайму такроринг
Ва ё келгайму такрорим?

Фусункор бўлмаса мавжинг,
Фалакка етмаса авжинг,
Менга етмасми озоринг,
Сенга етмасми озорим?

Сенинг меҳринг-ла Ҳақ сўзим,
Қалам йўндим, китоб ёздим,
Қараб боқсам, жаҳон эрмиш
Бугун теграмда бозорим.

Аё ҳақ сўз, сенга бошим
Тикибман, сарбардорингман,
Жамол, деб катта майдонда
Турибдир каттакон дорим.

Бу юртдан...

Бу юртдан бош олиб бир кун
Кетай дерман, кетолмасман,
Бу соҳилдан у соҳилга
Утай дерман, ўтолмасман.

Бу соҳилдан у соҳил ўртаси
Оламча манзилдир,
Ўзимни итқитолмасман,
Қулоч отсам, етолмасман.

Бошимда бўйла бир савдо,
Қошимда бўйла бир ғавго,
Бу ғамларни яна ичга
Ютай дерман, ютолмасман.

Анисим — тош каби болиш,
Ичимда ўтли бир нолиш,
Бу болишда бу нолишдан
Узун тунлар ётолмасман.

Фалак менга ситам этди,
Бошимга тошлар ирғитди,
Бу тошларни фалакка
Ирғитай деб, ирғитолмасман.

Ўзим очдим эшикни,
Марҳабо, деб беҳаёларча,
Ўзим энди эшикни
Беркитай деб, беркитолмасман.

Келарму юртга истиқлол —
Менинг ул маҳбуби жоним,
На сабру на қарорим бор,
Кутай дерман, кутолмасман.

Сени, жоним, ҳаво дерлар.
Жамолга нораво дерлар,
Раво бўл ошиғингга,
Йўқса, оламдин ўтолмасман...

Алам

Маъзаллат шоми битмасми,
Адолат тонги отмасми,
Ниқоблар йиртилиб бир кун,
Ғанимлар лойга ботмасми?

Назарга илмадинг, нодон,
Юракка найзалар санчдинг,
Бу ўқлар жам бўлиб ҳар дам
Менинг бағримда ётмасми?

Менинг бошимни эгганлар
Сенга айлармикин шафқат,
Менинг отамни отганлар
Сенинг отангни отмасми?

Кеча виждонни сотганлар,
Дину иймонни сотганлар,
Амал деб жонни сотганлар,
Ватани пулга сотмасми?

Хиёнатлар билан юрмоқ,
Адоватлар билан турмоқ,
Шақоват ичра кун кўрмоқ
Мусулмонга уятмасми?

Кўнгул, сен — лаҳча оташсан,
Саҳарлаб чекканинг бир оҳ,
Бўғов-бандларни узмасми,
Кишанларни ушатмасми?

Жамол, жайронга ўқ узма,
Гуноҳсиз жонга ўқ узма,
Бу дунёга ўқ отганлар
У дунёни йўқотмасми?

Ҳасан Ражабий ашуласи

Бастакор Юнус отам
То элни шайдо айлади,
Ҳар мақомда юз мақом
Машқини пайдо айлади.

Чертди тамбур, сочди дунёга
Садолар сеҳрини,
Ҳам кўнгулларга наволар
Меҳрини жо айлади.

У «Баёт» этганда оғоз,
Оқди анҳори азим,
Эй «Қаро кўзим», деди,
«Ушшоқ»ни дарё айлади.

Лаҳза-лаҳза урди нохун,
Зарра-зарра йиғди ганж,
Сўнг у ганжни саҳфа-саҳфа
Ёзди, иншо айлади.

Гоҳ Навоий бўлди кўлдош,
Гоҳи Машраб бўлди эш,
Ҳар сатрдан неча маънони
Таманно айлади.

Эй ёронлар жон куши
Парвози Эрмиш Шашмақом.
Шашмоқомни юртга зийнат,
Элга туғро айлади.

Эй Ҳасан, сен ҳам мақом
Айтиб, бугун оламни кез,
Чунки устозинг мақомни
Олам аро айлади.

Йиғлама, синглим...

Шоира Мақсуда Эргашевага

Йиғлама, синглим, бу юртга
Янги бир авлод келур,
Жонга жон, дардларга дармон,
Хастага имдод келур.

Келгай осмоний маърифат,
Келгай олий эътиқод,
Шум мунофиқлик, бахилликдан
Ҳама озод келур.

Келгай инсонларга инсоф,
Ҳаммамизга дини соф,
Чин адаб бирлан жамият
Гулшани обод келур.

Тантилик топгай қарору
Эзгулик бўлгай шиор,
Фитна, фирромлик, хиёнат
Шеваси барбод келур.

Бўлмагай бу юртда мижғов,
Занчалиш, зору заиф,
Эрлари ўқтам чинордек,
Қизлари шамшод келур.

Покланармиз шум аср,
Машъум асрнинг касридан,

Тўғрига одил суянчик,
Уғрига жаллод келур.

Нафсимиздан бир куни
Устун келармиз оқибат,
Сайд этарга ҳар шарафни
Ҳар кўнгул сайёд келур.

Бирлашармиз шу азиз
Туронда биз ҳам эл бўлиб,
Йўқса, то маҳшар Жамолнинг
Кўксидан фарёд келур...

Жонон белини боғламиш...

Жонон белини боғламиш
Базмда туркона қилиб,
Билмамки жон истарми ул
Узини жонона қилиб?!

Кўрсанг, не кўргилик эмиш,
Севсанг, нечук савдо яна,
Кўрганни ҳайрона қилиб,
Севганни девона қилиб.

Нозик адову жилвагар,
Айтгилки, муддао надир,
Ётганни остона қилиб,
Ёнганни парвона қилиб?!

Додим сенга, эй лайливаш,
Бўлма менга бегонаваш,
Этгач ўзингга ошино,
Оламга бегона қилиб.

Додимга ҳеч етгаймисан,
Лутфу карам этгаймисан,
Сеҳр қилиб, афсун қилиб,
Оламга афсона қилиб.

Жонон Жамолни оқибат
Қувди Бухоро юртидин,
Мафтуни Хоразм этиб,
Ошиғи Фарғона қилиб.

Яшамасми?

[Ўзбекистон мустақиллигининг бир йиллигига]

Бир йил яшаган жон яна
Юз йил яшамасми,
Манзилга етаркан, яна
Манзил яшамасми?

Тарқалди ғамим, бўлди мурод
Гулшани ҳосил,
Кўк узра қуёш порласа,
Ҳосил яшамасми?

Ер бизники, кўк бизники,
Юрт бизники бўлди,
Инсон боласи юртига
Масъул яшамасми?

Бос илгари, руҳингдаги
Занжирни улоқтир,
Эрсан-ку, йигит руҳида
Дулдул яшамасми?

Озода қизим, ҳур яша
Ҳур ўлкада сен ҳам,
Ҳар тоза малак кўксиде
Кўнгул яшамасми?

Юз очди жаҳон бизга,
Ватан даврага тушди,
Зебо санамим даврада
Гул-гул яшамасми?

Эл ичра севинч созини чал,
Яйра, Жамолим,
Зоғлар яшаган боғчада
Булбул яшамасми?

Айдер
Осман

ЯХШИИ КУНЛАР

Ушш

Қисса

Хадича Муслим билан танишганида техникумнинг охирги курсида ўқирди. Кийимидан бензин ҳиди анқиб турган қора кўз, қора қош, сочлари ҳам қоп-қора бу йигит клубдаги ёшларнинг барчасидан новча эди. Унинг ўртоқлари ўзларига аллақачон ҳамроҳ топиб, юракни қитиқлайдиган куй садолари остида кенг зал бўйлаб гир айланишарди. Елғиз Муслимгина ўзига ҳамроҳ тополмай, у ёқдан-бу ёққа юрар, чеккада тизилиб турган қизларга қараб-қараб кўярди. Унинг назари Хадичага ҳам тушди, аммо унда тўхтамади. Хадича дугоналари тўпидан ажралиб чиқди-да, очиқ дераза ёнига келди. Деразадан хуш бўйлар олиб кираётган баҳор шабадаси унинг сочларини тўзғитиб, юрагини қитиқлади. Новчадан келган, хушрўй йигит эса, ҳамон у ёқдан-бу ёққа юрар, гўё кимнидир кутар эди. У Хадичанинг ёнидан ўтаётган пайтда Хадича унга ўгирилиб: «Мана-

ви деразани ёпиб қўёлмайсизми?» деди. Муслим деразани ёпди.

— Салқин шамол эсяпти, — деди Хадича. — Шамоллаб қоламни, деб қўрқдим.

— Албатта, — деди Муслим, — бу ерда шамоллаш у ёқда турсин, иссиқдан қовурилиб ўлиш ҳам ҳеч гап эмас. — У кетишга шайланиб бурилган эди, Хадича яна гап бошлагани учун тўхтади.

— Сиз рақс тушишни биласизми?

— Билишга биламан-ку, лекин бу ерда ким билан тушаман?

— Билсангиз, мен билан тушинг.!

Муслим энди чиройини очиб, қизга қаради. Ёш боланинг гапини икки қилиб бўлмас. Бундай ёш қизчаларнинг кўнгли жуда нозик бўлади, деб эшитган. Майли, раъйини қайтармасин, кейинроқ кетар.

— Майли, тушаск туша қолайлик, — деди Муслим жилмайиб. Ичида эса, бу густоҳ қизалоқни койиди; «Улғайишга мунча шошилмасанг!»

Муслим бир қўли билан қизалоқнинг белидан, иккинчи қўли билан нозик бармоқчаларини қисиб тутган эди, танида ғалати бир титроқ пайдо бўлди. Юракка ғулғула ташлайдиган куй оҳангида гир-гир айлана бошладилар. Рақс тугагач, Муслим ташаккур айтиб, кетаётган эди, қизалоқ яна уни тўхтатди.

— Олдин мени кузатиб кўйинг, кейин кетарсиз.

Муслим унутган бу қондани мана шу қизалоқ билар экан! Албатта, одат бўйича қизларни кузатиб кўйиб, кейин кетилади-да. Ҳа, шундай қилмаса, уят бўлади. Кейин бориб, ухлайди. Эртага ишга эрта кетиши керак. Бу гўдак билан юрганини ўртоқлари кўришмасин-да ишқилиб. Бўлмаса, роса кулишади.

Панжара ёнига келишганида Муслим яна бир марта ташаккур айтиб, енгил таъзим қилиб кўйди.

— Жудаям шошпақсизми? — сўради қизалоқ.

— Йўқ, лекин эртага эрта туришим керак, шунга...

— Бўлмаса яна бироз шошманг... кейин кетарсиз...

— Бўпти, — Муслим шундай деди-ю, атрофга хавотирда кўз ташлади. Йигитлар уларни аллақачон сезишган экан, ҳар ер-ҳар ерда тўпланишиб, уларга қараганча кулиб туришарди.

«Бўлар иш бўлди, — деб ўйлади Муслим афсус билан. — Ўртоқларим кўз очиришмайди ҳали, ҳар хил гап-сўзлар билан...» Бу ўжар қизалоқни ҳам ёмон кўриб кетди. Лекин иш битган, эшак лойдан ўтган эди.

— Менга айтадиган бирон гапингиз борми?

— Бор, — деди қизалоқ журъатсиз, ғоят нозик товушда. — Отингизни айтсангиз, танишиб олсак.

— Шунақами? Майли, айтаман. Отим Муслим. Бобомнинг отини кўйишган. Депода машинист ёрдамчиси бўлиб ишлайман.

— Менинг отим Хадича. Менга эса, бувимнинг отини кўйишган. Шу ерда, сўнги курсда ўқийман.

— Энди бўлдими, ўқитсангиз бўладими? — сўради Муслим киноя аралаш.

— Бўлади. Олдин яна битта саволга жавоб берсангиз бас.

— Қанақа савол экан?

— Нега бунча шошпақсиз?

ТАРЖИМОНДАН

Тақдир тақозосига кўра, ўзбек халқи қирқ беш йил давомида Крим халқи билан ёнма-ён яшади.

Маълумки, ўзбек халқидай байналмилал халқ, Ўзбекистондай байналмилал жумҳурият йўқ. Ўзбекистонда кимлар яшамаяпти, дейсиз! Аммо, тупроғимизда истиқомат қилаётган бошқа халқлардан фарқли ўлароқ қримтатар халқи билан муносабатларимиз оддий бағрикенглик доирасидан чиқиб, қариндошлик муносабатларига айланиб кетди. Бунинг биринчи сабаби маълум — халқимизнинг меҳмондўстлиги, одамохунлиги. Иккинчи сабаби эса, қримтатар халқининг Ўзбекистонга турли сабаблар билан келиб қолган бошқа халқлардан фарқли равишда, ўзини «бир марта ту» еган жойингга қирқ марта таъзим қил, қабилада тутишида, бу тупроқ, бу халқнинг барча нарсасига ҳеч қандай даъволарсиз, катта эҳтиром билан қарашда, қирқ беш йил давомида ўз тупроғига қайтишдан олшироқ ниёти бўлмаганлигида эди.

Тил бирлиги, дин бирлиги эса, икки маданиятнинг ўзаро бойишига олиб келди. Бугунги кунга келиб, Ўзбекистон маданияти деган тўшунчадан Крим маданиятининг ҳиссасини ажратиб олиб қўйиб бўлмайди. Шамил Алядин, Ашраф Шамъизода, Ризо Фозил, Урие Эдемова, Айдер Осман... сингари кўплаб ёзувчилар, Февзи Билолов, Урие Керменчикли... сингари санъаткорлар ижодисиз Ўзбекистон адабиёти, санъати, умуман, маданиятини тўла дея тасаввур қилиб бўлмайди.

1985 йилдан кейин пайдо бўлиб, бугунги кунда авжига чиққан Юрт, Халқ тақдир учун кураш ҳаракатини ҳам аслида қримтатар халқи бошлаб берган эди. Бу халқ 1944 йилда сургун қилинганидан бошлаб, бирон дақиқа ҳам курашсиз тургани йўқ. Машғум қатағон даври ҳам бу халқни тўхтатолмади. Орада қанчалаб қурбонлар берилди, аммо кураш бир зум тўхтамади!

Мана, ниҳоят, улар ўз юртига қайтишди...

Аммо, улар ўзларнинг гуллаб-яшнаб ётган боғларига, кўркам, обод ҳовли-жойларига эмас, чекка-чеккаларга, сув чиқмайдиган қир-адирларга қайтишмоқда, ҳар ким қурби етганича тошлар орасидан ўзига кулба қуриб оляпти. Сталиннинг жиноятини фош қилган жамият ҳали ўзининг «истибдод салтанати» эканини тўла

Муслим портлаб кетаёзди:

— Сен... Сен... Сен ҳали жуда ёшсан... Мен эса... Яъни мен билан гаплашишга ёшсан ҳали... Кечир, синглим...

— Ҳозир ёш бўлсам, ҳали улғаяман-ку. Сиз кутсангиз бўлди улғайишимни.

Муслим кулди. Аммо қизалоқнинг авзойи жиддий эди.

— Хўш, қанча кутиш керак бўлади?

— Сиз кутаман десангиз, мен жуда тез улғаяман. Жуда тез! Мана, кўрасиз-да. Фақат кутсангиз бўлди. Кўп кутдирмайман...

Хадичанинг кўзи ёшланди. Лекин у кўз ёшлари аро жилмайганча:

— Кутасизми? — деб сўради астойдил.

Муслим шошиб қолди. Ажабо, бу қиз нима деяётганини биладими ўзи? Умуман, қизлар билган нарсаларни йигитлар ҳар доим ҳам билавермайди, деган гапни эшитган эди. Шу гап ростга ўхшайди. Ҳақиқатан ҳам, ўзи ушоқдай қизча-ю, ҳозирданоқ улғайганидан кейинги тақдирини ўйлапти.

— Неча ёшдасан? — деб сўради Муслим.

— Икки ойдан кейин ўн олтига тўламан.

Муслим индамади. Узи йигирма икки ёшда. Орада олти ёш фарқ бор. Бу кўпми, камми — ёлғиз Оллоҳ билади.

— Яхши, Хадича. Сен жуда яхши қиз экансан.

— Демак, кутасиз, а?

— Албатта... Умуман, кўрамиз... Сен улғай, тезроқ улғайиш пайдан бўлавер! Хўпми?

Шундан бошлаб Муслим техникумга тез-тез келиб турадиган бўлди. Уни кўрганда Хадича шу даражада хурсанд бўлиб кетар эдики, унинг бу ҳолати Муслимга ҳам беихтиёр кўчарди. Қувончли кунлар тез кечади. Хадича Муслимга берган ваъдасининг устидан чиқди: бир йил ичида гўзал, камолга етган қизга айланди. Ўқиши битиб, туғруқхонада ишлаб бошлади. Энди уни ҳамма Хадича доя деб атар, ҳурматини жойига кўяр эди.

Хадича ота-онасидан жуда эрта айрилган, болалар уйда тарбия топиб, кейин техникумга кирган экан. Муслимнинг эса, отаси йўқ, она-бола бирга яшардилар. Тез орада Муслим билан Хадичанинг тўйлари ҳам бўлиб ўтди. Шоҳсина опанинг бир фарзанди иккита бўлди. Вақт ўтиб борарди. Орада Муслим машинистликка ўтди. Энди уйда кам бўлади. Хадича ҳам туғруқхонада банд. Хукумат уларга уй берди. Хадича оғироёқ бўлганидан кейин Шоҳсина опа уларнинг ёнига кўчиб келди.

Хадичанинг кўзи ёришига уч ой қолганда ширин ошларига пашша тушди: уруш бошланди. Уруш бутун борлиқнинг юзига лойқа сепиб юборгандек эди. Ҳамма додираб қолган. Энди нима бўлади? Ҳеч ким ҳеч нарсани билмайди. Муслим урушнинг биринчи куниниёқ сафарбар бўлди — чунки, бутун темир йўл транспорти ҳарбийлар

унутгани йўқ — у бу халққа ўз тупроғини тўласича қайтариб бермади, бу тупроққа қайтишга изн берди, холос!

Қримтатар халқи Ўзбекистонда ёмон яшагани йўқ. Чунки, бу халқ ҳам ўзбек халқи сингари меҳнатсевар, қўли гул халқ. Аммо, улар кетишди. Гуллаб турган боғу роғлари, не-не меҳнат эвазига тикланган иморатларини... ҳаммасини ташлаб кетишди. Қирқ беш йил давомида эришган барча моддий неъматларини ташлаб... кетишди. Рост гап, мен мана шундай жаннат диёрни, ширин ҳаётни ташлаб, яна дашту далаларга, нафақат уй-жой, бутун ҳаётини қайтадан қуришдек меҳнатга қайтган халқни билмайман!

Мен йигирма беш йил давомида қримтатар ёзувчилар билан мулоқотда бўлдим. Улар билан дўстлашиб, ака-ука, опа-ука бўлиб кетдик.

Айдер Осман етмишинчи йилларнинг бошида биринчи марта инфаркт бўлди. «Юрагингиз анчадан бери оғиримиди?» деб сўраган эдим ўшанда. «Йўқ, — деган эди Ҳайдар ака (ҳамма уни шундай дейди). — Умуман юрагим бор-йўқлигини сезмас эдим.» Халқ дарди, тупроқ дарди уни шу кўйга солган эди. Кейин бу дард яна бир неча марта хуруж қилди. Аммо, халқи сингари қатъиятли Ҳайдар ака унга бўйин эгмади, ёзиб, ишлаб, курашиб келяпти.

Айдер Османнинг жуда кўп китоби нашр қилинган. У кейинги етти йил мобайнида қримтатар адабиётининг «Йилдиз» («Юлдуз») журналини бошқарди. Аммо, менимча, унинг учун энг қувончли ижодий ҳодиса — ўтган йили ўзбек тилида нашр этилган катта китобидир.

Шу йил бошида кўзда ёш билан хайрлашар эканмиз, Ҳайдар ака Омон Мухтор иккаламизга ўзининг энг сўнги қиссасини ҳадая этдилар. «Шарқ юлдузи» менинг кўп нарсамни босди, шу охириги қиссамни ҳам чоп этса, беҳад хурсанд бўлардим», дедилар. Омон Мухтор қиссани журнал учун таржима қилиб беришимни илтимос қилди. Мен жуда катта мамнуният, қримтатар халқи, хусусан Айдер Османга бўлган катта эҳтиромим ҳисси билан таржимага киришдим...

Бугун мана шу қиссани эътиборингизга ҳавола қиламиз, азиз журналхон!

Машраб БОБОЕВ

ихтиёрига ўтказилган эди. Кўз очиб-юмгунчалик вақт бирга бўлдилар, холос, мана, дарров айрилиқ дамлари ҳам етиб келди.

Муслимнинг кетишини эшитган Хадича унга осилиб, бўзлашга тушди: «Муслим, ишчилик ўлмагансан, сен ўлган кун мени ҳам ўлди деявер!» Муслимнинг ҳам ҳуши бошидан учди. Бу нима деяпти ўзи? Дунёда бизни айирадиган куч бормикан? Йўқ, бунақа куч йўқ! Бўлмайди ҳам! Хадича, тугилажак фарзанди, онаси унингсиз қандай яшадаи?

— Улмаيمان, — деди Муслим ҳушини йиғиб олиб. — Улиш учун эмас, енгил учун кетялман-ку урушга. Биз жуда кўпчиликмиз, душманни бир-икки ойдаёқ тирқиратиб қайтиб келамиз. Мана, кўрасан. Сен фақат болага эҳтиёт бўлсанг бўлди. Кўрасан, тезда қайтиб келаман.

Муслим онаси ва хотини билан шу тариқа хайрлашди. Шоҳсина опа айвон эшиги бўсағасига ўтириб, узоқ дуо ўқиди. Хадича ҳали ўзига келгани йўқ, дуо ўқишни билмагани учун нуқул: «Ё раббим!», «Ё раббим!» дер эди, холос.

Уруш қасирғалари тобора яқинлашиб келарди. Ҳар кун бир-биридан қўрқинчи хабарлар тарқаб туради. Немислар Окёрни, темир йўл бекатларини бомбардимон қилишяпти. Орада аллақандай фитначилар ҳар хил миш-мишлар тарқатишади. Фашистлар болаларни ёқаётган, ёшларни Олмонияга ҳайдаб кетаётган эмишлар. Мана шундай ваҳимали кунларда Хадича ўғил кўрди. Отини Мамат қўйишди. Бир неча кундан кейин эса, немислар Қримга кирдилар. Қиймат кўпди.

Босқинчилар ҳар бир одамни элакдан ўтказиб бошлади. Янги ҳукумат идоралари, муассасаларида ишлашга рози бўлганлар қоларди, рози бўлмаганларни қаёққадир ҳайдаб кетишарди. Кетганлар, албатта, борса келмас бўлиб кетишарди. Қасабада кексалар, аёллар, болалардан бўлак ҳеч ким қолмади. Янги ҳукумат ҳаммадан ишлашни талаб қилар, ишлаган одамларгагина овқат, яшашга изн берарди. Хадича тиббиёт техникумини битирганини, бу соҳада ишлаганини дастлаб бекитди. Бошқалар қатори оғир юмушларни бажариб юраверди. Ўғли Мамат Шоҳсина опа билан уйда қолади. Унинг бирдан-бир суянадиган, талпинадиган одами — шу ўғли бўлиб қолган эди. Хадича ўғлига қараб туриб, эрини эсларди, чунки, Маматнинг кўзлари қуйиб қўйгандай отасиникига ўхшар: катта ва қоп-қора, умуман, бутун саҳти-сумбати отасининг ўзи эди.

Қиш кунларининг бирида уларникига ўрта ёшлардаги бир аёл кириб келди.

— Сизнинг отингиз Хадича, фамилиянгиз Алиева, а? — деб сўради у.

— Ҳа, — деди Хадича.

— Мен партизан қўмондонлигининг топшириғи билан келдим, — деди аёл. — Отим Анна, фамилиям Григорян. Мен эрингизни билар эдим. У билан бир депода ишлардик. Сиз тиббиёт техникумини битиргансиз, шундайми?

— Ҳа.

— Ҳозир тоғда вазият жуда оғир. Партизанлар орасида ярадорлар, хасталар кўп. Бизга дори-дармон керак. Жудаям керак.

— Менда дори-дармон йўқ, — деди Хадича.

— Биламан. Лекин, барибир бизга ёрдам беришингиз мумкин.

— Қандай қилиб?

— Комендантга бориб, тиббиёт техникумини битирганингизни, мутахассислигингиз бўйича ишламоқчи эканингизни айтсангиз, сизни госпиталга ишга олишади. У ердан дори-дармон, шприц, бинт ва бошқа керакли нарсаларни олиб чиқиб турасиз. Биз уйингизга келиб олиб кетамиз.

— Мен-а? Йўқ, мен бу ишни қилолмайман.

— Буни сизга халқингиз буюряпти, — деди Анна кескин. — Ҳозир ҳар бир киши қўлидан келган ишни қилиши керак. Бу иш сизнинг қўлингиздан келади.

— Менинг ёш болам бор, эрим урушда...

— Сиз шу топшириқни бажарсангиз, уруш тезда тугайди-да, эрингиз ҳам қайтади.

Бир неча кундан кейин Хадича немис комендатурасига борди-да, Анна тайинлаганидай иш тутди.

— Доя экансиз, нега биздан яширдингиз? — жеркиди комендант.

— Яширганим йўқ, шундай кунда кимгаям доянинг хизмати керак, деб ўйладим-да.

— Бузғунчи! — деб қичқирди комендант. — Бир марта бузғунчилик қилдинг, билиб қўй, иккинчи маргасида ҳеч кимдан шафқат кутма. Ҳозирданоқ ишни бошлайсан. Лекин эҳтиёт бўл. Устингдан бир шикоят тушса, гапни чўзиб ўтирмаймиз.

Хуллас, Хадича немис госпиталида иш бошлади. Нима иш қилаётганини ўзи ҳам билмайди. Нима топшириқ бўлса шуни қилади, иш тугаши билан уйига чопади. Гоҳида госпиталдан бироқ дори-дармон олиб келади. Маҳаллада ким хасталанса, дарҳол Хадичага мурожаат қилишади. Хадича қўлидан келган ёрдами аямайди, лекин, қўлидан унча кўп иш ҳам келмайди. Чунки, дори-дармонлари жуда кам. Госпиталдан кўпроқ олиб чиқишга қўрқади.

Бўронли қиш кунларининг бирида уйларига яна Анна келди. Унинг госпиталда иш бошлаганидан хабардор экан. Яна партизанларнинг кўп заҳмат чекишаётганини, ярадорлар, хасталар кўп эканини айтди.

— Ёш болангиз бўлмаганида, албатта, юринг тоққа, деган бўлардим. Лекин тоғ ёш бола билан борадиган жой эмас. Бунинг устига, онангиз ҳам хаста экан. Иложи бўлса, бизга яна дори-дармон, шприц, бинт топиб беринг. Икки кундан кейин яна келаман. Нима берсангиз, шуни олиб кетаман.

Хадича олиб келган дори-дармонларини берди.

— Бир-икки кундан кейин яна олиб келаман. Бирданига кўп олишга кўрқаман, — деди.

Анна бир ҳафтадан кейин новча, озгин одам билан бирга келди. Уйга кириши биланоқ дори-дармонни сўради. Хадича шошиб қолди. Чунки, у сўхтаси совуқ, кўпол одамни комендатура айвонида кўрган эди. Кейинчалик ҳам бу одам Хадичани қаерда кўрса, унга тикилиб қарар, бостириб кийган шляпаси тагидан зўрға кўриниб турган кўзлари тешиб юбораман, дерди гўё. Унинг нигоҳига дуч келганида Хадича ўзини йўқотиб кўяр, қўл-оёғи ишламай қолгандай бўлар, довдираганидан текис йўлда ҳам қоқила бошлар эди. Мана шу одам ҳозир унинг уйига бостириб кирди-да, кўзини лўқ қилиб турибди.

— Бу киши Иван Иванович бўладилар, — деди Анна Хадичанинг чўчиб турганини сөзиб. — У кишидан кўрқманг. Майли, одамлар ундан кўрқади деб ўйласин сизни, аммо у киши аслида бизнинг одам. Гоҳо-гоҳо уйингизга келиб, ҳужжат текширади, бақириб-чақирар ҳам, барибир, бизга атаган нарсаларингизни шу кишидан бериб юборасиз.

«Ё Оллоҳ, бу қадар совуқ, кўпол одам наҳотки ўзимизники бўлса?» — деб ўйлади Хадича ва ҳозирлаб қўйган дори-дармонларни Аннага берди. Улар чиқиб кетишар экан, эшик ёнига келганда Иван Иванович Хадичага ўгирилиб, ўша дағал овозда:

— Эрталаб комендатурага бориб, рўйхатдан ўтинг, — деб қичқирди. — Биз билан ҳазиллашяспиз шекилли? Кўзингизни очинг!

Хадича бу сўзларнинг ҳақиқий маъносини англаган бўлса-да, титраб-қақшаб:

— Албатта бораман, — деди.

Иван Иванович ойда бир келиб, ҳужжат текширади, ўша дағал товушда қичқиради-да, кўзи билан: «Қани, берадиган нарсангни бер», — дея ймо қилади. Хадича берган нарсаларни олади-да, бир буханка нонми, бир шиша ёғми, бир халтача шакарми қолдириб кетади.

Бу кўпол ва асабий одамнинг қолдириб кетаётган нарсалари-ку, жудаям керакли, аммо охири бахайр бўлармикан ишқилиб?

Маҳалла оқсоқолининг муовини — Давшан фамилияли, ғилай кўзларида ҳирс балқиб турадиган бир одам Хадичага илаша бошлади. Унинг оғзидан доим ароқ анқир, ўзи Хадичани кўрди дегунча бўлар-бўлмас гапни айтиб алжирар эди.

— Бу қилиқларингизни комендантга айтиб бераман, — деди бир куни Хадича. Давшан мириқиб кулди.

— Сенга ўхшаган бир киши ўттиз еттинчи йилда ҳам бориб айтган эди. Мана, мен қайтиб келдим. Бу тўғрида бирон бир кишига ёнинг деганим йўқ. Кейин, уни тутган еримда тинчитиб кўя қолдим. Бир ўзинигина эмас, бутун уруф-аймоғи билан. Бунақа «айтиб берадиган»лардан ном-нишон қолмаслиги керак. Сенинг эринг машинист, қайлардадир ҳарбий эшелонларни тортиб юрибди. Сен буни комендатурага айтганинг йўқ. Ўзинг эса, жуда нозик жой — госпиталда ишлайсан... Англадингми?... Майли, ишлайвер, фақат ҳар замонда менинг кўнглимни хушлаб турсанг бўлди...

Хадича довдираб қолди. Буни бир амаллаб Иван Ивановичга айтиш керак. Аммо, аксига олиб, анчадан бери у ҳам кўринмайди. Комендатурага қидириб бораёй деса, кўрқади.

Хадича ишдан қайтаётганида узоқдан яна Давшанни кўрди. У оғзини катта очганча, тиржайиб қараб турар эди. Нима қилса экан? Орқага қайтсинми? Фойдаси йўқ, барибир етиб олади. Нима қиларини билмай, турган жойида турганча қолди. Шу пайт бирдан сирена чийиллаб, ўқ овозлари эшитилди. Кимдир мегафондан: «Ҳеч ким жойидан қамирламасин!» — деб қичқирди. Бу — қуршов эди. Кўча аскарлар минган машиналарга тўлиб кетди. Машиналар тўхташи билан аскарлар сакраб тушардилар-да, дуч келган кишини тинтув қила бошлардилар. Тамом бўлдим, деб ўйлади Хадича. Чунки унинг чўнтагида дори-дармон, шприц, бинт, сургич ёғ, йод бор эди. Тамом!.. У бирдан Муслимни эслади, у билан қандай танишганларини, бирга яшаган умрини хотирлади. Бир онда бунинг бариси кўз ўнгидан кечди. Уйда ўғилчаси билан қайнонаси... Маматжони, Муслимдан қолган ёлғиз ёдгори...

Немис аскарлари ҳар бир кишининг қўлидаги идиши-ю чўнтагини ағдар-тўнтар қилиб текшириб, тобора Хадичага яқинлашиб келар эдилар. Бирдан унинг ёнига энгил машина келиб тўхтади. Ундан бир одам сакраб тушди-да, Хадичага қараб: «Ҳужжатингни кўрсат!» деб қичқирди.

Хадича чўнтагидан ҳужжатини чиқариб узатди. У одам овоз чиқариб ўқиди. Хадича энди таниди: у Иван Иванович эди. Баджаҳл, бадқовоқ бу одамнинг ёнида пайдо бўлганидан ичига илиқлик югурди.

— Бу хотиннинг ҳужжатлари жойида! — деб қичқирди Иван Иванович аскарларга

қараб. Кейин Хадичага ўгирилиб: — Бораверинг, — деди ва қаердан ўтиш кераклигини қўли билан кўрсатди.

Хадича у кўрсатган томонга тез-тез юриб кетди. Аскарларга қараб: «Менинг ҳужжатимни кўрди, бораверинг, деди», деди.

— Биламиз, ўтаверинг, — деди аскарлардан бири.

Хадича бир пайт Давшаннинг ўзи томон чошиб келаётганини кўрди. У қўлини чўзганча: «Эй, бир дақиқа, бир дақиқа тўхта!» деб қичқирар эди. Шу орада бирдан ўқ саси эшитилди. Хадича қўрққанидан тўхтаб, ортига қайрилди. Ғилайкўз Давшан ерда типирчилаб ётарди. Сал нарида турган Иван Иванович эса, «хоин, қочмоқчи бўлди», деди-ю, яна бир ўқ узиб, уни бутунлай тинчитди.

Уруш бошланиб, Муслим уйдан чиқиб кетганидан бери икки йил ўтди. Хадича ҳамон госпиталда ишлайди. У ердан дори-дармон, бошқа муолажабоп анжомларни олиб келиб, Иван Ивановичга беради. Энди немислар Қримда ўзларини олдингидай эмин-эркин тутмайдилар. Уларнинг олдинги ороми бузилган. Гоҳ Сиваш томондан совет самолётлари учиб келиб, уларнинг оташ ўчоқларини бомбардимон қилади, гоҳ десант туширилган қизил аскарлар ҳужум қилади. Тоғларда эса, партизанлар ҳаракати тобора авжига чиқиб бормоқда. Иван Иванович энди ҳар келганида қувончли хабарлар айтади. Демак, уруш яқинда тугайди.

1944 йил апрель ойининг бошларида қасабадаги немис аскарлари бирдан тўплана бошлади. Улар ҳар жой-ҳар жойда тўп-тўп бўлиб юришади, аслаҳаларни йўлга ҳозирлашади.

— Оқёрга кетишади, — деди Иван Иванович. — У ерда бекиниб, жон сақлашмоқчи. Аммо янглишишади. Бу ерда уларга жой йўқ. Энди ўзларининг ерида ҳам жой йўқ уларга!

Иван Ивановичнинг овози илгари туюлганидек унчалик дағал, кўриниши ҳам унчалик бадбашара эмас экан. Хадича энди бияпти буни.

— Мен илгари Алуштада яшардим, — деди у бир куни. — Энкеведада ишлардим. Ўттиз еттинчи йилда ўн бир болали бир қрим татар оиласини ҳимоя қилганим учун қамалганман. Немислар озод қилишди. Ҳаммамизнинг қўлимизга ишонч қоғози бериб, юртимизга қайтаришди. Мен билан бир лагерда ётганлар Алуштага кетишди, мен бу ёқларга келдим. Ота-онам ўлган, бошқа қариндошларим ҳар жойга кетишган. Мен оилада бир фарзанд эдим... Уруш тугаса, бу ерлардан ҳам кетаман. Бу ерда шундай бахтсизликлар кўрдимки, ортиқ яшавшим қийин.

Хадича Иван Ивановичга ўзини анчадан бери қийнаб келаётган саволни берди:

— Бизникилар қайтиб келишса... Мен немис госпиталида ишладим, сиз эса — комендатурада... Узимизни қандай оқлаймиз?

Иван Иванович кулди. Хадича унинг кулганини биринчи марта кўрди. Кулганида у янаям чиройли бўлиб кетар экан.

— У ёғидан хавотир бўлма. Анна Григорян сени яхши билади. Партизанлар қўмондонлигида сен ҳақингда ҳам, мен ҳақимдаям маълумот бор. Сенинг ёрдамнинг туфайли қанчадан-қанча партизанлар омон қолди. Улар буни унутишмайди. Менга келсак, мени улар яхши билишади. Чунки, бир неча марта тоққа, уларнинг олдига бориб келганман. Партизанларнинг немис обозларига ҳужумларини ташкил этганман, жазо отрядлари тоққа кетганда уларни огоҳлантирганман. Бизнинг юзимиз ёруғ, сен бу ёғидан хавотир олма. Ўғлингга, онангга қара. Уруш ҳам тугайди. Мамат ҳам катта йигит бўлади. Мен уларингизга меҳмон бўлиб келаман.

Хадичанинг юраги хуш туйғуларга тўлди. Ҳа, урушнинг яқинда тугаши аниқ бўлиб қолди. Яқин орада немислар кетишади, урушга кетганлар қайтиб келишади. Кўчаларда қўрқмасдан юрса бўладиган замонлар келади. Муслим ҳам келади. Муслимни эслаганида Хадичанинг юраги сиқилди. Ёшлигимда ота-онамдан жудо этган худо энди кўз очиб кўрганимдан жудо этмасин-да ишқилиб, дея Оллоҳга илтижо қилади.

— Эрингизни кўп ўйлайсизми? — деб сўради Иван Иванович.

— Албатта! — деди Хадича. — Менга немислар кетса-ю, эрим қайтиб келса бас. Унда дунёда мендан бахтли одам бўлмайди!

— Сизларнинг бахтли турмушингизни кўрсам, мен ҳам бекорга меҳнат қилмаганимга амин бўлардим.

Ичкаридан Мамат чошиб чиқди. Иван Ивановични кўриб, қувониб кетди ва унинг ёнига келиб, тиззасига минмоқчи бўлиб интилди. Иван Иванович уни кўтариб олиб, бағрига босиб ўтирди-да, бошини силади.

Хадича Иван Ивановичдан ҳайқиб юрган кезларидаёқ, ҳали бешикда ётган Мамат уни кўрди дегунча оёқ-қўлини ўйнатиб ўзини йўқотганча, қачон ерга қўяр экан, деб ичини ерди. Аммо Маматнинг ундан айрилгиси келмасди. Оёғи чиққанидан кейин эса, Иван Иванович келди дегунча унинг оёғи остида ўралашар, агар Иван Иванович кўтармаса бақириб йиғлар эди. Хадича доим буни кўриб ҳайрон қоларди: «Бу бадқовоқ, бегона одамга бунча ёпишмаса бу бола!»

— Бола сезгир бўлади, — деди бир куни Шоҳсина опа. — Одамни одамдан тез ажрата олади. Бу ёшда болани алдаб бўлмайди.

— Нимани сезади? — деди Хадича.

— Ҳамма нарсани. Яхши-ю ёмонни, ҳарому ҳалолни. Одамларни ҳам шундай тез фарқлайди. Бу одамнинг ҳам яхшилигини сезгани учун ёпишиб қоляпти-да.

Иван Иванович энди тез-тез келиб турадиган бўлди. Аммо, чиройи очилмас эди. Қасабадан немислар кета бошладилар. Яқин бир-икки кун ичида уларнинг қораси бутунлай ўчади. Иван Ивановичнинг эса, қовоғидан қор ёғади. У гоҳида чуқур хўрсиниб уҳ тортади, гоҳида умуман оғзини очмайди. Хадича охири чидай олмай, сўради:

— Немислар кетди, яқинда ўзимизникилар келишади. Ҳамманинг оғзи қулоғи-да-ю, сизнинг қовоғингиздан қор ёққани нимаси?

Иван Иванович бир нуқтага тикилганча анча индамай турди.

— Хадича, — деди кейин. — Миллатингиз татарми?

— Татар бўлмай ким бўлардик? — дея савол билан жавоб берди Хадича хайрон бўлиб.

— Агар... Агар мен сизларнинг миллатингизни рус қилиб ҳужжат тўғрилаб берсам... бир-икки ой Алуштага бориб яшаб турармидиларингиз? У ерда мен билан қамоқда бўлган яхши одамлар бор. Фамилияларингиз Коробейников бўлади. Яъни, менинг фамилиямга ўтасизлар. Бир-икки ойга. А?

Хадича энди хайронлигидан анграйиб қолган эди.

— Сизга нима бўлди, Иван Иванович? — деди ундан кўзини ололмай. — Нималар деяпсиз ўзи? Немислардан энди қутулганимизда жойимизни, миллатимизни ўзгартиришинг нима кераги бор? Бу нима дегани? Уйлаб гапиряпсизми?

Иван Иванович яна анчагача жим қолди.

— Кечиринг, Хадича, — деди кейин. — Ҳақиқатан ҳам нималар деб алжираяпман ўзи? Албатта, энди ҳамма нарса жойига тушади. Ҳеч жойга кетишнинг кераги йўқ.

— Бўлмаса нега фамилиямизни ўзгартириш, Алуштага бориш тўғрисида гапиряпсиз? — сўради Хадича асабийлашиб. — Нега?

Иван Иванович шошиб қолди. Бир неча марта гапиришни чоғлаб оғиз очди-ю, нима деярини билмай, яна жим қолди.

— Немислар ҳали тўла кетишгани йўқ, — деди охири тушкун оҳангда. — Улар Оқёрда бекиниб туришибди. Яна қайтиб келиб қолишлари мумкин. Унда ёмон қирғин қилишади. Ҳар ҳолда бошқа жойда, менинг фамилиямда бўлсаларингиз хавфдан йироқроқ бўлармидингизлар, деган ниятда айтган эдим. Аммо, бемаъни гапни айтган эканман. Йўқ, энди келишмайди улар, бемалол, бехавотир яшайверинглар. Узим хабар олиб тураман.

Иван Ивановичнинг бу гапи Хадичани тинчлантирди. Албатта, немислар бир кетишдими, энди қайтиб келишмайди. Янги турмуш бошланаётган, кўнгилларда янги орзулар чечак отаётган бир пайтда бундай вазвасага тушгани нимаси? Энг оғир пайтларда тушкунликка тушмаган Иван Ивановичга нима бўлди ўзи? Ҳа, унга осон тутиб бўлмайди. Қанча вақт немисларнинг орасида яшади. Не-не ҳақсизликлар, ёвузликларни кўрмаган! Инсон зоти буларга чидай оладими? Шулар таъсир қилиб кўнгли бўшашган шекилли-да.

— Яқинда ҳаммамиз ҳам осойишта, хотиржам яшаймиз, — деб унга тасалли бера бошлади Хадича. — Керч ярим ороли буткул озод бўлибди. Яқин орада Оқмачит ҳам озод бўлади. Ялта атрофлари партизанлар қўлида. Бироз чиданг, Иван Иванович, яқин кунларда аҳвол бутунлай яхши бўлиб кетади.

Илгари ҳар домл Иван Иванович Хадичага тасалли берар, унинг кўнглини кўтарар эди, энди эса, акси бўлди. Иван Иванович ўрнидан туриб, қўлида ухлаб қолган Маматни онасига берар экан:

— Иншоолло, айтганингиз келсин, — деди Хадичага.

Хадича унга ачинарди. Ешлигидаёқ қамалган, уруш бошланганидан кейин немислар озод қилган. Бутун ёшлиги қамоқдаю урушда кечди. Шунинг учун ҳам ҳаётдаги ёруғликни ҳис этишни осон кечмаса. Бечора! Янаги келганида ҳам кўнглини кўтариш, тасалли бериш керак, деб ўйлади у.

Қасабада совет аскарлари пайдо бўлдилар. Қизил байроқлар ҳилпирай бошлади. Болаларнинг қўлларида ҳам байроқчалар бор эди. Одамлар безаниб кўчаларга чиқа бошладилар. Унда-бунда мусика садолари эшитила бошлади. Ҳақиқий байрам бошланаётган эди. Хадича ҳам Маматнинг қўлидан тутиб кўчага чиқди. Одамлар орасидан Иван Ивановични қидирди. Аммо, у кўринмас эди. Ўзи келиб тураман, деган эди, келиб қолар. Хадича бир аскарни тўхтатиб, эрининг дарагини сўради.

— Билмайман, — деди аскар. — Машинист бўлса, темир йўл идорасидан сўранг.

Кунлар кетидан кунлар ўтар, аммо Иван Ивановичдан дарак йўқ эди. Хадича хавотирга туша бошлади. У нимадир демоқчи эди, аммо аниғини айтмади. Фамилияни ўзгартириш... Ғалати гап. Келса, аниғини сўраб олар эди, лекин қорасини кўрсатма-япти. Ё бирон ёққа кетганмикин? У бўлмаса Хадича қандай қилиб ўзининг поклигини исботлайди? Ҳа, Анна Григорян бор! Уни партизан ҳаракати йўлбошчилари билишади. Ушалар тушунтиришади. Балки Иван Ивановичнинг ўзи керакли одамларга тушунтириб қўйгандир?

Немис госпитали жойлашган бинода медицина пункти очилди. Бир ҳарбий киши бошлиқ бўлди. Хадича бориб, унга бўлган гапларни айтиб берди ва ишга олишини илтимос қилди.

— Мен сиз айтган одамларни танимайман, — деди бошлиқ. — Аммо гапингизга ишонаман. Шу гапларингизни ҳаммасини аризага қўшинг-да, ишга тушаверинг.

Шундай қилиб, Хадича ишга тушиб кетди. Иш кўп. Ярадор аскарлар госпиталга бориш олдидан бу ерда жароҳатларини боғлатишди. Беморлар ҳам кўп. Хадича тонгда келиб, алламаҳалда қайтади. Маматга Шоҳсина опа қарайди. У оғир кунларда Хадичанинг ёлғизлигини билдирмади, доим маънавий тиргак бўлиб келди. Агар у бўлмаганда Хадича урушдан омон-эсон чиқиши амримаҳол эди. Камгап, лекин тиниб-тинчимас бу аёл Мамат билан Хадичани доим қаноти остида тутди, йўқни бор, қоронғини ёруғ қилди. Унинг ўзини тутиши Хадичага ибрат бўлди. Мана, ҳозир ҳам қозонда овқат қайнапти, Шоҳсина опа эса Маматни чумилтиряпти. Болани оппоқ сочиқ билан артиб, ўтқизди-да, овқат сузиб келди.

— Нима қилиб ўтирибсан? — хаёлга чўмиб ўтирган Хадичага қараб. — Овқатни ол, совиб қолади.

Хадича овқат ейишга тушди.

— Она, — деди у бироздан кейин, — қирқ йил қўлимда кўтариб юрсам ҳам бир кунлик хизматингизни оқлаёлмайман.

— Бунақа гапларни қўй, — деди Шоҳсина опа бошини кўтармай. — Ундан кўра овқатингни е.

У бунақа кўнгилбузар гапларни ёқтирмасди. Умри бўйи ҳақиқатнинг кўзига тик қараб яшаган, ҳаётнинг бутун дилбарликлари-ю шафқатсизликларини бирдай қаршилаган. Муслимни бир сония ҳам унутмайди, аммо уни кўп гапирмайди ҳам. Гўё Муслим кечагина кетгану ҳадемай келиб қолади. Эри Зевадин оғани бўлса, умуман эсга олмайди, Муслимнинг айтиши бўйича, отаси қизил эскадрон командири бўлган, граждандар урушида иштирок этган. Номи ёзилган қилич билан мукофотланган. У ҳам машинист экан. Унинг поезди Қурмон-Камолчи бекатидан ўтаётганида қаттиқ гудок чалар, гудок овози уйларида эшитилар экан. Кейин авария бўлиб, бир ҳафтадан кейин вафот этган экан... Унинг ўртоқлари Муслимни депога ишга олишган... Дунё тасодифларга тўла. Урин-беурин ҳаётга кириб келиб, ўзларига мантиқ қидираверади бу тасодифлар!

Хадича кескин бошини кўтарди. Бу нимаси бўлди? Нега бундай нохуш фикрларга бориб ўтирибди ўзи?

— Ҳар нарсани ўйлайвергунча овқатингни есанг-чи! — деди Шоҳсина опа худди унинг ичига кириб чиққандай.

Хадича бутун зеҳнини жамлаб, Муслимни кўрганда айтадиган гапларини хаёлидан кечирди-да, совйб қолган шўрвага қошиқ солди.

Эртасига эрталаб Мамат қаттиқ йиғлаб уйғонди.

— Бола кўрқиб уйғонди, ишқилиб яхшилик бўлсин-да, — дея Шоҳсина опа дуо ўқишга тушди.

Мамат йиғидан тўхтамас эди.

— Отасини соғинган шекилли, ё бирон ёмон туш кўрдимикан, — деди Хадича. Шоҳсина опа индамади. Мамат йиғидан тўхтаб демасди. Хадича уни бағрига босди. Шоҳсина опа чироқ ёқди. Аммо бола ҳамон тинмай чирқирар эди.

— Бирон ери оғрияптимикан? — деди Хадича.

— Сўраб кўр.

— Мамат, қаеринг оғрияпти? — деб сўради Хадича.

Мамат онасига жавоб бермай йиғлайверди. Бир маҳал Хадича унинг бир қўли девор томон чўзилаётганини сезиб қолди. Йиғиб қўйган эди, бола яна узатди. Бу ҳол бир неча марта такрорлангач, Хадича онасига қаради.

— Она, қаранг, фақат девор томонга қўл чўзаяпти. Нима бор экан-а?

— Туф-туф, ё раббим, бало-қазонгдан ўзинг асра, — Шоҳсина опа тез-тез дуо ўқий бошлади. — Девор орқасида кимлардир бордир эҳтимол. Кечаси ишдан келишингда ҳеч нарсани кўрмаганимидинг?

— Йўқ, — деди Хадича. — Кўчада ҳарбийларнинг машиналари турувди. Ўзлари машина устига шинелларини тўшаб ётишувди. Ҳамма кўчада шундай. Бизни қўриқлаш-япти-да. Ҳали қасаба немислардан бутунлай тозалангани йўқ. Уларнинг баъзилари изғиб юрган эмиш. Кеча битта аскар шундай деди. Аскарларнинг ичида ёмон ниятли одам йўқ.

Бу орада Мамат сал тинчиб, ухлаб қолди. Аммо яна тезда уйғонди-да, фангший бошлади.

— Энди ётмайлик, — деди Шоҳсина опа. — Тонг ҳам ёришиб қолди. Сен ҳам кийин.

Хадича уйқуга қонмаган бўлса ҳам, онасининг гапини қайтара олмади. Тез кийиниб, ювинди. Уйқуси батамом қочди. Атроф жимжит, қасаба маст уйқуда. Кўкда юлдузлар порлаб турибди. Хадича кўкка боқиб тураркан, бир юлдуз учди, кейин ёнди. Қаерда-дир қирмизи мушак отилди. У кўкни ўқдай ёриб юксакка кўтарилгач, энди-да, қасаба-

нинг устига тушиб, сўнди. Шу заҳоти ташқаридан дупур-дупур, бақирик-чақириклар эшитилди.

— Қирмизи мушак отилди, бошланглар! — деб қичқирди кимдир.

Эшик қаттиқ тақиллаб: «Хозяйка! Хозяйка!» деган дағал овоз эшитилди. Хадича эшик ёнига бориб, «ким?» деб сўради.

— Тез очинг! Аскарлармиз!

Хадича эшикни очди. Беш-олти аскар отилиб кирди.

— Уйда ким бор? — сўради улардан бири.

— Онам билан ўғлим. Бошқа ҳеч ким йўқ.

— Тез йиғининглар. Йигирма дақиқада тайёр бўлишларинг керак, — деди яна ўша аскар.

— Нега? Қаяққа?

— Савол берилмасин, ичкари кир! — деди аскар ва Хадичани итариб юборди. Хадича қоқилиб йиқилди-ю, дарров ўрнидан турди. Тураркан: «Она!» деб қичқирди. Ичкаридан Маматнинг қаттиқ йиғиси эшитилди.

— Она, бизларни ҳайдаб чиқаришяпти. — деди Хадича ичкари кириб.

— Ҳовлиқма, болам, — деди Шоҳсина опа. — Шошилмай, энг керакли нарса-ларни ол. Болангнинг кийимларини, пулингни ол.

Хадича керакли нарсаларни уй ўртасига уйди. Кейин каравот устидага чойшабга ўради. Бу орада аскарлар ичкари киришиб, «жон бошига беш килодан ортиқ юк олинмасин!» дейишди.

— Биз уч кишимиз, бу бўғча ўн беш килодан оғир келмас, — деди Хадича.

— Кўрамиз. Оғир бўлса, ортиқчасини улоқтириб ташлаймиз.

Хадича бўғчани. Шоҳсина опа тинмай йиғлаётган Маматни қўлга олишди. Ташқарида аскарлар машинага чиқиш лозимлигини айтишди. Машина устида бўғчани очишди. Аскарлардан бири кичкина халтачани кўриб, «бу нима?» деди-да, уни олди. Халтачада Хадичанинг тилло узуги, безак тақинчоқлари бор эди. Уларнинг ҳаммасини келин бўлганида Шоҳсина опа совға қилган эди.

— Бунақа нарсаларни олиш мумкин эмас, мусодара қилинади, — деди аскар ва халтачани чўнтагига тикди.

Бошқа аскар Маматнинг пальтоси билан костюмини ағдариб-ағдариб кўздан кечирди.

— Уларингда эркак йўқ-ку, нега эркак кийимларини олдинглар? — деб қичқирди у. — Ким ижозат берди?

— Эрим урушда, — деди Хадича, — Булар унинг кийимлари, Қайтиб келса...

— Қайтиб келмайди. Келганидаям бир амаллаб кийим билан бошпана топиб олар. Умуман ўзи йўқ одамнинг нарсаларини олиш мумкин эмас, — деди аскар ва пальто билан костюмни ўзига олди.

— Бермайман! — деб қичқирди Хадича.

— Қўй, болам, — деди Шоҳсина опа. — Қўй, майли, ола қолсин. Бошга келган бало молга урсин. Барибир айтганини қилади булар.

Аскарлар тингунви тугатишди. Хадича бўғчани қайта боғлади. Бу орада у атрофга қараб, ҳайрон қолди. Дастлаб фақат бизни кўчиришяпти, деб ўйлаган эди. Бутун татар оилаларидан бола-чақа, хотин-халажу қари-қартанг бўғча кўтариб чиқиб, машиналарга ўтирар эди. Одамлар қичқиради, моллар ўкиради. Итлар увиллашади. Бутун қасабани юракларни титратадиган бир нола эгаллаганди. «Ажабо, ҳайвонларга нима бўлди, нега улар ўкиришади?» дея ҳайрон бўларди Хадича. Маматни қучоқлаб олган Шоҳсина опа машинанинг бир чеккасида ўтирганича тинмай дуо ўқир эди.

Бир неча дақиқа ичида қасаба қиёмат қойим бўлди. Одамлар бир-бирига бақириб-чақиришади, йиғлашади. Ҳамма нимадир дейди, аммо ҳеч ким ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмайди. Хадичалар чиққан машинага бошқа қўшнилари ҳам чиқишди. Бу қиёмат руслар, беларуслар, украинларга даҳл қилмади. Рус қўшнилари келиб, хайр-хўш қила бошлашди. Ҳар кимнинг уларга айтадиган гапи бор. Ким уйимга қараб туринг, дейди, ким молимга эҳтиёт бўлинг, дейди. Қўшнилари ҳамма нарсага қарашга, эҳтиёт қилиб сақлашга ваъда беришади...

Ниҳоят, машиналар бирин-кетин йўлга тушди. Одамларнинг йиғиси, молларнинг ўкириши баттар авжига минди. Гўё кўкда тинимсиз момағулдирак гулдирадди. Бу гулдирак Хадичанинг миясида гулдирагандай, бутун вужудини ларзага соларди. Уни тўхтатмоқнинг, ундан қочиб қутулмоқнинг иложи йўқ эди.

Машиналар қасабадан узоқлашгани сари шовқин пасая бошлади. Энди айрим одамларнинг йиғлагани-ю, қичқириқлари эшитиларди, халос. Итлар машиналарнинг ортидан ҳарсиллаганча чопиб келишарди. Бора-бора улар ҳам бирин-кетин қолиб кета бошлашди. Хуллас, ҳамма нарса ортда қолди. Олдинда нима борлигини ҳеч ким билмайди. Тақдир бечора одамларни тонг билан мавҳумлик сари олиб кетмоқда эди.

Машиналар темир йўл бекатига келиб, эшиклари очик юк вагонларига орқаси билан тиралди. Одамлар ерга тушмасдан, тўғпа-тўғри вагонларга ўтишди. Хадича

вагонга ўтаётганида Муслимнинг пальтоси билан костюмини тутган аскар пайдо бўлиб, қичқирди:

— Мана булар кимники?

— Меники, — деди Хадича, — Олаверинг, насиб қилсин. Қўз ёшларимизниям олинг, уларниям.

Аскар жаҳл билан машинага чиқди-да, пальто билан костюмни Хадичага тутқазди. Қайтиб ерга тушганида бир зобит унга нимадир деди. Аскар Хадичанинг ёнига қайтиб келиб, титроқ товушда:

— Кечиринг, — деди. — Хафа бўлманг.

Хадича ҳеч нарса демай, онасининг ортидан қоронғи, сассиқ вагонга ҳатлади. Бутун қасаба аҳли икки вагонга жой бўлди. Аскарлар дарҳол вагон эшикларини маҳкамлаб ёпдилар. Сал ўтмай нафас олиш қийинлашиб қолди. Болалар йиғлай бошлашди. Қари-қартанглар ингранишиб, эшикни очишни талаб қила бошлашди. Ҳеч ким дардига қулоқ солмагач, эшикни тўхтовсиз уришга тушишди. Ниҳоят, эшик очилди. Пастда бир неча аскар билан бояги зобит турарди. Одамлар талабларини айтдилар. Энди эшикни ярмигача ёпиб, ўртасига темир тортиб тортиб қўйишди.

— Ҳеч ким пастга тушмасин! — деди зобит.

Шундай ҳам пастга тушишнинг иложи йўқ, чунки вагон жуда баланд, зинаси эса йўқ эди.

— Болаларни эшик ёнига ўтқизинглар! — ҳеб қичқирди кимдир.

Болаларни эшик ёнига ўтқизишди.

Шоҳсина опа ҳам Маматни олиб, эшик ёнига келиб ўтирди. Мамат энди йиғламас, ташқарига диққат билан қараб ўтирар эди. Бир маҳал у:

— Иван амаки! — деб қичқириб юборди.

Ҳақиқатан ҳам пастда, икки аскарнинг ўртасида икки қўлини орқага қилиб Иван Иванович борарди. Маматнинг торвушини эшитиб, у вагон томонга қаради. Бу орада Хадича ҳам эшик олдига келиб, қичқирди:

— Иван Иванович! Бизни олиб кетишяпти! Эсингиздами, ҳамма нарса яхши бўлади, деган эдингиз? Ўзим айтаман, деган эдингиз?

Иван Иванович бир зум индамай турди-да, кейин:

— Ҳозир ўзим ёрдамга муҳтожман, синглим, — деди. — Менинг гапимга ишонишмади. Давшаннинг хотинининг гапига ишонишди, холос.

Хадича Иван Ивановичнинг қўли боғлиқ эканини энди кўрди. Аскарлардан бири секин туртгач, йўлга тушар олдидан Иван Иванович орқага ўгирилиб, Хадичага:

— Сенинг эринг... — дея олди. — ...да!

— Қаерда?

Иван Ивановични бошқа гапиртиргани қўймай, судраб кетишди.

— Жамоат, у одамнинг гапини ким эшитди?

— Эринг ҳў, уёқда, деди.

— Қаёқда экан?

— Ким билади, балки, шу бораётган еримиздадир.

— Хола, у одам эрингизни шу ерда деди, — деди етти-саккиз ёшлардаги бола.

— Нарн тур, — деди уни четга суриб, боланинг онаси. — Катталарнинг гапига аралашма.

Вагон эшикларини беркитдилар. Паровоз олдин пишқирди, кейин ўқирди-да, вагонларни тарақ-туруқ қилиб тортиб кетди. Одамлар жимиб қолишди. Бақириб-чақириб, йиғлаб-сиқтаб ҳолдан тойган одамлар энди миқ этмай ўтиришарди. Хадичанинг бирдан қичқиргиси, Муслимни чақиргиси келди. Шу қоронғи зиндон ичида «Муслим!» деб қичқирса, у қаёқдандир пайдо бўлиб қоладигандай туюлди. Мамат яна йиғлай бошлади.

— Боланинг иссиғи бор шекилли, — деди Шоҳсина опа.

Хадича боласини бағрига босиб, унсиз йиғлай бошлади.

Қоп-қоронғи вагон ичидаги одамларнинг ҳаммаси унсиз йиғламоқда эди. Уларни қаёққа олиб кетишяпти? Нега олиб кетишяпти? Энди кунлари қандай кечади? Бу саволларнинг биронтасига ҳам жавоб йўқ эди.

Поезд кеча демай-кундуз демай илгарилаб боради. Вагон ўртасига ҳожатхона қурилган. Унинг сассиғига чидаб бўлмайди. Аммо, на чора — осмон узоқ, ер қаттиқ! Ёш жувонлар бундан хўрлиги келиб йиғлашганида кексароқ одамлар тасалли беришади: «Сабр қилинглар, болаларим, сабрнинг тағи олтин. Охир замон келмагандир ахир, қуёшимиз ботгани йўқдир ҳали».

Поезд Қримдан анча узоқлашганидан кейин йўлда тез-тез тўхтайдиган бўлди. Асосан очик, қишлоқ-пишлоқ йўқ жойларда тўхтар, тўхтагани ҳамон одамлар ўзларини таппа-таппа ерга ташлар эди. На бирон дов-дарахт бор, на бир пана жой. Бунинг устига, соқчилар узоқроққа боришга рухсат беришмайди. Инсон ҳамма нарсага кўникар экан. Одамлар дуч келган жойга ўтириб, ҳожатларини чиқаришади. Соқчиларнинг айримлари юзларини тескари ўгирса, айрим ўзисизлари ҳожат чиқараётган аёлларга тиржайганча бақрайиб туришар, айримлари эса, уларни оёғи билан турткилаб ўтар эди.

Кейинчалик поезд юрганида эшикни ярмигача очиб қўйишга рухсат беришди. Шунисига ҳам шукр!..

Поезд чорраҳадан ўтаётган эди. Темир йўлни кесиб ўтадиган автомобил йўлидаги шлагбаум тушириб қўйилган. Йўлда қатор машиналар тизилиб турибди. Ҳарбий кийимдаги шофёрлар кабиналари устига чиқиб, одам тўла бу юк поездига ҳайрон бўлиб қараб туришибди. Шу пайт вагондаги бир аёл машинадаги одамларга қараб аччиқ қичқирди:

— Олим! Олим ака! Бизни олиб кетишяпти-и!

Машина кабинаси устида турган ҳарбий кийимдаги одам унинг гапини эшитиб улгурдими-йўқми, худо билади, поезд ўтди-кетди. Аммо Салима деган аёлнинг боши ҳамон эшиқдан ташқарида, ноласи оламни бузар эди. Олим — туғишган акаси экан. Урушдан олдин колхозда шофёр бўлиб ишлар, урушга ҳам шу машинасида кетган экан... Унинг чинкиригини эшитиши биланок тепадаги ўриндиқда ўтирган оқ сочли, кўзлари ичига ботиб кетган кампир ўзини пастга отди-да, Салимининг ёнига келди.

— Нима дединг? Олим дедингми? — деди унга. — Олимни кўрдингми?

Салима онасига қаради-ю, ўзини тутиб олди. Бирпас довдираб тургач, жавоб берди:

— Йўқ, Олим эмас экан. Бошқа одам экан. Олимга ўхшатдим-да.

— Қани, бу ёққа тур-чи, ўзим кўрай-чи.

Худонинг қудратини қаранг? Кампир эшик тирқишидан қараганида кўндаланг йўлда поездга йўл бериб турган машина ҳозир поезд билан ёнма-ён келар эди! Машина кампир боқиб турган вагонга тенглашди. Кампир ўғлини, ўғил онасини таниди. Олим онасига қараб: «Она, нима бўлди? Қаёққа кетяпсизлар? Хотиним билан ўғлим қани?» деб қичқирди. Аммо унинг саволлари жавобсиз қолди. Бу саволларга ким нима деб жавоб бера оларди?

Соқчилар бу воқеадан хабар топиб қолишди. Икки автоматдан машинага тинимсиз ўқ ёғдирила бошлади. Бир зумда машина аланга олиб, портлаш овози ичкаридагиларга ҳам эшитилди. Кампир: «Болам!» деб қичқирди-ю, қизининг қўлига йиқилди.

Вагонда қиёмат кўпди. «Жим бўлинглар!» деб дағдағ килди бир соқчи ва болаҳонадор қилиб сўкинди. Вагон бирданга жимиб қолди. Фақтгина онасини бағрига босган Салима ўкириб-ўкириб йиғлар эди. У бечора кампирнинг ўғли билан барабар жон берганини ҳали билмасди. Қайсидир бир бекатда кампирнинг жасадини олиб қолишди. Поезд эса ҳамон олға ошиқарди. Гўё олисларда бу бебахт одамларни кимлардир сабр-сизлик билан кутаётгандек эди...

Йўлнинг адоғи кўринмайди. Одамлар дунёнинг энг чеккасига боришади, ундан кейин уларни янада нарироққа жўнатишади гўё...

Вагонлардаги одам сони тобора камая бошлади. Ҳар бекатда аскарлар эшик олди-га келишарди-да: «Ўлик борми!» деб сўрашарди. Одамлар-ку, индамас эди-я, аммо ўликнинг эгаси ўкраб сирни ошкор қилиб қўярди. Аскарлар гап-сўзсиз ўликни тушириб қолаверишарди...

Йўлга чиққанларидан буён бир ойдан кўпроқ вақт ўтди. Бир куни кечаси поезд тўхтади-ю: «Тушинглар!» деган буйруқ бўлди. Одамлар ёпирилиб тушишди-да, энди нима бўларкин, деган хавотирли ўйда кута бошлашди.

Ҳадемай тонг отиб, кўёш чиқди. Одамларнинг кечаси билан жунжиккан таналарига ҳарорат югура бошлади. Атроф ёп-ёруғ, улар ўттиз саккиз кундан бери бундай, ҳақиқий ёруғликни биринчи кўришлари эди. Бу ёғду тошқини маҳзун юракларда ҳар ишнинг охири барибир хайрли бўлади, деган умид уйғотди. Маҳаллий аҳоли вакиллари кела бошлашди. Улар хуш чеҳра билан, аллақандай, жудаям тушунарли тилда гаплашишар эди...

Ҳадемай кун жуда қизиб кетди. Ҳамма ўзини чоққина бекат биносига урди. Келганларнинг атрофини ҳамон аскарлар қуршаб олган, гарчи маҳаллий аҳолининг муомаласида бирон-бир ёмон унсур кўзга ташланмаса-да, улар билан эл бўлиб кетишга имкон беришмас эди. Буларни кўриқлашаётган эмиш. Кимдан?

Улар бекатда уч кеча-кундуз қолиб кетишди. Вагонларининг паровоздан узиб қўйилганини билишса-да, ҳеч ким кечалари унга чиқиб ётишни истамади. Вагон ичига қайтиб кирса, бошига яна қора кун тушадигандай эди.

Учинчи кун бекатда кўлида ҳасса тутган қария пайдо бўлди. Ҳамма уни таниб, бир зумда атрофини қуршаб олишди. «Сиз қаерда эдингиз, оқсоқол?» дея саволга туттишди.

— Биз нариги бекатда тушган эдик, — деди қария. — Сизларга хушхабар олиб келдим. Мавлум бўлдики, бизни хато туфайли кўчиришган экан. Бундан Сталиннинг хабари йўқ экан. Энди хабар топибди-да, бу халқ дарҳол ортига қайтарилсин, деб буйруқ берибди. Бу ишни бошлаганларни Сталиннинг шахсан ўзи жазолармиш.

— Худого шукр-е! — енгил тортиб хитоб қилди одамлар. — Буни қаранглар-а, Сталинния алдамоқчи бўлган одамлар бор экан-да, а?!

— Сталинни алдаб бўпти! Энасини кўрсадади энди ҳаммасига!

Қария қайтар пайтида бу ишнинг бугун-эртагаёқ ҳал бўлмаслиги, уруш ҳали тугамаганлиги учун ҳали бироз сабр қилишга тўғри келишини уқтирди.

Одамлар «албатта, албатта», дея у билан хайр-хўшлашишди.

Одамларнинг тунд чеҳралари ёришиб, эгилган қадрлари тикланди. Юракларида умид учқунлари ёна бошлади. Улар тез орада юртларига қайтишади, бу ўткинчи кунларни ҳамда эмас, шодон ўтказишлари керак. Сабр қилиш керак, холос. Сабрнинг таги — олтин. Сабргина уларни юртларига элтади.

Қариянинг хабари одамлар орасида тобора шишиниб, тобора бойиб тарқалар эди: «Кримтатарларнинг юртдан кўчирилганини эшитиб, Сталиннинг жуда жаҳли чиқибди. Берияни шунақа сўкибдики!.. «Шундай олижаноб халқни иссиқ жойидан совутишга ким сенга рухсат берди, ит эмган?!» дебди!»

Сталиннинг ўзики шундай дебдими, тамом, масала равшан! Қўрқиннинг, саросимага тутишнинг сираям ҳожати йўқ! Одамлар бу жойларда вақтинча туришади, холос, кузда яна поездлар келади-да, яна уларни ўз юртларига олиб бориб қўяди!

Сталиннинг жаҳли чиққани, Берияни сўканини эшитиб кўнгли кўтарилган одамлар ҳар куни келиб турган араваларга чиқиб, янги манзилгоҳларига йўл олишарди. Шоҳсина опа, Хадича ва Мамат бекат яқинидаги бир колхозга, Тоштемир ака деган одамниқига бориб тушишди. Тоштемир ака хотини, ўғли, қизи билан икки хонали кичкина уйда яшашарди. Ҳовли тўридаги оғилхонага Хадичаларни жойлаштиришди... Хадича далага ишга чиқиб кетди. Шоҳсина опа уйда Маматга қараб қолди. Шу тариқа кунлар ўта бошлади. Маҳаллий аҳоли билан танишишди, дўстлашишди. Ёз ўтиб, куз келди, аммо юртга қайтиш тўғрисида ҳеч ким ҳеч нарса демас эди. Бунинг ўрнига мусофирлар комендант режимига олина бошладилар. Бу тартибга кўра ҳеч кимнинг қишлоқ чегарасидан ташқарига чиқиши мумкин эмас, ҳар ойда комендатурага бориб, имзо чекиб келиш мажбурий эди. Умидлар секин-аста сўна бошлади. Бу орада бир куни Шоҳсина опа иситмалаб ётиб қолди-ю, қайтиб турмади. Хадичанинг нолалари ҳам фойда бермади. Қўшнилар жасадни қабрга қўйиб келдилар. Мусулмон одати бўйича аёллар қабристонга бормасликлари лозим бўлгани учун, Хадича уйда қолди.

— Ҳали бирон кун обориб, онангизнинг қабрини кўрсатиб келаман, — деди Тоштемир ака Хадичага.

Хадича тўрт яшар ўғли билан қолди. Ҳар доим мадад бериб турган, эминлик билан иш кўрган сўянчиғидан айрилди. Эртага нима қилади? Еру кўкка ишонмайдиган Маматга энди ким қарайди? Эртага далага ишга чиқиб кетса, ўғли ким билан қолади?

Мамат бувисининг ўлганидан беҳабар, кампир қазо қилиб, ювилиб, жаноза ўқилиб, қабристонга олиб кетилгунига қадар у Тоштемир аканинг уйида эди. Эртасига бувисининг уйда йўқ эканига ҳайрон бўлиб, онасидан сўради:

— Бувим қани?

— Бувинг кетди, — деди Хадича кўз ёшларини яшириб. — Бизларни ташлаб кетди.

— Бувим Қримга кетдимми?

— Ҳа, бувинг Қримга кетди, яқинда ўзимиз ҳам кетамиз.

Бола қувонгандай бўлди.

Эрталаб бригадир ишга чақириб келди. Хадича унга вазиятни тушунтирди.

— Болани олиб олинг, — деди бригадир. — Кўргансиз-ку, ҳамма хотинлар болалариниям олиб чиқишади.

— Бу ҳали жуда ёш-да, — деди Хадича.

— Нима қиламиз, синглим, — деди бригадир. — Кўпга келган тўй бу. Бир амалларсизлар. Аёллар кўп-ку, қарашади.

Хадича далага Мамат билан қатнай бошлади. Заиф, бунинг устига ҳаммадан бегонасирайдиган Мамат онаси ёнидан сал узоқлашдими, тамом, хархаша қилар, Хадича келиб, қўлига олмагунича тинчимас эди. Хадича уни ёнида олиб юриб пахта тера бошлади. Мамат бунга ҳам чидамади: дарров иссиғи кўтарилиб кетди. Дарҳол уйга қайтди. Тоштемир ака болани қоронғи уйда сақлаб, сув қайнатиб ичиришни маслаҳат берди. Хадича унинг айтганини қилди. Мамат ҳеч нарса емас, фақат сув ичарди-да, кўзини юмиб ётаверарди. Хадича қўрқиб, қичқирарди. Тоштемир ака билан хотини Ҳанифа хола югуриб киришарди. Мамат учинчи кун деганда кўзини очди. Совутилган доғ сувдан симиргач, нон сўради. Хадича Ҳанифа холанинг олдига чопди. Ҳанифа хола бир бурда нон берди.

— Сувга ивитиб беринг, — деди Ҳанифа хола. — Овқатга кирса, тузалгани шу.

Мамат тузала бошлади. Рамақижон бўлиб қолган бўлса ҳам, уй ичида секин-секин юради, гапирди, бувисининг ёнига қачон боришларни сўрайди.

— Биз қачон Қримга борамиз?

— Кейинроқ, янаги ёзда борамиз.

Бола бу гапдан қувонади.

Бир куни Мамат туш қўриб уйғонди-да, онасини уйғотди. Тушини айтиб берди:

— Тушимда отамни кўрибман. Бувим отамни қучоқлаб олди. Мен: «Мен Маматман! Ота! Бўви! Мен Маматман!» десам ҳам иккаласиям қайрилиб қарамади, — деди ўксиниб.

Хадича қўрқинчли хаёлларга чўмди. Муслим қаерда экан? Нега биронтаям хатиға жавоб келмади? Қримдан чиққанларигаям, мана, саккиз ой бўлди. Кўплар урушдан хат олиб турибди, кўпчилик аскарларнинг ўзлари келишяти... Қўшни Чағарик қишлоғида

урушдан бир татар киши қайтган эмиш. Эҳтимол, у Муслимни кўргандир? Эҳтимол, бирон хабар эшитгандир? Бориб, сўраб келса яхши бўларди...

Хадича бу фикрларини Тоштемир акага айтди.

— Майли, қизим, борсангиз бориб келинг, — деди Тоштемир ака. — Эрталаб йўлга чиқсангиз, пешингача бориб келиб қўясиз. Чағариқ — беш-олти чақиримлик йўл.

Эртасига эрталаб Хадича ухлаб ётган Маматни кўтарганча йўлга тушди. Чағариққа етиб келай деганида қаршисидан бир арава чиқди. Араванинг ёнида учта одам бор эди. Хадича гап-сўзларидан уларнинг кримли эканини англади. Рўпара бўлганларида арава тўхтаб, эркаклар Хадичага қарашди. Нигоҳлари ниҳоятда мотамсаро эди.

— Нима бўлди, амаки? — деб сўради Хадича.

— Кўрмаяпсанми, қизим, — деди йўловчиларнинг бири аравага ишора қилиб. — Манавиларни олиб кетяпмиз. — Хадича арава устида бир неча жасад ётганини кўриб, юраги орқага тортиб кетди.

— Вой! — деб қичқириб юборди.

— Ҳар куни аҳвол шу, — деди йўловчиларнинг бошқаси. — Худонинг берган куни аҳвол шу, қизим... Тез орада ҳеч ким қолмайди шекилли... Хўш, ўзингга йўл бўлсин, қизим?

— Бу қишлоқда яқинда урушдан бир одам қайтган экан. Уша кишидан ўғлимнинг отасини сўрай, деб келаётган эдим.

— Ҳа, қизим-а! Сен қидириб келаётган одамнинг ҳам умри қисқа экан. Мана, униям олиб кетяпмиз.

— Қаёққа? — деб юборди Хадича беихтиёр.

— Қаёққа бўларди, охирги манзилга-да...

Орага сукут чўқди. Эри тўғрисида бир калима сўз эшитиш учун бола кўтарганча қанча жойдан келаётган бу муштипарга нима деса, қандай қилиб кўнглини кўтарса, қандай тасалли берса бўлади? Узлари бир тасаллига муҳтож одамлар шу бир муштипар олдида ожиз эдилар.

Бироздан кейин улардан бири Хадичага қараб:

— Сен, қизим, тўғрига қараб юра тур. Кетаверсанг, ўнг томонда чипта билан ўралган ҳовли чиқади. Олдида кўприк бор. Уша ҳовлига кириб тур, биз манави омонатни топшириб қайтиб келамиз, — деди.

Улар икки томонга йўл олишди. Орқадаги арава ғилдиракларининг ғийқиллаши Хадичанинг юрагига нина бўлиб санчилар эди. Бу ғийқиллаш ҳали жони чиқмаган танадаги ингроққа ўхшарди. Бу ғийқиллаш узоқлардан, самодан келаётгандай, одамлардан нажот сўраётгандай эди.

Хадича дарвозаси ёнида хотин-халаж ва болалар турган ҳовлига яқинлашганда одимларини секинлатди. Юракни ўртайдиган даражада нола қилиб йиғлаётган аёлларнинг олдига келиб, салом бермоқчи эди, йўқ, бўлмади — ўзи ҳам уларга қўшилиб ўкрай бошлади. Уларнинг ҳаммаси бир-бирини елкалаб йиғлаб бўлишганидан кейин ҳовлига киришди.

— Охир замон келди, одамлар! — деб қичқирди оқ рўмоллик ушоққина кампир. — Оллоҳ таоло бизларга жазосини юборди! Бир-биримиздан рози-ризалик сўрайлик, видолашайлик!

Унинг бу сўзларидан сўнг барча аёл яна бир-бири билан қучоқлашиб, бир-бирдан рози-ризалик сўрашга, бир-бирига дуо ўқишга тушди. Хадичанинг ёнидан турган, ҳайронликдан кўзлари олайган Мамат ҳам беихтиёр йиғига қўшилди.

— Қўрқманглар, аёллар, — деди бояги кампир, — нариги дунёда яна бир-биримиз билан юз кўришамиз. Бу ёғи оз қолди.

«Агар Муслим ҳам ўлган бўлса, демак, у дунёда кўришарканмиз, — деб ўйлади Хадича. — Жуда яхши-да. У дунёда уруш бўлмайди, одамлар қирилмайди, кўчирилмайди, ҳамма бахтли яшайди... Жуда яхши-да!» Унинг шу дафъа бирдан ўлгиси ва нариги дунёда бахтли бўлгиси келиб кетди.

— Келинглар, энди бир зикр тушайлик! — деди кампир.

Аёллар ҳовли ўртасига тўпналиб, ғайринсоний бир товуш билан қичқира, Оллоҳга нола қилиб, унинг истиқболига тайёр эканликларини билдира зикр туша бошладилар. Хадича аёлларнинг зикр тушганларини илгари кўрган бўлса ҳам, ўзи иштирок этмаган, шунинг учун зикрнинг сўзларини билмас эди. Шундай бўлса-да, «ҳай-хув!» дея аёллар даврасига қўшилган эди, уларнинг жазаваси ўзига қандай ўтганини билмай ҳам қолди.

Бир маҳал:

— Бас қилинглар! — деган эркак овози янгради. Аёллар бу ҳайқириқдан бирдан ўзларига келиб, зикрдан тўхташди. Мозорбошидан қайтган эркаклар дарвоза олдида буларни кузатиб турар эди. — Эсларингни едингларми! — дея қичқирди бояги эркак. — Болаларнинг юрагини чиқариб юбординглар-ку!

Аёллар-ку, йиғидан тинишди, аммо болаларнинг тиниши осон кечмади. Хадича Маматнинг товушини эшитди. У ўзини тутолмай йиғлар ва орада ҳиқиллаганча: «Она!», «Она!» деб қичқиради эди. Хадича югуриб бориб, ўғлини бағрига босди. Аммо Мамат йиғидан тўхтамай демас, бутун вужуди титради эди. «Нима қилиб қўйдинг?!» — деб ўзини

ўзи койиди Хадича. — Бу ёқда ўғлингни унутиб, зор қақшатиб қўйиб, зикр тушиб юрганнинг нимаси?!»

— Йиғлама, болам, — деди у Маматни бағрига қаттиқроқ босаркан. — Тез орада отанг келиб қолади, йиғлама, болам! Мени кечир, болажоним, иккинчи бор бундай қилмайман!

Шовқин-сурон тинди. Оналар қўрқувдан йиғлаётган болаларини тинчлантиришди. — Она, қорним очди, — деди бир пайт Мамат.

Хадича чўнтагидаги охирги бўлак нонни чиқариб берди. Мамат қотган нонни ғажий бошлади. Хадича ўғлини етаклаб дарвоза томон юрди. Ҳали кечгача уйларига етиб олишлари керак.

— Узр, оға, энди биз қайтамиз, — деди паканадан келган, серсоқол одамнинг ёнига бориб. У — боя йўлда қўрган одамларининг оқсоқоли эди.

— Ҳа-ҳа, — у киши ҳам Хадичани таниди. — Синглим, сенинг отинг нима, қайси қишлоқдан эдинг?

— Отим Хадича. Қоржов қишлоғиданмиз. Эрим Муслим Алиев тўғрисида бирон хабар топаманми, деб келган эдим бу ерда.

— Ҳа... — дея сукутга чўмди қария. — Мана, Сайдахмад менинг қариндошим эди. Урушдан келди-ю... ўзинг кўрдинг, қабрга қўйиб келдик... Бу ерда қайси қишлоққа тушгансан?

— Тўптол қишлоғига тушганмиз. Тоштемир ака деганнинг уйида тураман.

— У ерда ўзимизникилардан яна борми?

— Ҳа, бор. Бешта хонадон бор. Асосан аёллар билан болалар.

— Тушунарли... Сайдахмад қариндошим эди. Узи тўғрисида бир оғиз ҳам гапиргани йўқ. Аҳволимизни кўрди-ю, тилдан қолди, шўрлик. Шу ҳолича кетди. Хужжатларини ҳарбий комендант олиб қўйди. Эрингнинг отини ким дединг?

— Муслим Алиев. Урушгача машинист бўлиб ишлаган эди.

— Урушда-чи?

— Урушда... Бор-йўғи учта хат олдим. У хатларида машинистман, деган эди. Немислар Қримга киришгандан кейин хат келмай қўйди. Бу ёққа келганимиздан кейин темир йўл министрлигига хат ёздим. Жавоб бўлгани йўқ.

— Сабр қил, қизим, — деди қария, — дараги чиқиб қолар. Мен ҳам, агар бирон дарагини эшитсам, дарҳол сенга хабар қиламан. Бўпти, энди бор. Боланг ҳам қийналди. Лекин билиб қўйки, боланинг олдида йиғлаб бўлмайди. Йиғи болага ёмон таъсир қилади.

Хадича йўлга тушди. Мамат оёғим оғрияпти, деб ғингшийверганидан кейин елкасига кўтариб олди. Уйқу элитган Мамат тинчиб қолди. Елкасида бола, қари кампирлардай эгилиб олган Хадича кун ботганида Тоштемир аканикига етиб келди. Тоштемир ака, хотини Ҳанифа хола, ўғли Тожибой чой ичиб ўтиришар, қизчалари Ширмон онасининг кўлида ухлаб қолган эди.

— Келдингизми, қизим, — деди Тоштемир ака Хадичага. — Келинг, чой ичинг, нон енг.

Хадича елкасидаги Маматни ўнғариб, қўлига олган эди, у уйғониб кетиб, йиғлашга тушди. Тоштемир ака унга бир бурда жухори нон тутди. Бола нонни кавшаб, яна тинчиди.

Хадича уйларига чиқмоқчи бўлиб кўзғолган эди, Тоштемир ака уни тўхтатди:

— Бир пас ўтиринг, қизим, — деди. — Бир пиёла иссиқ чой ичинг. Гап бор.

Хадича қайтиб ўтирди-да, Тоштемир ака узатган хушбўй чойдан ҳўплади. Тонгдан бери туз тотмаган эди, чой бутун вужудиги малҳам бўлгулик бир иликлик бағишлади.

— Бугун у ёққа кетганингиздан кейин бригадир сўраб келди — нега ишга чиқмади, деб. Мен тушунтирдим. Ундан кейин ҳарбий кийимдаги бир одам келди.

Хадича бир қалқиб тушди.

— Йўқ, йўқ, афсуски, эрингиз эмас, — деди Тоштемир ака. — Бошқа одам. Районда ишлайди шекилли. Доим ҳарбий кийимда, ёнига сумка осиб юради. Марат Анурезов деган одам. Хуллас, ўша одам сиз тўғрингизда кўп нарсаларни сўради. Билганимизни айтдик. Айтган гапларимизни ёзиб олди-да, қўл қўйинг, деди. Бизда саводдан йўқ, синглим, шунинг учун бармоқ босиб юборавердим. Ишқилиб яхшиликка бўлсин... Эртага эрталаб яна келар экан. Сизни бирон ёққа кетиб қолмасин, кутиб ўтирсин, деб кетди.

Нонни еб бўлган Мамат яна ғинший бошлади. Хадича ўғлини кўтариб, ўзларининг дим хоналарига чиқди. Уғлини қўлдан қўймаган ҳолда шолча устига ёнбошлади. Анурезов ундан нима астаг экан? Еки Муслимдан бирон хабар бормикан? Худонинг карами кенг. Эҳтимол... Хуллас, эртага аниқ бўлади. Тонг тезроқ ота қолмайди!..

Анурезов эртасига жуда эрта келди. Эшик ёнидан дағал овозда қичқирди:

— Ҳозайка! Ҳў, хозайка! Мадам Алиева, туринг, гап бор!

Хадича аллақачондан бери уйғоқ ётган бўлса-да, Анурезовнинг товушидан бир сесканиб тушди. Маматнинг устига отасининг палтосини тортиб қўйиб, ҳовлига чиқди.

— Секинроқ гапиринг, бола ухлаяпти, — деди шивирлаб, қаршисидаги ҳарбий одамга.

Ҳарбий одам аччиқ жилмайди-да, ҳовлидаги ёғоч сўрининг четига ўтириб, сумкаси-

дан дафтар чиқарди. Гимнастёркасининг кўкрак чўнтагидан ручка олиб, ёзишга тайёрланди.

— Қани, бир бошдан гапиринг-чи, Мен ёзиб оламан.

— Нимани гапирай?

Анурезов истеҳзоли жилмайди.

— Ҳамма нарсани. Отингизни, фамилиянгни, туғилган ерингизни... Қаерда ўқигансиз, қаерда ишлагансиз — ҳаммасини! Бугунги кунгача бўлган таржимаи ҳолингизни айтинг!

Ҳадича дудуқланиб, таржимаи ҳолини айта бошлади. Уруш даврига келганда бироз саросимага тушди. Тўғриси айтсинмикан? Ҳа, тўғриси айтиш керак. Кейин текшириб қолишса, барибир ҳақиқат юзага чиқади.

— Уруш даврида партизан ташкилотининг топшириғига кўра немис госпиталида ишладим. Партизанларни дори-дармон, бошқа нарсалар билан таъминлаб турдим.

— Таъминлаб турдинг? Кимни, нима билан? Мени алдамоқчимисан? Кеча қаерда эдинг?

— Кеча Чағариқ қишлоғига бордим. У ерда биров урушдан келган экан, эримнинг дарагини билармикан, сўраб келай, деб борган эдим.

— Эримнинг дараги дейсанми? Ҳали эринг ҳам борми? У қаерда?

— Урушда. Уруш бошлангандаёқ кетган эди. Ўзи машинист.

— Қанақа машинист?

— Паровоз ҳайдайди.

— О-о, паровоз ҳайдайди, де? Сен мени аҳмоқ қилмоқчисан шекилли?! Паровоз ҳайдармиш! Унинг нима ҳайдашини яхши биламиз! Хўп бўлмаса, манави қоғозга имзо чек-чи!

Ҳадича у кўрсатга қоғозга имзо чекди.

— Эртага эрталаб районга, махсус комендатурага борасан. Партизанларга қандай ёрдам берганинг, Чағариққа нима учун борганинг хусусида ўша ерда гаплашамиз. — У кўрсаткич бармоғини кўтариб қўйди. — Ўша ерда! Ёш боланг бўлгани учунгина ҳозир олиб кетмайман. Эртагача бирон ёққа қочиб кетмассан, ахир?! Билиб қўй, биз — ҳарбий одамлармиз, ернинг тагида илон қимирласа биламиз! Шунинг учун биз билан ўйин қилишни хаёлингга келтира кўрма!

Анурезов кескин ҳаракатлар билан дафтарини сумкасига, ручкасини чўнтагига соларкан, ўзича ғўлдирарди: «Қаранглар-а, қрим татарлари борки, ё партизан, ё подпольеги бўлиб чиқади-я! Қўйиб берсанг, ҳаммаси урушдаям қатнашган. Қрим татарлари борки, ҳаммаси фашистларга қарши курашган экан-да, а! Қаҳрамон халқ! Уялмаганини бу қизиталоқларнинг!»

Анурезов ижирганиб тупурди-да, командирининг орқасидан эргашган аскар каби оёқларини бир-бирига уриб, шахдам юриб кетди.

Ҳадичанинг боши қотди. Энди нима қилади? Бир тишлам нонни қаердан топади? Шу пайт Муслимининг палтоси эсига тушди. Куз келиб, совуқ тушиб қоляпти. Сотса, оламан деган одам топилар? Лекин бозор қаерда экан? Кимга сотади?

У палтони олиб, Тоштемир аканинг олдига борди.

— Тоштемир ака, — деди. — Аҳволимиз ўзингизга маълум. Ейдиган нарсамиз ҳам йўқ. Анали Анурезов эртага районга борасан, деди. Эрталаб йўлга чиқамиз. Манави палтони оладиган одам топилмасмикан?

Тоштемир ака палтони қўлига олиб, у ёқ-бу ёғига қаради.

— Яхши палто экан, — деди. — Бу ерларда бунақа палтони ҳеч ким кўрмаган. Ҳам янги экан. Эрингиз киймаган эдимиз ҳали?

— Бир-икки марта кийган эди, холос. Кинога, театрга борганда.

— Бунга бир ярим минг сўранг. Мингга, майли сотинг.

— Кимга сотаман?

— Қишлоқда бунақа буюмни оладиган одам йўқ. Эртага районга борганингизда олиб кетинг. Комендатурада ишингиз битганидан кейин бозорга борасиз-да, сотасиз. Бунга районда харидор топилади. Ялтирашини қаранг!

Ҳа, эртага районга олиб кетади. Анурезовга учрашганидан кейин бозорга киради. Ҳам палтони сотади, ҳам нон, ун харид қилади. Бозордан ҳамма нарса топилади ахир.

— Яхши, шундай қиламан, — деди у.

Эрталаб йўлга чиқди. Район марказигача ўн чақирим келарди. Бир қўлида Муслимининг палтоси ўралган тугун, иккинчи қўли билан Маматни етаклаб олди. Орада Маматни кўтариб олади. Иккаласида ҳам мадор йўқ. Қачон тўйиб овқат ейишган эди ўзи? Қримда эканларида Шоҳсина опа пиширган қип-қизил кобата¹ ни эслади. Оғзининг суви қочди. У пайтда Мамат ҳали туғилмаган эди. Бувисининг кобаталарини ейиш унга насиб қилмади. Иншооллох, унга ҳали ширин-ширин кобаталар пишириб беради ўзи. Боласи учун ўлса ўладики, ҳар ишни қилади. Ҳар ишни!

¹ гўшт солинган қатлама (тарж.)

Она-бола тушга яқин район марказига етиб келишди. Марказ қишлоққа қараганда анча обод эди. Икки-уч қаватли оҳакланган уйлар кўринади, кўчалар одамлар, арава-лар билан гавжум. Йўл четларидаги дўконларда ҳар хил нарсалар тўлиб ётибди. Сават тўла нон ёнида турган оқ соқолли қария ўтган-кетганлар билан салом-алик қиладди. Хадича нонларга қараб қолди. Маматнинг кўзи ҳам нонда эди. Хадича қариянинг ёнига бориб:

— Нонингиз қанчадан? — деб сўради.

Қария унинг татарча гапига унча тушунмаса-да, гап оҳангидан мақсадини англади. — Юз сўм, қизим, — деди. — Донаси юз сўм.

Хадичанинг бунча пули йўқ эди. Чўнтагидаги эллик сўмга нима олса бўларкан?

— Ота, нонни бўлиб сотмайсизми? — деди Хадича ёлворган оҳангда. — Боламнинг қорни оч.

Қария бир Маматга, бир Хадичага синчиклаб боқди-да:

— Қримлимисан, қизим? — деб сўради.

— Ҳа, — деди Хадича, — Қримлимиз.

— Қайси қишлоққа тушгансизлар?

— Тўполга.

— Кимникига?

— Тоштемир аканикига.

— Э, Тоштемирникига тушгансизлар? Қалай, Тоштемир яхшими, бола-чақаси омонми?

— Шукр, яхшилар.

— Биз Тоштемир билан бирга катта бўлганмиз. Кўп нарсаларни кўрганмиз... Мана, қизим, нон. Пул керакмас. Ўғилчангизга совға. Пулини катта бўлганида берар.

Қариянинг нонни олиб, Маматнинг қўлига тутқазди.

— Еб ол, ўғлим, ош бўлсин, — деди. — Сўнг кўлини фотиҳага очди: — Қримлиларнинг раҳмини егин ўзинг, Оллоҳим!

Хадича қарияга ташаккур айтди.

— Тоштемирни сўраб қўйинг, қизим, — деди қария. — Ғуломқодир отани кўрдим десангиз бас, ўзи билади. Хайр, яхши боринглар.

— Ота, комендатуранинг қаердалигини айтиб беролмайсизми? — сўради Хадича.

— Комендатура? У нима дегани бўлади?

— Кеча уйга бир одам келиб, комендатурага боринглар, деб кетувди.

— Мен унақа нарсани билмайман, — деди қария. — Борган одамнинг кимлигини айтсангиз, эҳтимол...

— Анурезов деган одам.

— Э, анави Марат ҳаромими? Уни танимаган одам борми?! Ҳозир комендатура бўлибдими? У нима дегани, қизим?

— Ўзим ҳам яхши билмайман. Кўчириб келтирилганларни назорат қиладиган идора бўлса керак-да.

Қариянинг авзойи бузилди.

— Сизларни назорат қилиш шу ифлосларга қолибдими? Оббо! Ҳар ҳолда у ҳў, анави эшикдан кириб-чиқиб юради. Ҳў, ана, иккита аёл билан бир одам турибди-ку, кўрясизми? Уша эшик. Улар ҳам қримлилар бўлса керак. — Қария жунжиккандай бир қунишиб олди-да, сўзида давом этди. — Бу, Анурезов деганлари ғалати одам. У ёққа боради, бу ёққа боради, қилган ишининг тайини йўқ, лекин ҳарбий кийим кийиб, ёнига сумка осиб олифтагарчилик қилиб юргани юрган. Бутун дунёнинг ташвиши фақат унинг елкасида гўё! Ҳар замонда ўрисча ҳам гапириб қўяди. Ўрисча сўкинади. Одамлар ҳам унга кимсан ўзи, демайди. Ҳамма ўзини олиб қочади. Қулоқ қилиш йилларида отаси ҳам шундай димоғини кериб, хўрозланиб юрар эди. Энди навбат боласига келибди. Қон билан кирган мижоз жон билан чиқади, деб бекор айтилмаган экан-да! Сиз ундан кўрқманг, қизим, лекин эҳтиёт бўлинг, жудаям ифлос одам!

Хадича Ғуломқодир отага яна бир марта ташаккур айтиб, у кўрсатган томонга йўл олди. Мамат қария ҳада қилган нонни мазза қилиб ер эди.

Эшик ёнида турганлар ҳақиқатан ҳам қримлилар экан. Хадича улар билан саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Улар ҳам комендантнинг олдига киришга навбатда туришган экан. Уларнинг гапга унча рағбатлари йўқлигини кўриб, Хадича ҳам ҳеч нарса демади. Ичкарига кириб чиққан одамлар ҳам буларнинг саволига батафсил жавоб бермас, дарров йўлга тушишар эди. Эшик олдида ҳеч ким қолмади. Хадича кирмоқчи бўлиб юрган эди, эшик очилиб, остонада Анурезовнинг ўзи пайдо бўлди.

— Сизга алоҳида таклиф керакми, хоним, — деди у Хадичага киноя билан. Сўнгра оғзидаги носини тупуриб, давом этди. — Марҳамат қилгайсиз! Йигитча шу ерда ўйнаб турсин!

Хадича кўрқиб кетди.

— Бирга олиб кирсан бўлмайдими? — деб сўради товуши зўрға чиқиб.

— Йўқ, бўлмайди. Унинг бизга кераги йўқ. Манави боғчада ўйнаб турсин.

— Мамат, болажоним, мен ҳозир чиқаман, сен шу ерда ўйнаб тур, — деди Хадича

ўғлига ялинчоқ товушда. — Анави харракда ўтириб тура қол. Мен манави уйга кираман-да, чиқаман.

Мамат эснаб турган эди, хархаша қилмади. Онаси кўрсатган харрак устига чиқди.

— Майли, лекин тез чиқинг, — деди.

— Тез чиқаман, болам, фақат ҳеч қаёққа кетиб қолма.

Марат Анурезовнинг кабинети кенгина экан. Ўртада — қизил мато ёпилган стол, стул устига графин, стакан, ҳар хил қоғозлар, сумка ва бошқа нарсалар турибди. Рўпарадаги деворда Сталиннинг сурати осиглиқ. Четроқда диван, стол атрофида бир неча стул бор.

Анурезов жойига ўтиб ўтиргач, қўлига қаламини олди-да, гап бошлади.

— Шундай қилиб, гражданка Алиева, уруш пайтида немис госпиталида ҳамширалик қилдингиз, шундайми?

— Шундай, лекин бу ишни партизан қўмондонлигининг топшириғи билан қилдим.

— Бу чўпчакни бошқа жойда айтиб берарсиз. Ҳозир эса, сиз бу гуноҳингиз учун ё отилишингиз, ё йигирма беш йиллик қамоққа ҳукм қилинишингиз керак. Бу биринчиси!

— Нималар деяпсиз ўзи? Мен сизга айтяпман-ку...

— Бас қил, хоин! — қичқирди Анурезов. — Тилинг ҳам чиқиб қоптими тағин?! Уша тилингни кесиб ташлайман! Немислар давридагидай лақиллатмоқчимисан? Энди кетмайди! Уша ўйнаб-кулганларингни энди бурниларингдан чиқарамиз! Сен хоинларни тўппа-тўғри отиб ташлаш керак эди аслида. Ҳалиям Сталин раҳмларингни еди. Сенлар эса, раҳмат ўрнига яна ўзларингни оқламоқчи бўласанлар! Партизан қўмондонлигининг топшириғи эмиш! Немис аскарини даволаганингни ўзи учун ҳам отишга лойиқсан, билдингми! Сенлар билан гаплашиб ўтиришининг ўзи ортиқча асли! Сенлар билан гаплашишининг ўзи ҳайф!

Анурезов ёнидаги ғилофдан тўппончасини чиқариб, стол устига қўйди.

— Менинг ўзим, мана шу қўлларим билан бўғиб ўлдирган бўлардим сенларни! Хадича йиғлаб юборди.

— Энди йиғлашнинг фойдаси йўқ. Олдинроқ ўйлаш керак эди. Қизил Армияни енгиледи, дебмидинг? Қизил Армия енгилмайди, билдингми! Ҳеч қачон енгилмайди! Қайтага сенларни енгиб, йўқ қилиб ташлайди!

— Менинг эрим ҳам Қизил Армияда. Машинист... Уруш бошланганидан бери...

— Жим бўл! Эринг ҳам ўзининг биттаси-да! Урушдан бутун қримтатарлар қайтариб олинган. Агар эринг урушда бўлганида, уям қайтган булар эди! Сенлар — қримтатарлар лофга жудаям уста бўларкансанлар-а!

— Менда унинг хатлари бор. Керак бўлса, олиб келиб берай?

— Кераги йўқ. Мен сенинг биронтаям гапингга ишонмайман. Энди бошқа масалага ўтайлик. Кўчириб келтирилганларнинг бир аҳоли нуқтаси чегарасидан чиқишга ҳақлари йўқлигини била туриб, сен ўзбошимчалик билан бошқа қишлоққа бориб келгансан.

— Мен у ерда...

— Бас-бас, бу чўпчакни неча марта айтасан?! Хуллас, сен қонунни буздинг. Бунинг учун судсиз йигирма беш йилга кетасан. Биринчи жиноятинг учун оладиган жазо етмагандай, мана, иккинчи жиноятниям қилдинг.

Анурезов ҳам гапириб, ҳам ёзар эди. Бир неча саҳифа тўлди, аммо у ёзувдан тўхтагани йўқ. Анчадан кейин ёзувдан тўхтаб бошини кўтарди-да, ёзганларини Хадичанинг олдига суриб қўйди.

— Ҳар бир саҳифанинг тагига имзо чек, — деди.

— Бу нима, — деди. Хадича, — ўқиб кўрсам бўладими?

— Сенинг жиноятларинг! — дея ўшқирди Анурезов. — Имзо чек деяпман! — У тўппончасини қўлга олиб, Хадичага тўғрилади. — Имзо чек, деяпман, қанжиқ! Бўлма-са отиб ташлайман!

— Отманг! Отманг! — деб қичқирди Хадича даҳшатга тушиб. — Менинг ёш болам бор, ахир! Ёш болам кутиб ўтирибди мени!

— Имзо чекасанми ё гап сотасанми?

— Хўп-хўп, ҳозир... — Хадича шоша-пиша қоғозларга имзо қўйди.

Анурезов қоғозларни олди-да, Хадичага қараб:

— Энди қамоқхонага кетасан, — деди. — Ҳозир конвой чақираман. — У телефон дастагини кўтарди. — Алло, комутатор, Анурезов гапиряпти. Махсус комендант Анурезов... Менга қамоқхонани уланг!

— Ундай қилманг, — деди Хадича типирчилаб. — Болам нима қилади ахир? Ким билан қолади? Ҳеч кимимиз йўқ бизнинг!

— Болангни болалар уйига топширамиз. Ҳеч нарса бўлмайди. Хоинлар болаларининг жони қаттиқ бўлади.

— Йўқ, ундай қилманг, илтимос... — Хадича комендантнинг қўлига ёпишиб, дастакни тортиб олмоқчи бўлди.

Комендант бошқа қўли билан уни силтаб юборди. Хадича чайқалиб кетди. Яна ёпишмоқчи бўлган эди, комендант дастакни тақ эткизиб жойига қўйди.

— Сен, нима, ўрнингга мени қамалсин деяпсанми?

— Йўқ, мен ҳеч кимни қамалсин демайман.

— Қонунни бажармасам мен қамаламан. Сенга раҳм қилсам, болангга раҳм қилсам, ўзим қамалишим керак, билдингми? Шунинг учун ҳам сени қамоқхонага юборишга мажбурман.

— Ҳеч бўлмаса бир кун сабр қилинг, — деб ёлборди Хадича. — Боламини бирнинг кўлига топширай. Кейин ўзим келаман.

Комедант бироз ўйланиб қолди.

— Бўпти, — деди кейин кескин. — Майли, мен қамала қолай. Бир кунга муҳлат бераман. Лекин буюғи ўзингга ҳам боғлиқ.

— Нима десангиз қиламан, — деди Хадича.

— Кўп иш қилишинг шарт эмас. Ақлли, фаросатли бўлсанг, гапга кўнсанг бас. Комедант бориб, эшикнинг иллагини тушириб келди-да, Хадичанинг кўйлагига ёпишди.

— Вой! — деб қичқириб юборди Хадича бирдан.

— Агар яна бир овозинг чиқса — ўзингдан кўр! Бирон оғиз гап гапириб ўтирмайман!

Хадича тишини тишига босиб, овозини чиқармасликка ҳаракат қилди. Нима бўлаётганини ҳам англаб етган эмасди. Юраги қинидан чиқар даражада типирчилар, боши айланар, кўз олдини қоронғилик босган эди. Бир маҳал Анурезовнинг овозидан ўзига келди.

— Ана шундай, доимо фаросатли бўлиш керак, — дер эди у. — Кўп гапиришнинг фойдаси йўқ. Кўп гап — эшакка юк, дейдилар. — Кейин овози янада мулоимлашди. — Яхши, мен сўзимда тураман. Бир кун муҳлат бераман. Эртага шу пайтда келасан.

Хадича бўлиб ўтган ҳодисани энди англаб етган эди, қўлларини юзига босиб, ўкириб юборди. Анурезов индамай турди-ю, кейин:

— Агар бунақа шаллақилик қиладиган бўлсанг, ҳозироқ сўзимдан қайтаман, — деди дағдаға билан.

— Бундай қилишга ҳаққингиз йўқ эди, — деб қичқирди Хадича, — Қаматмоққа, оттиришга ҳаққингиз бўлса ҳам, бундай қилишга ҳаққингиз йўқ эди! Энди Сталинга ёзаман. Ҳаммасини ёзаман!

Анурезов мириқиб кулди:

— Сталинга ёзган хатинг ўзимнинг қўлимга келиб тушади. Бу биринчидан. Иккинчидан эса, бу ишнинг гувоҳи йўқ. Қандай исбот қиласан? Йигирма беш йилга кесиладиган ёки отиладиган хоиннинг гапига ким ишонади? Айт, ким ишонади?

Дағдағалар, хўрлашлар, бу қадар таҳқир Хадичанинг бошини айлантириб қўйган, фикрлари алғов-далғов, нима бўлаётганини идрок эта олмас эди. Фақат бир фикр — Маматнинг ташқарида унга интизорлигигина устивор эди.

— Кетай энди, — дея ўрnidан турди у. Кўйлаги, сочларини текислаган бўлди. — Болам кутиб ўтирибди.

— Бор, бор, — деди Анурезов. — Бор, болангнинг олдига бор. Мен ҳам тушунаман буни. Бор, бора қол.

Комедант бориб, эшикнинг иллагини туширди-да, эшикни очди. Ташқарида қуёш порлаб турарди. Қанча вақт ўтди орадан? Хадича бу мудҳиш хонада қанча вақт бўлди? Билмайди. Харрак устида ухлаб ётган ўғлининг ёнига чопиб борди.

— Мамат, тур, ўғлим, кетамиз, — деди. Ўғлини бағрига босди, кўзларидан сел бўлиб ёш оқди, аммо овозини чиқармади.

Боласини бағрига босганидан кейин бирдан тетиклашди. Гўё бу мурғак вужуд унга қувват ато этган эди. Йўлга тушди. Йўл четига еганида орқадан комедантнинг овози эшитилди.

— Алиева, бўғчангиз қолиб кетибди.

Хадича Муслимнинг палтосини ўраб олган тугунчакни эслади. Орқага қайтишга улгурмасданоқ, Анурезовнинг ўзи тугунчакни кўтариб келиб, унинг ёнига ташлади. Шу оради:

— Эртага ўғлингниям олиб келавер. Қаерга, қандай жойлаштиришни маслаҳатлашамиз, — деди.

Хадича индамади. Тугунчакни олиб, йўлида давом этди. Ғуломқюдир ота ҳалиям йўл чеккасида нон сотиб ўтирар эди, буларни кўриб:

— Хўш, қизим, ишларингиз битдими? — деб сўради. — Тўптолга қайтысизми энди?

— Йўқ, ота, ҳали битгани йўқ, — деди Хадича. — Бозорга кирадиган ишимиз ҳам бор.

— Ҳа, майли, боринглар, қизим. Ҳали бозорда одам кўп.

Бозорда ҳақиқатан ҳам одам кўп эди. Биров олади, биров сотади. Хадича тугунни ечиб, палтони олди. Уни ёйиб, силкитиб қоқди, у ёқбу ёғини текислаган бўлди. Шу пайт димоғига ниҳоятда таниш, ниҳоятда қадрдон бир хид урилди. Хадича ҳайрон бўлиб, у ёқ-бу ёққа аланглади — фавқулодда нарсани кўрмади. Шунда у хид палтодан чиқа-

ётганини пайқади. Муслимнинг ҳиди эди бу! У палтони юзига босиб тўйиб-тўйиб ҳидлай бошлади ва беихтиёр хўнграб йиғлашга тушди. Уни Маматнинг товуши ўзига келтирди.

— Нима қиялсиз, она?! — дер эди бола зорланиб. — Унақа қилманг, она, мен қўрқаман!

Хадича дарҳол палтони юзидан олиб, Маматга қараб жилмайди.

— Қўрқма, ўғлим, — деди шоша-пиша кўз ёшларини артаркан. — Кўзимга бир нарсалар кўриниб кетди-да...

Рўпарасида тўладан келган бир аёл уларга тикилиб турарди.

— Палтони сотасанми? — деди у ҳамда Хадичанинг қўлидан юлиб олиб, олдин офтобга тутиб қаради, кейин кийиб кўрди. — Қанча берай?

— Бир ярим минг, — деди Хадича.

— Йўқ, — деди харидор. — Бир ярим мингга арзимаёди бунинг. Минг сўм бераман.

У Хадичанинг розилигини сўраб ҳам ўтирмай, чўнтагидан бир даста пул чиқариб, Хадичанинг қўлига тутди-да, кета бошлади.

— Опа, бу хотинларнинг палтоси эмас, — деб қичқирди ҳали нима бўлганини англаб улгурмаган Хадича унинг ортидан. Кейин қўлидаги пулни санади: роппа-роса минг сўм эди.

Дарров битта нон сотиб олди. Утириб, еб олдилар. Кейин бир кило ун сотиб олди-да, йўлга тушди. Уйга бориб, атала пиширади. Маматнинг ичига иссиқ киради. Эртага эса... Эртага худо пошшодир...

Немислар ярим оролга кириб келишлари билан Хадичанинг ҳаёти тушга айлана бошлаган, у яқин кунларда уруш тугаб, ўзи уйқудан уйғонишига, ҳақиқий ҳаётга қайтишига ишониб яшар эди. Қирқ тўртинчи йил май ойида юз берган ҳодисани у идрок қилгани йўқ. Нима бўлди ўзи? Ё туш ичида туш кўряптими? Қачон бу тушлардан халос бўлади? Қачон шундай бемаъни тушлар кўрганини эслаб, маъза қилиб кулишади? Қачон уйғонади ахир, қачон? Аммо, ҳеч уйғониб бўлмаяпти. Даҳшатли туш давом этяпти... Комендант билан учрашганига қадар ҳам у эзгуликдан умидини узмаган эди. Лекин бу туши... Энди у ҳеч нарсасига ишонмайди, ҳеч нарсадан умид қилмайди. Бу даҳшатли туш унинг барча умидларини пучга чиқарди. Олдинга ҳам, орқага ҳам йўл йўқ. Уғли... Уғли нима бўлади. У ҳали жудаям кичкина. Тўрт яримга кирди, холос... Аммо, бу қадар кичкина бўлишига қарамай, ниҳоятда сергак. Онасининг изтиробларини ҳис қилади. Шунинг учун ҳам унчалик инжиқлик қилавермайди энди... Энди уни аста-секин мустақил кун кечиришга тайёрлаш керак. Ҳали олдинда нималар кутяпти уларни...

Хадича ўғлининг ёлғиз қолишини тасаввур қилиб кўрди. Одам кўп, аммо Мамат ёлғиз. Мана, у болалар уйида онасига интизор, кўзи тўрт бўлиб ўтирибди. Онасини чорлайди, аммо у келмайди. Чунки, узоқда. Жуда-жуда узоқда. Ҳатто овозини ҳам эшитмайди... Маматнинг йиғиси, зорланишларига ҳеч ким қулоқ ҳам солмайди. Йўқ-йўқ! Хадича ортиқ тасаввурдан воз кечди. Керак эмас, керак эмас! Юраги дош бермайди. Беролмайди! Ёнида мириқиб ухлаб ётган Маматни бағрига босиб, яна йиғлашга тушди. Йиғисидан ўғли уйғониб кетди.

— Уғлим, энди катта бўлиб қолдинг, — деди у ўғлини бағрига маҳкам босиб, ўзини йиғидан тийишга ҳаракат қиларкан, — Гоҳида сени ёлғиз қолдириб кетсам, йиғлама. Мен дарров қайтиб келаман. Агир йиғламасанг, тез қайтиб келаман, агар йиғласанг, тез қайтолмайман. Тушундингми, ўғлим, тушундингми?

Мамат онасининг сўзларини тинглаб, бироз жим қолди. Вазият ёшга ҳам таъсир қилади шекилли, кейин:

— Тушундим, — деди. — Сиз бирон ёққа кетсангиз, мен йиғламайман. Шунда сиз тез қайтиб келасиз. Тушундим. Кеча йиғламаганим учун тез келдингиз-да, а?

— Ҳа, албатта, йиғламаганинг учун тез қайтиб келдим. Балли, ўғлим, балли.

Она-бола яна йўлга тушишди. Мамат онасининг гапларига тушунганидан хурсанд эди. Йўл бўйи хурсанд кетди. Тинмай гапирар, кулар, олдинги, анча инжиқланиб қолган Маматга ўхшамас эди.

— Йиғламасам, отам ҳам келадими? — деб сўради у.

— Ҳа, албатта, — деди Хадича. — Йиғламасанг, отанг ҳам келади, ўғлим.

— Урушдан фақат йиғламаган болаларнинг оталари келадими?

— Ҳа, йиғламаган болаларнинг оталари келади.

— Тожибой ака билан Ширмон йиғламаганлари учун оталари келганда, а?

— Ҳа, улар йиғламаганлари учун Тоштемир ака қайтиб келган.

— Бўпти, энди мен ҳеч қачон йиғламайман. Сиз қаерга кетсангиз ҳам йиғламайман, — деди Мамат жилмайганча онасининг оёғидан тутиб.

«Э, болам-а, пешонангга нималар ёзилган экан-а? Қанийди ҳозир била қолсам!» — деб ўйга чўмди Хадича.

Район марказига етиб келишди. Фуломқодир ота уларни узоқдан таниди-да, чақирди:

— Ҳой, кримли қизим, буёққа келинлар!

Хадича унинг ёнига бориб, саломлашди.

— Ваалайкум, қизим, — деди Ғуломқодир ота. — Тоштемирга дуомни топширдингизми?

— Вой, кечиринг, отажон, кеча жуда кеч бориб, бугун жуда эрта йўлга чиқдик. Тоштемир акани кўролмадик, сизнинг дуойи саломингизни ҳам топширолмадик. Кечиринг.

— Зарари йўқ, қизим, зарари йўқ. Ўзингизнинг ишларингиз нима бўляпти? Кеча анави... Анурезовга учрадингизми?

— Учрадим, ота. Бугун яна чақирган.

— Ундай бўлса, йўлдан қолдирмайин. Мен бир бекорчи одамман, ўтган-кетганини тутиб олиб, гапга соламан. — У саватдан битта нон олиб, Маматнинг қўлига тутди. — Ма, ўғлим, мазза қилиб еб ол.

— Ҳозир пулини бераман, — деди Хадича. — Бугун пулимиз бор.

— Керак эмас, — деди қария. — Янаги сафар берасизлар. Ҳозир керак эмас.

Хадича қарияга ташаккур айтиб, Маматни етаклаганча секин-аста комендатура томон йўлга тушди. У ҳозир бу жаҳаннамга ўз ихтиёри билан кириб бориши керак! Эшикка яқинлашганларида Хадича тўхтаб, Маматга қаради. Иссиқ нонни иштаҳа билан чайнаётган Мамат онасининг фикрини дарҳол англади. Йўқ, у йиғламайди.

— Мен анави харрак устида ўтириб тураман, — деди у. — Йиғламайман. Сиз дарров қайтиб келасиз.

Бола тераклар соясидаги харрак томон кетди. Унга тирмашиб чиқиб олди, жойлашиб ўтиргач, онасига:

— Сизни шу ерда кутаман, — деди.

Хадича унга бошини ирғаб қўйди-да, бир неча марта: «Ё Парвардигоро, ўзинг мадад бер!» дея шивирлади. Кейин секин эшикни очди. Комендант ўз ўрнида ўтирар ва ниманидир ёзар эди. Хадичани кўриб, ўрнидан турди-да, шодон товушда:

— Келдингми, Алиева, — деди. — Қани марҳамат, ўт, ўтир.

Хадича курсига омонатгина ўтирди. Комендант яна ўрнига чўкди.

— Кечаси билан сени ўйлаб чиқдим. — деди у. — Нима қилсак экан? Бир томондан, ёш боланг қаровчисиз қолади, иккинчи томондан эса, қонунни ҳам бажармасдан бўлмайди. Қонун олдида ҳаммамиз тенгмиз. Бошим қотиб кетди. Ҳалиям бир қарорга келолганим йўқ. — У чуқур нафас олди-да, ўнг қўли билан пешонасини силади. — Жуда қийин аҳволга солиб қўйдинг-да, сен мени. Нима қилсак экан-а?

— Боламни ташлаб кетолмайман, — деди Хадича. — Қамоққа борсам ҳам олиб кетаман. Тушунадиган одам топилар ахир?

— Тушуниш ўз йўлига, қонун ўз йўлига, — деди комендант. — Қонун бўйича, агар бола икки ёшдан кичик бўлсагина онаси билан бирга бўлиши мумкин. Сенинг ўғлинг эса, беш ёшда. Уф-ф! Бошим қотиб кетди. Нима қилишни билмайман. — Комендант бироз жим қолди. Хадича ҳам нима дейишини билмас эди. Ёлворининг ҳам фойдаси йўқ. — Бўпти! — дея столни бир муштраб ўрнидан турди комендант. — Бўпти! Мен сенинг қисматингга шерик бўламан. Майли, сени деб қамалсам қамала қолай! Фақат сен фаросатли бўлишинг; гапимни икки қилмаслигинг керак, билдингми?

У бориб, эшикнинг иллагини тушириб қайтди...

— Эртага ўғлингни қўшнингникида қолдириб кел, — деди комендант. — Шундай қилсанг, тез келиб, тез қайтасан. Мен колхоз раисига айтиб қўяман. Комендатуранинг ишларига ёрдам беряпти, дейман. Энди далага ишга ҳам чиқмайсан, ҳар куни биттадан меҳнат куни ёзилверади.

Хадича индамади. Билардики, ҳозир қопқонда. Сал ҳаракат қилса — қопқон уни баттар сиқа бошлайди. Бугунги кун шундай кечди. Бугун у ўғлидан жудо бўлмайди. Ҳар куни ўғлининг ёнида бўлиши ҳуқуқини қозониши керак. Кунлар... эҳ-э... бесаноқ, беадоқ... аммо, чидаш керак. Чидамаса бўлмайди. Қанча чидаса, боласи учун шунча яхши бўлади. Унга ҳар куни бир гапни тушунтиради, бола охир бир кун ўзи ёлғиз қолганида йитиб кетмаслик йўлларини ўрганади... Ишқилиб, бу кунлар.. қанчалик жирканч бўлмасин... барибир... бесамар кечаётгани йўқ. Ўғлининг омон қолиши учун тамал бўляпти бу кунлар... Ҳозирги энг муҳим нарса ҳам шу...

Хадича ташқарига чиққанида Мамат харрак устида оёқчаларини йиғиб ухлар эди. Ўғлининг ёнига келиб ўтирди. Майли, ухлаб олсин, шошиб турган жойлари йўқ. Уйга борганда ҳам қиладиган иши... тунука косада атала пиширади, уни еб, ётишади. Эртага эса, ҳаммаси қайтадан бошланади... Эҳтимол, ҳақиқатан ҳам Маматни уйда қолдиргани яхшидир? Ҳовлида Ширмон билан ўйнайди. Тоштемир ака, Ҳанифа хола, Тожибой кўз-қулоқ бўлиб туришади. Узи районга боради-ю келади. Салқин ҳам тушиб қоляпти. Болани шунча жойга овора қилиб судраб юриш харрак устида ёлғиз қолдириш... ҳақиқатан ҳам жабр-ку.

Уйга қоронғи тушганда кириб келишди. Хадича сирти қора куя бўлиб кетган тунука косада атала пиширди, уни еб, энди ётмоқчи бўлишаётганида ташқарида от дупури эшитилди. Кимдир йўғон товушда:

— Алиева! Уйдаемисиз? — деб қичқирди.

Хадича кўча эшикни очиб, ташқарига чиққанида дастлаб қаршисидаги каттакон

қора отга кўзи тушди. От устида эгнида ҳарбий кийим, бошида чўғирмали одам ўтирарди.

— Алиева сиз бўласизми? — деб сўради у.

— Ҳа, менман, — деди Хадича унинг Анурезовдан бошқа одам эканлигининг ўзиданоқ қувониб.

Суворий от устидан тушди.

— Мен колхоз раиси Шониёзов бўлман, — деди у. — Махсус комендантурадан хабар қилишди. Сиз у ердаги ишларга ёрдам бераркансиз. Ишингиз тугамагунча далага чиқмайсиз. Биз ҳар куни биттадан меҳнат куни ёзамиз.

Бу одамнинг овозида қандайдир бир илиқлик бор, ўзи ҳам татарчага жуда яқин бир шевада гапирар эди. Хадича ой ёруғида унинг қалин мўйлови, чўғирмаси ҳам ўзига жуда ярашиб турганига эътибор берди. Қримтатар бўлса керак, деб ўйлади у ўзича, тилининг сал бошқачалиги, эҳтимол, соҳил томонлик бўлганидандир...

Унинг юрагига бирдан ҳарорат югурди: худого шукр-е, ўзимизнинг халқдан ҳам колхоз раислари бор экан-ку бу ерда!..

— Сиз татармисиз? — деб сўради у қувонч билан.

— Йўқ, — деди раис. — Ўзбекман.

— Бўлмаса нега бизнинг тилда гапиряпсиз?

— Мен хоразмликман. Хоразм тилида гапиряпман. Бизнинг тилимиз қримликларнинг тилига жуда яқин. Мен урушдан олдин Ялтада бўлганман. Ялталиклар паққос бизнинг тилда гаплашишар экан. Э, нимасини айтасиз, ҳаммамизнинг тилимиз ҳам, дилимиз ҳам бир аслида... Хўш, комендатурада ишлаш қийин эмасми сизга? Бола билан қатнаб қийналяпсизми? Афсуски, на биронта бўш от, на арава бор. Биласиз, терим пайти, ҳаммаса банд.

Бу одам инсоний ҳарорат, инсоний меҳр, қандайдир ёғду уфурарди ўзидан. Хадича унинг барча гаплари самимий эканига бирдангина ишонди-қўйди.

— Ҳа, қийин, — деди Хадича. — Бола билан қатнашга қийналяпман. Йўл узоқ, бунинг устига салқин тушиб қолди.

— Ҳа, биламан...

— Қўшниларга қолдирмоқчи эдим, лекин, Тоштемир ака ҳам, Ҳанифа хола ҳам, Тожибой ҳам далага ишга кетишяпти. Ширмонниям бирга олиб кетишади. Тўрт ярим яшар болани ёлғиз қолдириб кетай десам...

— Ҳа, сизга нечоғлик қийинлигини биламан. Аммо, нимаям қила олардик, зиммангизга давлат аҳамиятига молик муҳим вазифа юкланибди. Бугун районда комендантни кўрдим. Унинг гапига қараганда, вазифангиз ҳақиқатан ҳам оғир, ҳақиқатан ҳам муҳим экан. Демак, сизга шароит яратиб бериш — бизнинг бурчимиз... — Раис бироз ўйга толғач, давом этди. — Балки ўғлингизни бизникида қолдирарсиз? Менинг Ойжамол деган қизчам бор. Урушга кетганимда туғилган. Ҳозир чопқиллаб юрибди. Онам доим уйда, болага қарайди. Битта болага қарагандан иккита болага қараш осонроқ. Бир-бири билан ўйнайди, бир-бирини овутади. Сиз ҳам беҳавотир бориб келаварасиз. Нима дедингиз?

Хадича таъсирланганидан йиғлаб юборди. Бу ернинг одамлари фақат Анурезовга ўхшаган бўларкан, деган тушунчага келиб қолган эди, раис бу тушунчасини парчалаб ташлади!

— Раҳмат сизга, оға, — деди у. — Марҳаматингиз учун раҳмат!

— Йиғламанг, синглим, йиғламанг-э, — деди раис бироз шошқалоқлик билан. — Ёки ишингиз жудаям оғирми? Албатта, биламан, Совет ҳокимиятига қарши курашаётган ташкилот фаолиятини фош қилиш осон эмас, албатта. Лекин, сабр керак, синглим, битмайдиган иш йўқ, бу иш ҳам битиб қолар.

— Ҳа, албатта, бир кун битади, — деди Хадича. — Қримда жанг пайтларида не-не зўравонликларни кўрмадик, лекин чидадик, ўтиб кетар дедик. Лекин машаққатлар энгиллашиш ўрнига кучайди, хўрликлар камайиш ўрнига ортгандан ортиб боряпти. Кимга ялиниб-ёлворамиз, ким жонимизга оро кироди? Осмон йироқ, ер қаттиқ. Орада бир амаллаб кун кўришга мажбурмиз-да...

— Кўп куйинманг, синглим, ноумид — шайтон, бу кунлар ўтади. Утмасдан иложи йўқ. Эшитишимча, эрингиз урушда эмиш?

— Ҳа. Машинист эди, шунинг учун бир жойда турмаса керак-да. Бўлмаса хатларимни олган, жавоб ёзган бўларди.

— У киши-ку, машинист экан, оддий пиёдаларнинг ҳам мактуб олиб-мактуб ёзиши қийин, синглим. Хафа бўлманг, бир кун дараги чиқиб қолади, ўзи ҳам келиб қолади ҳали.

— Иншооллоҳ, айтганингиз келсин.

— Ҳали сизнинг ҳозирги хизматларингиз ҳам эътиборга олинади.

— Қайси хизматларим?

— Ҳозирги, яъни, комендатурада қилаётган ишларингиз-да.

— Э-э! — Хадича комендатурада қандай иш билан машғуллигини айтиб юбора-ёзди-я!

— Бўлмаса, эртага районга бораётиб, бизникига киринг, — деди раис. — Ҳам

Ўглингизни ташлаб кетасиз, ҳам мен сизга битта пакет бераман — уни район молия бўлимига ташлаб ўтасиз. Бизнинг бухгалтериянинг ҳисоботи. Умуман, районга юбориладиган ёки у ёқдан олиб келинадиган ҳужжатлар бўлса, ҳаммасини сизга буюрамиз. Ҳам зиёрат, ҳам тижорат деганларидай...

Эрталаб Хадича Маматни олиб раиснинг уйига борди. Йўлда унга ҳамма нарсани қайтадан тушунтирди. Онасининг тез қайтиб келиши учун Мамат йиғламаслиги, ачиққан-келмаслиги, хуллас, шунга ўхшаш анчагина шартларни бажариши керак эди. Бола буларнинг ҳаммасига сўзсиз рози бўлди.

Раиснинг уйидагилар нонушта қилиб ўтиришган экан, Хадичани кўярда-қўймай дастурхонга тортишди. Хадича тортиниб-қимтиниб бир бурда нон еб, бир пиёла чой ичди. Раис унга районда қилиши лозим бўлган ишларни тушунтириб, қўлига каттакон бир конверт тутқазди.

— Буни кеча гаплашганимиздай, молия идорасига ташлаб ўтасиз. Кейин сўраб кўринг, уларнинг бизга бериб юборадиган қоғозлари бўлса, бериб юборишсин, ола келарсиз. Кейин почтага кириб, колхозга йўлланган хат, газета-журналларни ҳам олиб келинг. Яхшиси, бундан кейин сизни почтачи қилиб расмийлаштириб қўя қоламиз. Бу ишлар сизга оғирлик қилмайдими ишқилиб?

— Йўқ-йўқ, — деди Хадича. — Оғирлик қилмайди. Раҳмат сизга, раис бова, бўлма-са, энди менга рухсат, йўлга чиқай.

— Майли, синглим, йўлингизни берсин, — деди раис. — Ой бориб омон келинг. Райондан қайтгандан кейин албатта уйга кириб, натижасини айтиб кетарсиз?

Раиснинг хотини — қўғирчоқдай дилбар аёл — эрининг гапини маъқуллагандай жилмайиб турарди. Миттигина Ойжамол эса, Маматнинг қўлидан тутиб қаёқларгадир етаклар, эҳтимол қўғирчоқларини кўрсатишга шошилар эди.

Бу гал оёғида тушови бўлмагани учун Хадичанинг йўли унди: бир соат деганда район марказига етиб борди. Комендантнинг олдида одам кўп экан. Хадича кеча Мамат ухлаган характерга бориб ўтирди. Тез юрганидан ҳансираб эди. Анчадан кейин комендант хонасидан ҳамма чиқиб кетди. Хадича мажбуран бўлса-да, ўрнидан туриб, ўша, машъум эшик томон йўл олди. Бу иш ҳам унинг молия идорасига, почтага киришидек мажбурий бир иш эди.

Хадичанинг шошилаётганини сезган Анурезов:

— Нима бўлди, қаёққа шошиляпсан? — деб сўради.

— Кохозга почтачи бўлдим. Ҳали почтага, кейин молия идорасига киришим керак, — деди Хадича.

Комендант жилмайди. Демак, раис унинг айтганларини бажарибди. Жуда яхши.

...Кейин Хадича почтага кириб колхозга тегишли бўлган хат ва газетларни олди, кейин молия идорасига раис бериб юборган конвертнинг топширди, кейин қишлоққа қараб йўлга тушди. Қишлоққа туш пайтидаёқ етиб келди.

— Вой, бу қадар тез қайтибсиз! — деди Гавҳар ҳайрат билан жилмайиб. — Ҳали шу пайтгача ҳеч ким районга бу қадар тез бориб келмаган. Болалар ухлашяпти. Утиринг, бирпас дам олинг, мен чой қўйиб келаман.

Хадича ҳақиқатан ҳам чарчаган эди. Бутун вужуди зирқилларди. У кўрпачага ўтириб, деворга суюнди-да, кўзини юмди: э, худо, нималар бўляпти ўзи? Қримтатар халқининг пешонасига нима ёзгансан ўзи? Бу халқнинг тупроғи қаерда эди-ю, ҳозир ўзи қаерларда тентираб юрибди? Дунёнинг ишларида манتيқ борми ўзи? Уруш халқнинг бошига не кулфатлар солмади! Немислар, руминлар халқни не қадар азобладилар, таҳқирладилар. Бу ҳам етмагандай, она тупроқдан айри тушиб, дарбадар бўлиб юрибмиз. Урушдан омон қайтганлар оилаларини қандай топади? Топа оладими ўзи? Тўптолда бешта кримтатар оиласи бор эди, иккита қолди. Бошқалар қаёққа кетди? Кимлардир қамалди, кимлардир ўлди. Э, худо, ишқилиб ўзинг раҳмимизни егин!

Хадичанинг кўзи илинди. Туш кўрибди. Соҳилда юрганмиш. Ёнида Муслим билан Мамат ҳам бор эмиш. Денгиз тип-тиник, чағалайлар учиб юрганмиш. Бирдан довул турибди. Атрофни қоронғилик босибди. Улкан, қоп-қора тўлқин бадбашара махлуққа айланиб, ўқирганча соҳилга отилибди. Махлуқнинг кўзи Анурезовникига ўхшармиш...

Хадича сесканиб уйғонди. Вужудига совуқ бир титроқ югурди. Бу — ўша қора тўлқиннинг совуғи эди...

— Турдингизми, Хадичахон, — деди Гавҳар жилмайганча. — Қарасам, кўзингиз илинибди, безовта қилмадим. Чарчагансиз-да. Эҳ-ҳе, ҳар куни шунча йўл босиб келиш осонми! — У пиёлага чой қўйиб, Хадичага узатди. — Аслида сизга район марказидан битта уй беришса бўларкан. Бунчалик қийналиб юрмасдингиз

Хадича бу гапдан сесканиб тушди. Худо кўрсатмасин! Район марказидан уй берсалар, анави ифлоснинг куни туғади-ку! Ҳар куни бостириб келаверади, ҳамма, шу жумладан Мамат ҳам бор нарсадан хабар топади, ўзи оламга шармандаи шармисор бўлади!

— Йўқ, Гавҳархон, менга мана шу ер яхши. Тинчгина. Районга кўчиб борсам, кеча-кундуз тинчлик бўлмайди. Мана шундай бориб-келиб юрганним яхши. Мана, раис бова почтачи қилиб қўйдилар, номиним ҳам ҳалоллаб ейман энди.

Хадича гап мавзусини ўзгартирмаси сири очилиб қоладигандай бўлиб, Гавҳарга савол берди:

— Гавҳархон, хоразмликлар ҳам ўзбекларми?

— Ҳа, бизлар ҳам ўзбекмиз.

— Лекин тилларингиз бизнинг тилга жуда ўхшар экан. Айниқса, денгизнинг жануб соҳилида яшайдиган татарларнинг тилига. Тилларингизгина эмас, юзларингиз ҳам ўхшайди.

— Юзимиз ҳам?

— Ҳа. Жануб соҳилда яшайдиган татарлар жудаям чиройли бўлишади. Уларнинг қора соч, қора кўзлари ҳам, сариқтоблари ҳам, ҳатто қизғишлари ҳам бор, аммо ҳаммасиям жуда чиройли. Кейин, сизларга ўхшаб «гелдик», «гетдик» деб гапиришади.

— Матниёз акам шундай дейди. У киши урушдан олдин борган экан. Қримлиларни роса мақтайди.

— Матниёз ака деганингиз ким бўлди?

— Менинг эрим-да,— деб кулди Гавҳар.

— Буни қаранг-а, мен отларини билмас эканман. Ҳамма Шониёзов деганига... Матниёз денг?.. Жуда чиройли от экан.

— Биз асли хоразмликмиз. Ҳазорасп деган жойдан. Матниёз ака ўқишни битириб шу ерга ишга келган эди. Кейин урушга кетиб қолди. Биз қолдик. Шунинг учун бу ерга қайтиб келдилар. Уруш тугагандан кейин юртимизга кетамиз.

— Албатта,— деди Хадича.— Она юртда яшашга нима етсин! Она тупроқнинг ранги ҳам, ҳавоси ҳам, ҳиди ҳам бошқача бўлади. Мен ҳар куни тушимда қишлоғимизни, денгизни кўраман.

Хадича боягина кўрган тушини хотирлаб, сесканиб кетди.

— Э, почтачи жигар, келиб қолдингизми? — дея раис кириб келди.— Қалай, яхши бориб келдингизми? Ишлар қалай?

— Мана, почтани олиб келдим. Молия идорасига кирдим, ҳалиги конвертни бердим. Кўриб, олиб қолишди. Бериб юборадиган нарсалари йўқ экан.

— Яхши, яхши,— деди раис одатдагидай гуриллаган товушда.— Мана, кўрдингизми, меҳнат кунингиз ҳам оқланяпти. Энди ҳеч ким сизни ишламай меҳнат куни оляпти, деёлмайди. Мен бугундан сизни почтачи қилиб расмийлаштирдим.— У газета, хатларни бир-бир кўздан кечириб чиққач, яна Хадичага қаради.— Бугун майли, булар бу ерда қолсин, аммо бошқа пайт почтани тўғри идорага олиб бориб, котибга топширинг. Одамлар кўрсин, районга нимага қатнаётганингизни билсин.

— Хўп.

Хадича ҳар куни районга боради, комендатурага, почтага, молия идорасига, хуллас қаерга кириш лозим бўлса ўша ерга киради, ишларини битириб қишлоққа қайтади. Иш кўп, лекин кўнгли ғаш. Эрталаб районга бўйнига арқон солгандай бўлиб боради, орқага қайтишда эса, қушдай учади. Кунлар шу тариқа кечаверади. Колхоздан меҳнат кунига бериладиган буғдой Мамат иккаласига етади. Кечалари иссиқ буғдой бўтқаси еб ўтиришганида ўғлига отасидан гапириб беради.

— Отангни эслайсанми, ўғлим?

— Ҳа, эслайман,— деди Мамат қувониб.

— Қандай эслайсан?

— Отам ширин конфетлар олиб келар эди.

— Яна нима олиб келар эди?

— Олма, нок, яна... оти нима эди... хурмо олиб келар эди.

— Отангнинг оти нима эди?

— Муслим.

— Фамилияси-чи?

— Алиев.

— Балли, ўғлим. Буни ҳеч қачон эсингдан чиқарма. Яна шуни эсингдан чиқармаки, отанг урушда, машинист, яъни паровоз ҳайдайди. Паровозни биласанми?

— Биламан. Ка-атакон бўлади. Отдай!

— Паровоз — вагонларни судраб юрадиган машина. Биз бу ерга вагонда келган эдик-ку, ўша вагонларни паровоз судраб келган.

Албатта, Мамат отасини яхши эсламас эди. Хадичанинг бу суҳбатлардан ягона илинжи — ўзига бир нарса бўлса, Мамат ҳеч нарсадан беҳабар қолмасин, насл-насабини нуutmасин, насиб қилса бирон куни отаси билан топишар, деган умид эди.

Вақт ўтаверди. Ўзбекистонда қиш бошланди. Ези ниҳоятда иссиқ бўлган бу юртнинг қиши жуда совуқ бўларкан. Хадича Маматга нималардир топиб кийдирди, ўзи эса аёлнинг бир бўлагига ўраниб юрарди. Уй совуқ, ёқай деса ўтин йўқ эди.

Қаҳратон қиш кечаларининг бирида уларнинг эшигини кимдир тақиллатди, йўқ, тақиллатди эмас, зарб билан итара бошлади. Хадича қўрқиб кетди. Уй қоронғи, ташқарида бўрон ўкиради, эшик тахтаси орасидан ўтаётган қор учқунлари юзга урилади. Ташқарида кимдир у ёқдан бу ёққа юради, пишқиради, ириллаганга ўхшаган товуш чиқаради. Бирдан кимдир югуриб келиб эшикни урди. Эшикнинг синишига сал қолди.

— Ким у? — деб қичқирди Хадича титроқ товушда. Эшик ёриғидан қараган эди, ташқарида эшикка суяниб турган шарпа кўринди. У гўё ичкарига қулоқ солаётгандай эди. Кейин иккита чўғ кўринди. Бу чўғлар оёғини эшикка тираб турган бўрининг кўзи эди. Хадичанинг юраги шув этиб кетди-да, ортга чекинди. Бўри яна ириллаб, ўзини эшикка урди. Эшик қарсиллаб кетди. Бундан Мамат кўрқиб уйғонди-да, «она!» деб қичқирди.

— Кўрқма, болам, мен шу ердман,— деди Хадича. Мамат онасининг овозидан даҳшатли бир воқеа юз берганини англади.

— Эшикни ким итаряпти, она?

— Билмадим, болам,— деди Хадича.— Кимдир итаряпти ишқилиб.

Эшикка шу қадар қаттиқ зарба тегардики, бундай кетаверса, қулаб тушиши аниқ эди. Хадича уни елкаси билан суяган эди, яна қаттиқ зарба тегди. Хадича учиб кетди. Ўрнидан тура солиб, жон ҳолатда қичқира бошлади:

— Тоштемир ака! Тоштемир ака!

Ҳовлида тапир-тупур кучайди. Махлуқ югуриб келиб, яна эшикка урилган эди, унинг битта тахтаси кўчиб тушди, Хадича яна отилиб кетди, яна ўрнидан тура солиб, тахтанинг ўрнига елкасини тутди. Навбатдаги зарбадан яна бир тахтанинг ярми синди. Хадича елкасида махлуқнинг нафасини ҳис этади. Иккитагина тахтаси қолган эшикни қўриқламоқнинг иложи қолмаган эди. Махлуқ синган тахталарнинг ўрнидан бошини тикиб турарди. Кўзлари чўғдай ёниб турар, юнглари тип-тикка эди... Хадича яна чинқириб юборди. Шу пайт қаршидаги эшик остонасида қўлида чироқ тутган Тоштемир ака пайдо бўлди.

— Хадичахон, нима шовқин? — деб қичқирди у.

Хадичанинг тили гапга айланмасди. У ўчоқ бошидаги қумғонни олиб, махлуққа ўқталди.

— Ким у? — деди Тоштемир ака. Кейин яқинроқ келган эди, воқеани англади.— Ие, ёлдор бўри-ку!

Тоштемир ака чироқни олдинда тутганча Хадичанинг эшигига яқинлашди. Бўри оловни кўриб, ортга чекинди.

— Ичкаридамисизлар? — деди Тоштемир ака эшикдан мўралаб.

— Ҳа, шу ердამиз,— деди Хадича.

— Тезда болани олиб, бизникига чиқинг,— деди оқсоқол.— Кўрқманг, у чироққа яқин келолмайди.

Хадича кўрққанидан овози чиқмай қолган Маматни бағрига босиб, рўпарадаги уйга қараб югурди. Орқадан Тоштемир ака ҳам келди. Бўри уларнинг орқасидан бироз юрди-ю, оловга яқинлаша олмади.

Тоштемир аканинг уйдагилар ҳам аллақачон уйғонишган эди. Хадича билан Маматни кўриб, қувонишди. Даҳшатдан тиши тишига ёпишиб қолган Хадича анчагача ҳеч нарса деёлмади.

— Бултурги бўри,— деди Тоштемир ака.— Бултур битта эчкимиз бор эди. Уша, сизлар турган уйда ётарди. Шу бўри келиб, эшикни бузиб, олиб кетган. Яна кептида. Энди, Хадича, баҳоргача шу ерда тураверасизлар. Яна келиши мумкин, у очофат.

Хадича тонг отғунигача кўз юммади. Бутун вужуди титрайди, тишлари ёғирлайди, ҳеч ўзини босолмайди. Мамат ухлаб қолди. Хадича унинг бошида ўғлига тикилганча ўтираверди. У ўлимни биринчи марта мана шундай яқиндан кўриши эди. Худди даҳшатли туш кўраётгандай эди. Уйғонаман, дейди, аммо уйғонолмайди, туш давом этади... Бутун умри даҳшат ичида ўтпти. Эрталаб районга кетиши керак. У ерда ҳам яна бир даҳшатли бўри пойлаб турибди уни. У бўри Хадичани ҳар кунни ейди, юрагини, номусини кемиради — эвазига ўғли билан ўтказиши лозим бўлган бир кунни ҳади этади, холос... Бу азоблар қачон тугаркин-а, художон! Қаерларда юрибсан, Муслим, келсанг-да, мен билан Маматни бу жаҳаннамдан қутқарсанг нима қилади?! Ортиқ сабру тоқатим қолмади, ахир!

Тонг ёриша бошлаганда кўзи илинибди. Уйғониб қараса, ҳамма туриб бўлган, уни безовта қилмаслик учун оёқ учида юришар эди. Соат неча бўлди экан? Бу ерда ҳеч кимда соат йўқ, вақтни кунга қараб белгилашади. У кеча бўлиб ўтган воқеани хотирлади. Яна бадани музлаб кетди. У уйда фуфайкаси билан рўмоли қолган. Бориб, олиб келиши керак. Лекин қандай қилиб боради энди у ёққа? Унинг фикрини ўқигандай Ҳанифа хола гап бошлади.

— Худога шукр, қизим, ҳаммаси яхшилик билан тугади. Сиз кўп безовта бўлаверманг энди. Ҳамма нарсангизни олиб келиб қўйдим. Баҳоргача шу ерда тураверасизлар.

— Раҳмат, Ҳанифа хола.

— Энди районга борасизми?

— Ҳа, бормасам бўлмайди...

— Ҳа, боринг. Керак бўлгандан кейин бормасангиз бўлмас. Мамат шу ерда қолаверади.

Хадича ташқарига чиқди. Шамол тинган, қуёш чарақлаб турибди, аммо совуқ эди. Ўзлари турган уйга кирди. Эшик бузилган, ичкарига анча қор урилган. Ўчоқ ҳам бутун-

лай қор тагида қолибди. Тоқчадаги картон қути ичида Муслимнинг костюми бор. Яқка-ю ягона сотса бўладиган бисоти. Хадича қутини олиб, Тоштемир аканикига қайтди.

— Ҳанифа хола, бу қути шу ерда турсин. Эримнинг костюми бор ичида. Харидор чиқса, сотармиз.

— Майли,— деди Ҳанифа хола.— Анави сандиқнинг устига қўйиб қўямиз. Керак бўлса олаверасиз.

— Бўлмаса, энди районга бориб келай...

— Бир пиёла чой ичиб кетинг,— деди Ҳанифа хола.— Бунча узоқ йўлга оч-наҳор чиқиб бўлмайди.

— Йўқ, керак эмас. Бозорга кириб нон оламан. Ушани ерман. Сиз Маматга кўз-қулоқ бўлиб турсангиз бўлди...

— Хавотир олманг. Овқатига ҳам, юриш-туришига ҳам қараб тураман. Сиз хитржам бориб келаверинг.

Хадича бўйнига арқон солгандай йўлга чиқди. Бутун вужуди титрайди, оёқларида мажол йўқ, аммо бормаса бўлмайди. Комендатурага одатдагидан кеч кириб борди. Анурезов уни кўриб:

— Нима бўлди? — деб сўради.— Рангингда ранг қолмапти?

— Кечаси бўри ҳужум қилди,— деди Хадича мажолсиз товушда.— Сал қолди еб қўйишига...

Комендантнинг хонаси иссиқ эди. Анурезов ловуллаб ёниб турган печка устида чой қайнатди, столни Хадича ўтирган диван ёнига суриб, устига битта нон қўйди.

— Нон еб, оғли ичиб ол, ўзингга келиб қоласан,— деди у.

Хадича шу даражада оч эдики, ҳозир бир-икки бурда нон еб олмаса жойидан туролмай қолишини ҳис этди. У чой ичар экан, Анурезов стол устига икки дона қанд қўйди. Хадичанинг кўзлари ўйнаб кетди: дунёда қанд деган нарсалар ҳам бор экан-а, ҳали!

— Ол, қандни чойга сол,— деди комендант марҳамат қилгандай.— Қанднинг фойдаси кўп.

— Уғлимга олиб бориб бера қолай,— деди Хадича беҳол.— Уям тамом ҳолдан тойган.

— Сен олдин бу қандни пиёлага солиб, ичиб ол, кейин яна икки дона бераман, ўғлингга олиб борасан.

— Буларни емасам-чи?

— Емасанг, бермайман. Буларни ҳам олиб қўяман.

Хадича қандларни пиёлага солди. Бир чойнак чой ичиб, битта нонни тушириб олди. Баданига иссиқ югурди.

— Ана бу бошқа гап,— деди комендант.— Гапга қулоқ солганинг учун икки дона эмас, уч дона қанд бераман. Уғлингга олиб кетасан.— У шундай деркан, сейфини очди-да, уч бўлак қанд олиб, стол устига қўйди.— Қоғозга ўраб, чўнтагинга солиб қўй.

Хадича қандларни ўраб, чўнтагига солди. Аммо бир нарса вужудини кемирарди. Бу одам берган нарсаларни еди. Боласига ҳам олиб кетяпти. Бу не қадар тубанлик! Мамат онаси бу уч бўлак қандни ниманинг эвазига топганини билса... У комендантга савол назари билан қаради.

— Бугун танаффус қиламиз,— деди комендант.— Танаффус! Сен мени юраксиз бир жаллод деб ўйлама! Бироз дамингни ол-да, уйингга қайтавер. Бугун раисларингни кўраман. Айтаман, сенга бошқа уй топиб беради. Ҳамма нарса яхши бўлиб кетади яна. Сен бу қадар куйинаверма.

Бу муносабатдан ўзини йўқотиб қўйган Хадича:

— Омон бўлинг, худо муродингизни берсин, бола-чақангизнинг ҳузурини кўринг илойим,— деб кетди нима деётганини ўзи ҳам билмай. Шу пайт бирдан эшик ёнидаги илгичда илиғлик турган палтога кўзи тушиб қолди. Бу — Муслимнинг палтоси эди. Муслимнинг палтоси унга қараб турарди...

— Ҳа, нега тўхтаб қолдинг? — сўради комендант.

— Сиз палто киясизми? — деди Хадича нима деярини билмай.

— Ҳа, нега палто киймас эканман? — деди комендант жилмайиб.— Бу палтони анчадан бери кияман.

— Анчадан бери?

— Ҳа, қиш бошланганидан бери.

— Олдинги келганларимда ҳам шу ерда турармиди?

— Бўлмасам-чи! Нега бундай ўзгариб кетдинг? Ё таниш туюляптими?

— Йўқ-йўқ,— деди Хадича шошиб.— Сизни ҳеч қачон палтода кўрмаган эдим-да. Шунга сўраётганим...

Хадича кетмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, Анурезов уни тўхтатди.

— Шошмай тур.— У стол тортмасидан боягидай каттагина битта нон чиқарди.— Бунга олиб кет. Болангга бер, есин.

Нонни олмасликка Хадичада на мадор, на рағбат бор эди. У нонни шошиб қўйнига солди-да, «кўп яшанг», деб шивирлади. Илгичдаги палто эса, унга таъна билан қараб тургандай эди. У кескин бурилиб ташқарига чиқди. Ташқарида оппоқ олам, тоза ҳаво

руҳига тетиклик бағишлади. Бу кунлар ҳам ўтар, одамга ўхшаб яшайдиган замонлар келар. Биров бировга тобе бўлмас. Ушанда Хадича ўғлининг ҳаётини сақлаб қолиш учун қилган гуноҳларини ўзи кечирар... Муслим қайтиб кела қолса эди...

У қишлоқ йўлига бурилганида рўпарасидан ғариб кийинган, таниш чеҳрали одам чиқди.

— Салом, қардош,— деди у Хадичага.— Мени танияпсизми?

— Ҳа, танидим. Сиз Чағариқ қишлоғида турасиз-а?

Киши бошини ирғади.

— Бултур кузда қишлоқларингизга борган эдим. Сиз йўлда аравага... қабристонга кетаётган эдингиз...

— Ҳа, шундай. У ерда жуда озчилик қолдик. Ким ўлди, ким қамалди... Ўзингиз қалайсиз? Ўғлингиз яхшими?

— Худога шукр, яхши. Қўшниникида ўтирибди ҳозир.

— Ундай бўлса, яхши. Яхши қўшнилариңиз бор экан, яхши, албатта.

— Менга бирон гапингиз борми? — деб сўради Хадича унинг чайналганини кўриб.— Ёки эримдан бирон хабар борми?

— Эрингиз тўғрисида-ку, ҳеч нарса эшитганимиз йўқ, аммо, ўзингиз ҳақингизда... Ҳозир қримтатарларнинг боши маломатдан чиқмай қолган. Бу ишларни Тўптол қишлоғида яшайдиган Хадича деган хотин қияпти, деган гаплар юрибди. Уз халқингизга бундай жабр қилманг, синглим. Ўзимиз-ку, шундай ҳам ҳалокат ёқасида турибмиз. Яна бир шамол эсса бас, осмонда кўраверасиз. Шундай пайтда комендантнинг ёнига кириб, ўзимизникилар устидан фитна уюштиришингиз ҳеч бир ақлга тўғри келмайдиган иш.

— Мен ҳеч бунақа иш қилганим йўқ,— деб қичқириб юборди Хадича.— Эшит-япсизми, ҳеч қачон! Нималар деяпсиз ўзи?!

— Мендан хафа бўлманг, синглим. Бор гапни айтяпман, холос. Чағариқда яшайдиган қримтатарларнинг ҳаммаси сизни қарғаяпти. Уйингизга бордим, районга, комендатурага кетган, дейишди. Қримтатарлар сизнинг ҳар куни комендатурага қатнашингизни билишади. Ҳамманинг тилида шу гап. Ҳамма ҳайрон. Мен ҳам унчалик ишонмаган эдим, лекин уйингиздагилар айтишди...

— Мен ҳар куни комендатурага қатнасам, бу билан кимнинг қанчалик иши бор? Бундан кимга ёмонлик кепти?

— Э, қатнасангиз қатнайверинг, синглим, ўзингизга шуни раво кўрибсизми, қатнайверинг. Лекин одамларга тўхмат қилманг-да. Сиз Қримда эканлигимизда бизни танимасдингиз. Нега энди бу ерга келиб устимиздан маълумот берасиз, одамларни қаматасиз? Нега ахир?

— Мен бирон бир киши тўғрисида бирон бир кишига маълумот берганим йўқ,— деди Хадича фиғони чиқиб.— Худо ҳаққи-я! Бу гап қаёқдан чиқди ўзи? Бу гапларга ишонманг, оғажон!.. — Хадича бирдан унинг отини эслади.— Анафи оға, ўғлимни ўртага қўйиб қасам ичаманки, қримтатарларнинг қамалишида менинг зиғирчаям ҳиссам йўқ! Мен ўз ёғимда ўзим қоврилиб юрган бир нотовонман-ку!.. На бир йўл кўрсатадиган, на бир ёрдам берадиган одамим бор...

Хадича йиғлаб юборди. Анафи оға унга тасалли бера бошлади:

— Қўйинг, йиғламанг, синглим. Мен сизга ишонаман. Фақат шу... комендатурага қатнашни бас қилинг. Бўлмаса миш-мишлар тўхтамайди. Ҳар куни комендантда нима ишингиз бор ўзи? Одамлар сизни қандайдир фитнанинг очилишига кўмаклашяпти, дейди. Ким қамалса, сизнинг номингиз тилга олинади. Шунинг учун комендатурага қатнашни йиғштирингда, почтачи экансиз, почтачилигингизни қилаверинг.

Бу одамга нима деса бўлади? Комендатурага нимага қатнаётганини айтиб бўлади-ми? Бу сирни нариги дунёга олиб кетади, аммо кимсага чиқармайди. Айтсами... ўлганидан кейин, Мамат катта бўлганида бу гапларни эшитса... бу маломат унга умр бўйи тамға бўлиб ёпишади-ку. Ўғлим омон қолсин, деб қилаётган иши, мана бўйнига сиртмоқ бўлиб тушиб турибди... Э, худо...

— Майли, синглим, энди йўлдан қолдирмайин,— деди Анафи оға.— Мендан хафа бўлманг. Кўпчиликнинг иродасини бажардим, холос... Менинг ўзимга ҳеч нарса керак эмас. Неча кунлигим қолган — худо билади... Майли, омон бўлинг. Ҳа, айтгандай, эрингиздан бирон дарак топдингизми?

— Йўқ, ҳеч қандай дарак йўқ.

— Сабр қилинг, бирон куни чиқиб қолар...

Анафи оға район маркази тарафга, Хадича қишлоқ тарафга қараб йўлга тушдилар. Кун қайтиб қолган, совуқ авжига чиқа бошлаган эди. Анча вақт қор устида қимирламай тургани учун оёқлари қотиб қолган. Тезроқ юрай дейди, аммо оёқлари ихтиёрига бўйсунмайди.

Онасини кўриб, Маматнинг заъфарон чеҳрасига қизиллик югурди. У кечаги тўшакда ётар эди. Онасини кўриши биланоқ сакраб туриб, бўйнига осилди. Хадича кечаги ва бугунги кўнгилсизлик, аламлардан бирпас халос бўлди.

У кўйнидаги нон билан уч бўлак қандни Ҳанифа холага чиқариб берди...

— Болалар бир ширин чой ичиб, буғдой нони ейишсин,— деди.

— Жоним болам, ўзингизнинг болангизга едиринг,— деди Ҳанифа хола.— Бизнинг болалардан кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Йўқ,— деди Ҳадича.— Тожибой, Ширмон, Мамат бирга ейишади.

— Ҳа, майли,— дея рози бўлди Ҳанифа хола.

Дастурхон ёзилди, Унга чой, жўхори нон, туршак, уч бўлак қанд ҳамда битта буғдой нони «тўкиб» ташланди. Уч бўлак қанд уч боланинг пиёласига ташланди, буғдой нони ҳам уччаласига бўлиб берилди. Хушчақчақ кайфиятда, иноқлик ва иштаҳа билан овқатландилар. Ташқарида шамол ўкиради, аммо сандал атрофида мана шундай иноқ даврада ўтириш қисқа вақтга бўлса-да, очлигу совуқ, бошқа дунё ташвишларини унуттиради.

Овқатланиб бўлишгач ҳам анча ўтиришди. Уз-ўзидан пайдо бўлган бу хуш давра файзи, ҳароратини ҳеч ким бўлиб қўйишни истамасди.

— Ҳаммамиз сандал атрофида ётаверамиз,— деди Тоштемир ака,— Тор бўлса ҳам иссиқ.

Ҳаммаси ўтирган жойларида чўзилиб қўя қолишди. Ҳадичанинг тушига бўри кирибди. У икки оёғида юриб Ҳадичанинг қаршисига келиб, одамга ўхшаб гапирармиш. «Эчки йўқ, унинг ўрнига сени ейишим керак», дермиш. Узи кўрқинчли бўлса ҳам, овози одамникига ўхшаган, мулойим эмиш. Лекин, «кўрқма, жонингни оғритмайман», дермиш.

Эрталаб эрта уйғонди. Мамат ёнида пишиллаб ухлаб ётар эди. Унга қараб ўтириб, яна хўрлиги келди. Қанийди районга бориши мажбурий бўлмаса, қанийди кеча Анафи оғани учратмаган бўлса, қанийди... Аммо...

Кечаси яна қор ёққан, қуёш порлаб турган бўлса-да, совуқ эди. Калишда оёғи қотиб қолади. Кеча анавидан бир кунга рухсат сўраса бўларди. Хаёлига келмаганини... Бунинг устига, палто... Муслимнинг палтоси... Ҳадичанинг барча шармандаликларига гувоҳ бўлиб туради...

Бир пайт орқа томондан отнинг туёқ товуши эшитилди. Угирилиб қаради. Оппоқ қорда қоп-қора от елиб келарди. Отнинг устида раис Матниёз ака ўтирарди. У Ҳадичанинг ёнига келгач, отдан сакраб тушди-да:

— Сизни учратганим кўп яхши бўлди-да, Ҳадича,— деди — Кеча йиғилишда комендантингизни кўрган эдим. Уйингизга бўри тушган экан, менинг хабарим йўқ. Нега бир оғиз айтмадингиз? Одам ҳам шунақа тортинчоқ бўладими?! Хуллас, комендантга сўз бердим, сизни уйга кўчириб кетаман. Ҳеч бўлмаса қиш чиқсин қани, кейин яна кўрармиз. Биз Хоразмга кўчиб кетишимиз ҳам мумкин. Агар кўчиб кетсак, ўзингиз яшайверасиз. Тушундингизми? Нега индамайсиз?

Ҳадича доимо одамларга яхшилик улашиб юрадиган бу одамни ҳар кўрганда кўнгли бўшаб кетар, бўйнига осилиб, тўйиб-тўйиб йиғлагиси келар эди. Ҳозир ҳам сизилиб келаётган кўз ёшларини зўрға тийиб турар, нима дейишини билмас эди. Зимистон авахтадай турмушга ёғду ҳадя этадиган нуроний инсон, мўъжизалар яратиб, кишини турмуш тубанлигидан юксакликларга давват этадиган дилбәр инсон эди у. Унинг ёнида бўлганида, у билан мулоқот қилганида Ҳадича ҳам ўзининг инсон эканлигини бир дафъа бўлса-да, ҳис этарди. Албатта, ҳаётда бундай одамлар кўп, аммо Ҳадича улардан биттасинигина танийди. Шунинг ўзи учун ҳам Оллоҳга шукрлар айтади. У шу пайтгача Ҳадичани сизларди, энди бирдан сенлашга ўтди. Ҳадичага бу ҳам ёқиб тушди.

— Сенга нима бўлди, Ҳадича, нега индамайсан? — деб сўради раис Ҳадичанинг жим турганидан хавотирга тушиб.— Нима, бизникига кўчгинг келмаяптими? Меҳнат кунларини бирга, қўшиб олаверамиз. Ош-нон ўртада бўлганидан кейин шундай қиламиз-да, Гавҳар билан Ойжамол кутиб ўтиришибди, қани, бўл.

— Ҳозирми?

— Албатта ҳозир-да.

— Мен районга боришим керак-ку. Анави, яъни комендант кутиб ўтирибди.

— Буёғидан хотиржам бўл. Кўчишинг муносабати билан у бугун сенга танаффус берган. Узи шундай деди. «Танаффус, десангиз, ўзи тушунади», деди. Тушундингми?

— Тушундим,— деди Ҳадича.— Сенинг гапингизни ҳар доим тушунаман. Чунки, ҳар доим яхши гап айтасиз. Сизга қандай қилиб ташаккур айтишимни ҳам билмайман...

— Ташаккур дейсанми? — Раис мириқиб кулди.— Ташаккурнинг кераги йўқ. Мен ташаккурларни яхши кўрмайман, инсоннинг ўзини яхши кўраман.— У яна кулди.— Мана, кўрдингми, сенга муҳаббат ҳам изҳор қилиб қўйдим. Тўғри-да, одамлар бир-бирларини яхши кўриши керак-да, Инсон нима учун инсон дейилади ахир!

Хуллас, ёнма-ён Тоштемир аканикига қайтиб келишди. Чолга масалани раиснинг ўзи аңглатди.

— Бошқа уй топилгунча Ҳадича боласи билан бизникида туриб туради,— деди у.— Сизнинг уйингиз торлик қилади.

— Вой,— деди ҳайрон қолиб Тоштемир ака.— Ҳадича бизникида турмайdimи?

— Орамиз беш қадамлик масофа,— деди раис.— Қўшни бўлиб яшайверамиз.

— Гапингиз тўғри, раис,— деди Тоштемир ака.— Уйимиз ҳақиқатан ҳам торроқ, лекин кўнглимиз кенг.— Кейин Хадичага қаради.— Майли, ўзи билади.

Матниёз ака Хадичага қаради.

— Тоштемир ака, Ҳанифа хола,— деди Хадича тўлиқиб.— Сизларга раҳмат. Кўп яшанглар. Кўчада эдик, уйларингиздан жой бердиларингиз, совуқ кунда иситдиларингиз, еб турган нонларингизнинг ярмини илдиндиларингиз. Бу яхшиликларингизни ҳеч қачон унутмаймиз. Биздан қайтмаса худодан қайтар, ахир. Аммо, очигини айтганда, мана, ҳаммамиз кўриб турибмиз, сизларга ҳам оғир. Шунинг учун, рухсат берсаларингиз, Матниёз оғанинг уйига кўча қолсак...

— Майли, кўчингизлар, у ерда бизникидагидан кўра яхшироқ шароит бор,— деди Тоштемир ака.— Лекин тез-тез келиб турингизлар. Маматгаям ўрганиб қолганмиз.

— Албатта келиб турингизлар,— деди Ҳанифа хола.— Бизлар ҳам бориб турамыз. Узоқ эмас-ку ахир.

Шундай қилиб, Хадича билан Мамат Матниёз аканикига кўчиб ўтишди. Бу ер нисбатан анча кенг. Бир хонада чўян печкада олов ловиллаб турибди, бошқа, каттароқ хонага эса, сандал қўйилган. Оила аъзолари эрталабу кечқурун сандал атрофида тўп-ла-нишади.

Эртасига эрталаб Хадича районга отлана бошлади. Матниёз аканинг онаси унга бироз кийилган, лекин бутун маҳси чиқариб берди.

— Кийиб ол, қизим, — деди у. — Бир вақтлар ўғлим тоғ эчкисининг терисидан тиктириб берган эди. Роса кийдим. Кейин кичиклик қилиб қолди. Ташлаб юборишга кўзим киймай, олиб қўйган эдим.

Хадича оёғига пайтава ўраб, маҳсини кийди. Маҳси лоппа-лойиқ эди.

— Жуда яхши тушди, — деди қувониб.

— Яхшиликка буюрсин, — деди кампир. — Қишу ёзда битта калиш билан юриб бўлмайди.

Мамат билан Ойжамол печка атрофини айланиб бекинмачоқ ўйнашяпти. Уларнинг, хусусан Маматнинг қулгисини эшитиб, Хадичанинг кўнгли кўтарилди. Чеккан машаққатлари, кўрган, эшитган ҳақорат, таҳқирлари бежиз кетмас ахир! Бу машаққатларни енгади у! Енгмоғи керак!

— Маматга индамай кетавер, — деди кампир. — Кейин ўзим тушунтириб қўяман. Йиғламас.

Хадича йўлга тушди. Оёғи энди «ўзиники» эди. Эмин-эркин кета бошлади. Бу туришда район марказига бир соатга қолмай етиб боради. Йўл бўйи Анафи оғани хотирлаб кетди. Татарлар уни чақимчи деб билишаркан. Бундан ортиқ шармандалик бўладими? Бирон чорасини топиш керак. Бирон чора топиш керак...

Анурезовнинг хонасига боргунига қадар бу хаёл уни тарк этмади.

Анурезов уни очиқ чеҳра билан қарши олди.

— Қалайсан? Уғлинг яхшими? Янги уйга кўчдингларми?

— Кўчдик, — деди Хадича ғамгин. — Уғлим ҳам, шукр, яхши.

— Ундай бўлса нега бундай ғамгинсан? Еки иш оғирлик қиялпими? Одамлар сени муҳим давлат аҳамиятига молик иш билан машғул, деб билади. Гап-сўз бўлмаслигининг ҳам чораларини кўриб қўйганман.

— Бу ерга қатнов, бу ишлар оғирлик қиялпти.

— Такдир ғилдирагини ўз қўлинг билан тескари айлантормоқчимисан? Йўқ, бунинг иложи йўқ. Раҳм-шафқат қилганим сари ҳаддингдан ошяпсан-а? Мен сени омочга қўшиб ер ҳайдаётганим йўқ-ку.

— Омочга қўшиб ер ҳайдасангиз майли эди, чидардим... Аммо...

— Шу кунгача сенинг гуноҳларингни беркитиб келдим, устингдан жиноий иш очтирмадим. Бу билан ўзим ҳам гуноҳкор бўлдим, — деди комендант овозига тобора кўрғошин жойлаб. — Биласанки, қонун олдида ҳамма баравар. Комендант ҳам, қрим-тар ҳам... Сенга қўшилиб, мен ҳам жиноятчи бўляпман. Аммо, мен чидаяпман, сен эса, ҳаддингдан ошяпсан... Нима, гуноҳим йўқ, қамалмайман, деб ўйлайсанми? Номаъқулнинг нонини ебсан! Мен аҳмоқ сенга раҳм қилиб нодонлик қилдим! Ўзи, бу қрим-тарлар яхшиликни билмайдиган халқ экан... Бўпти, бундан буён расмий тилда гаплашамиз, қонун бўйича иш кўрамыз. Розимисан?

— Ўтган куни йўлда бир қримтатарга дуч келдим,— деди Хадича, ҳиқиллаганча.— Бултур кузда Чағарикча борганда кўрган эдим. Мени қидириб юрган экан. Аввал Тўп-толга борибди, кейин орқамдан бу ерга келибди.

— Хўш?

— Уша одам бир гапни айтди. Қримтатарлар менинг бу ерга қатнашимни бошқача тушунишар экан.

— Бу нима деганинг?

— Яъни, мен бу ерга келиб, одамларни чақар эканман. Ҳар бир қамалган қрим-тар буни менадан кўрар экан. Энди қандай қилиб бош кўтариб юраман? Ватандошларимнинг кўзларига қандай қарайман?

— Тушунтирмадингми?

— Айтдим. «Мен-ку ишонаман, лекин бошқаларни қандай қилиб ишонтирасан, — деди. — Гапинг рост бўлса, комендатурага қатнашни йиғиштир, почтачимисан, почтачилигингни қил», деди. Хўш, мен нима дейишим керак? Бўпти йиғиштараман, дедим.

— Фамилияси нима унинг?

— Фамилиясини билмайман. Оти Анафи оғай.

Анурезовнинг кўзи ғазабдан йилтиради.

— Парво қилма, — деди нисбатан сокин товушда. — Шундай экан, бундан буён орқа эшиқдан кириб чиқасан.

— Қанақа орқа эшик?

Анурезов ўрнидан туриб, бурчакдаги шифонерни бироз сурди. Унинг орқасида кичкина эшик бор эди.

— Мана шу эшиқдан, — деди у. — Бу хонадан чиқадиган ҳам эшик бор. Бу хонада архив сақланади. Сиз орқа томондан, боғча ичидан ўтиб келасан-да, архивхонага кирасан. Калитни бериб қўяман.

Бу таклиф Хадичанинг дардини енгиллаштиради. Қай томондан келиб, қайси эшиқдан кирмасин, барибир мана шу ифлос хонага киради-да. Эшикнинг нима аҳамияти бор?

Анурезов чой қайнатди, нон олиб қўйди. Биргалашиб ширин чой ичдилар, сут қўшиб пиширилган ширин нон едилар. Аммо Хадичанинг егани ичига тушмас эди.

Хадича бу сафар комендатуранинг орқа эшигидан чиқиб, боғча ичидан кетди. Бу йўл унга тескари, яъни почтахона бинонинг олди тарафида, унга анча айланиб боришга тўғри келар эди. Аммо, Хадичанинг бошқа иложи йўқ, қанча кам одам кўрса — шунча яхши.

У почтахонага кириб, Тўптолнинг почтасини олди. У ердаги аёллар унга тикилиб-тикилиб қарашарди. Эҳтимол, унга шундай туюлгандир, ҳар ҳолда бошқа кунлар буни сезмаган эди. Нима бўлса бўлди, деб олган нарсаларини сумкасига жойлади-да, қишлоққа қайтди. Йўл бўйи кимдир дуч келиб қоладигандай хавотирланиб борди. Йўлда учраган одамга шубҳа, қўрқув билан боқарди. Аммо, ҳеч ким унга сўз қотмади.

Мамат онасини кўра солиб, бағрига отилди-да:

— Она, мен йиғламадим, шунинг учун тез қайтдингиз-а? — деди.

— Албатта, ўғлим, албатта, — деди Хадича.

Маматнинг назарида онасининг тез қайтиши-қайтмаслиги унинг ўзини қандай тутишига боғлиқ эди. Мана, у вазифасини яхши адо этди, демак, энди бироз эркаланса бўлади. Хадича печка ёниб турган хонага кириб, Маматни бағрига босиб ўтирди. Бу дақиқалар унинг учун мислсиз, бебаҳо дақиқалар эди. Эртагача ҳали анча вақт бор. Эртанинг машаққатини ўйламайди. Эртанинг машаққатини эртага тортади.

— Вой, Хадичахон, келдингизми? — деди хонага кирган Гавҳар. — Ўғлингиз жуда ақли бола экан. Илоё, кўз тегмасин ишқилиб куни бўйи Ойжамол билан ўйнайди.

Бу уйда овқат етарли. Хадича меҳнат кунига ҳафтада зўрға бир ярим-икки кило буғдой олар эди. Энди унинг ҳақини ҳам раисникига қўшиб олишади. Кечқурунлари умоч, ёрма шўрва ёки атала пиширилади. Умуман, улар иссиқ овқат емасдан ётишмайди. Хадича билан Мамат чап томондаги печкали уйда ётишади. Уртада айвон бор. Айвоннинг нарёғида сандал қўйилган кенг хона. Матниёз оғанинг бутун оиласи ўша ерда ётади. Бутун оила дейиш бироз нотўғри бўлади, чунки, кечалари Ойжамол Маматнинг олдида чопиб келади. Болалар бир-бири билан живирлашиб, маза қилиб «суҳбат»лашишади-да, ухлаб қолишади. Матниёз оға ҳам, Гавҳар ҳам бунга қаршилиқ қилишмайди. Шундай қилиб, Хадича иккала бола билан ётади.

Кунлар шу тариқа ўтаверди. Хадича ҳар куни районга боради, орқа эшиқдан комендатурага киради, кейин қишлоққа қайтади. Бир куни энди архивхонага кирган эди, Анурезовнинг кимларгадир бақариб гапираётганини эшитиб, эшик олдида тўхтаб қолди.

— Йўқолинглар! — деб қичқирар эди Анурезов. — Сизлар қилган хонлиқнинг жавобини мен бермайман! Ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб беради! Ҳар бир қўй ўз оёғидан осилади!

— Анафи Муждабоев хоин эмас, — деди бошқа эркак овози. — Уруш бошланганда у райкомнинг топшириғи билан тоққа чиқиб кетган эди. Уша ерда партизан отряди тузиб, жанг қилган. Жанговар ордени ҳам бор!

— Қани ўша ордени? Ордени? Орденининг ҳужжати қани?

— Мана ордени, — деди аёл овози.

— Ҳужжатсиз орден — орден эмас! — деб қичқирди Анурезов. — Бу орденининг ҳақиқий эгасини топамиз ҳали!

— Ҳужжатни военкоматда олишган.

— Нега ордени олишмаган бўлмаса?

— Ушанда ордени қидириб тополмаган эдик, — деб йиғлади аёл. — Уйга сўраб келишувди, лекин тополмаган эдик. Ҳозир тасодифан топиб олдим.

— Ҳозир тасодифан мен сизларни қаматаман. Лекин шу билан тасодифлар тугайди. Чунки, тасодифан қамоқдан чиқиб кетолмайсизлар!

Аёл йиғлаб яна нималардир деди. Анурезов қичқирди, эшик очилиб-ёпилди-да,

бирдан жимлик чўкди. Бироздан кейин архивхонанинг эшиги очилиб, Анурезовнинг боши кўринди.

— Шу ердამисан, Хадича, — деди у. — Қани, кир.

Хадича энгашиб, эшикдан Анурезовнинг хонасига ўтди. Ҳамма нарса тушунарли эди. Бу аблаҳ Анафи оғани қаматган. Эҳ, нодон, сен қаматтирдинг уни! Ўша гапни бу ифлосга келиб айтиш шартмиди?! Энди нима қилиш керак? Даҳшат, ҳақиқатан ҳам даҳшат...

— Анафи оғани қаматтингизми? — деб сўради барибир Анурезовдан.

— Ҳа, қаматтим, — деди Анурезов. — Аммо, сен туфайли эмас. Сенинг бу ишга мутлақо алоқанг йўқ. Ўзи айбдор эди. Военкоматга орденнинг қоғозини кўрсатган, аммо ўзини кўрсатмаган. Ҳозир хотини орденнинг ўзини олиб келиб ўтирибди, лекин қоғози йўқ.

— Қоғозни военкоматда олиб қолишган бўлса-чи?

— Военкоматда олиб қолишмаган.

— Текшириб кўрдингизми?

— Текширмасам ҳам биламан. Ҳамма нарсадан хабарим бор. Қоғози сохта экан.

— Анафи оғанинг Қримда партизанлик қилганини ҳамма билади.

— Сен ҳам биласанми?

— Ҳа, биламан.

— Шу билганинг ўзининг бошинга етмасин тагин. Бу кунларинг кўп кўриняпти шекилли, а? Шуни билиб қўйки, филдирак бошқа томонга айланиб кетса, уни ҳатто мен ҳам тўхтатолмайман! У ўзингни ҳам, болангни ҳам ямлаб ютиб юборади!

Хадича индамади. Бу одамга гапиришнинг фойдаси йўқ. Ҳаммасининг тақдири, афсуски, шу ифлоснинг қўлида. У билан баҳслашиб бирон нарсага эришиб бўлмайди. Мана, Хадича сабаб бўлиб, донгдор партизан Анафи Муждабоев ҳам қамалди. О, нақадар даҳшат!.. Хадича кўзини юмди.

— Ҳар доимгидай шошилсан барибир. Шунинг учун гап сотиб ўтирмай, ишга кўчайлик, — деди Анурезов ва эшикнинг иллагини туширди...

Кунлар шу тариқа ўтаверди. Хадича турмушидан нолимасди. Чунки, Матниёз оғанинг уйида уларнинг бегоналиги сезилмасди. Ойжамолга биронча кийим олиб берилса, Мамат четда қолмас, албатта унга олинар, Ойжамол еган таомни Мамат ҳам ер, хуллас, улар Матниёз оға оиласининг аъзоларидай бўлиб кетган эди. Кўпинча Ойжамол Мамат билан бирга ётарди. Улар иккаласи икки тилда гаплашгани билан бир-бирини тўла тушунар эдилар.

Қиш охирлаб, кунлар илий бошлади. Кундузлари қор эрийди, аммо кечалари яна ер музлайди. Шунинг учун эрталаблар ер сирғанчиқ бўлади, лекин қуёш порлаши билан атрофда баҳо ҳиди анқийди. Баҳор ўзингина келаётгани йўқ, у янги умидлар ҳам олиб келяпти. У ер-бу ерда Гитлер енгилибди, деган гаплар эшитилиб қолади. Демак, уруш охирига етяпти. Демак, урушдагилар қайтиб қолишади. Омон бўлса, Муслим ҳам келиб қолади. Қидириб-қидириб, уларни топади. Кейин бу ерлардан кетишади. Қаёққа бўлса ҳам майли, ишқилиб шу ердардан кетсалар бўлгани. Анурезовлар йўқ ерларга. Ушанда Хадича бутун ўтмишини унутади, улоқтириб отади-да, янги ҳаёт бошлайди. У ҳаётда бу хўрликлар бўлмайди. Уйнаб-кулиб, бир-бирини суйиб яшади. Фақат Муслим кела қолса эди...

Райондаги қримтатарларнинг биронтаси ҳам Хадича билан муомала қилмайди. Ҳатто саломлашмайди ҳам. Унинг ўз қобиғига ўралиб яшаётганини Матниёз оға ҳам сезади.

— Нега ватандошларинг билан борди-келди қилмайсан? — деб сўради у бир куни.

— Борди-келди қиламиз. — деди Хадича. — Лекин тез-тез борди-келди қилишга вақт йўқ. Кўриб турибсиз, иш кўп. Бўш вақтим бўлса, болаларнинг олдида бўлсам, дейман.

Унинг бу гапи тўғри эди. Бу уйга кўчиб келишганидан бери вақтини асосан Мамат ва Ойжамол билан ўтказади. Уларни ҳовлига олиб чиқиб ўйнатади, Матниёз оға ясаб берган чанада учиради, кечалари эса, печка ёнида ўтириб эртақ айтиб беради.

Бир гал одатдагидай комендатуранинг орқа эшигидан чиқиб кетаётганида терак тагида ўзига қараб турган бир аёлга кўзи тушди. Йирик гавдали, бадбашара бу аёл танишдек туюлди, аммо қаерда кўрганини эслаёлмади. У худди еб қўяман дегандек тикилиб турарди. Хадича дарров ундан назарини олиб қочди-да, почтахонага қараб кетди. У ердан оладиган нарсаларини олиб, қишлоққа қайтди. Атрофга қарашга қўрқар, гўё қараса ўша хотинни кўриб қоладигандек эди. Уни кўрган заҳоти ичига кирган муз уйга келганда ҳам эриб кетмади.

Табиат яшара бошлади. Дарахлар куртак оча бошлади. Демак, табиат одатини тарк этмаган, демак, одамлар ҳам ўз йўлидан адашмаган. Инсон борки, эзгулик, муҳаббат бўлади. Худога шукр!

Хадича энди кечкурунлари ҳам болаларни ҳовлидаги боғчада сайр қилдиради. Мамат тўлишиб, рангига қон кирган, яхши бола бўляпти. Онасининг гапини доим ёдда тутуди, бирон ёққа кетганида йиғламайди. Дастлаб бунга ўзини мажбур қилган эди,

кейинчалик ўрганиб кетди. Онасининг тез қайтиши учун у ҳамма нарсага тайёр. Шу жумладан, йиғламаслиги керакми — йиғламайди.

У бир гал болаларни ўйнатиб юрганида ёнларига Матниёз оға келди. Хадичага анча қараб турганидан кейин:

— Хадича, агар дунём иккита бўлганида биттасини сенга берган бўлардим, — деди дабдурустандан.

— Бу нима деганингиз, Матниёз оға? — деди Хадича. — Кўп яшанг, оғажон, сиз ҳалиям менга бир дунё бергансиз.

— Дунё ғалати экан-да. Урушда нималарни кўрмадим дейсан. Лекин ҳар доим хаёлимда болам, энам, хотиним турарди.

— Энди-чи?

— Энди... Мен соғинадиган одамлар орасида сен ҳам борсан... Райондан қайтиб келганинчям соғиниб қоламан.

Хадича ғалати аҳволга тушди. Нима деяпти бу киши? Битта дастурхондан таом еган кишилар ўртасида бунақа гаплар бўлиши мумкинми?

— Айбга буюрмайсан-да эди, — деди Матниёз оға. — Гўзал аёлга сен гўзал дейишнинг айби йўқ-ку.

Хадича жилмайди.

— Майли, айбга буюрмайман, лекин сиз ҳам бошқа такрорламанг бу гапни.

— Бўпти, такрорламайман, — деди Матниёз оға. — Хотиржам бўл, юрагимдаги бу туйғуни асло ташқарига чиқармайман. Бунга кучим етади. Бу гапларни мен айтмадим, сен эшитмадинг. Хўпми?

Матниёз оға кетди. Аммо Хадичанинг қулоқларигача қизарди. Болаларни уйга олиб кирди-да, то кечки овқатга чақирганларигача чиқмади. Овқат вақтида ҳам ҳеч нарса бўлмагандай ўтирди-ю, лекин қулоқлари ҳамон ловуллар эди.

Болаларни олиб ётар экан, юрагини яна дард тимдалади. Ҳар кечаси бўлганидек, бугун ҳам ўрнига ётди-ю, эртаги кунни ўйлай бошлади. Эртага яна куёш чиқади, яна у халтасини елкасига осиб, районга йўл олади, ҳамма нарса қайтадан бошланади... Ҳар куни бир хил машғулот... Машғулотнинг бир хиллиги майли, Хадича бунга кўникиб кетган, фақат анави Анурузов деган ҳайвонни кўрмаса бас эди. Аммо, на чора, кўришади. Бошқа иложи йўқ. Бу кўришув унинг жонини олади. Одамлар дунёга бир марта келади, бир марта ўлади. Хадича эса, ҳар куни бир ўлиб тирилди. Туғилажак ҳар янги кун уни мана шундай азоблайди. Эй, худо, бунинг охири бормикан? У ҳар кечаси каби бугун ҳам ўзини эртанги кунга тайёрларди. Кўзи юмиларкан, эртанги кунга эзгулик тилади. Кейин: «Эртага худо пошшодир», деб қўйди.

Баҳор борлиқни тобора забт этмоқда эди. Тонгда куёш балқиси биланоқ табиатга жон кирди. Дарахтларнинг япроқлари каттагина бўлиб қолган, қушлар чуғурлашади, шабада гулу гиёҳларнинг хуш бўйини таратади. Кўча томондан молларнинг маърагани, подачининг: «Ҳайда-ё, ҳайда!» деган овози эшитилади. Гавҳар унга сув қуйиб туради. Полвон йигит сувнинг муздайлигидан роҳатланиб пишқиради, «оҳ-оҳ» деб қўяди. Бир маҳаллар Муслим ювинганида Хадича ҳам унга сув қуяр, Муслим ҳам худди ҳозирги Матниёз оғага ўхшаб, роҳатланиб пишқирар эди. «Эркаклар бири-бирига ўхшайди-да, — деб хаёл сурди Хадича. — Муслим ҳам шунанга эди. Эрталаб кетиб, кечкурун қайтарди. Келганида уй бирдан тўлиб кетарди. Бир олам қувонч, бахт, саодат, муҳаббат олиб келарди-да. Бу қуриб кетгур уруш одамларни бир-биридан, бахтидан жудо этди-я!»

Хадича энг қувончли онларида ҳам ўзининг бахтсизлигини унута олмасди. Бахтсизлик туйғуси юрагига шу қадар чуқур жойлашган эдики, уни чиқариб ташлаш ҳеч кимнинг қўлидан келмасди. У кулганда ҳам, боласини бағрига босганида ҳам бу туйғу уни таъқиб қилишни қўймас эди. Мана, ҳозир ҳам, гўзал баҳор тонгидан завқланиб турганида ҳам ўша туйғу уни исканжасига олди, бугун қилинажак ишларини эсига солди. Бугун яна комендатурага боради, ҳаром ишини битириб чиқади, кейин гўё ҳеч нарса юз бермагандай уйга қайтади. Эртага яна шу гап... Индин ҳам... Хуллас, умрининг охиригача...

Нима қилсин? Матниёз акага айтсинми? Айтса, эҳтимол, ёрдами тегар, кутқарар уни бу азоблардан? Аммо, кучи етармикан? Комендант унинг ўзига ёпишмасмикан? Бечора Анафи оға ҳам ҳеч нарса қилмаган эди-ку, лекин бу ифлос уни ҳам қаматди... Йўқ, айтиб бўлмайди... Оқибати ёмон бўлса... На Хадичага, на Матниёз оғага фойда келади... Яхшиси яна бироз чидаш керак... Чидаш керак...

— Салом, Хадичахон, — деди Матниёз оға. — Яхши ётиб турдингми?

— Салом алайкум, — деди Хадича ҳам. — Раҳмат, оға.

— Айбга буюрмайсан-да, — деди Матниёз оға ўзининг белигача яланғочлигига ишора қилиб. — Биз эркаклар ёзда шундай ювинамиз... Бугун ҳам районга борарсан?

— Ҳа, бормасам бўлмайди.

Матниёз оға артинди, хотини узатган оқ кўйлакни кийди, теракка осифлиқ белбоғини олиб белига боғлади-да, Хадичанинг ёнига келиб, кўзига тикилди.

— Сенинг бир дардинг борга ўхшайди-я, Хадича? Ёки менга шундай туюляптими?

— Э, оға, менинг вазиятимдаги одамнинг юрагида дарддан бўлак нима бўлади?!

— Тўғри-ку, лекин сенинг бошқа бир дардинг борга ўхшайди-да. Ҳар куни комендантнинг ҳузурига боришинг... Нима иш қиласизлар ўзи?

Хадича индамади. Матниёз оға давом этди:

— Албатта айтмайсан-ку... Менга комендант ишимиз сирли иш, фақат НКВД билади бу ишни, бошқа бирон одам билмаслиги керак, деган эди. Сирли иш сирлилигича қолиши керак, албатта. Бу тўғрида сўрашнинг ўзи нотўғри. Лекин, барибир, юрагингни бир нарса кемираётганга ўхшайди, бу комендант билан қилаётган ишингга боғлиқ эмасми, дейман-да.

— Сизга қандай тушунтирсам экан, — деди Хадича, — Мен унга архив материалларини текшириб, таҳлил қилишида ёрдам бераман.

— Э, сизларнинг архивларингиз ҳам шу ердами?

— Ҳа, лекин бу сир сақланади.

— Албатта, албатта. Мен ҳеч кимга оғиз очмайман бу тўғрида. Умуман комендантларнинг иши доимо мураккаб, ўта сирли бўлади. Ҳамма нарсани сир тутаверишади. Натижада ҳар хил миш-мишлар, гап-сўзлар туғилади, одамнинг оти чиқади...

— Қанақа гап-сўзлар, оға? — деди Хадича сал довдираб.

— Э, ҳар хил гап сўзлар-да... Сен аҳамият берма. Одамлар оёғи билан эмас, тили билан юрадиган бўлиб кетган-да ўзи. Қилаётган ишинг ўзингга маъқул бўлса бўлди-да, қилавер, бошқа нарсага аҳамият берма.

— Ўзимга маъқул бўлмаса-чи?

— Ўзингга ёқмаса, қилма, исён кўтар.

— Кимга қарши, нимага қарши кўтараман исённи?

— Адолатсизликка, ҳақсизликка қарши! Бақир-чақир, адолатни тикла.

Хадича: «Бақириб-чақирингизга чорам йўқ, оғзим қулфлоглиқ, қўлларим боғлиқ!» деб юборай деди-ю, зўрға ўзини тийди. Чунки, унга ҳеч ким кўмак беролмайди.

— Яхши, — дея жилмайди Матниёз оғага боқиб. — Бирон-бир ёрдам керак бўлиб қолса, бақириб-чақирганим бўлсин.

— Бақириб-чақириб ҳам ўтирма, секин ўзимга айтиб қўявер. Эҳтимол, ёрдамим тегиб қолар. Райкомга бораман, бошқа жойларга бораман, ишқилиб, сенга ёрдам беришга ҳаракат қиламан-да. Сенга бирон озор етадиган бўлса мен қараб ўтиролмайман-ку ахир!

Хадича бу гапларга нуқта қўйиш лозимлигини англади. Матниёз оға нималарнидир сезган бўлса керакки, сўраяпти. Айтиб бўлмагандан кейин гапни чувалаштириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Эҳтимол, бу ишлар яхшилик билан тугар, анави ифлос бир куни: «Бўлди, Хадича, энди сен озодсан», дер, эҳтимол, Муслими келиб қолар-да, бу ерлардан кетишар, узоқ жойларга, уларни ҳеч ким танимайдиган, коменданги йўқ жойларга кетишар-да, ҳамма нарса унут бўлар...

— Кўп яшанг, оға, — деди Хадича. — Агар бирон ташвиш тушса, албатта сизга айтаман. Чунки сиздан бошқа кимим бор менинг? Ҳар бир ишда маслаҳатингизни оламан.

Матниёз оға унга яна анча тикилиб турди-да, ҳеч нарса демади.

— Бир гапингиз борга ўхшайди, айтинг, кейин мен ҳам юзимни ювай, — деди Хадича.

— Э, сени анча гапга тутиб қолибман-ку. Бор, ювин, нонушта қиламиз.

Хадича муздай сувда ошиқмай юзини ювди. Юраги жуда ғаш, бу ғашликни қувишнинг чораси ҳам йўқ эди.

Нонуштага ширчой ичишди.

— Болаларни атайлаб уйғотмадим, — дедим Гавҳар. — Тўйиб ухлаб олишсин. Куни бўйи тиним билишмайди.

Хадича ўғлини кўрмасдан кетолмаслиги учун оёқ учида юриб, Мамат ётган хонага кирди. Болалар пичиллаб ухлаб ётишарди. Хадича эгилиб, ўғлининг юзидан ўпган эди, Мамат кўзини очди.

— Кетяпсизми? — деди уйқули товушда. — Бораверинг. Мен йиғламайман. Тез қайтасиз-ку, а? — У саволга жавоб ҳам кутмай яна кўзини юмди.

— Тез қайтаман, ўғлим. — деди Хадича. У ўғлига отасининг исми, насл-насаби, она қишлоғининг номини яна бир такрорлаттирмоқчи эди, бўлмади — бола ухлаб қолган эди. Сассиз қадамлар билан хонадан чиқди.

Район йўлида ҳам ҳалиги ғашлик тарк этмади. У кейинги пайтларда район марказига етиб келгунига қадар бўлажак ишлар тўғрисида ўйламасликка одатланган эди. Ростда, ўйлагани билан дарди енгиллашмайди, қайтага ўзини ўзи егани қолади. Лекин бугун яна... У бад ўйларни қочирини мақсадида кўшиқ айта бошлади. Дастлаб «Ховлидаги бодом дарахти»ни айтди, кейин бошқаларини... Кейин ўз-ўзидан «Ойшам» кўшиғи келди...

«Бахтсизлар-ку, ҳар бир замонда бўлган, лекин мендай бахтсиз биронта замонда бўлмаган бўлса керак, — деб ўйлар эди у. — На номус қолди, менда, на ор... Битта таним... у ҳам ўзимники эмас... Мамат ўзимники... У ҳеч қачон онасини, отасини унутмайди. Мен ҳар доим унинг юрагида яшайман... Бу машаққатларимнинг беҳуда кетма-

гани ўшанда аён бўлади... Оналар ҳеч қачон унутилмайди, авлодлар онгида энг юксак инсон сифатида яшайди улар... Мен ҳам авлодимнинг қалбида ягона, юксак инсон сифатида яшайман...»

Хадича шу ўйлар билан аҳволи руҳиятини бироз бўлса-да, енгиллаштирди...

Анурезов хонада ёлғиз эмасди. Буни Хадича архивхонага кирибоқ англади: ичкарида одамлар гаплашишарди. Тор, қоронғи, қоғозларга тўлиб кетган бу хонада ўтирадиган жой ҳам йўқ. Оёқларни оғрияпти, танасида мадор йўқ, бирпас ўтирса бўларди, аммо иложи йўқ. Деворга суяниб тураверди. Бир пайт, кўзи қоронғиликка ўрганганидан кейин эшик ёнида турган курсини кўриб қолди. Бориб ўтирди. Вужуди сал ором олди. Энди хонадаги ҳамма нарса: қоғозлар, қутилар, уларнинг орасида югуриб юрган сичқонлар аниқ кўринар эди. У қўлини силтаб, ёнида турган сичқонни ҳайдамоқчи эди, аммо сичқон парво ҳам қилмади. «Нақадар ифлос махлуқ, — деб ўйлади Хадича. — Лекин шу ҳам менинг бечоралигимни сезса керак-да, жойидан қимирламади.» У кўзини юмди...

Бир маҳал ёнида кимнингдир мулойим овозини эшитди:

— Келдингми?

Хадича сесканиб кўзини очди. Ёнида Анурезов турарди.

— Чарчаганга ўхшайсан, ичкарига кириб, диванга бирпас чўзилиб ол, — деди у марҳаматли овозда. — Эшикни беркитиб қўяман. Менинг бироз ёзадиган ишим бор, ўшани қилиб оламан.

— Йўқ, — деди Хадича. — Тез қайтишим керак.

— Шошяпсанми?

— Шошяпман. Кунига ўн саккиз-йигирма чақирим йўл босиш осон дейсизми?

— Келишга шошилмайсану кетишга шошилсан-а?

— Ҳа, — деди Хадича қатъий.

— Қанча пайдан бери яқинмизу сенда заррача илиқлик сезилмади-сезилмади-да.

— Илиқлик, яқинлик тўғрисида гаплашмайлик. Улар бу шароитга мос эмас. Зўрлаб ўқилган намознинг кераги йўқ, деган гап бор бизда.

— Майли, қизишма. Сен истаганча бўла қолсин.

Анурезов бошқа гапирмади. Хадича бу наҳсхонадан тезроқ чиқиб кетиши керак. Ташқарида ҳамма нарсага баҳор ҳукмрон. Ҳаво иссиқ, дарахтлар, бутун олам ям-яшил. Комендант ҳар қанча чиранмасин, баҳорнинг келишига, қуёшнинг чиқишига монелик қилолмайди. Бунга кучи етмайди. Ҳатто Сталиннинг ҳам кучи етмайди бунга. Кучи етганида эди, барча халқларни абадий музликда, абадий зимистонда яшашга мажбур қилган бўларди.

— Бўлдими, ишингиз битдими, ўртоқ Марат Анурезов? — деди Хадича қўрслик билан. — Кетсам бўладими?

— Мен сенга кимман ўзи? — деди Анурезов ранжигандай. — Одатда бизга ўхшаш яқин алоқада бўлган одамлар бир-бири билан қадрдонлашиб кетишади, бир-бирига талпинишади... Мен ҳам шундай бўлса керак, деб ўйлаган эдим... Мен ҳам инсонман ахир, менинг ҳам сенга ёрдам бергим келади...

— Шунақами? — деди Хадича аччиқ. — Нақадар олижаноблик бу! Сизнинг қилган яхшилиқларингиз бутун вужудимга игна бўлиб санчиляпти!

Анурезов ғазабга минди. Стол устидаги нарсаларни у ёқдан бу ёққа отди.

— Мен ўз тақдиримни хавф остига қўйиб, қанча вақтдан бери сени ҳимоя қилиб келдим, — деб қичқирди у. — Агар менинг бу ишим юқорига маълум бўлиб қолсами... кунимни кўрсатишади! «Халқ душмани, хоинни нима учун ўз вақтида керакли жойга топширмадинг?» десалар нима деб жавоб бераман?! «Боласига раҳмим келди, онасига раҳмим келди», дейманми?

— Бундай десангиз сизга ҳеч ким ишонмайди, — деди Хадича.

— Нега? — деб ўқирди Анурезов.

— Чунки, сизнинг яхшилиқ, олижаноблик қилолмаслигингизни ўша, «юқори»дагилар билишса керак. Сизнинг ҳеч қачон ҳеч бир кишига раҳмингиз келмайди. Йиқилган одамни тепиб ўтиб кетасиз!

— Қанақа одам йиқилиб ётганига боғлиқ бу. Совет одамими ёки халқ душманими эканлигига. Мана, масала қаерда!

— Кимлигининг аҳамияти йўқ. Одам-да. Сиз унинг кимлигини билмайсиз-ку ҳали. Аммо у ёрдамга муҳтож. Айтайлик, сувга чўкяпти. Сўнги нафасини олган ҳолда сиздан ёрдам сўраяпти. Сиз унга қўлингизни узатасизми ёки олдин кимлигини аниқлайсизми?

— Сен менга ақл ўргатма. Кимга қўл бериш, кимга бермасликни ўзим яхши биламан!

— Албатта биласиз...

— Нима, сен Совет ҳукуматининг қонунларини, қоидаларини билмайсанми? Сенингча, одамнинг кимлигини аниқламай туриб, у билан қандай муомила қилиб бўлади? Биз текширамиз, ўрганамиз, кейин чора кўрамиз! Нима деб ўйлаяпсан? Майнавозчиликка йўл қўймаймиз, билдингми!

— Мени текширдингизми? Текширганингиз йўқ, аммо қанчадан бери жазолаб келасиз.

— Нима-нима?

— Ҳар куни жазолайсиз, ҳар куни ўлдирасиз.

Анурезов шошиб қолди.

— Қанақа жазо? Нима, ишингни текширишимни истаб қолдингми? Қамоққа кетишни истаб қолдингми?

— Йўқ, истамайман, — деди Хадича.

— Ҳўш, текшириш бошланса-ю, немис госпиталида ишлаганинг маълум бўлса, ўзингни қандай қилиб оқлайсан? Боланг ким билан қолади? Бошида ўзинг ялиниб-ёлвординг, мени қонун бўйича иш қилишдан қайтарган эдинг. Энди бўлса... Эй, яхшиликни билмаган халқ, ҳаммаларинг нонкўрсанлар! Сенларнинг ҳаммангни...

Анурезов кўп гапирди, аммо Хадича энди қўрқмаётганини ҳис этди. Қани, бақираверсин-чи, деб ўйлади.

— Яхши, — деди Анурезов терлаб-пишиб. — Яхши... Энди мана бундай бўлади. Сен узоқ вақт немис госпиталида ишлаганингни тан олмадинг. Шунинг учун тергов чўзилди. Айбинга энди иқроор бўлдинг. Мен протоколни бугундан расмийлаштираман. Тушундингми?

— Расмийлаштира қолинг. Мен немис госпиталида партизанлар қўмондонлигининг топшириғига кўра ишлаб, партизанларга ёрдам берганман.

— Бу гапинг исбот бўлгунча қамоқда ётиб турасан!

Хадичанинг кўз олдига бирдан қўли боғлиқ Иван Иванович келди. Икки аскарнинг ўртасида банди бўлиб кетаётган Иван Иванович унга ночор боқди-да: «Менга ишонмадилар, — деди. — Давшаннинг хотинига эса ишондилар.» Иван Ивановичга ишонмаган одамлар Хадичага ишонишадими— Анна Григорян-чи? Унга ҳам ишонмаган бўлса-чи? Еки жангда ҳалок бўлган бўлса-чи? Бирон ёққа кетган бўлса-чи? Партизан қўмондонлигининг топшириғи билан немис госпиталида ишлаб, партизанларга ёрдам берганини ким тасдиқлайди? Бу дунёда ўшандай одам топиларми-кан? Донгдор партизан Анафи Муждабоевни душманга чиқарган Анурезовга Хадичани душманга чиқариш ҳам иш бўптими? Ким якка-ю ягона гувоҳ Анна Григоряни кидириб ўтиради? Иван Иванович эса, гувоҳликка ўтолмайди. Чунки, у — душман...

Хадича қўрқиб кетди. Қўрқув бир зумда бутун вужудига тарқалиб, титрата бошлади. Нима қилиб қўйди ўзи? Нега бу бало билан ўйнашади? Не-не таҳқиру машаққатлар эвазига юмшатган вазиятни яна нега таранглаштиради? Доимо ҳушёр эди, нима ғафлат босиб, бу ифлоснинг ғазабини кўзгаб қўйди? Мана, Азроилга ўхшаб ўтирибди. Ҳукм ёзипти унга... «Эй, худо! Мана бу махлуқни ниятидан қайтар, норасида гўдагимни тирик етим қилиб қўйма! Менсиз қандай кун кўради у гўдак? Олдида мен бўлмасам бўлмайди. Майли, ҳамма нарсага розиман, фақатгина гўдагимни тирик етим қилиб қўймасанг бўлди, художон! Кўрсат қудратингни, художон, мана бу махлуқнинг юрагига жиндайгина шафқат ато қил! Бундан буён эҳтиёт бўламан, сенинг марҳаматингни суистеъмол қилмайман, художон!»

Анурезов бирдан қўлидаги қаламни столга уриб, ўрнидан туриб кетди-да, асабий ҳолда хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Хадича ерга қараганича Оллоҳга илтижо қилишда давом этарди. Комендант бир маҳал эшик ёнига борди, уни зарб билан очди-да, ташқаридагиларга, «Кутишлар!» деб ўқирди. Кейин яна эшикни қасирлатиб ёпиб, яна хонада асабий кезина бошлади. Анчагина кезингач, тўхтаб, жойига келиб ўтирди ва Хадичага ўғирилди:

— Мен сен билан ўйин қилаётганим йўқ!

Хадича индамади.

— Мени энг сўнги чорани кўришга мажбур қилясан!

— Ҳеч мажбур қилаётганим йўқ, — деди Хадича ялинчоқ оҳангда, унга мўлтираб қараб.

Анурезов уф тортди. Гўё қарама-қарши фикрлар исканжасида қийналаётган, виждон азобини тартаётгандай эди у.

— Қанақа халқ ўзи бу халқ! — дея ўқирди у яна. — Сен унга яхшилиқ қиласан, бошингни у билан бўри ажал кундасига қўясану у бўлса... Йўқ! Мен унақа одам эмасман! Фитнага йўл қўймайман! Менинг йўлим қатъий ва очик-ойдин! Принципиал ва кескин! Бу йўлда учраган ҳар қандай ифлосни, хоинни аёвсиз сўпуриб ташлайман! Аёвсиз!

Анурезов нутқ ирод этмоқда, бу нутқда даврнинг бутун фожиаси акс этмоқда эди.

Хадича бошини ҳам кўтармади, сасини ҳам чиқармади. Оллоҳ таолодан ўтинчлари бекор кетмаганини англади. Мана, Оллоҳ таоло бу махлуқни ёвуз ниятидан қайтаряпти. Мана, илтижосининг таъсири сезиляпти...

Анурезов бақириб-чақирди, охири ўз-ўзидан тинчиб ҳам қолди. Овози пасайди. Худонинг қудрати эди бу...

— Биламан, ҳар куни шунча йўл босиш оғирлик қилади сенга, — деди у овози бутунлай мулоимлашиб. — Ҳамшира экансан, район касалхонасига ишга киритиб қўяй-

ми? Уй ҳам берамиз. Йўл овораси бўлиб юрмайсан. Район соғлиқни сақлаш бўлимининг мудирига айтсам, гапимни икки қилмайди. Шунга нима дейсан? Розимисан?

Хадича индамади.

— Ҳар ҳолда ўйлаб кўр. Мен шошилтирмайман. Қатнайвераман, десанг, майли, қатнайвер, кўчаман, десанг, кўч. Узинг биласан... Ҳозир жавоб беришинг ҳам шарт эмас, эртага берсанг ҳам бўлаверади. Энди қайта қол, бошқа ишларинг ҳам бордир.

Хадича йўл бўйи комендантнинг таклифини ўйлади. Ҳақиқатан ҳам касалхонада ҳамшира бўлиб ишласа ёмон бўлмайди. Ҳар ҳолда тайинли маош бўлади, ҳар куни йўл азобини тортмайди, ўзининг уйига эга бўлади. Майли, кичкина бўлса ҳам, ўзининг уйи борлигига нима етсин! Мамат ҳам ҳар доим ёнида бўлади. Ишга Маматни олиб қатнайверади... Аммо... Мана бу махлуқ уйига кела бошласа нима қилади? Масхаралиги ҳаммага ошкор бўлади-ку! Унда район-ку, район, бутун ер юзида бош кўтариб юролмайдими-ку! Уйлаш керак, ҳамма нарсани тарозига сўлиб кўриш керак...

Ҳе, қуриб кетсин! Эртанинг ташвиши эртага қолсин-э! Бугунга бугунгисиям етиб ортади. Энг муҳими, у ўғлининг олдига кетяпти! Куннинг қоронғи қисми тугаб, ёруғ қисми бошланди. Ёруғда ёруғ нарсаларни ўйлаш керак... Аммо... Эй, сен, дунёи дун! Эй, сен, бебахт хотин! Эй, худо! Нега олдин жон ато этдинг-да, кейин бунчалик азобларга мубтало қилдинг?! Инсон ҳисобланган вақтларимиз қайларда қолди?

Хадича бу қайғули фикрлардан халос бўлиш учун келаётганида айтган қўшиқларини такрор куйлай бошлади. Мана бу сатрлар у тўғрида ёзилган бўлса керак:

Ҳовлидаги бир туп бодом
Бир оламга берар зеб.
Мени туққанмидинг, онам,
Қизим бахтсиз бўлсин, деб?

Йўқ, бу бўлмайди. Ута қайғули. Бошқа, қувноқларидан айтиш керак. Масалан, мана бунди:

Оқ илон, оппоқ илон,
Бу дунё асли ёлғон.
Шу дунёда бормикан
Мен сингари бағри қон?
Оқ рўмолим, оқ рўмол,
Учириб кетди шамол.
Менга насиб экан-да
Бу дунёда бор завол!

Йўқ, буниси ҳам қайғули экан.

Бироз индамай кетди. Бирдан кўз олдида Анурезов пайдо бўлди. Одатдаги қиёфада... Йўқ! Йўқол, ифлос, йўқол!

Бўлмас экан. Қўшиқ айтмаса бўлмас экан... Тасаввуридан Анурезовни қувиш учун дуч келган қўшиқни куйлай бошлади:

Қора қўйнинг қўзиси
Оқ бўлади баъзиси.
Ёмон ҳукм ёзибди-ей,
Пешонамиз қозиси...

Хадича қадамини секинлатди. Чунки, айтаётган қўшиғининг оҳанги тез юришни тақозо қилмасди. Бу куй ўз-ўзидан туғилди-да, бутун вужудини қамраб олди. Энди у ўзининг номаи аъмолини кимларгадир бўзлар эди:

Ҳолимни сўраманг, ҳолим харобдир,
Бу дунё мен учун мисли саробдир,
Умидим ўлгандир, кўнглим ўлгандир,
Шу сабаб яшамок — буюк азобдир!

Хадича йиғлаб юборди. Бирон-бир шўх-шаёнроғи топилмади-я! Хаёлига келганининг ҳаммаси шунақа... одамнинг жонини оладиган... Бу нима гап ўзи? Шўх-шаён қўшиқлар қаёққа ғойиб бўлди? Ҳа, бу ҳаётдан шўх-шаён қўшиқ қидирмоқнинг ўзи нодонлик... Майли, қўшиқларимиз мунгли, қайғули бўлса ҳам, барибир яхши! Ҳамма нарсамиздан жудо бўлсак ҳам, қўшиқларимиздан жудо бўлмадик, шунинг ўзи давлат эмасми?! Биздан ҳамма нарса — юрт, бахт юз ўгирди, аммо қўшиқларимиз юз ўгирмади, уларгина бизни ташлаб кетмади. Улар қанчалик қайғули бўлмасин, барчаси ўзимизнинг мулкимиз, шунинг учун ҳам яхши, шунинг учун ҳам кўнглимизга яқин. Биз ўтиб кетамиз, аммо қўшиқларимиз қолади. Келгуси авлодлар бизнинг қандай ҳаёт кечирганимизни ана шу қўшиқлардан билиб олишади...

Хадича эгнидаги халтасининг боғини сиқиброқ тортиб қўйди. Шу заҳотиёқ бошқа бир аламли қўшиқ сўзлари бўғзидан отилиб чиқа бошлади.

Йўлга чиқдим сафар халтамни олиб,
Ота-онам қолди худога солиб,
Кўзларидан видо томчиси томиб,
Ёзиғим шу экан, нетай, жигарим?!

Онажон, бир бора қўлинг ўпай мен,
Берган оқ сутингни ҳалол этай мен,
Сўнгра йироқларга бадар кетай мен,
Ёзиғим шу экан, нетай, жигарим?!

Хадича бирдан сесканиб тўхтади. Рўпарасида семиз, баджаҳл хотин унга ғазаб билан боқиб турарди. Хадича уни дарҳол таниди. У ўша — ўтган йили кузда Хадичадан палто сотиб олган хотин эди. Яқинда комендатура орқасидаги боғча ичида кўрғанида танимаган эди, ҳозир бирдан таниди. Унинг ўнг қўлида каттакон чопқи бор эди. Хадича жон ҳолатда атрофга аланглади. Атрофда эса, қимир этган жон йўқ эди...

— Сен ҳар кун ҳузурига қатнайдинг одам менинг эрим бўлади, — деди хотин.

— Мен ўз хоҳишим билан қатнаётганим йўқ у ерга, опа...

— Кимнинг хоҳиши билан қатнаяпсан бўлмаса, қанжиқ?

— У... Унинг ўзи мени мажбур қиляпти...

— Ўзинг жилпиллаб турганингдан кейин...

— Йўқ, жилпилламайман. У мени қўрқитади, қамаб қўяман, дейди-да, мажбур қилади...

— Ёлғон! — деб қичқирди хотин. — Ҳамма гапинг ёлғон! Ҳаммаларинг шунақасанлар ўзи! Одам сенларга тегиб кетган жойини кесиб ташлаши керак! Сенлардан қутулмоқнинг бошқа чораси йўқ!

— Менга ишонмасангиз, ўзидан сўранг, — деди Хадича. Унинг нафаси ичига тушиб кетган эди.

— Сўрайман ҳам! — деди хотин қўлидаги чопқини баланд кўтарди.

Хадича ҳозир ҳам Оллоҳга ёлвориб лозим эди, аммо рўпарасидаги, тиғи қуёш нурида ялтираб турган чопқи унинг зеҳнини ўтмаслаштириб қўйган эди...

— Мана, сен ўзингнинг ҳақингни олиб тур, у ҳам олади ҳақини!

Хадича ўзини йўқотиб, жон ҳолатда қичқирди-да, орқасига қараб қоча бошлади. Тўт дарахтлари қалинлашган жойга келганида бошига бир зарба тушди. Хадича ҳамон югурар экан, юзида қандайдир иссиқ суюқликни сезди. Иккинчи зарбадан кейин дарахт тагига йиқилди-ю, зовур ичига думалаб кетди. Зовур анча чуқур, салқин эди. У пишнаб нафас оларкан: «Ё раббим, бало-қазондан ўзинг асрагин», дея пичирлади. Тепада оёқ товуши эшитилди. Сал ўтмай, зовур тепасида ўша хотиннинг шарпаси кўринди. У кўм-кўк майсаларни топтай-топтай, қулай жой топди-да, зовур ичига сакраб тушди. Қўлидаги чопқини кўтарганча Хадичага яқинлашди. Чопқидан қон томиб турарди. Хадича қонли юзини қўли билан беркитиб: «А-а-а!» дея қичқирди. Бошига тушаётган зарбаларни сезса-да, ҳеч қанақа оғриқни ҳис этмас эди...

Хадича кўзини очганда атрофни қоронғилик чулғанган эди. Қаерда ётганини англамай, атрофга аланглади. Утлардан тутиб турмоқчи бўлиб кўрди, аммо бутун вужудида чидаб бўлмас оғриқ ҳис этиб, яна ҳушидан кетди. Иккинчи марта ўзига келганда бутун вужуди ўт бўлиб ёнар эди. Кундузи рўй берган воқеани хотирлади. Энди бу ердан чиқиб бўлмайди. Бахтига олиб, биров келиб қолмаса, бу ер унинг сўнгги маскани бўлади. Қандайдир шитирлаган овоз эшитилди. Хадича қулоқ тутди. Тепада қандайдир кўланка пайдо бўлди. Хадича тепага қаради. Зовур четида кўзлари ёниб турган бўрини кўрди. Шунда умри битганига тўла амин бўлди. Дарҳол ўғлини ўйлай бошлади. Унинг кулиб туришларини, ҳар гал райондан қайтганида қувониб бағрига ташланишларини тасаввур қилади... Мана, ҳозир ҳам ширин уйқуда ётипти. Ҳар замон-ҳар замонда жилмайиб қўяди. Ширин туш кўряпти шекилли. Мана у яна чопиб келиб, онасининг бағрига отилди. Хадича уни ўпиб-ялади... Бу пайтда бўри унинг юзидаги қонни ялаётган эди. Бўри унинг юзидаги қонни ялар, у эса ўғлини ялаб-юлқар эди. «Э, худо, ишқилиб болам отасини топиб олсин-да!» — деган илтижо кечди унинг хаёлидан.

Бўри ҳамон унинг юзидаги қонни яламоқда эди... «Тезроқ ҳушимдан кетсам эдим... Тезроқ кетса эдим ҳушимдан... Нега шу пайтгача ҳушимни йўқотмаяпман?.. Нега буларни сезиб ётаверишим керак?!. Ё раббим, тезроқ ҳушимни ола қолсангчи!» Хадича яна анча вақтгача ғарч-ғурч этган товушини эшитиб ётди...

Хадича уйга келмагани учун Матниёз оға тун билан ухламай чиқди. Охири бўлмади — отхонага бориб, отини эгарлади-да, район томонга қараб йўлга тушди. Йўл бўйи атрофни синчиклаб кузатиб кетди, аммо диққатни жалб қиладиган бирон нарсага дуч келмади. Район марказига етиб келганида тонг отиб, қуёш чиққан, аммо кўчада одам сийрак эди. Комендатура ҳам ёпиқ. Комендантнинг уйини эса билмайди. Отда у ёқдан-бу ёққа юриб туришдан бўлак чораси йўқ эди. Бир маҳал кўзи чойхона ёнида олдига бир сават нон қўйиб ўтирган қарияга тушди. Унинг ёнига жадаллаб борди.

— Ассалом алайкум, Фуломқодир ака!

— Ваалайкум ассалом, раис ўғлим! Қалайсиз, сиҳат-саломатмисиз, бола-чақа омонми? Саҳарлаб юрибсиз бу ерда, тинчликми ишқилиб?

— Тинчлик, ота, тинчлик. Мабодо комендантнинг уйи қаердалигини билмайсизми?

— Комендант дейсизми?

— Ҳа, Анави, Марат Анурезов деган одам бор-ку.

— Ҳа, уми? Биламан, болам, биламан, Анави, қримтатарларнинг комендантини айтяпсизми ишқилиб?

— Ҳа.

— Манави бозорнинг орқасида, сой бўйида. Мана шундай кетаверсангиз, учинчи уй ўшаники бўлади. Тинчликми ишқилиб?

— Қишлоғимизнинг почтачиси кеча уйига келмади. Комендантнинг ҳам ҳузурида бўлган экан.

— Ҳа, бирон ишлари чиқиб қолгандир-да.

— Ёш боласи бор. Бизникида.

— Э, анави дилбаргина қримтатар жувонми? Тўрт-беш ёшлар чамаси ўғли бор-а?

— Ие, сиз ҳам уни танийсизми?

— Ҳа, танийман. Тўптолда Тоштемир жўрамникида тураркан. Ўзи айтган эди.

Утган-кетганда нон ҳам олиб турар эди. Жудам яхши аёл. Нима бўлди экан?

— Шуни билмаяпман-да. Комендантдан сўрамоқчиман.

— Ҳа, боринг, тезроқ боринг. Эй, шу қримлик бечораларга жуда қийин бўлди-да...

Э, худо, марҳаматингни дариг тутма ўша шўринг қурғурлардан.

Матниёз оға қария кўрсатган томонга қараб кетди. Анурезовнинг уйини осонгина топди. Чунки, бу уй бошқаларидан кўриниши билан ҳам ажралиб турар, бунинг устига эшик тепасига «М. АНУРЕЗОВ» деб ёзилган тунука қоқилган эди. Матниёз оға отдан тушмаёқ қамчиси билан эшикни таққиллатди. Бироздан кейин ичкаридан:

— Ким? — деган аёл овози эшитилди.

— Анурезов уйдадилар? — деб қичқирди Матниёз оға.

— Ҳа, уйда.

Бироздан сўнг устига чопон ёпинган Анурезов болаҳонадан тушиб кела бошлади. Девор оша уни кўриб турган Матниёз оға отдан тушди.

— Қани, қани, келсинлар, — деди Анурезов. — Каллаи саҳарлаб, а? Тинчликми?

— Маратжон, бизнинг колхознинг почтачиси кеча сизнинг олдингизга кирганмиди?

— Ҳа, кирган эди. Сизга айтган эдим-ку, бир жиддий ишни очишга ёрдам беряпти, деб. Буни областдаги ўртоқлар ҳам билишади.

— Яхши-ку, лекин кеча у уйига қайтиб бормади.

— А? Нимага? — Анурезовнинг ранги оқариб кетди. — Барвақт қайтган эди-ку. Шошяпман, деди. Ҳар куниям мени уни кўп ушламас эдим. — Матниёз оғанинг кўзини узмасдан тикилиб турганини кўриб, бироз довдиради. — Ҳар доим шошилиб кетар эди. Мен ҳам қаршилиқ қилмас эдим.

— Кеча уйга келмади. Биласизки, ёш боласи бор. Демак, уни боласининг ёнига боришдан ҳам муҳимроқ сабаб ушлаб қолган.

— Тўғри айтасиз, Матниёз оға. Нима қилсак экан-а? Милицияни оёққа турғизайми?

— Менимча, турғизиш керак. Райондан Тўптолгача бўлган йўлни текшириб чиқиш, одамлардан сўраш керак.

— Бўлмаса, сиз милиция идорасига қараб бораверинг, мен кийиниб чиқиб, тезда етиб бораман.

Матниёз оға милиция идораси ёнига келиб отдан тушди. Уни дарахтга боғлаб, орқасига ўгирилган эди, терлаб-пишиб келаётган Анурезовни кўрди. Хаёлидан: «Бу одам етдан ҳам тез юрар экан-а...» деган фикр кечди. Анурезов унинг ёнида тўхтамай идорага кисиб кетди. Бироздан кейин Матниёз оға ҳам ичкари лирди. Милиционерлар шошиб кийинишмоқда, Анурезов эса телефонда ким биландир гаплашар эди.

— Учта бўлсин, — деди у. — Қаердан топишингиз билан ишим йўқ. Аравага қўшиладиган отлардан бўлса ҳам олиб келинг. Тушундингизми?

У телефон пастагини жойига осди-да, милиционернинг бирига қараб:

— Биз отда кетамиз, — деди. — Машина келганидан кейин орқамиздан етиб борарсизлар. — Кейин Матниёз оғага ўгирилди. — Областан машина юборишяпти. Чиқарайлик, отларни йўлда оламиз.

Икки милиционер, Матниёз оға, Анурезов йўлга чиқишди. Бошқалар пиёда бўлгани учун Матниёз оға ҳам отига минмади. Анурезов жуда шошиб қолган, тез-тез: «Нима бўлди экан-а?» деб қўяр эди.

«Бу одам бир сирни билади, — деб ўйлади Матниёз оға. — Бундай саросимага тушиши бежиз эмас. Ута ифлос одам. Бундай масъулиятли ишларни нега мана шундай чиркин одамларга ишониб топширишар экан-а?»

Улар район марказидан анча узоқлашганларида олдинда эгарланган учта от кўринди. Уларнинг бири устида бир ўспирин ўтирар, бошқалари эгасиз эди.

— Сталин номидаги колхознинг номдор улоқчи отлари, — деди Анурезов. — Қани, йигитлар, энди биз ҳам отланамиз.

— Раис «отларни қийнаб қўйишмасин, ҳали совутилмаган», деди — деди ўспирин.
— Раисингга бориб айт, керак бўлса, мен унинг ўзини совутиб қўяман, — деди Анурезов. — Отларингни милиция идорасидан олиб кетасан. Улар отларни йўрттириб кетдилар. Анурезов билан Шониёзов йўлнинг бир четидан, милиционерлар иккинчи четидан юришди.

Бу йўлда район марказидан то Тўптолга боргунча бошқа қишлоқ йўқ. Тут дарахтлари орасидан кўм-кўк пахтазорлар кўзга ташланади. Бу — Сталин номидаги колхоз далалари. Улар индамасдан йўлни, йўл четларини, пахтазорни кузатиб кетишди. Йўлда бир қария учради. Ундан сўрашди. Кўрмаган экан. Кейин дуч келган бошқа одамлар ҳам тайинли бир гап айтишмади. Шу тариқа Тўптолга кириб бордилар.

— Уйга кириб чиқайлик-чи, балки келиб қолгандир, — деди Шониёзов.

Раиснинг уйга келишиди. Матниёз оға дарвоза олдида туриб хотинини қақирди:
— Гавҳар! Хў, Гавҳар!

Югуриб чиққан Гавҳар отлиқларни кўриб, кўрқиб кетди.

— Нима бўлди? — деди титраб. — Топдиларингизми?

— Йўқ, — деди Матниёз оға. — Мабодо келиб қолганми, деб қараган эдик-да. Энди орқага қайтамиз. Йўлни қайтадан қараб чиқамиз. Қидирадиган бошқа ер ҳам йўқ-да ўзи. Агар келиб қолса, хабар беринглр.

Матниёз оғанинг овозини эшитган Мамат югуриб чиқди-да:

— Матниёз амаки, онамни топдингизми? — деб сўради.

— Онанг тезда келар экан, сени Ойжамол билан ўйнаб турсин, йиғламасин, деб юборди, — деди Матниёз оға.

— Яхши, — деди Мамат болаларга хос бўлмаган жиддийлик билан. — Йиғламайман. Йиғламасам, онам тез келади.

Боланинг жиддий овози Матниёз оғанинг юрагини ўртаб юборди. Оғир ярадор бўлган аскарлар шунақа гапиришарди, деган ўй кечди хаёлидан. Ҳали-ку, ҳеч нарса аниқ эмас, аммо юраги така-пука, мияси бир-биридан даҳшатли хаёллар билан банд. Гавҳар Маматни кўтариб, бағрига босди, юзидан ўпди-да, ичкарига олиб кириб кетди.

Улар орқага қайтдилар. Кун қизий бошлади. Далаларда энди одам кўп, ким пахта чопади, ким тут баргини қирқаяпти, ким мол боқиб юрибди. Яна боягидай, йўлнинг икки четидан кетишди. Анчадан кейин пахта чопаётган аёлларнинг ёнига боришди.

— Ҳорманглр! — деди Матниёз оға.

Аёллар бир оғиздан жавоб беришди:

— Саломат бўлинг!

— Тўптолнинг почтачиси кеча уйга қайтиб келмапти. Мабодо бирон нарса кўриб ёки эшитганларингиз йўқми?

Аёллардан бири Хадичанинг районга кетаётганини кўрган экан, аммо қайтганини ҳеч ким кўрмапти. Йўлда учраган бошқа одамлардан ҳам тайинли гап чиқмади. Шу тариқа яна район марказига кириб келишди. Фуломқодир ота уларни кўриб ўрнидан турган эди. Шониёзов отини у томон бурди.

— Топдиларингизми? — деб сўради қария ташвиш билан.

— Йўқ, ота, — деди раис. — Тўптолгача бориб келдик. Ҳамма жойни қарадик, одамлардан сўрадик... Битта-ярим районга келаётганида кўрган экану қайтаётганида ҳеч ким кўрмапти.

— Нега? — дея хитоб қилди қария. — Унинг қайтаётганини мана мен кўрганман!

— Қани, гапиринг бўлмаса.

— У ҳар доим келганида мен билан сўрашади, қайтаётганида омонлашади. Гоҳида нон олади. Яхши аёл...

— Хўш-хўш, у сизга нима деди-ю, сиз унга нима дедингиз?

— Мен: «Ҳар куни бундай қатнаш қийин эмасми, қизим? Болангиз ким билан қолади?» деб сўрадим. «Қатнаш-ку, оғирлик қилади, лекин, нима қилай, иложим йўқ, болам эса, яхши одамларнинг қўлида қолди», деди. Мен: «Асосий ишингиз районда экан, шу ерда яшасангиз бўлмайдимиз?» дедим. У: «Шунақа гап ҳам бор, эҳтимол, яқинда кўчиб ҳам келарман», деди. Шу билан омонлашдик. Уғлингизга, Тоштемир жўрамга салом айтинг, дедим. У халтасини бўйнига осди-да, кетди. Тўптол йўлига бурилгунича орқасидан қараб турдим. Бурилишларингиз бу ердан аниқ кўриниб туради.

Шониёзов қарияга ташаккур айтиб, Анурезовнинг ёнига келди.

— Айтинг-чи, Марат, Хадичанинг районга кўчиб келиши тўғрисидаги гап сиз билан бўлган эдими?

Анурезов ялт этиб Шониёзовга қаради. Бу гап кеча бўлган эди. Кеча бу уни кўрмаган. Ҳеч ким кўрмаган. Қаёқдан билди экан?

— Ҳа, — деди Анурезов. — Бу гап бўлган эди. Кеча. Мен унга район касалхонасига ҳамшира бўлиб ишга кириб, шу ерда яшашни таклиф қилган эдим. Чунки, архивда ҳали материал жуда кўп. У уйга шошгани учун иш жуда суст кетаяпти. Узингиз биласиз, мендан ҳам талаб қиладиган одамлар бор. Ишимиз жудаям масъулиятли.

Анурезов негадир ўзини оқламоқчи эди. Яна шуниси ғалатики, Хадичани қидиришаётганида хаёли жойида эмас эди. Шониёзов бирон нарсани сўраса, талмовсираб

турар, анчадан кейин дудмал жавоб берар эди. Ҳар доим кеккайиб юрадиган, одам зотини писанд қилмайдиган киши бирданига озиб, кичкинагина бўлиб қолди. Кўзлари ҳар томонга жовдирайди, ўзи довдирашдан қолган эмас. Мана, ҳозир, милиция идораси олдида ҳам ўша аҳволда, тинмай тамаки тутатади, холос.

— Энди нима қиламиз? — деб сўради Шониёзов.

— Отларни қўяйлик-да, машинага чиқиб, яна шу йўлдан бир бориб келайлик, — деди Анурезов тушкун оҳангда. — Кейин милициянинг ўзи қидираверади.

Милиция идораси олдида турган юк машинасига Шониёзов эътибор бермаган экан. Тўрталаси машина устига чиқдилар. Машина Тўптол томонга йўл олди. Атроф ўша-ўша, ҳамма ўз юмуши билан банд. Фақат одамлар кўпайган, холос. Кимдан сўрашади? Нима деб сўрашади?

Бир жойда тут дарахти устида барг кесаётган бола бирдан даҳшатли овозда қичириб юборди:

— Она! Она!

— Нима? — деди сал нарироқда новдаларни тахлаётган онаси.

— Тез бу ёққа келинг! — деб қичқирди бола. — Тез келинг! Мен тушолмайман! Қўрқаман! Тезроқ келинг деяпман! Вой-вой!

— Бақиравермай пастга туш-да, шохларни йиғ, уйга кетамиз! — деб жеркди аёл ўз иши билан бандлиги учун унга қарамасдан.

Бола бор овози билан йиғлай бошлади.

— Кап-катта боланинг дарахтдан тушолмай йиғлаётганини қаранглар-а! — деб кулди милиционерларнинг бири. — Мен унинг ёшида эканимда ҳар кун ўнта дарахтни бутардим. Эндиги болаларнинг ҳаммаси шу! Онасининг этагидан ташқарида ҳеч нарса қилишолмайди.

Шониёзов бирдан сергак тортиди.

— Машинани буринг, — деди у шофёрга. — Ўша бола томонга борайлик!

Машина далага бурилиб, зўрга ўша бола турган тут дарахти ёнига борди.

— Ариқ бор экан, — деди шофёр. — У ёғига машина ўтолмайди.

Улар машинадан тушиб, бола ўтирган тут ёнига келишди. Бола дарахтни бутаб бўлган, унинг яланғоч танаси устида титраганча ўтирар эди.

— Нима бўлди, ўғлим? — деб сўради Шониёзов.

— Тушишга қўрқаяпман, — деди бола ҳамон ўша йиғлаганича. — Онам эса, келмаяпти.

— Нимадан қўрқасан?

— Зовур ичида бир одам ётипти. Оёғи кўриниб турибди.

Шониёзов зовур устига тўшалган тут шохларини у ёқдан-бу ёққа ирғита бошлади. Бошқалар ҳам ишга киришишди. Бир неча дақиқадан сўнг зовур усти тозаланиб, улар даҳшатли манзаранинг гувоҳи бўлдилар. Четларида гиёҳлар осилиб турган чуқур зовур тубида иккита оёқ ётар эди. Бир жуфт маҳси ҳам... Шониёзов онасининг маҳсиларини дарров таниди. Бир амаллаб зовур ичига тушди-ю, қичқириб юборди. Анурезов ҳам тушди. Хадичанинг боши устида итичвинлар изгир, кўзи очик, аммо бўйни йўқ, гавдаси қийма-қийма, айрим суяклари сочилиб ётар эди. Маҳси ичидаги оёқнинг бири иккинчисидан узунроқ. Улар ҳам гавдадан айри ётипти...

Шониёзовнинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Аммо, амаллаб гавдасини тиклади. Далада ишлаётган хотинлар аста-секин тўпланишмоқда эди. Уларнинг манзарани кўрганлари қичқира бошлашди. Дарахт тепасидаги болани ҳамма нутиб қўйган, унинг «мени тушириб олинглар!» деган фиғонини ҳам ҳеч ким эшитмас эди. Бир пайт милиционерлардан бири уни кўтариб тушириб қўйди. Шониёзов зовур ичидан чиқиб, Анурезовни қидирди. У кўринмас эди.

— Анурезов қани? — деб сўради милиционерлардан.

Улар ҳам шошқинлик билан атрофга боқишди.

— Ҳозиргина шу ерда эди, — деди уларнинг бири. — Зовурга тушган эди.

Шониёзов зовур ичига эгилди-да, ўтлар орасидан Анурезовнинг бошини кўрди.

— Марат, бу ёққа чиқинг! — деб қичқирди.

Анурезов бир ҳолатда зовурдан чиқиб келди.

— Машинани бир амаллаб яқинроққа олиб келиш керак, — деди раис милиционерларга.

Милиционерларнинг бири кўча томонга чопиб кетди. Шониёзов аёлларга ўғирилди.

— Биронта шолча-полча топиб келинглар!

Кимдир югуриб кетди. Аёллар, болалар бир-бирини итариб-туртиб зовур ёқасига келиб, пастга қарашарди.

— Анави бечора қрим хотин экан, — деди кимдир.

— Ёнида боласи йўқ эканми ишқилиб? — сўради бошқа бир аёл.

— Йўқ, — деди Шониёзов. — Боласи қишлоқда.

— Э, бечора бола, — деди яна кимдир. — Хабар топгандан кейин нима аҳволга тушаркан!

— Кримлилар ўзи анча нозик халқ бўларкан, — деди аёлларнинг яна бири. — Бу йил қишда жуда кўп ўлди. Оила-оила қирилиб кетди.

— Боринглар энди! — деди Шониёзов. — Ҳаммаларинг ишларингга боринглар!

Шолча келтирилди. Шониёзов билан милиционерлар зовурга тушиб, Хадичанинг «жасад»ини йиғиштира бошлашди. Шониёзов марҳуманинг кўзларини беркитмоқчи бўлди. Аммо, уддасидан чиқолмади. У устки қабоқларни силаб-сийпалаб пастки қабоққа ёпиштирар, аммо қўлини олиши билан устки қабоқ кўтарилиб кетаверар эди. Унинг миясига санчиқ кирди. Нима бўлса ҳам, марҳуманинг боши бўлиши керак жойга бошини, оёғи бўлиши керак бўлган жойга оёғини, ўртага бошқа аъзоларини териш керак эди. Улар шундай қилишди. Кейин секин олиб чиқишиб, машинага юклашди. Машина жилди. Аёллар орқада фотиҳа ўқиб қолишди.

Машина милиция идораси ҳовлисига қирди. Дарвоза беркилди. Шониёзов марҳуманинг устини очиб, уни яна бир бор кўздан кечирди. Бошдаги жароҳат ҳаддан ташқари катта, манглайдан қаншаригача чўзилган эди. Демак, зарба орқадан берилган. Нима билан урилган экан? Болта бунча жойини қамраб ололмайди. Пичоқ эса, санчилмай, урилганда бу қадар чуқур ботмайди. Демак, барг кесадиган чопқи билан урилган. Бошқа жароҳатлар, жисмнинг йўқ қисмлари — бўрининг иши. Демак, олдин у ана шундай, ваҳшийларча ўлдирилган, кейин бўриларга ем бўлган...

Милиция идораси ҳовлисида жасад яна бир бор кўздан кечирилиб акт тузилди. Кейин уни медицина текширувига юбормоқчи бўлишди. Шониёзов йўқ, деб оёқ тираб туриб олди. Энди уни текширгандан нима фойда? Тезроқ ерга топшириш керак. Мусулмончилик шунга тақозо қилади.

Ҳар доим қонун номидан иш кўриб келадиган Анурезов бу баҳсга ҳам аралашмади. Унинг лоқайдлигини кўрган милиция ходимлари Шониёзовнинг гаинга кўнишга мажбур бўлдилар...

Аммо Хадичани қаерга, қандай дафн қилиш керак? Шониёзов Ғуломқодир отанинг ёнига борди. Ювгич, кафанлик, домла топиб келишди. Марҳум шу ерда «ювилиб», жаноза ўқилиб, қабристонга олиб кетилди.

Хадичани қабрга қўйдилар. Қабрга дуп-дуп этиб отилаётган тупроқлар Шониёзовнинг юрагига акс-садо берар эди. Ниҳоят, қабр тупроққа тўлиб, кичкинагина тепача ҳам ҳосил бўлди. Шониёзов қабр бошига битта таёқча суқиб қўйди.

Одамлар секин-секин тарқалишди. Қоронғи тушиб қолган эди. Шониёзовнинг ёлғиз ўзи қолди. Энди Хадича йўқ. Энди унга ҳеч ким нозик ва янгроқ овоз билан «Матниёз оғал» демайди... Энди у исмининг жарангдор эканини яна унутади... Ажабо, одам ўлганидан кейин ҳамма нарса тугайдими?.. Ундан фақат хотирагина қоладими? Ҳа, хотира қолади, авлоди қолади... Шониёзов бирдан Маматни эслади. Мамат энди бутунлай унинг тарбиясида, унинг ҳимоясида бўлади. Унинг бирон-бир озор чекмай улғайиши учун Шониёзов ҳамма нарсага тайёр бўлиши, ҳар қандай ишни қилиши керак. Буни Хадичага айтиш керак, токи гўрида тинч ётсин. Тириклигида боласи учун не машаққатлар чекмади, ҳатто умридан маҳрум бўлди, бас, энди тинч ором олсин...

У Хадичага мурожаат қилди: «Мени кечир, Хадича, сени асраб қололмадим. Ғафлатда қолдим, Хадича, ғафлатда қолдим! Аммо, болаларимиз ҳаққи қасам ичаманки, ўлимнинг тафсилотини аниқламай қўймайман, сенинг бошингга етган махлуқни албатта топаман. У махлуқ сендан кейин узоқ яшамаслиги керак! Болангдан ташвиш тортма, у энди менинг болам бўлади, қизим билан бирга ўсиб-улғаяди. Худо умрларини берган бўлса, улғайганларидан кейин уларни никоҳлаб қўяман. Худо хоҳласа, ўшанда набира кўрамиз, сен билан куда-анда бўламиз. Биринчи қиз набирамизни сенинг шаънингга Хадича деб, биринчи ўғил набирамизни эрининг шаънига Муслим деб атаймиз. Сен набираларинг, бошқа авлодларинг қонида, ёдида яшайсан, Хадича! Агар Муслимдан дарак чиқса, Маматни албатта унга топшираман, аммо Муслимни ҳам, болаларимизни ҳам ёнимдан жилдирмайман... ҳозирча Маматга ҳеч нарсани билдирмай турамиз. Улғайганида қилиб олар. Сендан ўзим хабар олиб тураман... Энди рухсат бер, борай...»

Уйда қўшни аёллар йиғилишиб ўтиришган экан, Фожиядан бутун қишлоқ хабар топган эди-да. Ҳовлида ўчоқда катта қозон қайнапти. Шониёзов уйга кириб, аёллар билан саломлашгач, кўрпачага чўқди. У ўта ҳориган эди.

— Болалар ухляяптими? — деб сўради хотинидан.

— Ҳа — деди Гавҳар ва йиғлаб юборди.

— Нима бўлган экан асли? — деб сўради аёллардан бири. — Биров ўлдирганми у шўрликни ёки...

— Нима бўлганини ёлғиз худо билади, — деди Шониёзов. — Милиция текширади ҳали. Танаси бурда-бурда... Лекин ўғлига бирон нарса деб қўйманглар тагин!

Орага жимлик чўқди. Шониёзов ўтирган жойида мудрай бошлади.

— Бўлмаса ётингизлар, — деди аёллардан бири. — Эрталаб чиқамиз.

Аёллар чиқиб кетишгач, Гавҳар ўрин солди.

— Мен болаларнинг ёнига бориб ётаман, — деди кампир ва сассиз чиқиб кетди.

— Эртага фотиҳа очамизми? — сўради Гавҳар эридан.

— Албатта очиш керак, — деди Шониёзов. — Қримлилар ҳам мусулмон, ахир. Шониёзов ухлагандай бўлмади. Туни бўйи тушига Хадича кириб чиқди. У: «Агар ёрдам керак бўлса, дарҳол сизга айтаман», деб кулар, кейин ранги бирдан оқариб, оламини бузгудек бўлиб ўкиради эди.

Эртасига одамлар уларнинг ҳовлисига йиғилди. Дуойи фотиҳа ҳилинди. Шониёзов кексалар билан карт устида ўтирганида олдига Мамат келди.

— Амаки, онам қачон келади? — деб сўради у.

Шониёзов бироз довдирагач, ўзини қўлга олиб жавоб берди:

— Онанг бир иш билан узоққа кетган, келиб қолади, ўғлим.

— Эртага келадими?

— Ҳа, эртага келади.

— Унда яхши. Йиғламайман. Йиғламасам онам тез келади.

Шу пайт колхоз котиби Халилжон дада кириб келди. Далада иШбошланиши билан Матниёз оға идорада ўтирмас, м 8-муриятнинг ягона вакили сифатида Халилжон дада раҳсинг хонасига кириб ўтирар эди. Яъни, бутун топшириқни шу киши оларди, барча янгиликлардан дастлаб шу киши хабардор бўларди. Ҳозирги авзойига қараганда, муҳим янгилик борга ўхшайди. Халилжон дада Қуръон ўқиб, юзига фотиҳа тортиб, ҳамма Ждан сўрашиб бўлгач, Матниёз оға унинг ҳаяжонли юзига хавотир билан боқиб:

— Тинчликми? — деб сўради.

— Тинчлик, ўғлим, ҳақиқий тинчлик! — деди қария юзи ёришиб. — Фулаба! Уруш тугади!

Одамлар энгил тортиб: «Худога шукр-э!» деб хитоб қилишди. Бу ерда ғалабани бундан ортиқ ҳис-туйғу билан кутиб олишнинг иложи йўқ эди.

— Бугун кечқурун мажлис қиламиз, — деди Матниёз оға. — Одамларга айтинг, соат саккизда идорада тўпланишсин. Далага хабар юборинг, одамлар ишидан эртароқ қайтишсин.

Халилжон дада яна бир марта Қуръон ўқиб, ўрнидан турди.

«Хадича омон бўлганида бу хабардан қай аҳволга тушарди, — деб ўйлади Шониёзов. — Шўрлик, бу хабарни қанчалик бесабрлик билан кутган эди-я! Мана энди, фотиҳаси кунда келиб ўтирибди бу хушхабар! Тўйда аза, азада тўй деганлари шу бўлса керак-да...»

Хадичанинг еттиси ўтганидан кейин Шониёзов район марказига бориб, Анурезовнинг идорасига кирди. Анурезов ҳамон Сталинга садоқатини намойиш қилиб, «халқ душманлари», «Ватан хоинлари» билан астойдил курашмоқда эди.

— Сизда гапим бор эди, — деди Шониёзов.

— Марҳамат.

— Хадича Алиева узоқ вақт давомида сизнинг ҳузурингизга қатнади. Районга бекордан-бекор келиб кетиши гап-сўз бўлиши мумкинлигини ўйлаб, мен уни почтачи қилиб расмийлаштириб қўйган эдим.

— Почтачи қилиб расмийлаштинг, деб мен айтган эдим.

— Ҳа, сиз айтган эдингиз, мен расмийлаштирдим. Хуллас, гап бунда эмас...

— Нимада бўлмаса?

— Демокриманки, Алиевани бошқалардан кўра сиз яхшироқ билардингиз.

— Эҳтимол.

— Унинг душманлари бор эдими? Уни ким бу қадар ваҳшийларча ўлдира олиши мумкин? Эки бу мудҳиш воқеа сизларнинг бу ерда бажарган ишларингиз билан боғлиқми?

— Йўқ, боғлиқ эмас. Аммо, юртдошлари уни ёмон кўришарди. Комендант тартибини бузган бир қанча қримтатарлар қамалди. Қонунга биноан, албатта. Лекин кўпчилик буни Хадичадан кўришаркан.

— Буни эшитган эдим. Лекин, барибир, уни ким ўлдирган бўлиши мумкин?

— Мен ҳам шуни ўйлайман. Хадичанинг бунчалик тикилган душмани йўқ эди шекилли.

— Сизга унинг устидан шикоят тушганмиди?

— Ҳа, — деди Анурезов куруқ. Бу савол-жавоб унга малол келаётгани кўриниб турарди. — Шикоятлар миш-мишларга асосланган эди. Мен уларга шубҳалари асоссиз эканлигини тушунтирганман. Лекин у шикоятчиларнинг ичида бунақа қила оладиганлари бўлмаса керак. Ҳаммаси аёллар, чоллар эди.

— Узингизнинг кимдандир шубҳангиз борми? — деб сўради Шониёзов Анурезовнинг кўзига тикилиб.

— Йўқ, шубҳам йўқ. Ёлғиз шубҳам — бўридан.

— Бўри одамнинг бошига тиғ урмайди. Буни биласиз-ку.

— Ким билади, эҳтимол, олдин кимдир яралагандир, кейин қон ҳидига бўри келгандир... Лекин ким ўша одам?

— Узингиз ким деб ўйлайсиз?

— Билмайман.

— Мен эса бир одамдан шубҳаланаман.

— Кимдан? — Анурезов ўзи сезмаган ҳолда бир қалқиб тушди. Юзи тундлашди. Буни Шониёзов сезди.

— Уни сиз ўлдиргансиз! — деди Шониёзов кескин. — Сен ўлдиргансан!

Анурезов бир дафъа қотиб қолди. Кейин жилмайди, кейин баралла кулди. Бу кулги Шониёзовга ўта малол келди.

— Куласан-а! — деб қичқирди у ғазаб билан. — Бу ҳали йиғлашингдан далолат бериб турибди! У билан бу ерда ҳар куни нима билан шуғулланардинг?

— Бу сизнинг ишингиз эмас, ўртоқ Шониёзов, — деди овозига энди таҳдид жойлаб, Анурезов. — Бу — ҳукуматнинг иши! Мен сизнинг қўл остингизда ишламайман, билдингизми! Демак, сизга ҳисобот беришга ҳам мажбур эмасман! Ҳаддингиздан ошманг, кейин пушаймон бўлиб қоласиз. Мен билан ҳазиллашиб бўлмайди, билдингизми!

Анурезовнинг таҳдидли сўзлари ва важоҳати Шониёзовнинг ўтини пасайтириб қўйди. Бўлмаса у: «Мен сени мана шу қўлларим билан бўғиб ўлдираман, шундай қилишга қасам ичганман!» демоқчи эди. Аммо... Анурезовнинг важоҳати ва гап оҳанги унинг ким эканлигини, унга бу дунёда инсон бас келолмаслигини англатиб турарди. Шу тузум, шу тизим ичида юрган Шониёзов буни дарҳол англади. Хадичага бошқа нарса хусусида ҳам қасам ичган эди: ўғли Мамат хусусида. Бу ифлос билан баҳслашадиган бўлса... ҳақиқатни юзага чиқариш ўрнига, Хадичанинг гўрдаги умрига ҳам зомин бўлиши ҳеч гап эмас...

Шониёзовнинг жим бўлиб қолганини кўрган Анурезов расмий тарзда гапини давом эттирди:

— Милиция текшириш бошлади. Яқин орада ҳақиқатни юзага чиқаради. Ёки сиз милицияга ишонмайсизми? Совет милициясига-я?

— Йўғ-е, нималар деяпсиз! — деди шошиб қолган Шониёзов. — Милиция текширишни бошлаган бўлса, демак... Мен ҳам шуни билгани келган эдим-да...

У бўшашиб ўрнидан турди.

— Шошманг, — деди Анурезов ҳам ўрнидан туриб. У суҳбат давомида биринчи марта ўрнидан турган эди. Қоронғи бурчақда турган сейфдан бир даста пул олди. — Мана буни олиб кетинг.

— Нима бу? — деди қўрқиб кетган Шониёзов.

— Хадича Алиеванинг иш ҳақи. Ўғлига сарф қиласиз.

— Қанча бу?

— Минг сўм.

Шониёзов бу ерга не мақсадда келгани-ю, нимага эришганини ўйлаганча ташқарига чиқди.

Уйда уни биринчи бўлиб Мамат қарши олди.

— Онам қачон келади, амаки? — дея одатдаги саволини берди у.

— Онанг эртага келади, ўғлим. Ҳали ишлари битмабди. Ойжамол иккаланг ўйнаб юрибсанларми?

— Ҳа.

— Энди ака-сингил бўлиб қолдинглар. Уни синглингдай яхши кўр. Уям сени яхши кўради. Агар гапингга кирмаса, уриш. Сен акаси-дан-да. Гавҳар холанг, катта онанглар уйдами?

— Ҳа, уйда.

— Юрчи, бўлмаса, уйга кирайлик-чи.

Шониёзов Маматнинг жажжи қўлчасидан тутиб уйга олиб кирди.

Дала ишлари қизиб кетганидан, Шониёзов уйда кам бўлади. Эрта кетиб, кеч қайтади. Орада районга тушганида комендатурага киради. Хадичанинг иши бўйича бирон янгилик эшитаманми, дейди — қаёқда! Ниҳоят, бу иш бўйича текширув ҳам туғади. Текширув гуруҳи: «Немислар билан яқин алоқада бўлган қримтатарлар айблари очилиб қолишларидан қўрқиб, Хадича Алиевани ўлдиришдан, кимлиги номаълум, бошқа жиноят аломати йўқ», деган хулоса чиқарди. Ёмони шунданки, бу гап халқ орасида ҳам тарқаб кетди. Энди бу гапни беркитиб бўлмайди. Ойни этак билан беркитиб бўлмагани каби. Аммо, вақт деган улуғ бир тушунча бор. У ҳамма нарсани жой-жойига қўяди. Вақт ўтиши билан Хадича Алиева фожиасти тўғрисидаги гаплар ҳам унут бўла бошлади. Лекин ўша Вақт деган буюк ҳакам ҳам Маматнинг олдида чорасиз эди. У ҳар куни онасини кутади, ҳар куни уни: «Онанг эртага келади», деб алдашади. Мамат онасининг келиши учун йиғлашгани кераклигини билади, шунинг учун ҳам тишини тишига қўйиб чидайди, йиғламайди, онажонини кутади.

— Боланинг чехраси сўник, — деди Шониёзов бир куни ишга кетаётиб, онасига. — Биров бирон нарса деб қўймаганмикан ишқилиб?

— Кечаси билан уйқуда йиғлаб чиқади. Онасини чақиради. «Йиғламаяпман-ку, нега келмайсиз?!» дейди. Жуда нозиклашиб қолган, бола бечора. Худо кўрсатмасин, воқеадан хабар топса борми, уни ҳеч ким қутқариб қололмайди.

— Ишқилиб, эҳтиёт бўлингизлар, ойи. Ҳадемай Хоразмга кетсак, уёғи бир гап бўлар.

— Тўғри айтасан, болам, тезроқ юртга қайтайлик. Мен ҳам ёш эмасман, бирон нарса бўлиб қолсам, шу ерда қолдириб кетасизларми?

— Бунақа совуқ гапларни қўйинг, ойи.

— Гапнинг иссиқ-совуғи бўлмайди, болам. Неча кунлигим қолган, ёлғиз худо билади. Сен Гавҳар билан кузни кутинглар, мен болаларни олиб йўлга чиқаверай.

— Ойи!

— Ҳа? Ҳамма қариндош-уруғимиз ўша ерда бўлса! Ёлғиз қолармидим? Сенинг гапингга кириб, уйимизнинг чироғини ўчириб, бу ерларда юрибман. Бас энди! Станцияга олиб чиқиб қўйсанг бўлди, ўзимиз етиб оламиз.

Кампирнинг бу гаплари бора-бора унинг қатъий аҳдига айланди. Шониёзов уни бир неча кунга зўрға ушлаб турди. Гавҳар ҳам қайнанасининг ёнига кирди.

— Хоразмда ҳам пахта бор, иш бор, — деди у. — Одамлар, мана, урушдан қайтишяпти. Бу ерда ҳам ишлайдиган одам, Хоразмда ҳам сизга иш топилар ахир.

Хоразмга қайтиш нияти энди Шониёзовнинг ўзига ҳам тинчлик бермай қўйди. Колхознинг собиқ раиси Маматқул урушдан қайтиб келган. Бир қўлидан ажралиб қайтган, лекин бу унинг раислик қилишига ҳалақат бермайди. Шониёзов бу тўғрида аввал Маматқулнинг ўзи билан гаплашди. Маматқул бошда рози бўлмади. Кейин унинг кетиш нияти қатъий эканлигини кўриб: «Бўлмаса райком билан гаплашинг, қани, улар нима дейишаркин, агар менга айтишса, майли, розиман», деди.

Шониёзовни бу ерда тутиб турган ягона нарса — Хадичанинг қотилини топиш умиди эди. У яна комендант хузурига кирди. Анурезовнинг хонасида бир неча крим-татар ўтирарди. Комендант уларга қичкириб нималарнидир тушунтирарди. Шониёзовни кўриб: «Хуш келибсиз, ўртоқ Шониёзов, — дея унинг истиқболига юрди. Кейин хонасидагиларга ўгирилди. — Гап шу. Уша айтганим. Бошқаларга ҳам тушунтиринглар буни. Бундан кейин яна ҳар хил гаплар эшитсам, ўзларингдан кўринглар!»

Кримтатарлар бир-бирига қараб олишди-да, сўзсиз чиқиб кетишди.

— Бирон нарса аниқланмадими? — сўради Шониёзов ўзлари қолганларидан кейин.

— Йўқ, — деди Анурезов. — Балки қотил бошқа ердан келгандир? Яъни бошқа райондан?

— Нима бўлса ҳам, қаердан келган бўлса ҳам, топиш керак-да, Мен Хоразмга кетмоқчиман. Лекин қотил топилмагунча кетолмайман.

— Хоразмга кетмоқчимисиз?

— Ҳа, юртга бормасак бўлмайдиганга ўхшайди. Онам қўймаптилар. Ҳозир шу масалада райкомга кираман.

Шониёзов қайтаётганида кеч кириб, салқин тушган, чойхона ҳовлисига сув сепилиб, чоллар чой ичиб ўтиришар эди. Ғуломқодир отанинг олдида эса, одатдагидай, бир сават нон. Шониёзов унинг ёнига борди.

— Кўп хунук ишлар бўлди-да, а, жиян, — деди қария салом-алиқдан сўнг. — Анави крим хотинни кримлиларнинг ўзлари ўлдирган эмиш-а? Шу гап тўғрими?

— Тўғри эмас, — деди Шониёзов ва қариянинг ёнига ўтирди. Қария унга чой қуйиб узатди, нон ушатди. Шониёзов чойни ҳўпларкан, хаёлга толди. Хадичанинг Тўптол йўлига бурилганини кўрган ягона одам шу оқсоқол-ку...

— Ота, сиз ўшанда Хадичани Тўптол йўлига бурилганини кўргансиз-а? — деб сўради ундан.

— Ҳа.

— Кейин ҳеч кимни кўрмадингизми? Балки шу йўлдан биров келгандир ёки орқасидан бергандир?

— Йўқ бошқа ҳеч ким ўтмади шекилли... Айтгандай, анчадан кейин ҳалиги олибсотар хотин ўша томонга ўтиб кетувди.

— Қайси олибсотар хотин?

— Бозорда ўралашиб юради-ку, ўша...

— Кўринишини айтиб беролмайсизми?

— У хотинда кўриниш нима қилсин, жиян! Буқага ўхшаб юради, дум-думалоқ, қопқора бир хотин-да. Ҳаммага отнинг қашқасидай маълум.

— Қўлида бирон нарса бормиди?

— Қўлида-ку, ҳеч нарса йўқ эди-я, лекин қўлтиғига ниманидир қистириб олган эди. Шониёзовга калаванинг учи топилгандай туюлди. Шунинг учун савол беришда давом этди.

— У нарса кичикмиди, каттамиди?

— Кичик эди, лекин узунчоқ эди. Чунки, қўлтиғидан анча чиқиб турган эди-да. Шониёзов қарияга ўзи энг муҳим деб ўйлаган саволни берди.

— Ота, ўша нарса чопқи бўлиши мумкинмиди?

Қария ўйланиб қолди.

— Энди, билмадим, жиян. Қизил матога ўроғлиқ эди. Бунинг устига, чопқи ҳар хил бўлади. Бири катта, бири кичик... Лекин ўша нарсани чопқи тахмин қилса ҳам бўлади.

— Ота, мен эрталаб яна келаман. Бирга бозорга кирамиз. Уша хотинни узоқдан кўрсатиб қўясиз. Лекин бу гапни ҳеч кимга айтмай туринг, хўпми?

— Хўп, жиян, — деди қария. — Майли, эрталаб келинг. Мен ҳам шу ерда бўламан, уям...

Шониёзов эртасига эрталаб яна район марказига келди. Чойхона ёнида отдан тушиб, отини дарактга боғлади. Қариянинг нон тўла савати жойида турар, аммо ўзи кўринмас эди. Шониёзов сўри четига ўтирди. Бироздан кейин Ғуломқодир ота пайдо бўлди.

— Бунча қаллаи саҳарлаб келиб олибсиз, жиян?

— Ассалом алайкум, ота, — Шониёзов қариянинг қўлини олди.

— Ваалайкум ассалом, — деди қария. — Бозорни айланиб чиқдим. Ҳали келмапти. Бироздан кейин келиб қолади.

Чойхоначининг ўғли уларнинг олдига бир чойнак чой билан иккита пиёла келтириб қўйди. Чой ичиб, гаплашиб ўтиришди. Икааласи ҳам бир нарсани ўйлар, лекин бошқа нарсалар хусусида гаплашишар эди. Нонга харидор келганини кўрган Ғуломқодир ота ўрнидан турди.

— Сиз ўтириб туринг, — деди раисга. — Кўринса, айтаман.

Бирор соатдан кейин Ғуломқодир ота бозорга кирди-да, анчадан кейин қайтиб чиқди.

— Кепти, — деди Шониёзовнинг ёнига келиб, шивирлаганча. — Юринг.

Бозорга киришди. Бозор қизиган, олибсотарлар бозорга келган молларни кўтаришга олиш мақсадида бор овозлари билан бақириб-чақиршар эди. Йирик гавдали, қопқора хотиннинг овози бошқа ҳамманикини босиб тушарди.

— Ўша хотин, — деб шивирлади Ғуломқодир ота.

Шониёзов бош ирғади Жимгина бозордан чиқишди.

— Жиян, — деди ялинчоқ овозда қария, — шу, менинг айтганимни ҳеч ким билмаса...

— Бўпти, — деди Шониёзов, — Мен ҳеч кимга ҳеч нарса демайман. Лекин ўзингиз ҳам эҳтиёт бўлинг.

— Албатта, албатта.

Шониёзов комендатурага қараб кетди. Анурезов ишга энди келган экан.

— Мен билан бозорга юрсангиз, — деди Шониёзов салом-алиқдан сўнг.

— Нима гап?

— Юринг, илтимос. Йўлда тушунтириб бераман.

Йўлга чиқишгач, Шониёзов комендантга масалани тушунтирди.

— Ҳозир сизга бир хотинни кўрсатаман. Ўша хотин ўшанда Ҳадичанинг орқасидан кетган экан. Қўлтиғида қизил матога ўралган чўзинчоқ бир нарса бор экан. Кўрган одамнинг гапига қараганда, ўша нарса чопқи бўлиши мумкин. Ўша хотиннинг кимлигини, унинг Алиевага алоқасини, ўша куни Тўптол йўлига нима мақсадда чиққанини аниқлаб берсангиз, илтимос.

— Яхши. Қани ўша хотин?

— Ҳозир кўрсатаман.

Бозорга кириб келишди. Шониёзов Анурезовга ҳамманинг диққатини тортиб, шовқин билан харидор чақираётган хотинни кўрсатди.

— Ўша.

Анурезовнинг ранги оқариб, юзига титроқ югурди.

— Нима, танишингизми? — деб сўради Шониёзов ҳайрон бўлиб.

— Танишим бўлганда қандоқ! — деди Анурезов. — У — менинг хотиним!

Шониёзов бу янглиқдан гангиб қолди. Индамасдан бозордан чиқишди.

— Матниёз, айтган гапларингизни яна бир марта такрорланг, — деди Анурезов.

Шониёзов Ғуломқодир отадан эшитганларини яна бир марта гапириб берди.

— Уни ким кўрган экан?

— Менга айтган одам, иложи бўлса, номимни айтмасангиз деган эди.

— Менга айтсангиз бўлади, — деди комендант кескин. — Менга айтишингиз керак!

— Хўп, — деди раис. — Аммо, у одамнинг оти сир тутилса яхши бўларди-да.

— Бу ҳақда гап бўлиши мумкин эмас?

Шониёзов комендантни чойхонага бошлаб келди-да, боя ўзи ўтирган жойга ўтқизди. Кейин Ғуломқодир отанинг ёнига келиб, масалани англади. Қария бироз додираб қолди.

— Қўрқманг, унинг хотини экан, — деди Шониёзов.

— Ие! Ўзимни ўзим аждаҳо комига тутиб бериб ўтирган эканман-да, а? Э, худо, ҳеч нарсани кўрмай ўтираверсам бўлмас эдимми?

— Қўрқманг, ота, сизга ҳеч нарса бўлмайди.

Комендантнинг ёнига келиб ўтиришди. Анурезов сўз бошлади.

— Ота, сиз ўша куни Марямнинг қримтатар хотиннинг орқасидан бориб, Тўптол йўлига бурилганини кўрдингизми?

— Кўрдим, ўғлим, кўрдим. Аслида, кўрганча кўзларим оқиб тушса бўлмасмиди!

— Унинг қўлтиғида қизил матога ўралган бир нарса бор эди, уни чопқи деб тахмин қилса бўлади, дедингизми?

— Ҳа, ўғлим, шундай дедим, — деди қария титраб-қалтираб.

— Мато тўқис қизилмиди ё хол-поли бормиди?

— Оқми, сариқми, холи бор эди шекилли. Нўхатдай-нўхатдай.

Комендант ўйга толди. Чойхоначи бола чой келтирди.

Фуломқодир ота иккита нон олиб келиб, ушатди. Чой ичиб, нонушта қилган бўлдилар. Комендант бир пиёла чой ичди, холос.

— Ота, сиз шу ерда ўтириб туринг, — деди анчадан кейин, кескин ўрнидан туриб. — Мен ҳозир келаман.

У бирпасдан кейин қирмизи матога ўралган нарсани кўтариб келди. Уни кўриб, Фуломқодир отанинг ранги оқариб кетди.

— Шуми? — сўради комендант.

— Худди ўзи, — деди қария ва пичирлаб дуо ўқий бошлади.

Анурезов матони очиб, ўртага қўйди. Унинг ичида узун, учи қайтиқ чопқи бор эди...

— Энди нима бўлади, ўғлим? — деди титраб қария. — Мен у хотиндан кўрқаман. Бола-чақаларим...

— Бир гап, ота. Бу гапни ҳеч қачон, ҳеч кимга гапирмайсиз. Ҳеч нарса кўрганингиз ҳам, эшитганингиз ҳам, гапирганингиз ҳам йўқ. Тушунарлими?

— Тушунарли, ўғлим, тушунарли...

— Сиз ҳам, Матниёз, — деди комендант энди Шониёзовга ўгирилиб. — Бу гап мана шу ерда қолиб кетиши керак!

— Албатта, албатта, — деди Шониёзов Анурезовнинг важоҳатидан бироз довираб.

— Ота, бориб, нонингизни сотаверинг, — деди комендант Фуломқодир отага. Чол индамай туриб кетгач, яна Шониёзовга қаради. — Сиз ҳам қайтинг энди,

— Нима қилмоқчисиз? — дея сўради Шониёзов журъатсизгина.

— Бу — менинг ишим! — деди комендант кўрсик билан. Шониёзов индамай ўрнидан турди-да, хайрлашган бўлиб, қишлоққа қайтди.

Шу куни Анурезов унга кеч қайтди. Овқатдан кейин хобхонага кириб анчагача ухламаган киши бўлиб ётди. Ярим кечада хотинини туртиб уйғотди.

— Марям, қримтатар хотинни нега ўлдирдинг? — деб сўради босиқ, лекин кескин овозда.

Марям ўрнидан тураётган эди, кўкрагидан босди.

— Ўтавер, мен фақат ўша хотинни нима учун ўлдирганингни билмоқчиман, холос.

— Уни мен ўлдирганим йўқ. Ўзиникилар ўлдиришган. Бошқаларни чаққани учун. Ҳамма шундай деяпти-ку.

Марат чопқи ўралган қизил матони олиб кўрсатди.

— Агар тўғриси айтмасанг, буни прокурорга бераман. Унда қон изи бор. Одам қонининг изи.

— Ҳеч қанақа из-пиз йўқ. — деди Марям. — Яхшилаб ювиб қўйганман, ҳеч қанақа из қолмаган.

— Демак, ўлдирганингни бўйнингга олдинг, а? Хўш, нега бундай қилдинг?

— У сизнинг ўйнашингиз эди. Неча марта кузатганиман. Орқа эшикдан ўзининг қалити билан очиб кирар эди. Кейин катта эшик ҳам ичқаридан беркитиларди. Ҳар куни аҳвол шу эди. Сиз ўша ўрси билан ўйнашардингиз, менга эса қайрилиб қарамасдингиз.

Марям йиғлашга тушди. Марат унинг боши остидаги ёстиқни тортиб олди-да, юзига босди. Кейин иккала тиззаси билан ёстиқнинг икки четини маҳкам босди. Марям бир-икки типирчилади, бўғиқ овозлар чиқарди-ю, охири тинчиб қолди. Марат шундан кейин ҳам анчагача ёстиқни босиб тураверди. Орадан бир соатча вақт ўтди. Маратнинг бутун вужудидан тер қуюлар эди. Ёстиқни секин олди. Хотинини бир-икки туртиб кўрди. У қимирламади. Жон аломати қолмаганига амин бўлгач, жасадни ўрнидан тортиб туширди. Урин-кўрпани ўраб, томга олиб чиқди. Кейин жасадни кўтариб чиқди. Уни ўрнига ётқизди. Бироз қараб тургач, тўшакни судраб, том четига олиб келди. Тўшакнинг бир томонини кўтарган эди, жасад пастга қараб марат думалаб кетди. Уйнинг орқа томонида, қўшнинг ҳовлисидан «тап» этган товуш эшитилди. Марат ёстиқни ҳам ўша ёққа отди-ю, кўрпани том четига осилтириб қўйди...

Эрталаб Марат Анурезов одатдагидай ишида эди. Имзо чекишга келган қримтатарларга имзо журналини берди, бирон жойга бориб келаман деганларга рухсатнома ёзиб берди. Бугун унинг ҳузурига кирган одамларнинг иши тез битаётган эди. Бир маҳал бир милиционер югуриб келди-да, қабул кутиб ўтирган одамлар орасидан ёриб ўтиб, ҳаяжонли товушда Анурезовга мурожаат қилди:

— Ҳозиргина нохуш хабар олдик. Хотинингиз томдан йиқилиб ўлибди. Милиция наряди билан «Тез ёрдам»ни жўнатдик. Сизни тез келсин, дейишди.

Анурезов бу хабардан «довдираб» қолди.

— Нима дединг? — деб қичқирди милиционерга.

Милиционер гапни такрорлади:

— Марям опа томдан қўшнинг ҳовлисига йиқилиб тушибди. Айтишларига қараганда, ўлган эмиш.

Анурезов ўрнидан сакраб турди. Милиционерга:

— Боравер, сен бўшсан! — деди-да, хонасидаги одамларни шошилтирди. — Қани, тез бўлинглар? Эшитдинглар, бахтсиз ҳодиса юз берибди, мен кетишим керак. Қани, имзо қўядиганларинг тез қўйинглар!

Анурезов хонасидан чиқиб, шундай югурдики, уни бу ҳолда кўрмаган одамлар ҳайрон қараб туришарди. Воқеадан хабардор кишилар эса: «Бечоранинг хотини томдан йиқилиб ўлибди, бу томлардан қанчалаб одам йиқилган, лекин ҳеч ким ўлмаган эди, буниси ўлибди-да, худо кўрсатмасин!» дейишар эди.

Шониёзов районга ҳисоб-китоб қилишга келганида воқеадан хабар топди. Бировнинг ўлимидан қувониб бўлмади-ку, аммо Шониёзов ичида бир қониқиш туйди...

Улар Хоразмга жўнаб кетдилар. Одамлар уларни бутун иззат-икромларини жойига қўйиб кузатиб қолишди. Лекин Шониёзов Анурезовнинг хотини ўлганидан хабардор бўлса ҳам, бу ўлим тафсилотларидан беҳабар, орадан уч-тўрт кун ўтгач, фуломқодир отанинг ҳам исзис йўқолганини билмас эди...

Матниёз Шониёзов Хоразмда ҳам колхозга раис бўлди. Гавҳар боғчада тарбиячи, болалар у билан бирга. Хоразмликлар онасини опа дейишади. Ойжамол онасини опа дегани учун, Мамат ҳам Гавҳарни опа дейдиган бўлди. Бу ерда уларни эгизак деб эълон қилишди, Маматга бошқа «метрика» олишди. Бунга биноан Мамат-Мухаммад Шониёзов бўлди, ёши ҳам Ойжамолникига мослаб, бир ёш кичрайтирилди. Уйда ҳам, боғчада ҳам энди ҳамма уни Мухаммад дейди. Бора-бора ўзи ҳам бу исмга ўрганиб кетди. Аслида ҳам, Мухаммад дегани Маматнинг тўла ҳолида айтилгани-да! Матниёз оға шундай деб тушунтирди. Матниёз оға унга ҳамма нарсани тушунтиради, фақат онасининг қачон қайтишини аниқ айтиб беролмайди. Олдинлари: «Онанг эртага келади», дер эди, энди бу чўпчак ўтмай қолди. Шунинг учун: «Онанг муҳим иш билан узоқ жойга кетган, битиши билан келади», дейди. Мамат энди онасини кўп сўрамайди ҳам. Сўрамасликка сўрамайди-ю, уни бир зум унутмайди. Ҳеч ким йўқ пайтларда бўғчасини очиб, онасининг фуфайкасини олади, уни силайди, бағрига босади, ҳидлайди. Фалати ҳиди бор унинг. Мамат бу ҳидни ҳидлаб туймайди, овоз чиқармай йиғлайди, онасига айтадиган адоқсиз гапларини қайта-қайта такрорлайди...

Мамат билан Ойжамол мактабга бора бошладилар. Мактаб уйларига яқин, бирга бориб-бирга келишади, бирга дарс тайёрлашади, бирга ўйнашади. Уларнинг иноқликларидан Матниёз оға билан Гавҳар ҳам мамнун.

Вақт гоҳо тез, гоҳо секин, аммо ўтиб боради. Маматнинг ҳаёти ҳам янги-янги нарсалар билан бойий бошлади. У жуда кўп китоб ўқийди, мусиқани яхши кўради, қўшиқ айтади. Матниёз оға унга Урганчдан рубоб олиб келиб берди. Кейин мусиқа мактабига ёздирди. Уни кўриб, Ойжамол ҳам бу мактабга ёзилди. Энди улар бирга куй ўрганишади, бирга қўшиқ айтишади. Мамат хоразм халқ қўшиқларини эски ҳофизлар сингари маромига етказиб куйлар, буни эшитганлар таажжубдан ёқа ушлар эдилар. У қўшиқ айтганида ўзини тамоман бошқача ҳис этар, гўё юксакка кўтарилаётгандай бўлар эди. У ўзининг бутун дардини қўшиқ орқали ифода қиларди.

Улар еттинчи синфни битирганларидан кейин Мамат мусиқа билим юртига, Ойжамол тиббиёт билим юртига ўқишга киришди. Энди Ойжамол табиб сифатида доим Маматни тергар, уни ема, буни е, ундай қилма, бундай қил, қабилида насихат бергани берган эди.

Мамат билим юртини тугатгач, клубда мусиқа раҳбари бўлиб ишлай бошлади. Иши яхши, шогирдлари ҳам кўп, ҳаммаси қобил болалар. Бир куни уни тўйга таклиф қилиб қолишди. Мамат Матниёз оғадан маслаҳат сўради.

— Шогирдларинг билан бориб хизмат қилиб бер, — деди Матниёз оға. — Халққа хизмат қилишдан улуг иш борми?

Уша тўй Маматни бутун атрофга танитди. Энди яқин атрофдаги бирон-бир тўй, бирон-бир маросим усиз ўтмас эди.

Мамат улғайгани сари унинг аслини беркитиш қийинлашиб бораверди. Чунки, у билан Ойжамол сира бир-бирига ўхшамас эди. Матниёз оға яқинларига сирни очишга мажбур бўлди. Бу сирни сақлашнинг имкони бўлмаганидек, бунга ҳожат ҳам йўқ, чунки, Хоразмда қримтатарлар ҳам, комендатура ҳам йўқ эди. Битта Маматнинг ўзига битта комендатура очилмас ахир!

Бу йиллар давомида Мамат онасини унутгани йўқ. Улғайиб, билдики, онаси соғ бўлганида албатта келарди. Демак, у... У ҳар замонда жавон устида турган бўғчани олиб очади, онасидан қолган нарсаларни кўздан кечиради, фуфайкани ҳидлайди. Онаси бу фуфайкани кийиб, уни олиб ётар эди. Қадрдон ҳид унинг дийдасини бўшатиб юборди... Бўғчада унинг асл «метрика»си ҳам бор... Нега ундан қандайдир сирни яширишади? Бир куни кечқурун дастурхон устида Матниёз оға оҳиста гап бошлади.

— Мана, қанча йиллар ўтди, — деди у. — Сизлар улғайдинглар, биз қарияпмиз. Энди сизлар билан катта одамлардай гаплашсак бўлади. Мухаммад ўғлим, сен шу пайтгача менинг фамилиямда юрдинг, ўғлимиз бўлиб келдинг. Бундан кейин ҳам ўғлимизсан, аммо барибир ҳақиқатни айтмасам бўлмас...

Мамат ўзининг исмини, фамилиясини, онасининг, отасининг исм-фамилияларини

яхши биларди. Аммо, Матниёз оғанинг гапини бўлгиси келмади. Матниёз оға буни сезгандай:

— Сенинг ўзинг ҳам кўп нарсани эсласанг керак, Мухаммад, — деди. — Уша, даҳшатли йилларда, Тўптол қишлоғида онанг вафот этган. Биз буни сендан сир тутдик. Энди сир тутишнинг ҳожати қолмади. Чунки, мана, катта йигит бўлдинг... Онанг раҳматли почтачилик қиларди. Бир куни райондан келаётиб, дам олиш учун ўтиргану қайтиб турмаган. Уша, Тўптол қишлоғининг қабристонига қўйганми.

Мамат индамади. Онасини кутиб, йиғламасликка ўзини шу қадар тайёрлаган эдики, гоҳ-гоҳ ёлғиз қолганида ўзини тутолмаган пайтларини ҳисобга олмаганда, йиғламас эди. Мана, ҳозир, онасининг ўлгани тўғрисида биринчи бор эшитиб турганида ҳам йиғламади. Аммо, бўғзига аччиқ бир нарса тикилган, яъни кўз ёшлари ичига оқмоқда эди.

— Уғлим, — деди Матниёз оға. — Мана, метирканг. Бу эса, онангнинг метиркаси. Манавилар онангнинг нарсалари, манави отангнинг костюми. Мен онангнинг қабри устида сени отангдан бошқа одамга бермасликка қасам ичганман. Бу қасамимда турдим. Энди сен катта бўлдинг, мана, ўн саккизга қараб кетяпсан. Энди ўз отанг, ўз фамилиянгга паспорт олишга ҳақлисан... Мен барча темир йўл идораларига хат ёздим, аммо отангнинг дараги чиқмади. «Бедарак йўқолган», деган жавоб олганман, холос. Мана, ўша жавоблар...

— Сен бизнинг фарзандимизсан, — деди Гавҳар янга. — Биз сен билан Ойжамол учун яшадик. Биз ўтиб кетгандан кейин чироғимизни ёқиб ўтирасизлар.

— Мухаммад, сен нега фамилиямни ўзгартирдинглар, деб сўрашинг мумкин, — деди Матниёз оға. — Узимизга қолса, бундай қилмаган, сенинг ота-онанг бошқа эканин яширмаган бўлардик. Аммо, у пайтларда қримтатарларнинг аҳволи оғир эди. Улар ҳар ойда бир ёки икки марта комендант ҳузурига бориб имзо чекардилар. Бирон ёққа боришга ҳуқуқлари йўқ эди, мактабни битиргандан кейин бошқа ўқишга ҳам киролмасдилар. Умуман, қримтатарларнинг ҳар бир қадами ўлчовли эди. Шунинг учун бу ишни қилдик, ўғлим. Отанг сизларни қидириб Тўптолга келганида, унга бу ернинг адресини беришар, у сени топган бўларди. Афсуски, отангдан дарақ йўқ...

— Онамнинг қабрини зиёрат қилсам, — деди Мамат.

— Онангнинг қабрини ҳаммамиз зиёрат қиламиз, — деди Матниёз оға.

Бир неча кундан кейин бутун оила Хоразмдан Фарғонага қараб йўл олди.

Матниёз оға Тўптолни зўрға таниди. Йўллар кенгайтирилиб, асфалт қилинган, қишлоқ обод эди. Қабристон атрофида ҳам девор олинди, дарвоза қурилибди.

Матниёз оға Хадичанинг қабрини тўғри топиб борди. Қабр бошида катта дарахт ўсиб турарди. Матниёз оға олдин ҳайрон бўлди, кейин Хадичани дафн қилганларидан кейин бир таёқ суқиб қўйганини хотирлади. Уша таёқ илдиз отиб, вояга етибди-да. Демак, бу дарахт Хадичанинг қони билан ўсган...

Қабр атрофига чўкишди. Матниёз оға қуръон туширди.

— Мамат, биз ташқарида кутиб турамиз, — деди Матниёз оға, анчадан кейин. — Сен биров онангнинг ёнида бўл.

Мамат, мана, шунча йилдан бери биринчи марта онаси билан дийдорлашди. Лекин, қанақа дийдор! Таърифию тавсифини қилиб бўлмайдиган инсон ер остида ётибди. Мамат қабр бошига қайта чўкди-да, шунча йилдан бери биринчи бор ҳўнграб йиғлай бошлади.

— Енига борсак бўлармиди... — деди Гавҳар эрига, Маматнинг фиғонига чидаёлмай.

— Йўқ, — деди Матниёз оға. — Ўн беш йил давомида ўзини тутди, бола бечора. Қўйинглар, юрагини бўшатиб олсин.

Мамат дунёсини унутиб йиғлаб турганида елкасини нимадир силагандай бўлди. Бу — онасининг боши устида ўсган дарахт шохи эди. Шабада эсиб, дарахт шохини ҳаракатга келтирган, энди унинг япроқлари Маматнинг елкасини силаб, тасалли бераётган эди. Мамат йиғидан тўхтаб, дарахтга тикилиб қолди. Кейин ўрнидан турди-да, уни қучоқлаб: «Она, овозимни эшитяпсизми?» деди. Дарахт барглари унга жавоб бергандай овоз чиқарди. Мамат беҳол йиқилди.

— Энди юринглар, — деди Матниёз оға.

Улар қабр бошига келиб, Маматни ўрнидан турғизишди. Кўзлари қизариб кетган, усти-боши кўз ёшидан шалаббо Мамат дарахтни қучоғидан қўйиб юбормас эди.

— Бундай қилаверсанг, онангнинг арвоҳи ранжийди, — деди Матниёз оға. — Онанг сенинг йиғлашингни истамайди. Узингни қўлга ол, ўғлим. Қани, юринглар энди, кетамиз. Эртага яна келамиз.

Улар Маматқул аканинг ҳовлисига келишди. Соч-соқоли оппоқ, бир қўли йўқ одам уларни зўрға таниди.

— Э, келинлар, келинлар, — деди кейин, қучоғини очиб. — Қадамларингга ҳасанот! Бу — Хадичанинг ўғлими? — деди Маматга қараб.

— Ҳа, — деди Матниёз оға.

Қария бир қўли билан уни ҳам қучоқлади.

— Бу киши-ку, Гавҳар хоним, бу қиз ким бўлди?

— Қизимиз Ойжамол-ку.

— Буни қаранглар-а, буни қаранглар-а! — деб хитоб қилди Маматқул ака. — Кап-катта бўлиб қолишибди-да, а!

Маматқул аканинг раисликни топширганига уч йил бўпти, ҳеч ким Тўптолга Хадича Алиевани ёки унинг ўғлини сўраб келмапти.

— Қримтатарлар бир неча марта суриштиришди. Мен болани Хоразмга олиб кетганимизни айтдим. Агар биров сўраб келса, айтинглар, менга учрашсин, адресини бераман, дедим. Лекин ҳеч ким келмади. Анурезов деган ҳарбий одам бир неча марта сўради. Бунгаям ўн-ўн икки йил бўлиб қолди-ёв...

— У ҳозир ҳам шу ердами? — деб сўради Матниёз оға.

— Йўқ. Анчадан бери кўринмайди. Қаёққа кетганини ҳам ҳеч ким билмайди.

— Қримтатарлар қандай кун кечиришяпти?

— Яхши! Улар асосан район марказида, станцияда яшашади. Турмушлари яхши бўлиб кетган. Йигирманчи съезддан кейин кўп яхши нарсалар кутишган эди, аммо кутганлари амалга ошмади.

— Бир куни келиб амалга ошиб қолар, — деди Матниёз оға. — Бир умр бундай бўлиши мумкин эмас-ку!

— Албатта, иншооллоҳ, — деди Маматқул ака ва юзига фотиҳа тортди.

Эртасига Маматқул аканикида худойи қилинди. Бозордан новвос олиб келиб сўйишди. Бутун қишлоқ аҳли, райондаги кримтатарлар айтилди. Ҳамма бундан ўн беш йил муқаддам вафот этган Хадича Алиевани хотирлади, ҳақиқа дуо ўқиди. Худойи тугаб, одамлар тарқагач, Мамат яна қабристонга олланди.

— Мен ҳам бораман, — деди Ойжамол.

— Йўқ, мен ёлғиз ўзим боришим керак, — деди Мамат.

— Ёлғиз ўзингни юбормайман. — деди Ойжамол ўжарлик билан. — Бирга бо-рамиз.

Улар қабр бошига келганларида яна дарахт барглари шовуллай бошлади.

— Бу — онамнинг қувончи, — деди Мамат. — Бирга келганимиздан онам қувоняпти! У бизга салом беряпти. Кел, биз ҳам салом берайлик!

— Бўпти, — деди Ойжамол.

— Сен ҳам она, де.

— Нега?

— Нега деганинг нимаси! Ахир у иккаламизнинг ҳам онамиз-ку!

— Яхши, — деди секин Ойжамол Маматга ғалати қараб.

Иккаласи қўлларини кўксиларига қўйиб, бараварига:

— Ассалому алайкум, она! — дейишди.

Япроқлар яна шовулладилар.

Эртасига эрталаб меҳмонлар йўлга тушишди. Қабристон ёнидан ўтишаётганида Мамат Ойжамолга қараб:

— Юр, яна кириб чиқайлик, — деди. — Хайрлашайлик.

Улар қабристонга киришди. Қабр бошидаги дарахт япроқлари яна уларни олқишлади.

— Она, биз кетяпмиз, — деди Мамат тиз чўкиб. — Мен ҳали яна келаман. Кўп келаман, хотиржам ётинг. — Анча жимиб қолди. Кейин Ойжамолнинг қўлини тутди. — Она, биз Ойжамол иккаламиз турмуш қурмоқчимиз, розимисиз?

Яна дарахт шохлари тебраниб, япроқлар шовуллашди...

Мамат паспорт олди. Унда Муҳаммад Матниёзович Шониёзов деб ёзилган эди.

— Ўғлим, нега паспортни асл метриканг асосида ўзингнинг асл номингга олмадинг? — деб сўради Матниёз оға.

— Билмадим, шундай бўлиб қолди ишқилиб, — деди Мамат.

Аслида Мамат атайлаб шундай қилган эди. Асл фамилияси бўйича паспорт олса, бу гўзал оилага нисбатан ноқўрлик қиладигандай туюлди. Бундан ташқари, ўн беш йил Шониёзов фамилиясида яшаб, энди бошқа фамилияга ўтиши ҳам ғалати кўринди. Фамилиясини ўзгартирса, бу оилага бегона бўлиб қоладигандай бўлаверди. У ўзини бу оиладан ташқарида тасаввур қилолмайди ахир!

Мамат армияга бориб келганидан кейин Ойжамолга уйланди. Эстрада театрида қўшиқчи бўлиб ишлай бошлади. Гоҳида уни мусиқий драма театри спектаклларига ҳам таклиф қилиб туришади. «Лайли ва Мажнун»даги Қайс роли уни бутун элга танитди. Унинг қўшиқлари пластинкаларга ёзилди, овози ҳар куни радиода жаранглаб турадиган бўлди, телевидение ҳам унинг асосий харидорларидан бири бўлиб қолди.

Муслим Алиев пенсияга чиққан бўлса ҳам, шахтадаги ишини давом эттиряпти. Уйда икки ойча ўтирди, холос. Чидай олмади. Икки хоналик, ҳайҳотдай айвони бор уйда ёлғиз қолишдан дахшатлироқ ҳол йўқ экан. Бутун ўтмиши, алами қуршовида қолди. Уйга киради, ташқарига чиқади, ҳовлида у ёқдан-бу ёққа юради... Ароқ ичмайди, папирос чекмайдики, сал дарди енгиллашса. Умри бўйи боласи, хотини, онасини қидириб

топиш умиди билан яшади, ammo... Охирида бутун умидини узди. Улар йўқ бу дунёда. Тирик бўлганларида дарагини топган бўларди... Бу азоблардан кўра ишга қайтгани маъқул. Ер остида ер устидаги ишларни ўйлашга вақт бўлмайди. У ерда одамлар бир жону бир тан. Бир-бирининг нафасини, ҳароратини туйиб ишлашади. У ерда комендантлар йўқ, у ерда биров бировнинг миллатини сўрамайди... Ишдан ҳориб-чарчаб қайтади, шу чарчоқ таъсирида ухлайди.

У қамалганида тортиб олинган ҳужжатлари, мукофотлари — ҳаммасини қайтариб олган. Бу мукофотларни йилда бир марта — Ғалаба куни тақади. Ҳар Ғалаба куни уни-кига фахрийлар тўпланишади. Улар бир-икки қадахдан ичиб олгач, бутун уйи бошларига кўтаришади. Муслим оғанинг ҳам озгинага бўлса-да, дардларини аритишади.

У бу байрамни ҳам интиқлик билан кутди. Ўзи ичмаса ҳам, қўлбола мусаллас қилади, байрамда фахрийлар келиб ичиб кетишади. Мана, бугун яна уйи гавжум.

Қадахларга мусаллас қуйилгач, одат бўйича табриклар, олқишлар янгради. Ҳалок бўлганларнинг хотираси учун ичдилар, қолганлар учун ичдилар. Давра қизигандан қизиди. Жаъфар оға гармонини, Муслим оға мандолинасини қўлга олишди. Қуй, қўшиқ янгради. Муслим оға куйлаганида ҳаммаси бошларини эгиб, жим тинглашди. Қўшиқ тугагач, уни олқишлашиб, унинг соғлиғи учун олдилар.

— Хоразмликларга ўхшаб, жуда оғир қўшиқ айтаркансиз, — деди қўшниси Сотиболди ака. У Муслимнинг қўшниси бўлгани учун ҳар доим меҳмон келганида чиқарди. — Қайси куни бир хоразмлик ҳофиз қўшиқ айтувди. Овози роса сизникига ўхшар экан. «Онам дерман» деган қўшиқни шунақаям эзиб айтдики, қўяверасиз! Худди одамнинг ичига кириб чиққандай, одамнинг дардини билгандай айтаркан.

— Анави, «Салом сизга Хоразмдан» деган қўшиқни айтган йигитми?

— Ҳа, ўша. Олдин «Салом сизга Хоразмдан»ни бошлади, кейин «Онам дерман»ни. Сиз ҳам кўрдингизми?

— Ҳа, — деди Амет оға. — Ўзи, хоразмликларнинг тилиям бизнинг тилга яқин экан. Ўша ҳофиз йигит эса, бизнинг Муслимга жуда ўхшаб кетади. Нимасилигини аниқ айтолмайман-ку, ўзиям, овозиям нимаси биландир Муслимни эсга солади.

— Муслим, Хоразмда қариндошларингиз йўқми?

Муслим оғанинг ранги ўзгарди. Қўлидаги қадахни дастурхонга қўйди.

— Сизга нима бўлди, Муслим? — деди Сотиболди ака. — Одам одамга ўхшайди-да. Сизга нима...

— Ўша ҳофизнинг исми-фамилияси нима экан? — деб сўради Муслим қўшнисининг гапини бўлиб.

— Билмадим. — деди кимдир.

— Мен биламан, — деди Сотиболди ака. — Шониёзов, Машҳур ҳофиз-ку. Пластинкалари бор, радиода, телевизорда кўп чиқади.

— Ёши нечаларда экан?

— Тахминан йигирма беш-йигирма олтиларда бўлса керак.

— Оғайнилар, менинг онам, ўғлим, хотиним бор эди, — деди Муслим овози бўғилиб. — Биронтаси топилгани йўқ. Эҳтимол, худонинг бир марҳамати бордир?

Шовқин солиб ўтирган қариялар бирдан жимиб қолишди.

— Ўғлим ўша ҳофизни жуда яхши кўради, — деди Сотиболди ака. — Бориб отини сўраб келай-чи.

— Яхшиси, ўғлингизни чақириб келинг, ўзи сўрасин, — деди Амет оға.

Сотиболди ака зум ўтмай ўғлини бошлаб келди.

— Шониёзов деган ҳофизни исми нима? — сўради Муслим.

— Муҳаммад Шониёзов, — деди йигит.

— У тўғрида ҳеч нарса билмайсизми мабодо?

— Хоразмда, Ҳазорасп районида яшайди, деб эшитганман.

— Ўша йигит Муслим амакингга ўхшайдими, йўқми, — деди Сотиболди ака ўғлига. — Сен шуни айт. Ёшларнинг кўзи ўткир бўлади.

Йигит Муслимга қараб турди-турди-да:

— Ўхшайди шекилли, — деди. — Нимаси ўхшашини билмайман-ку, лекин нимасидир ўхшайди ишқилиб.

Муслим оға бутунлай бўшашиб кетди.

— Қариндошингизми? — деди йигит. — Менинг бир танишимда унинг пластинкаси бор. Олиб келайми?

— Олиб кел! — деди Сотиболди ака. — Пластинканиям олиб кел, танишингням патефони билан олиб кел!

Йигит чиқиб кетди.

— Ўзингизни қўлга олинг, Муслим, — деди Жаъфар оға. — Одам одамга ўхшайди...

— Ҳа, сиз уни ўғлим деб борсангизу бошқа бўлиб чиқса...

Аmmo Муслим гап уқадиган ҳолда эмас, титрар, кўзларидан ёш куюлар эди.

— Эҳ, одам бу дунёга фақат азоб учун келаркан-да! — деди у.

— Сиз ўзи эллик саккизинчи йилгача қаерларда юрдингиз? — деб сўради Амет оға.

— Эрким қўлимда эмас эди-да, — деб ҳикоясини бошлади Муслим. — Машинист эдим. Умрим ғилдираклар устида ўтди. Кеча-кундуз йўлдаман. Гоҳ урушга аскар ташийман, гоҳ жангдан ярадорларни олиб қайтаман. Гоҳида ҳарбий юк... Бир паровоздан тушиб, бошқасига ўтираман. Бир ерда турмайман. Тайин адресим йўқ. Уйга хат ёзаман, лекин жавобини ололмайман. Кўпинча буйруқ йўлга тушишдан бир соат олдин берилди. Борадиган жойни ҳам ўшанда биламан. Шундай қилиб, мамлакатда мен бормаган жой қолмади. Қрим озод бўлганидан кейин менга махсус топшириқ берилди. Борадиган жойим — Қримнинг Қурмон-Камолчи станцияси. Умримда бир марта қувонган бўлсам, ўшанда қувонганман. Чунки, Қурмоннинг ёнидаги Қоржов деган жойда оилам яшайди. Ораси беш-олти чақирим, холос. Уғлимни, онамни, хотинимни кўриш имкони туғилди. Менга: «Уласанми-қоласанми, 17 майда ўша ерда бўлишинг керак!» деган топшириқ берилди. Вагонларнинг барчаси бўш эди. Мен поездни қувганидан қувдим-да, бир ярим минг чақирим масофани бир кеча-кундузда босиб ўтиб, 17 май кечаси соат ўн иккида Қурмонга етиб келдим. Дарҳол станция комендантига учраб, ҳужжатларни бердим. «Махсус юкни олиб кетиш учун махсус поезд келди», дедим.

Комендант мени мақтади, юз грамм узатди. «Сизни кутаётган эдик, вақтида етиб келдингиз, бу вазифани бажаришингиз билан кўксингизга яна бир орден тақилади, — деди. — Энди соат тўртларгача дам олиб олинг». Тўрт соат вақтим бор экан, деб қувондим. «Уртоқ комендант, бу ердан беш-олти чақирим нарида Қоржов деган қишлоқда оилам яшайди, — дедим. — Рухсат берсангиз, бориб кўриб келсам. Уруш бошланганидан бери кўрганим йўқ. Соат тўртгача бемалол бориб келаман».

Комендант менга тикилиб турди-да: «Ҳарбий билетингизни кўрсатинг», деди. Билетимни кўрсатдим. У билетнинг у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди-ю, «ҳозир келаман», деб чиқиб кетди. Бироздан кейин учта аскар билан қайтиб келди. Аскарлар мени олиб кетишди. Темир йўл четидаги бир омборга олиб кириб, саволга тутишди. Саволлари миллатимга, оила аъзоларимга тегишли эди. Кейин «шу ерда ўтириб туринг», деб чиқиб кетишди. Бир пайт ухлаб қолибман. Тонгга яқин сесканиб уйғондим. Станцияда шовқин-сурон кўпган эди. Хотинлар, болалар йиғлашади, ҳарбийлар бақириб-чақиршади. Мен немис самолётлари ҳужум қилган шекилли, деб ўйладим. Бир пайт хотинимнинг овозини эшитгандай бўлдим. Қамалиб ётганим омборнинг деразаси йўқ, эшиги эса қулфлоглиқ эди. Кейин билсам, мен қримтатарларни Қримдан кўчириб кетиш учун шошилиб келган эканман... Шу кетишда нақ Қолимадан бориб чиқдим. «Миллатини яширгани ва масъул давлат топшириғини бажаришдан бош тортгани учун», деб айбланган эдим... Кўмир қонида ишладим... 1955 йилда бир гуруҳ кўмирчиларни Қузбассга кўчиришди. Уларнинг орасида мен ҳам бор эдим. Эркин юрардигу шаҳардан чиқишга ҳуқуқимиз йўқ эди. 1957 йилда озод бўлдим. Бир йилдан кейин Ўзбекистонга келдим. Одамларимиз билан кўришдим, ҳамма жойни айланиб чиқдим, сўраб-суриштирдим, аммо оиладан дарак тополмадим. Кейин кўмир қони деб эшитиб, бу ерга келдим...

— Э, худо, қримли мусулмонларга кўп оғир бўлди-да, — деди Сотиболди ака.

— Ҳа, — деди Жаъфар оға. — Бу гапларни биров ёзса, ҳеч ким ишонмайди. Уйдирма, дейди.

— Ҳақиқат кўпинча уйдирмадан кучлироқ бўлади, — деди Амет оға.

Бирпас жим қолишди. Ташқарида оёқ товушлари эшитилиб, Сотиболди аканинг ўғли ўртоғи билан кириб келди. Патефонга пластинка қўйишди. Гўзал Хоразм куйи янграй бошлади. Овози ниҳоятда ширин йигит «Салом сизга Хоразмдан»ни айтар эди.

Қўшиқ тугганида Муслим оғанинг юзига қараб бўлмасди. Унинг тили калимага келмас, титрар, қўли билан патефонга ишора қилар эди. Ота юраги ўғлининг овозини таниган эди.

— Йўқ, Муслим, бу овоз сизникига ўхшамайди, — деди Амет оға. — Ўзингизни қўлга олинг.

— Бу менинг овозим эмас, — деди Муслим оға. — Отамнинг овози. Болалигимдан қулоғимда қолган отамнинг овози!

Қариялар сезишдики, Муслим бекорга ўзини бу қадар йўқотиб қўйгани йўқ. Улар анча пайтгача Муслимни чалғитиш учун гаплашиб ўтиришди-ю, унинг Хоразмга сафар қилиш нияти қатъий эканига амин бўлиб, уй-уйларига тарқалишди.

Муслим Алиев йўлга чиқди. Миясида турди-туман фикрлар айқаш-уйқаш эди. Эҳтимол, Хадича ўзбекча турмушга чиққандир-да, Мамат ўғай отасининг фамилиясига ўтгандир? Эҳтимол... йўқ, бошқа нарса ўйламасин. Бошқа одамга турмушга чиққан бўлса ҳам, омон бўлсалар бўлгани. Уларни бир марта бўлсаям, кўрса бўлгани. Ушанда армони қолмайди. Кўрган барча қора кунлари, тортган барча машаққатлари унут бўлиб кетади. Эҳтимол, онаси ҳам соғдир? Агар соғ бўлса, саксон икки ёшда бўлади... Ишқилиб соғ бўлишин. Ҳаммаси...

Тошкентда самолётга чиқиб, Урганчга етиб борди. Ҳазораспга кетадиган битта енгил машинага ўтирди. Кун кеч бўлиб қолган эди. Шофёрлар ҳангоматалаб бўлишади. Муслим оға кетаётган машина эгаси уни гапга тутди:

— Қаерлардан сўраймиз, оға? Бу ерда кимникига келяпсиз?

— Қариндошларимникига.

Ҳазорасп — катта жой. Қариндошларингиз қаерда туради?

— Сиз Муҳаммад Шониёзов деган ҳофизни биласизми?

— Э, нима деяпсиз амаки! Муҳаммад Шониёзовни бутун республика биладикун! У — Хоразмнинг булбули-ку! Мен у билан танишман. Ажойиб ҳофиз! Ушаникига боряпсизми?

— Ҳа.

Шофёр йигит Муслим оғанинг сабрсизланаётганини сезгандай, машинанинг тезлигини оширди. Кўп ўтмай бир дарвоза олдида тўхташди.

Йигит дарвозани тақиллатди. Жавоб бўлмагач, бир қанотини итарган эди, эшик очилди. Олдинма-кетин ҳовлига киришди. Йигит овоз берган эди, ичкаридан бола кўтарган ёш жувон чиқди.

— Муҳаммад акамга меҳмон олиб келдим, янга, — деди йигит.

— Хуш келибсиз, қани, марҳамат, ичкари киринг, — деди жувон мулоимлик билан.

Муслим оға шофёр йигитга пул узатган эди, у олмади.

— Муҳаммад акамизнинг меҳмонидан пул олсак уят бўлади, — деди ва қўлини кўксига қўйганча чиқиб кетди.

Муслим оға пиллапояларни бирма-бир босиб, айвонга чиқди.

— Муҳаммад ўзи уйдами? — деб сўради жувондан.

— Йўқ, — деди жувон. — Тўйдалар. Маҳалламизда тўй бор эди. Отам билан онам ҳам ўша ёқда.

Муслим оға тўхтаб қолди.

— Ичкари кираверинг, ҳали замон келиб қолишади, — деди жувон.

Муслим оға унга эргашиб, кенг ва саранжом хонага кирди-да, у кўрсатган жой — диванга ўтирди. Жувон қўлидаги боласини бешикка боғлади.

— Қизим, бирпас ўтиринг, сўрайдиган гапим бор.

Жувон эшик ёнидаги курсига чўкиб, Муслим оғага қаради.

— Муҳаммаднинг ота-онасининг исми нима?

— Онамизнинг оти Гавҳар, отамизники Матниёз.

— Улар Муҳаммаднинг ота-онасим, сизникими?

— Меники.

— Муҳаммаднинг ота-онаси борми?

— Йўқ. Онаси бор эди, анча бўлди, ўлган.

— Онасининг оти нима эди?

— Оти Хадича эди.

Муслим оғанинг юраги гупиллаб уриб кетди, ранги оқарди. Вужудига титроқ кирди. Унинг ҳолатини кузатиб ўтирган жувон сўради:

— Амаки, сиз ким бўласиз? Қаердан келдингиз?

— Менинг отим Муслим, — деди овози зўрға чиқиб, Муслим оға.

— Во-ой, сиз Муҳаммад акамнинг отаси бўласизми?

Муслим оға бош ирғади.

— Сиз ўтириб туринг, мен чопиб бориб Муҳаммад акамни чақириб келаман, — деди жувон. — Узоқ эмас, ҳозир айтиб келаман. — У шундай деб чаққон чиқиб кетди.

Муслим оға ўтираверди. Орадан қанча вақт ўтганини ҳам билмайди. Демак, фарзанди тирик экан... Демак, унга ҳам кун бор экан... Демак, бу дунёда бўлиб ўтган воқеаларнинг барчаси унга, унинг халқига қарши қаратилмаган экан... Худога шукр!..

Бир пайт ҳовлида оёқ шарпаси эшитилиб, эшик шаҳд билан очилдида, хонага қоматдор, келишган йигит отилиб кириб, Муслим оғанинг рўпарасида тўхтади.

— Уғлим, — деди Муслим оға зўрға.

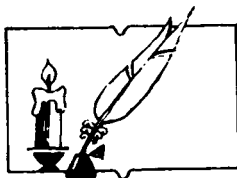
— Ота! — деди Мамат ва отасини бағрига босди.

Ҳовлида яна оёқ товушлари, ҳаяжонли овозлар эшитилди. Ойжамол, Матниёз оға, Гавҳарлар ичкари киришди. Шовқин-суронли боланинг йиғи овози бузди. Ҳамма бешик томонга ўгирилди. Унда Муслим исмли ўғлон ўзининг бу дунёда борлигини намойиш қилиб қичқирар эди.

Эрталаб Матниёз оғанинг уйда тўй бўлди. Маҳалла-кўй ота-боланинг топишувини тантана қилди.

Бир неча кундан кейин Муслим оға билан Мамат машинага ўтириб, Фарғонага йўл олишди. Яшилликка бурканган Тўптол қишлоғи уйғона бошлаган пайтда қабристонга етиб келишди. Қабристон дарвозасидан киришлари билан Хадичанинг қабри бошидаги дарахт шохлари тебранди, япроқлар майин товушда нағма чала бошладилар. Улар гуё юраклари ҳам нимта, ҳам бутун ота-боланинг истиқболига чапак чалар эдилар.

Ота-бола дарахт тагидаги қабр бошида тиз чўкишди. Бирдан кўкда момақалдироқ гулдиради, салқин шамол эсиб, ёмғир савалай бошлади. Ота-боланинг юзи, япроқлар, қабр устидаги майсалар нам эди...

Хусниддин
Шарипов

Мини иккинчи кеча

Достон

1

Ҳаёт токи ҳаёт экан,
Кимдир сайд-у, ким сайёд.
Ови келиб бароридан,
Бўрибека қайтар шод.
Қувламасди бирор кимса,
Йўлларида тўсиқ йўк.
Мазмунлидир ҳар бир лаҳза,
Бўлса агар қорнинг тўқ!
Қорин эса осон тўйди:
Айни пешин чоғида
Кўриб қолди семиз қўйни
Қишлоқнинг чет боғида.
Қўй бир зарбдан қулаб тушди,
На кўппак бор, на чўпон.
Тотли эди илиқ гўшти,
Хушбўй эди иссиқ қон.
Бўрибека тўйиб қонга,
Лабин ялаб турган чоғ
Қарасаки, у томонга
Келмоқда бир кўзичоқ.
Билмас эди не бўлганин,
Тушунмасди хатарни.
— Ойим қани? — деди майин,
Кутганча хушхабарни.
Бўрибека фикри пишиқ,
Кўзи анча тўқ эди.
Кўзичоқни шошиб-пишиб
Егуси ҳам йўқ эди.
— Юр, онангни кўрсатай,— деб,

Кифтга олди уни шод.
Келаётир, мана, қайтиб
Қилганича эҳтиёт.
Тошбағирмас, билар у ҳам
Оналикнинг ҳиссини:
Болалари ғорда бу дам
Кутар эди ризқини!

2

Мана, четлаб боғу роғни,
Уйга етди, ниҳоят.
Бўрилар ҳам гўдак чоғи
Ширин бўлар бағоят.
Қулоқлари юмшоққина,
Баркутдайин жунлари.
Кўзларда йўқ ҳирсу гина,
Уйнаб ўтар кунлари.
Омадлироқ жўрасига
Куйиб, бўлмас бағри доғ.
Худди шулар ўртасига
Келиб тушди кўзичоқ.
Боқсаки, зўр янги давра,
Ишлари завқ-сафодир.
Шунинг учун унда зарра
Туғилмади хавотир.
Қочмади сой салқинига,
Ўтирмади эшилиб.
Ўйинларнинг тўлқинига
Кетаверди қўшилиб.
Ирғишсау ирғишлади,

Югуришса — югурди.
 Ҳатто эски таниш каби
 Сирлашувга улгурди.
 Тўла англаб етмаса-да,
 Уларнинг гапларини,
 Билиб олди тез орада
 Ному лақабларини.
 Бири — Найнов, бири — Тажанг,
 Зол аталар каттаси,
 Яна бирин номи Кулранг,
 Маймоқ эди биттаси.
 Бу лақабда йўқдир хато,
 Вазмин эди айиқдай.
 Улғаярди тоғлар аро
 Ҳеч нарсадан ҳайиқмай.
 Жондорлардан фақат ҳали
 Бўри зотин билади.
 Қўзи унга шу сабабли
 Туюлди кўп ғалати.
 Қандок тутиб ўзини у,
 Не демоғин билмайди.
 Пайтин топиб, кўзини у
 Секин четга имлайди.
 Ҳайрон боқар Бўрибека
 Маймоғининг изидан:
 — Чиқардими ака-ука
 Очлигини эсидан?
 Майли, бир оз ўйнаб-кулса,
 Нетай, кўйиб бераман.
 Қўзичоқни, насиб қилса,
 Кечроқ сўйиб бераман.

3

Бошлаб кетди бўри бола,
 Қўзи унга эргашди.
 Беқиёсдир тоғу дала,
 Бетакрордир ер гашти.
 Йўлда майса ювар юзин,
 Жилға чопар чулдираб.
 Тирқишларга урар ўзин
 Ҳашоратлар пилдираб:
 Қушлар кўриб ризкин баҳам,
 Кўйлаб яшар уззу кун.
 Осмонда ҳам, заминда ҳам
 На шовқин бор, на тутун.
 Нафас олар недир, ана,
 Таровати бошқача:
 Бош-кўли йўк, фақат тана,
 Тошбақа-ку, тошбақа!
 Омадни кўр, насибга бок,
 Бу — яхшилиқ белгиси.
 Сахий эди бизнинг Маймоқ,
 Келар меҳмон қилгиси.
 Ялаб кўрар, кўрар туртиб,
 Қимирлашга қистар у.
 Тошбақани зирҳдан тортиб
 Чиқармоқни истар у.
 Қўзи эса боқар ҳайрон:
 — Қийнамоққа не ҳожат?
 — Айт-чи, ахир, қайси ҳайвон
 Меҳмон кутар беовқат?!
 — Бизнинг улуғ ичмайди қон,
 Бўлма бекор овора.
 Қўйвор уни, соғу омон
 Юраверсин бечора.

Агар қорнинг очган бўлса,
 Сени ўзим тўйдирай.
 Ана беда, мана майса,
 Бор, ея қол, ўргилай!

4

Қўзичоқнинг гапларини
 Бўри олди қулоққа.
 Ялаганча лабларини,
 Кирди барра ўтлоққа.
 Тегар-тегмас тишга гиёҳ,
 Ташлади у тупуриб.
 Какра кўкат оғзин гўё
 Кетган эди ўпириб.
 Бўрибека бу ҳолатни
 Кузатарди четрокдан.
 Узин тутиб туролмади
 Панд-насиҳат этмоқдан:
 — Қўзи бизга худо берган
 Армуғондир,— деди у.
 Қорнини ёр тезроқ, эркам,
 Нафсни қондир,— деди у,—
 Доғ тушади обрўйингга,
 Агар шундай қилмасанг.
 Кел, бу ишни ўзим сенга
 Ўргатайин, билмасанг!
 Маймоқ, тутмай қулоғини
 Онанинг гапларига,
 Етаклади ўртоғини
 Фалокатдан нарига.
 Бўрибека хўрпайди бир,
 Чунки ичи ачирди.
 Бўлса-да она, ахир,
 Бу сафарча кечирди.

5

Ҳа, каттага келмас тўғри
 Болаликнинг мантиги.
 Гўдак учун дунё бағри
 Эрур сирлар сандиғи.
 Қопқоғи ҳам гўдак учун
 Гижирламай очилар.

Сўнг бош узра, мисли учқун,
Жавоҳирлар сочилар.
Кўзга эса ёғилади
Уфқларнинг яллиғи —
Тонгининг олтин шокиласи,
Оқшомлар зарҳаллиги.
Хоҳлаганча чопиш мумкин,
Хоҳлаганча — югурмоқ.
Сен чашмани десанг мулким,
Унга қолар бу ирмоқ.
Бол эмганда бири ширин
Гулларнинг куртагидан,
Беданалар учар бирин
Оёғининг тагидан.
Завқи тошган қўзибола
Қўшиқ қилиб «мее»лади.
Бўрининг ҳам дўсти ила
Куйлагиси келади.
Асли тунда ойга қараб
Улир эди катталар.
Вақт танламас у, шу сабаб
Ҳаваскор деб аталар.
Чўкка тушиб, икки қафтин
Бир харсангга тирайди.
Ўз сохтига бўлиб мафтун,
У нозланиб қарайди.
Ҳаволайди ўнгу сўлга
Кейин қўшиқ садоси.
Нозик эди, худди жилға,
Бўрибола овози.
Лекин, чиқиб куй авжига,
Чайқалганда қир-адир,
Қўзичоқнинг ич-ичига
Титроқ кирди негадир.
Қайдан тушди дилга ғулу,
Недир бунинг сабаби?
Туртиб, дўстин тўхтатди у,

Чидамасдан асаби:
— Оташнафас бўлар ҳофиз,
Совуқ сенинг томоғинг.
Керак экан энди шаксиз
Махсус билим олмағинг.
Танишим бор қатор-қатор
Пастда, қишлоқ томонда.
Кулар бўлса бири наҳор,
Бири куйлар хуфтонда.
Кўтармасдан бекор бурун,
Бўлмай бунча хирқирик,
Ўшалардан санъат сирин
Ўрганиб ол яхшироқ...

6

Бўрибола тинглаб уни,
Хурсанд бўлиб кетади.
Қўзи эса ўз фикрини
Жўшиб давом этади:
— Энди сени таништирмақ
Керак бўлар уларга.
Тахаллусинг... оббо, «Маймоқ»
Эрмак бўлар уларга.
Табиатда ҳамма нарса
Янгилиниб туради.
Қачонгача бўривачча
«Айиқ» бўлиб юради?!
Фойда йўқдир зотингни ҳам
Яширишдан заррача.
Келаверар қувонч ва ғам
Қилмишига яраша.
Кеча эдик содда, бўшанг,
Ҳамон ўша-ўшамиз.
Кел, янгрисин номим, десанг,
«Бек» ёки «хон» қўшамиз.
Кўп ўйлади икки бола,

ОППОҚ ТОНГЛАР ИЛҲОМИ ЕКИ «ЎРМОНЧИДАН ЧИҚҚАН ШОИР»

Бир гуруҳ «модкорлар билан бултур ёзда Фарғона водийси вилоятларини айландик. Гуруҳимизда Ҳусниддин Шарипов ҳам бор эди. Қанчадан-қанча учрашувлар, суҳбатлар, давралар, шеърят оқшомлари ҳамон кўз ўнгимда. Уларни худди кечагидай кўриб, ҳис этиб турибман. Бир ҳафталик мулоқотлар пайтида Ҳусниддинни шоир ва инсон сифатида яна бир бор кашф этгандай бўлдим. У ҳар гал шеър ўқиш учун минбарга кўтариларкан, дарҳол мухлислар давраси билан ўзига хос бир тарзда «тил топшиб» кетарди. Мен бунинг сирини ўзимча излардим. Бу сир унинг шеърлари мағзи-мағзидаги осуда бир самимиятда эди. У қулоч кериб, баланд овоз билан шеър айтмайди. Балки оқиста-оқиста, қадам-бақадам одамлар қалбига кириб боради, даврани қамраб олади, уларга кундалик ҳаётнинг ажиб жумбоқларидан ҳикоя қилиб бера бошлайди. Чунки шоирнинг одамларга айтадиган ўз гапи, ўртоқлашадиган ҳис-туйғулари бор. Бу фикру ҳис-туйғулар майин бир юмор, халқона бир ҳазил-мутойиба билан нурланганки, беихтиёр сизни ҳам мафтун этади.

Ҳусниддин Шарипов билан биз бир даврда, яъни, 40-йиллар сўнги ва 50-йиллар бошларида ўқиганмиз, деярли бир авлод вақилимиз. Гарчи ўқув даргоҳларимиз бошқа-бошқа бўлса-да, (у қишлоқ хўжалиги институтида ўқир эди) бир хил муҳит, бир хил шароитларда ижодий иш билан шугулланганмиз. Бир-биримизнинг илк шеърларимизни кузатиб борганимиз аниқ. Биз Ҳусниддинни ўзимизча ҳазиллашиб «ўрмончидан чиққан шоир» деб юрардик. Чунки у ўрмончилик куллитининг талабаси эди-да. Унинг шеърларида одамини ўзига тортадиган илиқ кайфият, оҳанрабо қувват бор эди. Жонли ҳаёт лавҳалари, гўзал табиат манзаралари, одамлар аро муносабатлардаги нозик қирралар, севги дақиқалари ўқувчини бефарқ қолдирмасди.

Юмшоқ шудгор узра юриб кетди секин
Сочини турмакляб, дуррасин танғиб...

У баҳорнинг илк қадамларини шундай тасвирлайди. Унинг наздида ҳаво кемаси — «кўк барқутини қавиб бораётган чўлпанган игна». «Чақмоқ қиличидан парёстикдай тўзғинган булутлар», «тонг олдида ухлаётган шамол» — ўқувчини реал ҳаракатлар

Кўп фикрлар тўқнашди.
Музокара қила-қила,
«Бўрижон»га тўхташди.
Кейин, яна чувалиб гап,
Кўзичоққа қадалди.
У ҳам охир, ўйлаб-ўйлаб,
«Кўзиой» деб аталди.

7

Сўнг, ёнига олиб дўстин,
Йўлга тушди Кўзиой.
Очаверди унга кўксин
Ўзи униб-ўсган жой.
Кўзгу бўлиб қир остида
Таниш ҳовуз ярақлар.
Бош тебратар қирғоғида
Оқ баданли тераклар.
Кафтидан ер олиб ўпич,
Соя тўшар эди боғ.
Ариқлардан сакраб ўтиш
Туюларди енгилроқ.
Сўнг димоққа чучитилган
Ёғнинг ҳиди урилар,
Дуд таратар ўзи билган
Лой сувоқли мўрилар.
Кўчасига етмай аммо,
Кўринмасдан кўраси,
Қаердандир бўлди пайдо
Бир гала ёр-жўраси.
Узун-қисқа, қораю оқ,
Барчаси ҳам жужукдир.
Бири жўжа, бири улоқ,
Бири эса кучукдир.
Мушук ҳам бор ўртасида,
Яна уч-тўрт кўзи бор,

Кўёни бор, ўрдаги ва
Лапанлаган ғози бор.
Юзларидан ақлу одоб
Турар эди сезилиб.
Киришдилар гапга шитоб,
Йўл бўйига тизилиб.
Сўзлар эди бири ёниб,
Бири эса пойма-пой.
Шунда дўстин «Бўрижон» деб
Таништирди Кўзиой.
Нимагадир титраб бирдан
Баъзиларнинг жунлари,
Тилларига тушди кишан,
Чиқмай қолди унлари.
Ўртадаги нохушликни
Кўтариш-чун ҳойнаҳой,
Уртоғининг товушини
Мақтай кетди Кўзиой.
Мақтов эса дилни тагин
Гумон билан тўлдирар.
Бўрижоннинг ашуласин
Эшитмоқчи бўлдилар.
У кафтига босиб кафтин,
Кўзин кўкка тикади.
Савлатига бўлиб мафтун,
Баъзилар оҳ чекади.
Ўрлай бошлар ўнгу сўлга
Кейин қўшиқ сўдоси;
Тўлқинланар, худди жилға,
Ҳофизчанинг овози.
Лекин, чиққач куй авжига,
Ях туғилиб овоздан,
Тингловчилар ич-ичига
Титроқ кирди бехосдан.
Бир ваҳший куч кучиб танин
Ва олайиб кўзлари,

оламга бошлайди. Бундай жонли лавҳалар эса Ҳусниддин шеъриятида исталганча топилади.

Булар, албатта, антиқа тасвирий воситалар. Лекин, Ҳусниддин шеъриятининг туб маъзида бесарамжон, ҳамisha изланувчан, фикрловчи, ёниқ қалбли, одам ва олам ташвишлари билан яшаётган лирик қаҳрамон туради. Ҳар бир шеърга зарра-зарра сингдирилган фазилатлар ва хислатлар пировард натижада бирга қўшилиб, уюшиб, ягона мукамал инсонни гавдалантиради.

Ҳусниддин Шарипов — бадиий сўзга таалабчан шоир. У воқеабандликдан фалсафий ҳулосаларга моҳирона ўта олади. Шеърятимизнинг аруз вазни назокати-ни ҳам чуқур ҳис этади. Уқувчи билан бамайлихотир, кўнгулни кенг очиб гаплаша олади. Шеърят мўъжизаси ҳам аслида шунда. У кўпгина йирик дostonлар, баллада-лар яратди. Шеърый романдек мураккаб жанрда ҳам қалам тебрatди. Чиройли сахна асарлари устида кунт билан иш олиб борди. Унинг қўшиқлари қулоғимиз остида ҳамisha жаранглаб туради. Кўпгина улғу шоирлар ижодидан кўркам намуналарни ўзбекчага ўғирди. Кўриб турибсизки, жуда салмоқли катта ижодий меҳнат қарши-мизда бўй кўрсатиб турибди. Мен ушбу мақолада бу асарларни номма-ном санаши лозим топмадим. Чунки улар шоирнинг икки жилдлик «Танланган асарлар» мажмуаси-да, йигирмадан ошиқ китобларида тўлиқ акс этган ва улар адабий жамоатчилик томо-нидан муносиб баҳоланган. Биз мураккаб даврда яшадик, шеърлар ёздик. Ҳамма нарсани ўз оти билан аташ ғоят қийин бўлган замонни кўрдик. Истанг-истаманг, бу давр ижодларимизга ўз муҳрини урмоғи табиий бир ҳол эди. Лекин, шунга қарамай, Ҳусниддин Шарипов ҳамisha ўз йўлидан бориб, юрагидаги эзгу туйғуларни халқига айта олди. Унинг қирқ йиллик ижодий меҳнат самарасини хаёлан кўздан кечирган киши бунга ишонч ҳосил қилади.

Ҳусниддин Шарипов бугун олтмиш ёшда. Мен бу табаррук санани ижодий баркамоллик, кўркам донолик ва тиниқиш фасли деб атагим келади. Камтар, заҳматкаш, истеъдодли дўстим Ҳусниддинга қараб: «Ҳорма, азизим, яна кўпдан-кўп оппоқ тонгларни ижод завқи билан кутиб ол, иншооллоҳ. Китобхонларингни жозибали, сеҳрли сўзинг ила узоқ-узоқ йиллар мафтун этавер», дегим келади.

Жуманиёз ЖАББОРОВ

Бўрижонга ташланганин
 Сезмай қолди ўзлари.
 Чўқимоқчи бўлса бири,
 Бири тишлаш пайида.
 Шундай ҳужум қилар ари
 Ини тўзган пайтида.
 Тез чекинди икки ўрток,
 Чунки етмас кучлари.
 Ҳеч сабабсиз жангга кирмоқ
 Эмас, ахир, бурчлари!
 Ошналарин қилмишига
 Қўзиой кўп иккисига
 Нечун ёғди иккисига
 Бу ғазаб ва жаҳолат?
 Қилмадилар аммо гина,
 Туёқ силтаб кетдилар.
 Боғ-роғларни ташлаб яна,
 Утлоқларга етдилар.

8

Тирик жоннинг хислати шу:
 Озар доим қафасда.
 Ҳаётининг маъносин у
 Қурар озод нафасда.
 Озод бўлса, бирданига
 Ун тўсиқни енгади.
 Егани ҳам баданига
 Шакар каби сингади.
 Қўзларига ҳатто харсанг
 Тўтиёдек кўрингай.
 Екмас эди беҳуда жанг,
 Ғийбатга ҳам эрингай.
 Суви софдир кўк булоқнинг,
 Шароб каби мазали.
 Яйраб ўсар азим тоғнинг
 Қўзиойдек гўзали.
 Ҳавода йўқ зарра ғубор,
 Туёқларга юқмас лой.
 Соат сайин, худди баҳор,
 Тўлишарди Қўзиой.
 Уртоғи ҳам ўсиб пича,
 Бўла борар бежирим.
 Ҳар кун тонгдан оқшомгача
 Уйнашарди бетиним.
 Урганишар ўлжа топиш,
 Уру жардан сакрашга.
 Жонларига тегса чопиш,

Тушардилар курашга.
 Бири кучин кўрсатганда,
 Бири шафқат ўргатар.
 Бири қувлик ўргатганда,
 Бири меҳр ўргатар.
 Хуллас, ҳаёт сахнасида
 Усар, ролин олиб ёд.
 Бордир яшаш санъатида
 Сиёсат ва иқтисод.
 Баъзан қушга тузоқ қўйиб,
 Баъзан тутиб каламуш,
 Бўрижоннинг қорни тўйиб,
 Утар эди вақти хуш.
 Баъзан эса суяк топиб,
 Ерга босиб ғажирди.
 Бўрибека унга боқиб,
 Ичи туздай ачирди.

9

Маймоғининг сўтаклиги
 Охир тегиб жонига,
 Фарзандларин етаклади
 Бир кун унинг ёнига.
 Очмоқчимас асло айбин,
 Ёлмоқни ҳам ўйламас.
 Тойилган бир қулни тағин
 Тепмоқни ҳам ўйламас.
 Кўрмоқ истар барчасин шод,
 Эшитмай дер арзини.
 Тилар: «Шоҳмот бўлса ҳаёт,
 Уғлим бўлсин фарзини!»
 Фарзандига тушди кўзи
 Бужур тоғнинг пойида.
 Уғли ҳайрон, қўрқоқ кўзи
 Қотиб қолди жойида.
 Она ҳали асабиймас,
 Чатоқ фикри йўқ эди.
 Гаплари ҳам ғазаб эмас,
 Шунчаки бир дўк эди.
 Негаки вақт — чин шифокор,
 Дардга топар деб даво,
 Кўпни кўрган онаизор
 Ишонарди мутлақо.
 Етагида ёшлар билан
 Тўсиб чиққач сўқмоқни,
 Айёр нигоҳ ташлар экан,
 Деди: — Кўринг ахмоқни!
 Айласангиз кўзини ёр,
 Сиз ҳам шундай бўласиз;
 Ҳа, бўласиз ё мардикор,
 Еки очдан ўласиз...

10

Сўзласа ҳам бундай маҳал
 Доноларнинг доноси,
 Тингловчига етмас тугал
 Насиҳатнинг маъноси.
 Болаларни она дарди
 Ром этмади ўзига.
 Фақат кўзи кўринарди
 Уларнинг оч кўзига.
 Қўнғиргина кўз устида
 Ғажжаклари сочилиб,
 Қўзиой ҳам, рост гап, жуда
 Кетган эди очилиб.
 Ох, ох, унинг тиши, лаби,

Оҳ, оҳ, унинг туриши,
 Бикинидан сезилади
 Юрагининг уриши!
 Узоқдан ҳам англаш мумкин —
 Томирида ўти бор.
 Сийнаси бор кўзга яқин,
 Сўлқиллаган бути бор.
 Гар бошланса катта гурунг,
 Сўзга чиққан пайтингиз
 Бошқа гапни қўя туринг,
 Думбачасин айтингиз.
 Ҳа, думбамас, думбул ҳали,
 Диркиллар, оҳ, диркиллар.
 Кўзларингни куйдиргали
 Майин юнги йирқиллар.
 Болалардан кетиб қарор,
 Суюлади сўлаги.
 Аҳ, намунча бўлмаса тор
 Азим тоғнинг йўлаги?!
 Йўкса, олдга, худди офат,
 Ташланарди шу лаҳза.
 Сабза узра зўр зиёфат
 Бошланарди шу лаҳза.
 Бир нафасда калла-поча
 Бўлар эди Кўзиой.
 Кун деганинг бўлиб кеча,
 Қораярди кўкда ой.
 Лекин бунга асло-асло
 Кўнармикин Бўрижон?
 Дўстига тиф теккан асно
 Берарди-ку ўзи жон!
 Болаларнинг ҳаяжонин
 Бўрибека туяди.
 Қай бирининг олиб ёнин,
 Қай бирига куяди?
 Қисмат ипи — раҳму маҳшар —
 Ҳозир унинг дастада.
 Ҳам она, ҳам бўри яшар
 Бир терининг остида.
 Лекин зўрдир табиатнинг
 Ато этган йўсини.
 Шунинг-чунми, демасдан ғинг,
 Четга олди ўзини.

11

Иш бобида бўлсанг зийрак,
 Қилмоқ учун идора
 Бировларга буйруқ керак,
 Бировларга ишора.
 Бугун эса ҳамма учун
 Шарт-шароит жам келди,
 Имтиҳонда ақлу кучин
 Кўрсатажак дам келди.
 Чиқармагай қўлдан ёшлар
 Тайёр ризку рўзини,
 Аста-аста силжий бошлар
 Мўлжал қилиб кўзини.
 Тушунмасди Бўрижон ҳеч
 Бу дунёнинг ишларин:
 Нега ғазаб қилар пеша,
 Нега қайрар тишларин?
 Қондошлардан сўрашга ҳам
 Илож топа билмади.
 Иродасин этди-ю жам,
 Уз ўрнидан жилмади.
 Тошга агар урилса тош,

Учқун чиқар, албатта.
 Бўри зоти бўлади гож,
 Чекинмайди одатда.

12

Ўтлар аро эски таниш
 Тошбақамиз кезарди.
 Ҳозир бирор фалокат иш
 Бошланишин сезарди.
 Биласиз, у жим яшарди,
 Ишонгани бир ғоя:
 «Ёмонлар кўп, яхшиларни
 Айлаш керак ҳимоя!»
 Қолаверса, унга кўзи
 Яхшилиқ ҳам қилганди,
 Нақд ўлимдан худди ўзи
 Омон сақлаб қолганди.
 Демак, қарзни қайтаражак
 Фурсат етди бегумон.
 Ожиз экан кўзи, демак,
 Ёлғиз экан Бўрижон!
 Не қилсин, хўш... Ахир, бу он
 Қараб туриш жиноят.
 Биладик, тандаги жон
 Нафас каби омонат.
 Ёв сафини ғижим қилиб,
 Ололмас у буровга.
 Чунки ўзи ҳужум қилиб
 Урганмаган бировга.
 Фойда бермас бу лаҳза дўк,
 Тишлай деса — тиши йўк,
 Тепай деса — туёғи йўк,
 Санчай деса — ниши йўк.
 Овоз етмас соқчиларга,
 Борлиқ гўё карахтир...
 Не бўлса-да, яхшиларга
 Хабар бериш керакдир.
 Хуллас, шундай қарор этди
 Бурканиб ўт-алафга.
 Кейин эса «учиб» кетди
 Яшил боғлар тарафга.

13

Тоғ пойида мана энди
 Ғалат ишлар бошланди.
 Ўспиринлар кўзи ёнди,
 Қўзичоққа ташланди.
 Гоҳ ўғрининг тўрттасига
 Бас келгандай бир посбон,
 Сўқмоқнинг қоқ ўртасига
 Туриб олди Бўрижон.
 Нафс ақли этар расво,
 Қўлтиқлатиб ўпкани;
 Лек, Бўрижон қўймас асло
 Айланиб ҳам ўтгани.
 Рақиблари ажабланиб:
 — Бу не қилиқ? — дейдилар.
 Жавоб олмай, ғазабланиб:
 — Чеккага чиқ! — дейдилар.
 — Барра гўштга сен ҳам шерик
 Бўлажаксан, — дейдилар.
 — Қилаверсанг беақллик,
 Ўлажаксан, — дейдилар.
 Ҳали ўлим нелигин ҳеч
 Билмас эди Бўрижон.

Билганда ҳам, бирор қарич
 Жилмас эди Бўрижон.
 Ер юзида бўлса меҳр,
 Бўлса агар диёнат,
 Синглисига оға, ахир,
 Қандай қилсин хиёнат?!
 Тиш қайраган Тажанг, Найнов,
 Зол ва Кулранг бугунча
 Қардош эмас, бўлганди ёв
 То инсофга келгунча.
 Ёқтирмасди барчаси ҳам
 Сўзи икки бўлмогин.
 Билиб олмоқ қийин бу дам
 Довюрагу кўрқоғин.
 Оёқларин таранг босиб,
 Бўйин чўзиб келарди.
 Бамисоли тани қизиб,
 Жини кўзиб келарди.
 «Қарс» урилди, тарс урилди,
 Юзга нафас урилди.
 Тик урилди, паст урилди,
 Дастларга даст урилди.
 Хириллашди: — Кўзини бер,
 Ҳақимиз бор теппа-тенг.
 — Кейин, майли, йўқолавер,
 Йўл берамиз сенга кенг.
 — Ташна қилма бизни қонга,
 Узимизнинг боласан.
 — Гапга кўнсанг, ошқозон ва
 Бир сонини оласан...
 Тўғри келар бундай фикр
 На бидъат, на илмга.
 Синглисини оға, ахир,
 Боғлаб бермас ўлимга!
 Бўрижон тоғ орасига
 Чекинади тошиқиб.
 Кўзи унинг орқасига
 Бекинади ошиқиб.

14

Юқорилаб боради йўк,
 Қиялана боради.
 Қора жардир ўнг ҳамда сўл,
 Кўзлар тина боради.
 Дор устида тисарилиб
 Борар худди Бўрижон.
 Охир, асаб бўшлик қилиб,
 Нидо этди Бўрижон:
 — Тирик жоннинг қадри бўлди
 Наҳотки шу даража?!
 Наҳот ақлу зако ўлди,
 Инсоф қолмай заррача?!
 Дўстлар, менинг кўзим ила
 Кўзюйга қаранглар —
 Самовийдир ушбу шуъла,
 Самовийдир бу ранглар!
 Боқишлари мисли оташ,
 Нафаси ҳам илиқдир.
 Касби эса кўнгилад овлар —
 Хушқалом, хуш қилиқдир.
 Гўзалликни этса барбод
 Нодонларнинг туёғи,
 Уз умри ҳам бўлмас обод,
 Кечирилмас гуноҳи!

15

Лекин уни эшитмасди
 Рақиблари хириллаб.
 Ҳаёт билан ажал баҳси
 Оловлар гуриллаб.
 Такиллайди ёниб тишлар,
 Нигоҳлар оч ёнади.
 Ана, лунжга тегди ништар,
 Мана, бурун қонади.
 Қизитади қонни яна
 Нафс кўзитган истаклар.
 Кўкаради зарбдан сийна,
 Қоқилади пўстаклар.
 Болалари бир-бирига
 Ташланаркан шавқ ила,
 Жанг маромин Бўрибека
 Кузатади завқ ила.
 У турмушнинг кўрс ва бепанд
 Бўлажагин ўйларди.
 Узинимас, шунча фарзанд
 Келажагин ўйларди.
 Ҳа, бемеҳр бўлса майли,
 Майли бўлса кушанда —
 Бўри бўлиб қотсин ақли,
 Яхши яшар ўшанда.
 Зўровон кўп бу дунёда,
 Улардан дам емасин.
 Элдан бир оз юрсин олдда,
 Кам ичиб, кам емасин!
 Ҳа, яшашдек аччиқ дарсни
 Она йўлда берарди,
 Шу боиски, ажратмасди,
 Балки далда берарди.

16

Майсазорлар қолди пастда,
 Пастда қолди арчазор.
 Жимирларди худди кашта
 Икки ёнда ғарчча қор.
 Ёшлар аммо олмас лаззат
 Чўққи узра ўйнашиб.
 Ўтишар тез, қаҳру ҳасад
 Қозонида қайнашиб.
 Бунда йўқдир ҳатто ғубор,
 Ҳатто сўқмоқ тугади.
 Бу ёғида йўқдир бирор
 Тирикликнинг бекати.
 Қад ростласанг, ваҳший шамол
 Шаппатилад урилар.
 Букилади худди ниҳол,
 Энтикади бўрилар.
 Ел сочади яхдек тигин
 Ҳужумчилар юзига.
 Олға босар, босар тағин,
 Қайтмас улар изига.
 Бўрижон ҳам, худди аскар,
 Қўймас сира дўқини.
 Тўхтар, яна тисарилар,
 Кўрсатар «тиш оқи»ни.
 Улар эди орсиз гала
 Нафасини узмасдан.
 Чекинарди ёлғиз бола
 Ел захрини сезмасдан.
 Сезмас ҳатто ботса тикан,
 Ҳис-сезгилар йўқолди.

Мана, охир орти билан
Нимагадир тақалди.
Юмшоқ эди, иссиқ эди,
Кўзийо-ку, Кўзийо!
Бу жаҳонда, кизиқ, энди
Чекинишга йўқми жой?!
Ҳа, тугади бунда гўё
Кўкнинг зинапояси.
Уйнар эди фақат зиё
Ва булутлар сояси.
Хисоб-китоб жўндир жуда,
Содда эрур барча сон:

Кафтдек дунё, очкўз тўда,
Кўзийо ва Бўрижон...
Кўп чўзилмас бу ҳол аммо,
Машойихлар ҳақдирлар:
Касб этади ўзга маъно
Тўқнашганда тақдирлар.

17

Яқинлашиб борар эди
Тўқнашувнинг лаҳзаси.
Эшитилиб турар эди
Юракларнинг ларзаси.
Ёв қуршайди бўлиб девор,
Ёвнинг битта дарди бор,
Фақат битта орзуси бор,
Биттагина шарти бор:
— Кўзини бер тезроқ, бола!
— Бермайман,— дер Бўрижон.
— Бер кўзини, аҳмоқ бола!
— Бермайман,— дер Бўрижон.
Силжишади улар оғла,
Уч-аламда коврилиб,
Утишади хунук йўлга,
Умидлари соврилиб:
— Кўзичокни биз емасак,
Ўзинг ейсан,— дейишар.
Буйруқми бу ёки мазах,
Уйлаб, мия майишар.
— Е,— дейдилар,— бари сенга,
Сен ҳузур қил, бетамиз.
Унамасанг, даҳанингга
Икки буклаб тикамига.
— Е,— дейдилар,— чайна тезроқ,
Мойини сурт мўйинга!
— Етай деди, ана, э воҳ,
Тирноқлари бўйинга.
Ёвузлардан ёлғиз дўстин
Асролмади Бўрижон.
Ўз жони деб, унинг кўксин
Чок этсинми? Ҳеч қачон!
Еру кўкка ҳасрат ила
Бир югуртиб кўзини,
Хайр-хўш ҳам қолди чала,
Жарга отди ўзини.

18

Душман қалблар этмади жиғ,
Сўқир эди, ҳойнаҳой.
Ел юлқиган япроқ янглиғ
Турар, қаранг, Кўзийо.
Тумшуқ чўзиб, нафси кўзиб,
Ёв келади ириллаб.
Чекинади етим кўзи

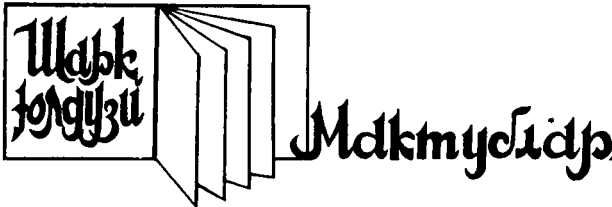
Туёққача зириллаб.
Таҳдид қилар тўда:— Юр-чи,
Бирга «ҳам-ҳам» ўйнаймиз!
Кўзийонинг тугаб кучи,
Жар лабида қўқар тиз.
Қоялардан қайтар сазо,
У чекканда оҳ-фиғон:
— Бўлдим адо-адо-адо,
Қайлардасиз, ойижон?!
Биларди у эшитганда
Она агар фироғин,
Етиб келиб ўша дамда,
Ўзни қурбон қилмоғин.
Афсусларки, дунё қафас,
Ҳеч ким этмас Ҳимоя.
Наҳот бўлар шу ярамас
Махлуқларга ҳамсоя?
Йўқ, сотқинлик деган нарса
Чикмас сира кўзидан.
У ўзини отди жарга
Бўрижоннинг изидан.

19

Бу орада тошбақамиз
Кириб борди қишлоққа.
Вақт ғанимат, бошлади тез
Элни огоҳ этмоққа.
Талаб қилмай шарҳу изох,
Қоровуллар урди занг.
Катталарни кутмай узоқ,
Чопиб кетди ёш-яланг:
Узун-қисқа, қораю оқ,
Бурундору пучукдир,
Бири жўжа, бири улоқ,
Бири эса кучукдир.
Мушук ҳам бор ўртасида,
Яна уч-тўрт кўзи бор,
Қуёни бор, ўрдаги ва
Лапанглаган ғози бор.
Фақат турмуш бўлса шинам,
Ўсган улар хотиржам.
Бўрибола «хониши» ҳам
Учган эди хотирдан.
Қий-чув билан далаю боғ,
Адирлардан ўтишди.
Ҳансирашиб, ниҳоят тоғ
Этагига етишди.
Қарашсаки, йўл четида
Ётар ўша Бўрижон.
Ҳаёт ҳиди йўқ бетида,
Тани тилка, кўкси қон.
Ётар эди Кўзийо ҳам
Бўрижоннинг ёнида,
Бир қисматни кўриб баҳам
Толе имтиҳонида.
Сукут эзиб, ёшлар ичин
Алланима таталар.
Сўнги қарзни узмоқ учун
Тўпланишиб катталар,
Қурбонларнинг руҳин ёдлаб,
Бирга кўмиб қўйишди.
Қабр устига эса содда
Лавҳа йўниб қўйишди:
«Қачон келар қўй ва бўри
Дўст бўлажак замонлар...»
Асрларки, бунга тўғри
Жавоб истар инсонлар.

Аммо жавоб мисли ҳамён
Тушиб ётмас кўчада.
Тилсимларни очмоқ осон
Фақат «Минг бир кеча»да:
Ана сеҳр-у, ана фириб,
Ана жангу хатарлар,
Хоҳлаганда, ерга кириб
Ёки учиб кетарлар.
На ўчади бизнинг авлод,

На бир жумбоқ ечадир.
Чўтлаб кўрсам, одми ҳаёт
Минг иккинчи кечадир.
Бадандаги ҳар бир мўй-ла
Боғланганмиз тупроққа.
Яраймизми, дўстим, ўйла,
Эртақ учун урвоққа?!
Аниқ жавоб айтиш қийин,
Айтсанг, кўнглунг тўлмайди.
Назаримда, бундан кейин
Эртақ-пертақ бўлмайди.

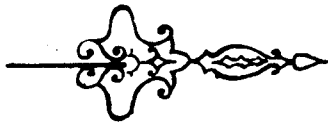
ЭЛ ЭҲТИРОМИ

Севимли ойномамизда халқимизнинг ардоқли фарзанди, давлат ва жамоат арбоби Нуриддин Муҳитдиновнинг «Усмон Юсупов» ҳужжатли қиссасини ўқиб (1992 йил, 1-сон), чуқур ўйга толдим. Толмчида қуёш акс этганидек, асарда бир раҳбар тимсолида Ўзбекистон Республикасининг босиб ўтган маълум муддатдаги тарихи, ўнқир-чўнқир йўли, катта раҳбарликдаги ютуқ ва камчиликлар ҳаққоний, беғараз, ширали тилда очиб берилган. Саҳифаларни ўқир экансиз, кўз ўнгингизда бирин-кетин раҳбарларнинг долғали ҳаёти ва фаолияти, халқимизнинг фидокорона меҳнати ва курашларга бой ҳаёти намоён бўла боради. Инчунин, Усмон ота ҳаётлигида ҳам, кейин ҳам, унга — атоқли давлат арбобига жуда кўп маломат тошлари отилган, ҳозир ҳам пайт пойлаб турганлар бор... Қувончлиси шундаки, собиқ раҳбарларни турли мақомларга солиб айблашлар, камситишлар, зиддиятли, қарама-қарши фикрлар муаллиф — Нуриддин Муҳитдиновни чалғита олмаган. Шунинг учун ҳам, ҳақиқат, пок-покиза хотиралар қалбимизда самимий ишонч уйғотади.

Албатта, икки раҳбар ва давлат арбоби ўртасидаги ишлар, муносабатлар ҳамиша ҳам силлиқ кечавермаган. Усмон Юсупов — ҳаётнинг аччиқ-чучугини, қанду захрини тотган, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган инсон. Еш Нуриддин Муҳитдинов эса асарда кам тажрибали, лекин ғайратли, жўшқин ташаббускор, эзгуликка интилган, янгилик-парвар арбоб сифатида гавдаланади. Мана шундай икки инсоннинг ўртасидаги муносабатлар ўқувчининг қизиқишини орттиради, бир ўтиргандаёқ ўқиб ташлагинг келади.

Муаллиф жумҳуриятимиз тарихида ўзига хос аҳамиятга эга бўлган арбобнинг босиб ўтган ҳаёт йўлига сафар қилади, фаолиятини, маънавий оламини қаламга олади. Улкан арбобнинг хизматлари жаҳонга машҳур Катта Фарғона канали қурилишидаги ташаббус ва раҳбарлигида, уруш йиллари халқни фидокорона меҳнатга сафарбар қила олганлигида, янги кўчиб келган ҳарбий корхоналарни тезда ишга солиб юбориш, етим болаларни қабул қилиш ва жойлаштириш каби заҳматларда намоён бўла боради. Ҳақиқатан ҳам Усмон Юсуповнинг раҳбарлик фаолияти мамлакат ҳаётидаги энг оғир, масъулиятли, хато ва даҳшатларга бой йилларга тўғри келган эди, буни муаллиф воқеалар баёнида босиқ оҳангда, ишонарли тасвирлайди. Ҳатто, Усмон отанинг ҳаёти қил устида турганда, Ўзбекистон Компартияси МҚ бюроси унга қатагонлар давридаги хатолари учун оғир жазо бермоқчи бўлганида, Нуриддин Акрамович уни ҳимоя қилиб гапиргани, улуг хизматлари эътиборга олинishi лозимлигини талаб қилганлиги ўқувчига жуда самимий таъсир қилади, одамийликка ўргатади. Буларнинг ҳаммаси шогирдининг устозга бўлган садоқатининг, эътиқодининг ёрқин кўринишларидир. Ахир, халқимиз мансаб, шон-шухрат талашган шогирдларнинг ўз устозига тош отишларини, ёмонотлиқ қилишларини озмунча кўрдими? Шунинг учун Нуриддин Муҳитдиновнинг ҳикматомуз сўзлари тўппа-тўғри пок қалбдан оқ қоғозга кўчганлигини, кўпминг сонли халқ билан дардлашаётганини ўқувчилар сезиб туради.

Лутфулла МАМАСОЛИЕВ,
Самарқанд шаҳри

Абдуқаюм Йўлдош

ОТА ЎҒИЛ

Ҳикоя

Жобир отанинг ўғли — Қобилжон дим ёз оқшомларининг бирида ўнинчи синфни битирган Ўғилой опаси билан кинога бориб келдию эртаси куни, тўппа-тўсиндан, ўзи ҳам кутмаган ҳолда, бир юмалаб қаҳрамонга айланди-қолди.

Ҳаммаси нонушта маҳалидан бошланди. Том ёнбошидаги кунчувоққа солинган жойда ўтирганлар Ўғилой ҳозиргина тандирдан узиб келтирган қайноқ нонларни косадаги сарёққа булаб, гап-сўзсиз туширмоқда эдилар. «Ҳорманглар-ов», деди кўчадан ўтиб бораётган Пиримқул найнов, девордан бўйлаб. Андаккина қурумсоқлиги боис, орқаваротдан «қаттиқ» лақабини олган Жобир ота хушламайгина бош ирғади; сўнг, оғзи тўла нон, гапиришнинг звини қилолмай, ўлганининг кунидан дастурхонни кўрсатиб «келинг» ишорасини қилди. Найнов ҳам ортиқча мулозиматни кутиб ўтирмасдан, эшикни очиб кириб келаверди.

Мезбонларнинг қўл чайишга сув тутмаганини сезмаганга олган меҳмон сал эгилинқираганча ҳамма билан қўшқўллаб кўришиб чиқди, ҳол-аҳвол сўрашди, отанинг қўлини алоҳида бир эҳтиром билан силкитди. Сўнг шошилмасдан тўрга ўтиб, отанинг фотиҳа ўқишини сабр билан, бош эгиб кутиб ўтирди, бармоқларини хоксорлик ила юзига сийпагач эса, дастурхон атрофидаги катта-кичикнинг барчасидан қайтадан ҳол-аҳвол — бу сафар батафсилроқ, — сўраб чиқди, негадир Қобилга кўз қисиб: «Маладес, ота ўғил!» деб қўйди ва тил учида айтилган «олинг-олинг»ларга жавобан «ўзларингизам олиб турингизлар», деди-да, нонга баҳузур қўл узатди.

Албатта, бу ташрифдан Жобир отанинг боши осмонга етди деб бўлмайдди. Айниқса, қақирилмаган қўноқнинг шапалоқдай-шапалоқдай нон бўлақларини олиб, сарёққа ҳафсала билан булаб-булаб олаётганини кўрганида ичидан қиринди ўтиб, иштаҳаси ғиппа бўғилди. «Тезроқ бўлинглар-э, — болаларга ғўдайди ота, «қизим сенга айтаман» қабилда, — ишга кеч қоласизлар».

Падарларининг нашъаси учганини илғаган болалар қўлларини дастурхон четларига арта бошлашди, бир-иккитаси орқароққа сурилди. Пиримқул найнов хўриллатиб чой ичаркан, нсовой чеккан одамдай бир нима деб ғўлдиради.

— А? — деди энсаси қотиб Жобир ота.

Найнов ютинди.

— Жобир ота дейман, шу кичкинтойингиз, Қобилингизни айтаман, ёмон яхши бола бўптими-а!

Ота меҳмонга сал шубҳаланиброқ тикилди. Умуман, Жобир ота фарзандлари ҳақида мақтов эшитса бас, мойдек эриб кетаверар, баъзи қитмирлар унинг бу ожизлигидан гоҳ-гоҳ, айниқса ота боққа қоровуллик қилган кезлари фойдаланиб қолишгани маълум эди. Бирдан содда, бўш-баёв, бечора одамга айланиб қолган найнов кўзларини маъсумона пирпиратганча тик қараб тураверди.

— Хўш? — Ота ёнбошлаб ётган жойида йиғиб олган оёқларини қайтадан узатди.

— Кеча кўриб, ҳайронлар қопман! — ҳаяжон билан гап бошлади найнов. — Бола деганам шундай зийрак, шундай меҳрибон бўлами! Муштдай бошидан шундай бола, билмадим, эрта бир кун каттарса қандай бўлади! — Мезбоннинг яна ўрнашиб олганини кўрган найнов изоҳ беришга ошиқди. — Кеча қулубга борибидим. «Зита-Гита» бўла-

яптийкан. Қарасам, қулуб тўла бола, лекин бировининг бирови билан сапсим иши йўқ. Қарасам, мендан икки қатор олдинда шу Қобилингиз ўтирипти. Лекин маладес, опачасининг ёнига бировни яқинлаштирмади, бир-иккита училишенинг хулиган болалари келиб тиргалаберувди, уларниям тирқиратиб қувиб солди. Мен барини орқадан кўриб ўтирипман. Олдимдаги одамлар: «Бу зўр бола экан, кимнинг боласи экан?» деб сўрашди. Мен айтдим: «Биздинг кўчамиздаги Жобир отанинг кичкинтойи», дедим. Бариси «Отасига раҳмат, барака топсин», деб алқади.

Жобир ота ортиқ ёнбошлай олмай қолди, ўтирди, қувониб кетганини сездирмасликка уриниб, кафтига йўталиб қўяркан, тўнғич ўғилга буюрди:

— Чойни янгилаб кел. Айт, аччиқроқ қилиб дамласин, «тўқсон беш»дан.

Найнов давом этди. Гап энди Қобилининг одобиға, саломини ҳеч қанда қилмаслиғига етганида тўнғич ўғил чой кўтариб келди ва «майиз-пайиз» ҳам ола келмагани учун отасидан даққи эшитиб олди.

Хузурланишдан пешонасию бурнига тер тепчиган Қобилбойнинг фазилатлари шу билан тугагандай эди. Аммо найновнинг бахтига Жобир ота кўчадан ўтиб бораётган ҳамсояси Акмалбойни чойға таклиф қилиб қолди-ю, гапни яна бошидан бошлашга тўғри келди.

— Акмалжон, — деди ташаббусни қўлига олган найнов, нон ушатаркан, — мен ҳозиргина Жобир отамнинг кичкинтойи ҳақида гапираётувдим-да.

— Хўш-хўш? — қизиқсинган бўлди Акмал, нондан олиб.

— Шу десангиз, кеча «Зита-Гита»ға борибиди. Қулуб тўла одам. Қарасам...

Акмалнинг ҳам қувлиғи бор эди, шу боис тинмай қавшаб туриш асносида гўёки соддадилларча: «Буни қаранг-а... Оббо азамат-ей... Биздинг боллар бундай эмас... Ота ўғил-да, ота ўғил!..» қабилидаги жумлалар билан гурунг оловига мой сепиб турди. Жобир ота тандирдан янги узилган нон устига қўйилган сарёғдай эри-иб кетди. Дастурхонға кетма-кет майиз, асал, қаймоқ, ширинликлар... келтирилди.

«Текиндан кафан бўлса ўлмоқ керак», деб ҳазиллашиб юрадиган найнов гапдан тановулдан бўшмади, Акмал ҳам устозидан қолишмади.

Жобир ота кўчадан ўтиб бораётган бирон кишини «ҳой-ҳой»лаб давраға чақириб олса бас, гурунг яна аввалидан бошланаверди.

Кўзлари йилтираётган, лаб-лунжини йиғиштириб ололмай қолган мезбон меҳмонларнинг кўз олдида нимчасининг қўйин чўнтагидан яп-янги уч сўмлик чиқариб Қобилға узатди-да, «Опангга айт, қозон оссин» деб юборди... Қўноқлар бир гувиллаб олишди.

Бошланди.

Пиримқул найнову Акмал сингари уч-тўрт киши, қаерда бўлмасин, биринчи имконият туғилиши биланоқ Қобилни мақташгани-мақташган, унга сайин Жобир ота ўғлига пишанг бергани-берган эди.

Қобил бамисоли Уғилойнинг соясиға айланди; бадрафхонаға бирға боришмасди, холос. Далада, пахта чопиқда опа-ука ёнма-ён қаторларға тушардилар, тушликни бирға қилардилар, ишдан қайтаётиб бўлимнинг машинасида ёнма-ён ўтирардилар, кўча бошидан уйғача бўлган масофани ҳам бирға босиб ўтардилар, ҳафтада бир келадиган ҳинд киносиға ҳам бирға бориб, бирға қайтардилар.

Қобил опасини фидойиларча қўриқларди. Қулоқлари ҳамиша динг бўларди, кўзлари ҳамиша «душман» қидирарди. Бу динг қулоқлар яна бир нарсани — ўзи ҳақидаги барча мақтовларини сезгирлик билан тутиб оларди, бу олазарак кўзлар яна бир нарсани — ўзига гўёки қойил қолиб боқаётган нигоҳларни битта қолдирмай йўлаб оларди.

Уйға қўноқлар йиғилишган маҳаллари ҳам Қобил дам сайин дастурхон ёнида пайдо бўлиб қолаверар, отаси ёки даврада ўтирганлардан биронтасининг ўзи ҳақидаги мақтовли гап бошлаб қилишини энтиқиб-зориқиб кутар, ҳолавадай ширин мақтов сўзларини кутиб ҳаммаға бир-бир мўлтираб қарар, мақсадиға етганида эса, ёқимли ҳаяжондан қалтираб кетарди... Ота ўғил пораға сотилмайдиганлардан бўлиб чиқди — билим юрти ўқувчилари, қишлоқ йигитлари тутган ширинликлар, сигареталар, мева-чевалар, футбол тўплари... бари-бариси қатъият билан рад этиларди. Ҳушомад сўзлари-ку, қумға тушган сувдай самарасиз эди — бундай пайтлар Қобил кар-соқовдай без бўлиб тураверарди.

Бирини опасининг олдида чангитиб сўқди, бошқасининг деразасиға тош отиб қочди, яна бирини ота-онасиға чақиб берди, бошқа бировининг юмшоқ жойиға бигиз тиқиб олди... хуллас, ота ўғилнинг якка ўзи опасининг барча муҳлисларини тўзғитиб юборишға муваффақ бўлди.

Лекин қўшни қишлоқлик Эрмамат шопир дегани унча-мунчаға ёнбошини беравермайдиганлардан экан. Шу йигит Қобилвойни кўп овора қилди-да. Қуюқ мўйловли, қарчиғайдай бу йигит янги «КамАЗ»ида Қобилларнинг кўчасидан у ёқдан-бу ёққа ўтгани-ўтган. Ота ўғил миҳ қоқилган тахта ташлаб неча марта машинасининг балонини ёрди, неча марта тош отиб пешойнасини синдирди. Эрмамат оппоқ тишларини ярақлатиб кулиб қўяр, кўча-қўйда кўриб қолганда эса бўралатиб сўкишларига, жон-жаҳди билан уриб-тепишларига қарамай, қийқириб кулганча Қобилни маҳкам қучоқлаб олиб ай-

лантирар, шу орада бир четда лабини қимтиб, ердан кўз узмай турган Уғилойга гап отишга ум улгурарди.

Кўрганлар бор: худди мана шу Эрмадат бир гал юзига шапир-шупир шалалоқ тушираётган Қобилни азот кўтарганча машинасида ўтирган ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги икки қизчани кўрсатади-да, дейди: «Қобилбой жўра, одам бор жойга одам келади, одам билан одам танишади, бизнинг жиянларам овулингизга меҳмон бўп кепти, бориб кўришсангиз бўлмайдами?» Шўрлик йигит шу сўзларни айтarkan, одатдагидай бир четда жимгина турган, бироқ дув қизариб кетган, ўзига киши билмас назар солган Уғилойга кўз қисиб қўяди. Шунда... шунда «ҳужум»ларни қайтаравериб, тили беҳад заҳарлашиб қолган Қобил болакаймиз чинқиради: «Ахийри сингилларингни ўртага солдингми, к...» Ранги қув ўчиб кетган Уғилэй ортига ўгириласола зипиллаб уйига жўнаб қолади. Эрмадатнинг бўшашиб кетган қўлларидан сирғалиб тушган Қобил ҳам опасининг ортидан угураркан, йигитни чангитиб сўкишни қўймайди.

Аммо бу ҳали асосийси эмас. Асосийси кейинроқ содир бўлди.

Орадан бир ҳафтача вақт ўтган эди.

Хуфтон пайти Уғилойнинг молларга ем беришини назорат қилиб турган Қобилни йўқу элитади. У чорпояда узала тушиб мудраб қолади-да, кўчадан ўтган машина товушини ҳам, Уғилойнинг кўрқа-писа, қўлида бўш сатил билан кўчага чиқиб кетганини ҳам сезмайди.

Қобил кўп ухламайди, нимадандир сесканиб уйғониб кетади. Кўрадики, опа йўқ. Кўчага отилади. Кўча адоғидаги дарахт тагида турган машинага яқинлашаётган қизнинг қорасини илғайди-ю, худди бутун оламга ўт кетгандай, кўчани бошига кўтариб чинқирганча шу тарафга отилади.

Бу чинқирқни эшитган қиз қўлидаги сатилини ерга тушириб юборади, машинасидан энди тушиб келаётган йигит эса эсанкираб ерга, тизза бўйи тупроққа қулайди.

Шамолдек елиб келган Қобилбой омадсиз ошиқни уриб-тепишга, устига тупроқ сочишга тушади. Атайин қилингандай, худди шу воқеанинг устидан даладан эшакда қайтаётган Жобир ота чиқиб қолади. Отасини кўриб адоий тамом бўлган Уғилой пиқиллаб йиғлаганча, сатилиниям унутиб уйга югуриб кетади.

Жобир ота чор-атрофга аланглайди, ҳеч ким кўринмаса-да, ўнғайсизланиб томоқ қиради. «Нима бўлди, болам?» деб сўрайди паст овозда. Бироқ ўзининг қаҳрамонлигидан жўшиб кетган, ҳалитдан ҳомий отаси узатадиган бели синмаган уч сўмликнинг шиқирлашини кафтида ҳис қилаётган Қобил томоғини йиртиб бақиршини қўймайди: «Ота, уринг бун, Уғилойниям уринг... Мен кўрдим!» Шунда чап тарафдаги уйнинг эшиги ғийқиллаб очилади ва Ўзбековулнинг энг таниғлиқ ғийбатчиси — Ойниса қушнотнинг захил башараси кўринади. «Нимани кўрдинг, айланайин болам?» «Кўрдим, — дейди тамом ҳовлиқиб кетган Қобил энди қушнотча қараб. — Ўзим кўрдим, булар машинага чиқиб олиб...»

Кейинроқ деворлар ортида турган сон-саноқсиз одамлардан баъзи бирлари гапириб юришдики, гўё шу ерга келганда Жобир ота ёлғондан қаттиқ-қаттиқ йўталиб юборганмиш, гўёки ўғлининг гапларини бегона қулоқлар эшитишини истамагандай...

Дунёда хаёлдан учқурроқ нарса йўқ дейишади. Бекорларни айтишибди. Бор. Уям бўлса — ёмон гап, ёмон хабар.

Ушбу анчайин нохуш воқеадан сўнг бир ош пишгулик фурсат ўтар-ўтмас «Жобир қоровулнинг қизи бир йигитминан нақ машинанинг кабинасига тиқилиб олиб... устидан чиқиб қопти... ўз кўзининан кўрипти... бети қурсин... қорнида уч ойлик ҳомиласи бор экан... дўхтирминан гаплашиб келган экан, эртан бориб олдиришлари керак экан... Қиз боланинг ўзида бўлмаса қийин, уни арқондаям ушлаб туриб бўлмайди, эмаса укаси бечора қандай кўриқларди юзинг тесқари бўлгурни...» қабилидаги висир-висир гаплар Ўзбековулни камида тўрт маротаба айланиб чиқди...

Орадан ўн йилдан ошиқроқ вақт ўтди.

Таътилни киндик қоним тўкилган Ўзбековулда ўтказишга аҳд қилдим.

Бир куни кўчаларни айланиб юриб, дарвоза ёнида турган Жобир ота билан Қобилни учратиб қолдим. Қадди эгилган Жобир ота чўққи соқол қўйипти, салла ўраб, чопон, маҳси-калиш кийипти; Қобил бўлса жиккаккина, лабининг устида ингичка, сичқоннинг думидай сарғиш мўйлов қўйган йигитча бўлиб етилипти.

Кўришдик, ҳол-аҳвол сўраша бошладик. Шу пайт дарвоза очилиб, ранги ўнгиб кетган читдан қондай қўйлак-лозим кийган, дурра ўраган бир жувон чиқиб келди. У ялангоёқ, пешонасига тушиб турган, оқ толалар аралаш бир тутам сочи ниҳоятда қуруқшаб кетган эди.

— Молларнинг тагини тозаладингми? — жувондан сўради Қобил мулоимлик билан.

— Тозаладим, ўт солдим, — шоша-пиша жавоб берди жувон, бизларга олазарак кўз югуртираркан. Шунда мен бу кўзларда ҳеч қандай маъно йўқлигини илғадим.

— Маккайини қайнатиб қўй.

— Майли.

Ортига ўгирилаётган жувон тўсатдан қиқирлаб кулиб юборди.

— Бугун кино борми, ука?

— Бор. Бугун «Хур қизлар» бор. Бор энди, уйга кир.

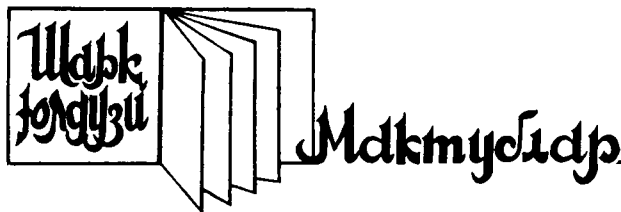
— О-ой! — Жувон кир-чир қўлининг бош бармоғини оғзига тиқиб маъносиз илжайди-да, турган жойида баайни тантиқ қизчалардай чайқалди. — Кеча иккинчи серияси бўлувди-я, бугун биринчиси бўлади-я?

— Бўлади, бўлади! — Қобил жувоннинг елкасидан итариб ичкарига киритиб юборди-да, дарвозани ёпди. Ичкаридан қиқирлаш эшитилди.

Этим жимирлаб кетди.

— Пешонамизга бир қиз битиб эди, — мунгли оҳангда деди Жобир ота менга қарамай, — худойим шуниям кўп кўрди, эс-хушини қайтиб олди. Бўлмаса, қандай қиз эди-я. Ҳалиям худога шукр, шу улим бор экан, барака топсин, — Жобир ота Қобилга имо қилиб кўзларига ёш олди, — савдойи опасини ташлаб қўймади. Барака топсин, ишқилиб, бир бурда нонини аямади. Илоё яхшилиги фарзандларидан қайтсин...

Фурур билан кўрагини керган, отасидан ширинлик олган болакайдай талтайиб кетган Қобил мени ичкарига таклиф қилди. Томоғимга бир нима тиқилган эди. Амаллаб узримни айтиб, йўлимда давом этдим...

Мен «Шарқ юлдузи»нинг 1992 йил 10-сони билан танишиб чиккач, ушбу хатни ёзишга қарор қилдим: биз Сталин тўғрисида домлаларимиз ўқитишганларича, ўқиганнимизча фикр юритамиз... Назаримда, 1937—38 йиллардаги катли ом бўлмаганда, Совет Иттифоки Улуғ Ватан урушида фашистлар Германияси устидан ғалаба қозониши мумкин эмас эди. Ахир, бугунги кунда дуч келган «азамат» бир тепиб ўтаётган Совет Иттифоки бир вақтлар дунёни фашизм вабосидан сақлаб қолган эди-ку?! Бундан ташқари, Чингизхон ҳам, Темур ҳам, Наполеон ҳам, Гитлер ҳам ўз мақсадларига эришиш учун қон тўкилишига йўл қўйган, айтиш мумкинки, айти дамда улар ўз халқининг миллий қахрамонларидир. Ленин ҳам қон тўккан — у эса энг «аблах»...

Ким нима учун қон тўккан? Бугунги кун ҳулосасида мен мантиқни қўрмаяпман... Яна бир гап: хусусий мулкка асосланган жамиятда муҳаббат, одамларга ғамхўрлик, ўзаро ҳурмат ҳақида гапириш, менингча, лўттивозликдан, сафсата сотишдан бошқа нарса эмас.

Мухаммад РАШИДОВ,
Тошкент маданият техникуми талабаси

Йўлдош Эшбек

БУ МАНГУЛИК ЛАҲЗАМИДИ?!

* * *

Мен-ла қайга борар бу йўл,
Охир окқуш каби қулар?!.
Унг тараф оч,
Чорбоғдир сўл,
Олдда тоғ тош... кабир қулар.

Сайратарман қушсиз
дилни,
Оч бўларман.
тош бўларман.
Кўтарарман ҳушсиз
йўлни,
Учирарман,
сўнг қуларман...

Туғилиш

Мен бу воқеани эслайман ғамгин,
Чорраҳадан ўтиб, лол қолдим бир кун.
Оқ бинога кирмоқ бўлган одамлар,
Тескари томонга кетишар нечун?!

Атрофга қарайман ҳамма ёқ одам,
Тескари томонга кетишар бугун.
Бозордан бозорлик олиб чиққанлар,
Яна бозор томон юришар нечун?!

Шеригимга боқдим кўзлари таъна:
«Дейми одамларга адашдингиз ҳой,
Бозор бу ёқда-ку, оқ бино, ана!»
Шеригимнинг эса кўзлари таъна.

Бу ўйни бақириб айтдим, ҳойнаҳой,
Одамлар ўкрайиб боқишар.
Нигоҳлари таъна, кўзлари таъна,
Қарашлари билан отишар.

Ҳатто нафрат билан бир зум қотишар;
Елкалари нафрат, қўллари нафрат.
Мен ўжар феълимга садоқат билан
Шеригимни ташлаб жўнадим шартта.

Мен ҳам дилдан нафрат туйдим уларга,
Ичимда адашган кимсалар дедим.
Ахир, мен у дамда ёш эдим жуда,
Тизгинсиз кучимга ишонар эдим.

Чукур ўйламадим: кўп-кўпни билар,
Оқ бино ўрнига бозорга бордим.
Жиноятчи мисол юрдим кўп йиллар,
Кўп йиллар хижолат жабрини тортдим.

Ўйламаган эди улар ҳам лекин,
Бу ҳолат ҳар кимда бўлиши мумкин.
Ахир, мен у дамда кўп шошган эдим,
Адашган эдим мен, адашган эдим!

* * *

Кетган кетди.
Юлдуз эмас у.
Кимнингдир кўзидан оқди ёш.
Бу ҳаётми...
фонийми...
мангу...
кетса қуёшмиди?

Оқмаса қуёш

Бу мангулик
лаҳзамиди
ё?!.
Қандай лаҳза ўзи мангулик?
Нукталар-ку;

юлдуз,

ой,

қуёш

бир нафасдан
мангу
сўнгулик,
Бир нафасдан
порлаган
кўзёш!

Соғинч сувратлари

Омон Матжонга ўхшатма

Бир бола қорларга гулларни чизди,
Чизди капалакни,

қалдирғочларни.

Бир қизалоқ келиб ўчирди, бузди,
Урди уни бола...

Тортди сочларин.

Бошқа чизолмади бундай сувратлар,
Сўнг, бола! ўтириб,

йиғлади секин.

Бошин бир силкиди,
Турди шиддат-ла,
Кескин бурилдию...

Жўнади кескин!

Вайрон юрагида соғинчлар қолди —

Ўчирди қордаги соғинчларини.

Чизган сувратимни топтаб йўқолдинг,

Қайга элтдинг ўчган севинчларимни.

Ҳавога гул чизиб бўлмайдим!

Бироқ —

Қайга ғойиб бўлдинг?.

Кўрсанг бўларди,

Мен қандай йиғлайман гўзал ва узоқ —

Бир кўрсанг бўларди,

Кўнглинг тўларди.

Бир келсанг бўларди —

Сендан сўрардим,

Қани қалдирғочим,

гул-чечакларим!

Бир келсанг сўрардим,

Чиндан сўрардим,

Учир, мана чизган
хур эртакларим!

Аммо, сен, йўқдурсан,
Қайтмайсан, аммо,
Менинг рўпарамда бўм-бўшлик, ҳаво,
Учира олмайсан,
Қор оқди сизиб,
Қўйдим сувратингни ҳавога чизиб...

* * *

Қулатмоқда денгизни соҳил —
Буклаб, ҳам синдириб борар у.
Узоқларга таралар оҳи —
Денгиз тиз чўкарми? Тазарру?!

Нечук? Фарёд улкан?! У кичик?
Бир ичгулик... йўқ қилган кучук.
Катта бир эл мунгли, бемалол...
Тиз чўкар илтижо: ол... ор... ол...

* * *

Мен кимман ўзи бу танти жаҳонда,
Нечун номардларча инграйман баъзан?!
Адолат бордир-ку, ерда, осмонда,
Ҳақиқат йўқ дейман, гарчи ҳақсизман.

Ҳуқуқ нима керак одил жаҳонда,
Мардларча эзилиб яшаш ҳам бахтдир!
Ўзим бормаганман, чорлаб ҳар онда,
Мени кутавериб бўлинган тахтдир.

* * *

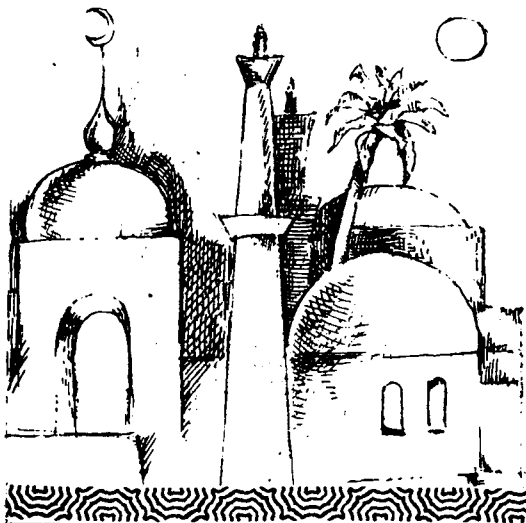
Муносиб эмасман бу йўлларга мен, —
Куйлатиб уларни Жомийлар ўтган.
Ҳазрат Навоийга, буюк Машрабга,
Кенг йўлни кўрсатган ҳомийлар ўтган.

Шоҳлар таъзим қилган бундай зотларга,
Менинг на шоҳим бор, на бордир йўлим.
Қани, қўзголинглар! Мининг отларга!
Бизни кутаётир ҳазрати ўлим!

Даъвогар эмасман улуғликка ҳеч,
Фақирлик тожини киёлсам дейман.
Бу орзу. Айб йўқ. Ваҳдат майин ич,
Эй вужуд! Нафсингни тиёлсам дейман.

Аммо йўл... мўл юрсам, нечоғли юрсам,
Яна йўл бошида турарман, не ҳол?!
Суфийлар биз каби йўлга улгурмас,
Улар — ўзлари йўл! Ўзлари шамол!..

«Қани, отларингиздан тушиб бизники-да бироз дам олиб ўтингиз. Гўшт ўчоқда, ўзимиз эса меҳмонларга мунтазирмиз».

Муҳаммад ал-Ҳаройи дейди:

«Оқ отдаги зот кишининг шариф эканини биласизми?»

Эркаклар ҳурмат билан таъзим қиладилар:

«Ҳа, Худо ёрлақасин уни, биламиз. Биз унинг сафарга чиққанини эшитдик ва соҳибимиз ўз ҳузурлари билан бизнинг чодирларимизни табаррук қилсинлар, деб овқат тайёрладик».

Бундай даъватни рад қилиш араб учун назокатсизлик бўлар эди. Улар отларидан тушалар-да, кўланкага боралар. Лекин у ер ортик даражада салқин.

«Кир, ё Саид, бизларга шараф бағишла».

Улар юмшоқ (пўстаклар) солинган (қалин) жойларга чиқиб ўтиралар ва Расули шундагина биладиким, уй эгаси ўзининг вакили бўлган Идрис ал-Рафи экан. Ори, рост, Идрис ал-Рафи ҳозирда унга ҳамроҳликдан бошқа нарса қилмайди. Лекин ана у одамлар унинг дўстлари ва эҳтимолким, Рафи бу зиёфатни Расулининг кўнглини олмоқ учун қилгандир.

МАҒОРАЛАР СУЛТОНИ

Роман
тўққизинчи фасл
УРУШГА ТАЙЕРГАРЛИК

Янги битимдан Силвестр рози эмас. У истеъфо беради, лекин Испания ҳукумати (қўмондони) қабул қилмайди. Агар қабул қилинса эди, балки, уруш ҳам бўлмас эди.

Узайлага «подшо» бўлиш умидини дилига туккан Идрис ал-Рафи испанюллар билан дўстлашиш пайига тушади. Унинг фикрича, бой бўлмоқ учун ҳар қандай восита ҳам яхши ва унинг ёлғиз биргина тилаги борким, у-да: Расулини тузоққа тушириш — бу Силвестрнинг қўлида, қайрашга эҳтиёжи бўлмаган бир қилич ҳукмидадир...

Расулининг биродари Узайлага жўнайди, ўзи эса Синолда отга отланиб, анжар уруғи ичига кетади.¹

У уруғ бу билан узоқ вақтлар хитлашиб юрган эди, ҳозир эса христианларга қарши умумий душманлик уларни яна бирлаштиради.

Расули оқ от минган ва бу от тез фурсатда бутун мамлакат учун бир алам (байроқ — С. А.) бўлади.

Сўнграқ (1922 йилда) Тазаррутда ўлдирилган ботир бир шайх — Шайх Муҳаммад ал-Ҳаройи — билан бошқа олти-етти ўртоқлари унинг ёнида отлиқ кетиб боралар.

Қуёш тобида ва шафқатсиз қовуради. Уларнинг олдиларида бирдан бир неча чодир, чодирларнинг олдида эса, буларга салом берган бир неча киши пайдо бўлиб қолади.

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда

Расули ўтирган жойининг нарисиди бир ит ётади.

Шариф ҳайвонларни севади, шу учун итнинг ўзига яқинлашганини, иссиққа чидаёлмай очиб-очиб юборилган жалбобини искаганини ва унга ёпишиб келганини дарров пайқайди.

Хуллас, энг майда нарсалар ҳам Расулининг назаридан қочиб қутулмайди ва ўзи ҳам бошқа араблар каби, хурофотчи бўлгонидан итнинг ҳамдамлигидан бошқача натижалар чиқаради.

«Агарда ит сени йўқлаб қолса ва сенга ёпишиб келса, уни ҳайда кўрма, негаким ит, сенинг у чоғда бир дўстга муҳтож бўлгонингни сезгандир».

Расули итга бир неча тўрама гўшт ташлайди ва у ҳам бунинг оёқларида ётиб олади.

Эркаклар кўйининг калласини дастурхонга қўйиб, миясини Расулига туталар.

Расулининг назари ўткирдир. У қўй калласининг илгари ҳам бир дафъа болта билан бузулгонга назар солади-да, жилмайиб кўяди.

Ёнида ит ётади. Энди ўзи ҳеч нарса ея олмас бир ҳолга келганлигидан Расули ёғли бир луқма-ни итга ташламоқчи бўлади. Лекин, бу ҳурматларга қарши унинг қандай муомалада бўлишини билмак учун ҳозир ҳамманинг кўзи унга қаратилган.

Расули луқмани оғзига солгондай бўлиб қаттиқ чапиллайди, яна бир томондан эса нариги қўли билан у луқмани (мияни) оладию итга ташлайди, ит еб олади.

Сўнгра у Ҳаройига йўлга тушайлик деб имо қилади. Дарров отларни келтиралар. У минадиган отнинг тизгинларини ушлаб туралар ва жалбобнинг этакларидан ўпарлар. Оҳ, бу хиёнат ўпишлари!

Шунда ит худди ичига ёмон жинлар кириб олгондай, аччиқ бир фиғон кўтаради. У увиллаб, чийиллайди ва оғзидан кўпик келади.

«Бу нима гап бўрди?» деб сўрайди Ҳаройи.

«Ит заҳар еганга ўхшайди».

Ит тўлғона-тўлғона бир неча қадам босади. Унинг оёқлари энди ҳаракатдан қолгонлар, у ерда ётиб тўтраб-тинраб жон талашади-да, бўғилади.

Расули ўзига тақлиф қилинган мияни эслайди.

«Ўқ еб ўлиши энгилрак».

Унинг интиқ назари измонларга санчилади.

«Жуда яхши иш қилдингиз. Лекин билингизким, менинг ҳаётим Оллоҳнинг қўлида. Мен, ахир «Барака» ҳимоясидаман».

Улар ўзларини тушунмасликка солалар.

У отга минди-да, шайх Рафининг ёнгинасига келади.

«Бесган тузу нонингни ўзингга қайтарарман, Идрис ал-Рафи!»

Улан тезгина жўнаб кеталар.

Расули яна Танжада. Испания ҳукумати ёввойи уруғларнинг яна тинчланмоғи учун Расули билан муроса қилиб турмоқни лозим топади ва шу тўғрида Силвестрга буйруқ юборадиким, у буйруқ Расулига Танжадаги вақтида маълум бўлади.

Шариф жилмайиб кулади.

«Онт бўлсин Оллоҳгаким, тулкини аввал кўр қувлаб ва итлардан талатиб, сўнгра ўзимга ўргатаман дейилса, албатта, кеч қолгон бўлинади».

Расулининг биродари Узайлада аччиқ тажрибаларга йўлиқади. Силвестрнинг буйруғи билан унга Расулининг асир оиласини зиёрат қилиш ман этилади.

Унга ҳар бир қадамда бир оғирлик чиқарадилар ва у биродарига ёзади:

«Ўзилиш ҳаммаси билан! Ўт билан сув ҳеч вақтда муроса қилишмайди».

Расули чўзади.

Унинг ўғли, ёш эътибори ила ҳали бола бўлса ҳам, лекин ўзи чинакам эркакдир. Майли, у ўз ғамини ўзи есин. Лекин хотинларнинг Силвестр қўлида асир туришлари ёмон! У хотинлар қўрқувдан ўлиб бўлганлар. Улар шаҳар хотинлари, шу учун қишлоқ хотинлари каби қўлларини милтиққа эришдиришини билмайлар.

Уруғлар шарифдан асрор қилиб сўрайларким, тезрак қатъий қарорини берсин. Лекин у ҳадеб чўзади.

«Онам ўлган ва мен азадман. Унинг қирқи чиққунча от ҳам минолмайман, уруғларимнинг йиғинларида ҳам бўла олмайман. Худонинг хоҳлагани шу. Утинаман, сабр қилингиз».

Расули учун хат ёзиш ҳам оғирлашади: у биладиким, хатларни Силвестрнинг жосуслари ўқийлар.

Уруғларнинг тоқатлари тоқ бўлади-да, гинага бошлайлар.

«Христианларга сотилиб кетмаганмикан?»

Чопарларга буйруқ қиладиким, бунинг хатларини ҳар қаерда баланд овоз билан ўқисинлар.

Ушал чопарлардан бири бир кун ярадор бўлиб, эзилиб, ярим ўлик ҳолда қайтиб келади.

«Нима бўлди сенга?»

«Мен ал-Ҳабиб уруғига борган эдим. Элни тўпладим. Улар қичқира бошладиларким, «Мана, охирда кўзғолиш буйруғини олиб келди», деб жуда хурсанд бўлдилар, мулларари табрик айталар, улар ҳаммаси қўшилишди. Пайғамбарга салавот айтиб, сизга соғлиқ тиладилар. Сўнгра мен хатингизни ўқий бошлаб эдим, хурсандлик шовқунлари тўхтади. Бири-бирига қарар эди. Сенга нима демачи бўлгонингни ҳеч ким билмайди. Бир вақт улардан бири деди:

«Шариф эслик, биз жоҳил одамлармиз».

Яна бири деди:

«Сўзлари-ку яхши-я, лекин мен тушунмай ётибман».

Ниҳоят ҳаммалари туриб бақриша бошладилар:

«буни Расули ёзган эмас. Чопор ёлгон айтади, у хоин, испанюлларга сотилган!»

Улар ҳаммаси ўзларини менга қараб отдилар ва мени калтаклай бошладилар. Жонимни Оллоҳнинг ўзи сақлаб қолди.

Қўйиб юборганларидан кейин яраларимни боғлаб, ёғ билан ювдим ва бир неча қари чолни бир чеккага чақирдим:

«Ўз бошим билан онт ичаманки, Оллоҳнинг иродаси шундайдир! Сабр қилингиз, кутингиз».

Чопар орқасидаги пичоқ изларини Расулига кўрсатди.

Бошқа кўп жойларда ҳам шундай ишлар бўлади. Расулининг чопарларини уралар, уларга ишонмайлар, негаким кўпдан бери ҳамма жойда милтиқлар елкадан қўлга ўтиб қолгонлар.

Расулига хатлар келади:

«Шариф, Шариф, бу қандай гап ахир?! Қўлларимиздаги пўлатлар занглаб, бармоқларимиз ўсишиб кетсинми ва бутун шу ишларга ёлғиз биргина нарса — милтиқларимизни бу қадар узоқ замонлар ишлата олмаслигимиз сабаб бўлсинми?»

«Фундуқ фи айнал-жарид» — «Водий ал-раис»нинг калиди. Маълум бир маънода олсак, Тетуаннинг эшиги.

Силвестрнинг буйруғи бўйинча ўшал тор, кичик ерли пўлислар томонидан ишғол қилинди. Лекин бир кун оқшом, кун ботар чоғда бутун тоғларга жон киради. Ёввойи қийқиришлар эшитилади. Бутун мамлакат яроғ остида. Бу йўл ёлғиз муҳаммадияларгагина хосдир.

Отиш.

Ёлғиз бир нечагина милтиқ овози чиқади. Ёввойи башараларнинг тоғларда тентакларча чопиб келаётганини кўрган ҳамон пўлислар яроғларини ташлаб қочарлар, балки шодлик билан қочатурганлардир. Чунки улар ҳам мусулмон.

Ўшал ондан бошлаб, Тетуан йўлининг тоғ томони ёввойи уруғлар томонидан ишғол қилинади. Бундан сўнг Расули қўл қўйган «пропуск» (рухсат қоғози) бўлмаса, у ердан ҳеч ким ўта олмайди.

Бу воқеани бошқа уруғлар ҳам эшитиб, урушга интила бошладилар. Расули жуда зўр оғирлиқлар билан ўзбошимча ҳаракатларнинг олдини олади. «Саллол» уруғининг энг эсли кишилари бани мусавварнинг шайхи Жабали Ҳабиб, водий ал-раис ва бани аруснинг оқсоқоллари бошқа шайх ва оқсоқолларни ўз байроқлари остига тўплайлар.

«Яна бир оз сабр қилинг: уруш сабабларимиз ҳали ҳозирча камлик қилади. Шариф, бизга лозим бўлган охирги милтиқларнинг келишини кутиб ётадир».

«Сабр қилингиз, бардош қилингиз, Расули бой ва қўдратли. Расули султоннинг жонишини. У сизга яроғ-аслаҳа ва дон юборади, шундан сўнг ҳаммамиз бир бўлиб уруш бошлаймиз.»

Ҳар ерда хурсандлик кўзғалади. У худди ловуллаб турган алангага ўхшайди. Бани Юсуфнинг ҳафталик бозорларида олди-сотди тўхталади, шайхлар деҳқонлар орасида.

«Сиз кўп йиллар мунтазир бўлдингиз. Яна бир неча кун сабр қилингиз».

«Ҳужум қачон ахир?»

«Худо хоҳлаган вақтда».

«Бизнинг биринчи ўқларимиз қай томонга қараб узилади, биз қай томонга юраимиз?»

«Худо хоҳлаган ёққа».

Испанюлларга душманлик соатдан-соатга ўртиб боради.

Бир барбарий (мағрибий)қиз испанюл қишлоғида хизмат қилар экан. У ишдан қайтиб келаётган вақтда ўз акаси томонидан ўлдирилади.

Бошқа бир қиз ўзининг яҳудий ўжайинига бўлғуси ҳужумдан хабар беради. Чинакам, уни ҳам ўз отаси ўлдириб, ўлигини итнинг ўлигидай кўмиб ташлайди. Испанюллар Расулининг обрўси дақиқадан-дақиқага қандай қилиб ортганини андиша билан таъқиб қилиб боралар, аммо Расули орадаги битимга жуда қаттиқ риоя қилганликдан, нима чора кўришларини билмайлар.

Шундай бўлса ҳам вазият чидаб бўлмаслик даражада оғирлашади. Танжадаги испанюл элчиси Расулига хат ёзиб, унинг фикрини сўрайди ва у мана бундай жавоб олади:

«Мен Испания билан урушмоқчи эмасман, лекин Силвестрга қарши кураша бераман. Агар йўлимга сад бўлатурган бўлса, уни йўқ қилиб юборишдан ҳам тоймайман».

Испания элчиси сўнгги тадбирни қилиб кўрмакчи бўлиб, ўз ёнида бир маслаҳат мажлиси чақиради ва унга Силвестр билан Расулини ҳам даъват қилади. Бу эсдан чиқмайдиган мажлисда Испания вазири (элчиси) маркиз де Валозариндо, Миролойи Бораро ва консул Сугасти ҳозир бўлдилар.

Ўшал мажлисни Расулининг ўзи мана шундай тасвирлайди:

«Мен ўз душманим билан ёлғиз уруш майдонида ва қўлимда милтиғим билангина учрашмакчи эдим. Лекин, у ўз ватандошлари билан бирга бизни кутиб турган эди ва мен ҳам уни, орамизда ҳеч нарса бўлмагандай саломладим, негаким бировнинг уйида учрашган меҳмонларнинг вазифалари бир-бирларини ҳурмат қилишдир ва улар ораларида ҳар қанча жанжал бўлса, эшик ташқари-сида қолдириб киришга тегишдирлар».

Лекин Силвестр аста-секин мени айблашга бошлади:

«Расули ўз аҳдини бузди».

Мен кўрдимким, Силвестр илгари бир дафъа Узайлада мен билан ўйнаган рўлини бу ерда яна қайтармоқчи, лекин мен, дўстим Сугастининг хотирини сақлаб, жуда тинчлик билан жавоб бердим:

«Майли, менинг оюзимга бу хил айбларни ирғитган кишилар, ўз ёлғонларининг оғирлиғи остида ўлиб кетсинлар!»

Силвестр сўзида давом этди:

«Уруғларнинг бизга қарши кўзғолишлари сенинг таъсиринг орқасида бўлган нарсалар».

Мен жавоб бердим:

«Рост айтасан. Шу билан бирга уларнинг шунча вақт тинч туришлари ҳам менинг таъсири остида бўлмадимми?»

Сўнгра у давом қилди:

«Сенинг жабру зулминг остида мамлакат қон-қон йиғлайдир».

«Бошқа иши бўлмаган эркак, албатта гила ва шиква қилади. Уруш эса паст тиллар учун энг яхши доридир».

«Агар сен ўз мамлакатингда уруш чиқартирсанг, кўп ўлиш ва ўлдиришлар учун айбли бўласан».

Мен жавоб бердим:

«Бунда менинг айбим йўқдир ва мен сизга замин ҳозир эмас, деб танбеҳ қилгонман. Мана энди сочқонингизни ўра биласиз».

Сугасти менинг сўзимни бўлди:

«Энди орангизда сулҳ бўлиши мумкин эмасми?»

Шунда Силвестр ирғиб ўрнидан турди, унинг юзлари ғазабдан қизариб-бўзрайган ва ўзи ҳам одамликдан чиққан эди:

«Расули босқинчи. Бизга у билан ҳисоблашиб ўтириш керак эмас! Менинг тоқатим тугади!»

Мен жилмайиб кулар эдим холос.

У елкасини қоқади.

«Мен сендан кучлиман, чунки ўзимни сендан яхшироқ тутаман.»

«Бу қонинг қизғинлигидан келади. Бугун қўлимга кириши мумкин бўлган нарсани 20 йил кутиб ўтиришни мен хохламайман. Мен билан Расули ўртасида дўстлик бўлиши мумкин эмас.»

Мен жавоб бердим:

«Рост айтасан. Орамизда сулҳ бўлиши мумкин эмас, негаким сен — шамол, мен — денгиз. Сен ҳовлиқиб эсан ва мени бесаранжом қиласан. Мен кўпик остига беркиниб вараҳлайтурган ва шамол вақтида кўтарилатурган тўлқинларга ухшайман. Сен бўлсан уларни гиз-гизлаб кўтаратурган кучсан, лекин ҳар ҳолда уларни қирғоқдан ошириб ҳайдашга ҳеч қачон ярамайсан! Рост, сен — шамол, мен денгиз. Шамол ўтиб кетади, денгиз умрбод қолади!»

Мен ҳаммага таъзим қилиб, сўнгра чиқиб кетмакчи эдим, негаким ўшандан сўнг сўзни бекор исроф қилишнинг маъноси йўқ эди, лекин вазир сўради:

«Қаерга кетаётибсан?»

«Синотга — ўз уйимга.»

«Эртагача туратур. Сенинг ўзингга ҳурмат ва ҳукуматнинг дўстлигини билдирмак учун бош вазиришимиз Мадрид шаҳридан сенга ҳадялар юборган. У ҳадялар тоза гиламлардан иборат бўлиб, сенга атаб тўқуғонлар. Умид қиланманким, уларни рад қилмассан?»

Аmmo мен дедим:

«Ё саид, ҳозир ҳадялар оладиган замон эмас. Агар мен уларни олсам, менинг халқим унга бошқачароқ маъни беради.»

«Гиламлар жуда чиройлик, худди кўнглингдагидай.»

Мен унга бир назар ташладим:

«Адолат ва инсоф тўғрисидаги фикрингиз билан сизни қутлайман.»

«Нима демаски бўласан бу гапинг билан?»

«Сизнинг адолатингиз кўр, унинг кўзлари боғлиқ. Шундай адолат сизнинг ўзингизга ярашади ҳам.»

Узайлада менинг уйим бор эди, ўзингиз тортиб олдингиз. Менинг анжомларим, гиламларим ва юмшоқ курсиларим бор эди, ҳаммасини тортиб олиб, ўзимни биргина рўмолча билан қолдирдингиз. Энди келиб, менга гиламлар ҳада қиласизми?

Йўқ, ё саид, майли, ишингизни бурунгича қила беринг. Майли, бу гиламлар ҳам менинг бурунги мол-мулкларимнинг орқасидан кетсин! Менга уларнинг кераги йўқ!»

Вазир ажабланиб менга қаради.

«Биз сенинг ҳеч бир нарсангни олмадик. Узайлада ҳамма нарсанг ўзингни кутиб турибдир.»

«Мен энди ҳеч қачон Узайлага қайтмайман. Агарда денгиз билан шамол бир жойда қоладиган бўлса, жуда катта бўрон кўзғолиб кетади.»

«Ўз оилангни кўргали бормайсанми?»

Шунда мен қўлларимни ёйдим-да, дедим:

«Менинг оилам буюқ, менинг оилам — бутун Марокаш!»

Вазир яраштириш учун яна бир қур уриниб кўрди.

«Нега сен бизга душман бўлиб қолдинг?»

«Мен ҳеч бир мамлакатга душман эмасман, лекин ҳаммадан бурун ўз-ўзимга дўстман. Мана энди сиз, нима қилдингиз? Менинг оиламни асир олиш номусданми эди? Ўзига ҳурмати бўлган ҳеч бир эл хотинлар ҳарами билан курашадими?»

Вазир шошиб қолди ва нима деб жавоб қилишни билмади. Сўнгра Силвестр гап бошлади:

«Хўп, яхши. Энди ишонғилким, мен ҳам розилик йўлини тутаман. Мен ҳам сенга ўз ўғлимни гаров қилиб бераман, у вақтда ҳар икковимизда ҳам биттадан ишонч герови бўлади.»

Оврупо одамлари ўз ўғилларини бировнинг тарбиясига берсалар, шу билан ўғилларининг ғамини еган бўлиб хотирларини жамъ туталар экан. Шу тўғрида бир ўйлаб олдим-да, дедим:

«Агарда ўғлингни менинг тарбиямга берсанг, бунинг шарафи менга эмас, сенга бўлар эди.»

Силвестр жавоб берди:

«Менинг ёлғиз, биргина ўғлим бор. У дунёда ҳар нарсадан ортиқ севган хотинимнинг боласидир. Орамиздаги дўстликни таъмин қилмоқ учун ўшал болани сенга бермакчиман.»

Шунда мен дедим:

«Хайр, Оллоҳ қувват берсин сенга! Араб учун ўғилнинг нима эканини биласизми сиз? Биз хотинларимизни севамит. Бизнинг умр қилиб кузатганимиз биргинадирким, у — ўғлимиздир; ўғлимиз — бизнинг қолғонимиз, наслимизнинг давоми учун баслаган умидимиз.»

Агарда бир эркакнинг ўғли бўлмаса, у ўз халқи олдида хижилдир, негаким унинг орқасида ислом бой эмас, камбағал бўлади. Мен ҳам ўғлимни шундай севаман, лекин у ҳолда ҳам, агар ўғлимнинг сенинг қўлингда эканини билсам ҳам уни тарк этар эдим. Мен Муҳаммадияман, сен христиансан. Мен сени ёмон кўраман, сен ҳам бошқа ҳеч нарсага қарамасдан — менинг душманим бўлиб қоласан.»

Бу сўнги яраш кенгаши ҳам мана шундай бўлиб тугайди.

Унингчи фасл

ТОҒЛАР СУЛТони

Уруш бошланар вақтларда мамлакатнинг вазияти фавқулодда ажиб ва қизиқ эди.

Фос султони Юсуф франсузларнинг қисташи билан шимол томонларнинг жонишини қилиб, Расулининг ўрнига Мавлавий ал-Маҳдийни тайин қилади.

Ори рост, янги жонишин келгунча ўз вазифасини бажариб туришлик Расулининг ўзига топширилган. Лекин ал-Маҳди ўз вазифасининг ижросига кириша олмайди.

Ҳамма тоғ уруғлари уни ёмон кўради. Улар буни «франсузлар томонидан сотиб олинган киши», деб билалар. Улар бошқа халқнинг хизматини қилган ва христианларга дўст бўлган кишини қабул қила олмайлас.

Улар янги жонишинга йўл очиб бергали унамайлар, у ўзи эса Расули ҳилидаги одамлардан эмас эди ва у уруғларни на шафқий обрўси ва на хизматлари билан ўзига бўйинсундира олмайди.

Мавлоий ал-маҳди денгиз йўли билан Алфавдан қўриқлашни сўрайди. Расулига содиқ бўлган Бани хусмар уруғи Мавлоий ал-Маҳдини ўз тупроғидан ўтказгали қўймайди. Расули унга кенгаш беради. Ал-Маҳдининг тўппа-тўғри Тетуанга — Алфавнинг ёнига боргани яхши эмасми? Ундан нари қандай қилиб, Узайлага ўтса — унинг ўзи билди. Вазият қизиқ.

Шундай қилиб, султоннинг жонишини ўз жойига ўта олмайди. Испания ўз ҳимоясидаги мамлакатда етарлик кучга эга эмас ва жонишинни ҳатто бир неча мил йўлда қўриб боришга ҳам ярамайди.

Испания билан Расули орасида уруш ҳолати бор деса мумкин, шундай бўлса ҳам Испаниянинг бош қўмондони Тилвестр ва Марокашдаги янги бош вакил, Алфав Расулига мана бундай хат ёзалар:

«Сен менга дўст, мен сенга. Бизга ёрдам қил. Сен ўзинг биласанким, Мавлоий ал-Маҳдининг ўз жойига бориши лозим. Лекин у ҳар қачон ёввойи уруғларга хат ёзиб, улар устидан бошлиқ бўлиб келганини билдирса, ҳар сафар хатни унинг ўзига қайтариб юборалар ва ичига ўқ ўраб қўялар. Чопарларини эса ўлдириб юборалар».

Расули жавоб бермайди. Алфав бошқа бир йў топади. Мавлоий ал-Маҳдига шу оғир ҳолда ёлғиз биргина ёрдам йўли бор, биргина ва ёлғиз бирбина киши унга ёрдам қила олади, у ҳам бўлса — Расули.

Испаниоллар ажиб бир хаёлга тушиб қолдилар: Расули ўз ўрнига келган кишининг ёнига бориб, зиёрат қилсин ва шу билан унга унагон бўлсин эмиш!

Расули ўзининг бекор бўлғонига асло унамас ва ҳатто очикдан-очиқ уруш тарафида эди. Энди келиб-келиб унга таклиф қилмоқчиликким, қонундан ташқари келган ва ўз томонидан тонилмоғон бир киши бориб, зиёрат қилсин.

Лекин бу таклифни Расулига етқаза турғон киши испаниоллар орасидан топилмайди. Топилса ёлғиз малазлардан (чолғитлардан) топилади.

Расули у чопар тўғрисида нафрат билан гапирди:

«У ўзини ёлғиз босмойли (зимдан — С. А.) бўлгани учунгина овруполидан санайди. Бу одам овруполикларнинг яхшилигидан кўра кўпрак ёмонлигини олган».

Мана Расулининг олдига чопар бўлиб худди мана шу кишининг ўзлари келдилар.

У ўзининг Оврупо нусха қилиқлари ва анча беадаб муомалалари билан Расулига таъсир қилмоқчи бўлади. Оғзида тутаб турган папирус билан у Расулининг қаршисида ўтиради ва шу учун унга қаттиқ малол келади.

Расули хизматкорга буюриб, зўр бир чилим келтиради. Ори рост, унинг ичидаги тамакиси хушбўй нарса, лекин шу қадар ўткирким, одамнинг кўзини кўр қилади. Ҳалиги хизматкор чилимни хўп тутотиб чеккандан сўнг яна меҳмоннинг ёнига қўяди.

У йўтала бошлайди:

«Мен гапиролмай қолдим, йўқот буни, зинҳор».

Расули унинг сўзига қулоқ осмайди. У наригининг попирусига қарайди:

«Мен ўйлайманким, сен тутунга ўргангансан, мен сенга кайф ва наъша бермакчи эдим». Меҳмон измоннинг фикрини англайди ва попирусни чекага қўяди. Сўнгра у гапга бошлайди: «Бош вакил сенга ўзининг саломларини йўллайди. Агар сен донолик қилиб, ўз ўрнинга келган киши, яъни янги жонишин Мавлоий ал-Маҳди билан ярашсанг у сенга ихлос қўйиб қолади ва нима тиласанг барчасини беради».

Расули тереза олдида туради ва чурқ этмайди.

Чопар хурсанд. Расули илтимосни қайтармади. У энди ўз вазифасини тўла бажарган деб билди. У худди шу хаёлда эдиким, бирдан Расули қўли билан бир нарсани кўрсатиб қолди.

«Мана бу талага бир қарал!»

Чопар терезага қарайди.

«Нималарни кўраётибсан?»

«Қузғун билан бургутдан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Бургут тоғ томонга қараб кетаёттидир».

Расули унга қараб бурилади, кўзлари ёнади, овози гумбирлайди:

«Бургутнинг устида қора қанотларини ёйиб ва ёввойи чангалларини очиб қузғун юрса-ю, у бургут бир адир каламуши билан сулҳ боғлаб ўтиради дейсанми?»

Сўнгра у овозини пастлатди-да, қисқа ва таъсирлик гапирди:

«Бор энди, сенинг аҳмоқлигингни кечирдим, негаким, бир замонларда сен араб эдинг»...

Испания ҳукумати учун Расулини яраш ҳолида тутиш ва ҳеч бўлмаганда, қулай фурсатни пойлаш жуда муҳим.

Шу учун у Расулининг бола-чақаларини Танжага юборишга Силвестрни мажбур қилади ва улар ёнларида кўп одамлари билан тегишли тантана ичида Танжага келиб кирадилар.

Шаҳар аҳллари бу дабдабани кўралар-да, хурсанд бўлиб жилмаялар.

«Расули Испанияни тагин ёнгибдир».

Испаниянинг ҳимоясига сиғинғонлар эса, иккилана бошлайлар:

«Биз янглиш йўлда эканмиз».

Улар Расулининг ўч олишидан қўрқиб, мўйим-суйимларини ёрларга беркиталар ва юраклари ёрила-ёрила хат ёзалар. Лекин, у хатларни Расулининг одамлари қўлга тушириб олалар-да, амирларига келтириб бералар.

Хат ёзғучилар — ўлзудек қўрққан одамлар, улар испаниолларга мана бундай деб ёзалар:

«У (Расули) Танжадан қиқиб кетмасин, у ўлишга тегишдир, йўқса ўч оламан деб бизларни

ҳаммамизни нобуд қилади. Уни ушланг ва айтганингиздай кучли бўлсангиз, ўлдириб юборинг. Сиз кучлисиз, лекин Расули сиздан ҳам кучлирақдир. Унинг ўчидан қўрқиб, биз бир кечагина бўлса тинч ухлай олмаймиз, энди бола-чақаси билан мол-мулкни ўзига қайтариб берилди, энди у бурунгилардан кўра ҳам кучайиб кетди ва энди бутун тоғ урувлари Испания Расулига қарши кучсиз экан дейишади».

Улар жуда қўрқиб қолғонлар ва уларнинг ваҳималарини баттар кучайтирмак учун Расули уларнинг чопарларини ўлдиришга, қоринларини бўшатиб, ўрнига сомон жойлаб қўйишга буюради. Ёзилган хатларни эса ўликларнинг тиллари орасига қистириб қўялар ва ўликни ўшал бўйинча хат ёзган кишининг уйига келтириб қўялар. Уларни ерга ўтқизиб, ёғочларга суяб қўяларким, ора-сира вақтда тирик одам ўтиргондай бўлиб кўринади. Испанюллар томонига ўтган хоин арабларга Расули мана шу ҳолда адаб беради.

ТАНЖАДА ЁЗ ФАСЛИ

Расули бола-чақаларни хавфсиз жойга жойлайди-да, ўзи Синотга жўнайди. Бевозталиқ соат-ба-соат ортиб боради. Тоғларда ҳеч ким энди деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишни хоҳламайди. Дон билан оту молни Расули ўз кўрғонларидан етказиб туради. Ҳар қаерда имомлар халққа ваъз айталар:

«Жиҳод муқаддас ва Расули унинг раҳбари. Унинг оёқлари сизнинг бўйингизда ва сиз барчангиз бошларигизни хоҳлаган томонга йўналтиришга тегишсиз».

Бани Юсуф уруғининг шайхи ўз одамларини тўплаб, уруш тўғрисида гапирди. Ҳар ким байроқ остига кирмак учун шошилади. Тоғ аҳиллари Расулининг номаларини ўпалар, кўзларига сурталар, негаким, улар у қозғ парчаларини ҳар бир таҳликадан сақлагувчи бир тумор деб билалар. Мана бир одамким, қўлидаги парча қозғни тортиб олишларидан қўрқади: шу учун пичоқ билан қўлини тилиб, ҳалиги қозғни яранинг ичига беркитади-да, устини араб одати бўйича зулак билан боғлаб қўяди. Ёлғиз араб мижозигагина тўғри келадиган характер — одат!..

Бир ёқдан тоғ аҳллари орасида тўпалон ортиб борар экан, иккинчи-томондан Силвестр янги жонишин мавлоий ал-Маҳдини куч билан ўз мансабига жойламоқ учун уринади, учинчи томондан эса Алфав ҳали ҳам қаршилиқда давом қилади.

Сўнгра Силвестрнинг миясига яна бир янги режа (план) келадирким, у-да Расулининг тупроғини учга бўлиб, шу йўл билан идора этмак. Унинг режаси бўйинча Идрис ал-Рафи Узайлани, Муҳаммад Фаззал Лорошни, шайх Армаки ал-Қосирни идора қилади.

Идрис ал-Рафи Расулини заҳар бериб ўлдирмакчи бўлган кишидир. Армаки эса Расулининг жуда эски душмани ва ҳамма вақт ўзини ёмонлик билан танитиб келган. Расулидан бурун Узайланининг «пошаси» бўлиб султоннинг хазинасини талаган эди. Лекин, ўзини ҳукм қила турганларнинг кўнгилларини олди ва энди яна юрт сўрамоқ учун ал-Қосирга келди. Бу жуда бераҳм одам эди. Бир вақтлар султон Абдулазиз бунга жуда қалин дўст эди, негаким тоғ халқларини сиқиб юриб пул ундиришга бунчалик уста одам йўқ эди. У бир дафъа Бани амма уруғини талаб келди, ана шунда унинг қадами теккан ҳар бир қишлоқдан ёлғиз алангаси кўкка кўтарилган харобагина қолар эди. Ушандан бошлаб Бани аммалилар йил ҳисобини «Улуғ ёнғиндан аввал» ва сўнгра деб юргизатурган бўлдилар. «Улуғ ёнғин» деганлари эса шайх Армакининг пул ундириш учун қилган сафаридан иборат эди. Бу кишининг катта мансабга белгиланишини бир ёқлик қилишга Расулини мажбур этади.

Расули уруғдан-уруққа от чоптиради. Кечалари бутун қоялар ва тоғларда аланга юксалади, кундузлари эса тутуннинг қора устунлари осмонларга кўтарилади. Милтиқлар тайёр ва энди ҳеч бир христиан таҳликадан омон эмас.

Марокаш урушлари Оврупо урушларидан бошқачароқ юргизилади. Мамлакатнинг денгиз қиргоқлари теп-текис бўлиб, у ерларда Силвестрнинг аскарлари аста-секин олдинга юраберади. Улар билан очиқ майдонда учрашишга Расули журъат қила олмайди. Унинг қуроли бошқа наводандир.

Унинг йигитлари душманни ўлгудек чарчатиб қўйиб, ўзлари яна тоғ ораларига, дараларга кириб кеталар; ҳатто ҳаво кемаси ҳам фойда бермайди ва бир неча киши бутун-бутун олайларни тўхтатиб турса мумкин.

Ҳар бир уруғнинг ўз қўмондони бўлади. Майдарак, чаканарак кучлар эса ўшаларга бўйинсунарлар. Ҳар қайсиси ўзича уруш қилалар, лекин аслида ҳаммаси бир режа билан ҳаракат қилгон бўлиб чиқарлар.

Расулининг ўзи бўлса ўзига астойдил берилган бир кичкина тўданинг орасида бўлади; ҳар қайси шаҳарда унинг тилчилари бордирким, буни хабар билан таъмин қилиб туралар. Нотиқлик санъатини жуда мукамал билган кишилар мамлакатнинг ҳар томонига ёйилиб кетганлар.

Расулининг режаси ўз аскарларини замбарак бор жойга сира яқин келтирмаслик, шу билан бирга Силвестрни доим қўрқув остида сақлашлик, унга бутун мамлакатнинг ёллар билан тўлганини кўрсатиш ва ҳужум эҳтимоли сира бўлмаган бир вақтда жуда зўр диққат билан ҳужумни кутишга ўзини мажбур қилишдир.

«ПАРТИЗАН» УРУШИ

...Ойлар ўтади.

Ҳар томонка партизан уруши давом қилади.

Испанюллар ҳеч қаерда тузуқкина бир нарсага эриша олмайлар. Мингларча майда тўқнашишлар бўлади ва кўпдан тоғлилар зўр келишади. Расули гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда бўлади. Ҳар қай ерда унинг келиши арабларга жон киргизади, ҳар тарафда халқ ўзи кўрганда тўй-томоша қилади. Тоғлардан ҳеч бири энди Фосдаги султонни эсига ҳам олмайди.

Расули яна ҚосовёҒга келади. Ва шунда мана бу иш бўлиб кетади. Бирдан ҳамма халқ кўчаларда уни кўргач, таъзим билан тиз чўқади ва мана бундай овозлар чиқади:

«Худо ўзи қўлласин бизнинг амиримиз ва султонимизни!»

Расули қовшғон. У ўйлаб кетади. Лекин, бу вақтда унинг қаршисига энг қари шайхлардан бири чиқади-да, дейди:

«Бутун халқнинг истаги шу. Бизга султон бўласан. Мавлоий Юсуф франсузлар қўлида. У биз учун одил амир бўла олмайди. Марокашнинг тоғлар қулоч отиб ётган ҳамма жойлари, душман қўлида бўлмалар ҳамма тупроқлари сендан сўрайдиким, Султонимиз бўлгил!»

Расули қаттиқ талвасада.

У Синот ила эди: эски домланинг оёғи остида ўтирган бола, тоғларда юрган босмачи — энди Марокаш султони.

«Бироз сабр қилинг, менга ўйлаб кўрмак учун фурсат беринг».

У ўз чодирига кириб кечгача кўринмасдан беркиниб олади, ташқарида эса важдга келган халқ кутади.

«Эй, Оллох, ўзинг қўлла султонни!»

Эртаси куни катта йиғин бўлади. У йиғин Қосовёнинг бозор майдонида уч юз йил бурун Расули жадларидан бири яшаган эски бир ўрданинг ёнида бўлади.

Яна шайхлар келиб айталар:

«Мўъминларнинг раҳбари христианларнинг тасарруфида бўлмаслиғи лозим. Жойни — бекор турган тахтни ол, эгалла ва бизнинг амиримиз бўл».

Кўчаларга гиламлар ёйилади, хотинлар теразалардан мўралайлар. Улар тўпланган халққа хушбўй нарсалар сепалар. Имомлар хитобнома тарқаталар. Бу тун бозор майдони машъаллар билан ёритилғон ва ҳар бир уйнинг теразасига фанор осилган.

Ана, ҳозир оломон орасида энг қари бир шайх — олпоқ сочли ва узун соқолли муҳтарам бир чол чиқиб келади ва халқнинг иродасини эълон қилиб, Расулининг султонлик мансабига ўтирганини билдиради. Лекин бесаранжом денгиз ҳар қандай овозни босиб кетгандай, унинг овози ҳам оломон шовқуни орасида босилиб кетади. Сўнгра ҳамма мачитга қараб юради. Ҳамманинг олдида Расули. Мачит уруғларнинг энг мўътабар шайхлари билангина тўлиб қолади, қолган ҳурматли шайхларга жой ҳам тегмайди. Улар, юзларча киши ташқарида тиз чўкиб ўтиралар ва пешоналари ерга тегар даражада таъзим қилалар.

Уларнинг алланималар деб пичраган овозлари эшитилади, лекин тоғ ақилларининг кулранг кийимларини қоронғида энди кўриб бўлмайди ва гўёки, мачитдаги шайхларгина эмас, балки теварак-атрофдаги жовланган ерлар, тоғлар ва қоялар шундай, Расулига — тоғлар султони Расулига Оллохдан кўмак сўраб дуо қилгандай бўлади.

Ўн биринчи фасл

АЛАД АЛ-ҚОЛИНИНГ ЎЛДИРИЛИШИ

1915 йилнинг охирларида Квист кларадодан Қосиб, Мавлоий Абусалом ва Торқутсиқ орқали то ал-Қосиргача бўлган ҳамма жойлар Силвестрнинг қўлига ўтган эди.

Тузик-қуруқ урушларнинг энг сўнггиси Мегаретда бўлади. Партизан уруши боради.

Силвестр бутун кучи билан ичкарига — тоғларга кирмак учун уринади, лекин буни қилолмайди. У Расулига сира кутмаган жойда йўлиқиб қолади. Шу билан бирга у шошилади ҳам, негаким, сулҳ-яраш шартлари келаётбдир, бутун испанюл сиёсийонлари ярашга олиб, ярашни бўлдирмай турган ёлғиз мана шу Силвестрнинг ўзи, у — ўзининг фотиҳлик иштаҳаларини қондирмай туриб, яраш қилдиришни истамайди. Партизан уруши, Расулининг бошқача эс ва журъатини кўрсатувчи айрим воқеаларнинг узлиқсиз занжири шаклига кириб кетади.

Расули кичкина бир отлик отряд билан кетиб боради.

Бирдан қутилмаганда ҳар томондан душманлар ўраб қолади. Шунда у одам боласи ишонмай турган бир иш қилади. Орқасига қайтиб, тоғларга қочиш ўрнига ёнидаги адирга тирмаша бошлайди, у адирдан туриб бутун ҳаволини кўриш мумкин. Шу билан бирга йироқ жойда туриб, Расулининг ўзи ҳам кўриши мумкин.

Ўша ердан туриб у ўқ отади ва шу билан душманларнинг диққатини ўзига жалб қилади. Улар орасидан шовқун чиқади:

«Ана султон, ана Расули!»

Тоғларга жон киради. Ҳамма қоялардан ер рангли кийим кийган Расули тарафкашлари чиқиб келиб, уруш нидосини юксалтиралар.

Испанюллар Расулини тутмоқ учун ташна бўлиб, ўлиб боралар. Улар жуда яхши биладиларким, бутун бу уруғларни бирлаштириб турган ўша. Бир неча ёвворақ йигитлар баландга — қоянинг устига чиқарлар. Расули орқасига қайрилади. Ва кўрадиким, нариги тарафдан ҳам ёвлар ўраб қолибдир. Бу сафар у ёвларнинг кўпчилигини ва яқинлигини яхши билмайди ва ўзиникилардан узилиб қолади. Ёнида ёлғиз учтагина одами бор.

У энди тоғлар томон қочмоқчи бўлаётиб эди, бирдан отга бир ўқ келиб тегади. Афғариб қўяди. Ва ўша онда у жонвор жон беради. Унинг йўлдоши минган тойдан ирғиб тушади-да, уни Расулига туттади, лекин бу вақтда отилган ўқларнинг вангиллаши авж олиб кетиб отни чўчитади. Ва от ҳам шариф жойланиб олгунча бўлмай икки оёғини осмонга кўтаради. Узун абоси ёйилиб кетиб оёқлари ўшанга ўралашиб қолади ва шу билан Расули гурс этиб ерга йиқилади. Ҳар томондан испанюлларнинг бошлари кўринади — улар тантана шовқунлари билан қўлларини унга узаталар.

Расули ўрнидан туради-да, бир нафас қаддини ростлагач, қўлини осмонга кўтаради: «Салли алан наби Расулиллоҳ!»

Муҳаммадияларнинг ўриндошлари. Сўнгра у орқасига қарайди-да, шериклари билан бирга, ирғишлаб чопгани ҳолда ёмон қалтис бир ёнбағир бўйича пастга қараб ҳужумчилар ва милтиқ ўқлари қаршусига чопиб кетади.

Нечик улар йиқилиб тушиб, кулпарча бўлмадилар ва қандай қилиб испанюллар ўзларини эплагунча, булар эсон-омон дарахтзорга қочиб етиб олалар — буни билиб бўлмайди.

Араблар назарида, бу воқеа ҳам унинг ҳар турли зарарлардан эмин эканини кўрсатади.

Ори рост, испанюллар ҳам бу урушдан қуруқ чиққанлари йўқ. Расулининг кавшлари билан ўлдирилган отининг қимматли эгарни уларга қолди.

Яна арабларнинг ўзларига хос табиатларини кўрсатувчи бир нарса: ҳалиги ўлжа кавшни кўрган ҳамон, унинг ифлос ва қонли бўлишига қарамасдан, Идрис ал-Рафи дарров тиз чўккан ва ўпган; Расулини ўз уйига меҳмон қилиб олиб овқатига заҳар солиб берган бир киши, яъни меҳмонлик расмини бузган Идрис ал-Рафи ўз амирининг кавшларини кўрганда ихтиёрсиз ҳурмат қилишга мажбур бўлган.

Жуда чиройлик қилиб тикилган эгарни испанюллар қиролга юборалар.

* * *

Магаретдаги ёвюсак урушдан сўнг бошқа бир кўриниш очилади.

Бани амма ва ғазовия уруғлари орасида бирдан уруш чиқиб кетади. Вой бу қурғур арабларда сал нарсага ҳам уруғларнинг бир-бирлари билан уришиб кета беришлари-я!

У хил урушлар одатда икки-уч кишининг ўртасидаги жанжалдан бошланади-да, ўшал куннинг ўзидаёқ даҳшатли қирилиш билан тугайди.

Баъзан оилалар ўртасига қон даъвоси тушади: бир ўқ чиқади, орқасидан яна бир ўқ чиқади; бу овозни эшитган ҳамон қўни-қўшилар милтиқларини кўлга олалар-да, ўшал жойга қараб чопалар ва ишнинг аслини сўрамасдан-билмасдан туриб, дарров бир томонга қўшилиб-да, булар ҳам зўр бериб отабошлайлар. Ҳар бир эркак туғилган кундан бошлаб урушчи, жанговар; бекор қолган вақтида агарчи жуда оз фойда чиқатурган бўлса ҳам бир иш қилиб уришиш учун баҳона ахтаради.

Шундай қилиб иккала томонда ҳам урушчилар миқдори кўпаяди, негаким, ҳадеб янгидан-янги кишилар келиб, келган ҳамон бир томонга қўшилиб туралар. Уруш тўғрисида хабар қондга етиб боради, у эса дарров отланиб ўзига хос йигитлар билан йўлга тушади. У ҳам кўп суриштириб ўтирмайди, унинг бармоғи ҳам милтиқнинг тепкисидан — у ҳам бир томонга қўшилади-да, ота беради.

Қуёш ботади. Юзларча кишилар бир-бирлари билан қаршима-қарши туралар. Ерларда ўлдирилганлар билан ярадорлар ётарлар. Ниҳоят, уруш тугайди ва ҳеч ким ўзининг нима учун урушганини билмайди...

Расули Абдулмаликдан хат олади.

«Олмония билан иттифоқ боғла, шундай қилсанг халқингни тўйғазिशга керак бўлғондан ҳам ортиқроқ пулга эга бўласан. Немислар — танги халқ. Шу қизиб турган улўф Оврупо урушида ҳам шубҳасиз, улар енгдилар ва сени жанубда Мағодиргача — бутун Марокашга султон қилиб қўядилар».

Расули ўйлиб қолади.

Германия кўнсули унга яроғ билан дон ваъда қилиб эди, ҳали ҳозир ёлғиз яроққина юборди. У Тазаррутда ўз ёнида бўлиқдон икки қариндоши Мавлоий Али ва Мавлоий Мустафоларни гап-лашмак учун Олмония кўнсулхонасига юборади...

Испаниянинг Марокашдаги вакиллар ҳайъатига раис бўлиб генерал Марна белгиланди. У кўнсул Сугастин билан тилмоч Сардаерни шарифнинг ёнига юборади. Аммо Расули шубҳалар билан тўла.

«Силвестр Марокашда қолар экан, яраш бўлмайди. Менинг талабларим ўзингизга маълум. Текисликдаги зуҳарларни сиз олаберинг. Менга тоғлар қолса бас. Мен агар тоғларнинг чекланмаган соҳиб бўлсам, ўзим тинчтиб оламан».

Расули бир мунча кишилар томонидан юзига айтилган гаплар тўғрисида ўйлайди. Борган сари авж олаётган очлик уни ҳам ярашга толиб қилиб қўяди. У ўзининг ишончли котиби Саидали ал-Қоимни дўстлари билан кенгашиб келмак учун Танжага юборади.

Силвестрни тамом ғам босади.

Генерал Марна Синотдан ташқари босиб боришга қарши, Силвестр бўлса ўзини лочиннинг чангалида сезади.

* * *

Расули ўзининг ишончли дўстларидан Мавлоий Содиқ билан бирга кичкинагина бир ҳужрада ўтириб, ҳар тўғрида суҳбат қилади. Бир нечта номаълум (ёт) одамлар келадилар. Улар испанюллар томонидан ўз қишлоқларидан ҳайдалганларини ва Шарифни кўрмак истаганларини сўзлайлар.

Расулининг хизматкорлари меҳмонлиқнинг бутун ҳурматларини уларга кўрсаталар, лекин унинг ўзи буларга кўринмайди.

Расулининг вакили улар билан бирга ҳалиги кичкина ҳужрага яқин бир жойда, дарахтлар остуда ўтиради. У наригилардан ҳамма Гарсани сўраб-сўраб билиб олмоқчи бўлади ру уларга ишонмаслик билан қарайди.

Бирдангина даҳшатли бир гулдираш чиқиб, бутун ерлар титрайди, қоялар йиқилгудай бўлади, ҳамма бутун кучи билан тоғларга қараб югуради. Жуда катта бир портлаш бўлади, лекин сабабини ҳеч ким билмайди. Ё ҳалиги келганлар дори кўмиб кетдиларми?

Яна ҳамма тинчланди. Лекин бошқа ҳар қандай кўрқувни босиб кета турғон бир даҳшат бор: Расули ўтурғон кичкина ҳужра тамом йиқилиб тушган. Одамлар йиқилган ҳужранинг томини очарлар ва ҳар дақиқада «Султоннинг эзилиб кетган гавдаси чиқар», деб куталар.

Уни яна худо бир сақлаб қолган.

Иккита устун бутун қолиб бир-бирининг устига шундай тушганким, таги бир шийпон бўлиб қолган. Унинг остида Расули билан Мавлоий баҳузур ўтириб, ҳеч нимарса бўлмагандек, бемалол суҳбат қилалар.

Бу воқеа теверак-атрофдаги қишлоқларга эшитилгач, қишлоқ одамлари чопқонларича етиб келалар, ўз амирларининг этаги билан унинг ўтирган жойини — ерни ўпалар ва ҳалиги устунга табаррук деб ишониб, жиндак-жиндак синдириб олиб кеталар...

Расулининг ўзи буларнинг ҳаммасидан кулади. У дейди:

«Бу кунларда жуда кўп аҳмоқликлар бўлди ва ҳаммасига улар ишондилар».

Силвестр янги режаларни топиб қўйди.

Уста одамлар воситаси билан иш қўриб, у баъзи бир уруғларни айрим ярашга кўндирмакчи. Бўлиниб кетишнинг олдини олмоқ учун Расули Жабали Ҳабибга бутун бошлиқларнинг катта мажлисларини чақиради. Ҳамма обрўли уруғлардан — Ҳазовия, Сумот, Бани арус, Бани кув-саввар, бани Юсуф, Ахла, Зариф, Қоҳлат ва Жабали Ҳабиб уруғларидан вакиллар келади.

Расули уруғларга дейди:

«Очлик кундан-кун авж олади. Катта ишда ютмоқ учун кичик ишда ён бериш керак».

Расули ҳамма вақт эҳтиётли ва йироқни кўради.

«Оврүпо урушида ҳали ҳеч ким енггани йўқ. Агар франсузларга қарши уруш қилсак, немислар бизга ёрдам беради. Очликдан қутулмоқ учун бирдан бир осон йўл шу эмишми? Франция кучли, мен яхшироқ йўлларни биламан».

Майли текисликдаги халқларни испанюллар идора қилсинлар. Улар у ерларда мактаб ва касалхона бино қилдирсалар яхши бўлади. Лекин тоғлар бизники бўлиб қолсин, бунда бизга мактаб ҳам керак эмас, касалхона ҳам».

Шайхлар ўйлана-ўйлана бош чайқайдилар.

«Испанюллар бизни тинч қўймайдилар, христиан бўлишга мажбур қиладилар».

Расули қаддини ростлайди.

«Ҳаммамиз бир бўлсак ким тега олади? Уятдир, биз мусулмонларнинг бир-биримиз билан урушиб юришимиз, араблар қўли билан арабга отилган ҳар бир ўқ, христианлар фойдасига кетади».

Ийғин бўлаётган жой очик ва текисдир. Бутун аҳли мажлисни сиғдиргудай катта бино топилмаган эди. Лекин теварак-атрофга қоровуллар қўйилган ва ҳеч ким мажлисга монё бўлмайди. Совуқ. Ҳар ким ўзининг жалбобига ўралган, шу учун ёлғиз юзларигина кўринади.

Ажойиб кенгаш.

Улар қояларнинг парчаларида ўтиралар, ичиб тургон чойлари лабларига етгунча совуб қолади.

Ўз уруғларини тамсил этган бу юзларча кишилар милтиқларини тиззаларига ва бармоқларини милтиқ тепкисига қўйиб ўтуралар ва шу ҳолда содиқ бўлиш учун онт ичалар.

«Мен умримнинг охирига қадар Оллоҳ ҳаққи ва ислом ҳаққи ўз амирим ва ўз султонимга содиқ бўламан».

Сўнгра улар ўринларидан туралар ва қўлларини баланд кўтарган ҳолда ҳаммалари бир овоз билан фотиҳа сурасини ўқийлар.

•••

Елғиз биргина уруғ — Анжар уруғи бу ҳаракатга қўшилмайди. Улар ҳеч қачон Расулига хайри-хоҳ бўлишганлари йўқ, ҳолбуки, уларнинг 6000 яроғлари бор.

Улар тўғрисида сўзлаганда Расули жирканиб кулади:

«Пул улар учун ҳар нарсадан ортиқ, ҳаттоки қизнинг йигитга бератургон биринчи кучоғидан ҳам ортиқ. Испанюллар уларни пул билан сотиб олалар. Ори рост, уларни испанюллар ҳам алдадилар. Испанюллар ўйлайдиларки, ҳамма уруғ улар томонда, ҳолбуки сотилган йўқсиллар билан обрўсиз кишилар холос, неганим зойлар пулга муҳтож эмаслар. Ҳар қаерда кўрилгани каби, улар ваъдани кўп қилалар, лекин ваъдаларида турмайлар».

Испанюлларнинг энг ўткур қуроллари — Расулининг энг ёмон душманларидан Идрис ал-Рафидир. Ана ўшал киши қишлоқма-қишлоқ юради. Анжарлилар биладиларким, у авваллари Расулининг ишончли вакили эди.

«Нимага сен ўз амирингни ташладинг?»

«Унинг зулмларига чидашга энди сира тоқатим қолмади, ундан сўнг мен испанюлларни таниб, уларнинг жуда яхши ва раҳмдил эканини кўрдим».

Улар эътироз қилалар:

«Расули ахир немислар билан иттифоқ боғлағон, немислар испанюллардан лучлик-да. Шу йўлни тутқон турклар ҳам ютдилар-ку?»

Идрис ал-Рафи жавоб беради:

«Сизга сир қилиб айтаманки, бутун бу гаплар ёлғон. Бу бир баҳона холос. Расули киши билмас қилиб Испания билан битишаётбдир. У сизни алдаб сотаётбдир. Ҳозирги вақтда у Испаниядан 20 минг дура ойлик олиб туради. Сиз аҳмоқсиз!»

Сиз ўзингиз пул олишни хоҳламас эдингизми?

Айрим яраш қилингиз ва ўз аҳмоқлигингиз орқасида Расулининг бой бўлиб олишини кутмангиз. Сизнинг томонингиздан мана мен гапираман».[...].

* * *

Ярашдан ҳали ҳам дарак йўқ.

Расули шубҳалар ичида қолган. У энди ҳеч кимга ишонмайди ва ўзининг ишончли дўстларидан шайх Муҳиддинни янги хабарлар топиб келмак учун денгиз бўйларига юборади.

Бир неча йўлдошлари билан бирга у Лорош деган жойда текисликка тушади. Ори рост, у Расулининг топширғон вазифасини бошқачароқ қилиб бажаради.

У султоннинг жуда кўп сигирлар подасини ҳайдаб юрган бир нечта подачисини кўриб қолади. Подачилар кун ўртаси иссиғида дам олиб ёталар, бу вақтда ал-Муҳиддин билан йўлдошлари эса белини маҳкам боғлаб ишга тушалар. Улар ўнта бузоқни подадан ажратиб олиб ҳайдаб кеталар. Сўнгра улар бутун подани ҳар томонга тўздириб юборалар.

Подачилар уйғонади.

Улар подани ҳайдаб кетган одамни пайқамаганлар. Улар ҳайвонларни аллақандай тасодифий бир нарса чўчитгандир деб ўйлайлар ва энди у бечораларга қанча овора бўлиб ҳалиги тўзиб кетган подани яна йиғишга тўғри келади.

Кейин улар ўғирлиқни топдилар ҳам, лекин у вақтда шайх Муҳиддин ўз йўлдошлари ва ўлжалари билан бирга тоғлар орасига кириб олган эди.

Шундай қилиб у ўзи мансуб бўлган кичкина бир уруғ учун тўрт-беш кунлик овқатни ғамлаб олди. Лекин ўз амирининг топширган вазифасини буткул унутиб юборган эди.

Расули бошқа йўл топади.

У шаҳардан бирорта обрўли ва кучли бойни ўғирлаб қочмоқчи бўлади. Шу йўл билан бир отишда икки қуённи урмоқ мумкин. У хил одам денгиз бўйларига ҳамма сирларга воқиф бўлади, бу — бир, сўнгра у ўзининг озод қилинмоғи учун катта пул ҳам бера олади, бу — икки.

Ана ўшал бой — испанюларнинг дўстларидан бири Абдуссалом Булга деган киши бўлиб чиқди. Уни қандай қилиб қўлга туширгани Расули ўткур эрмак билан гапириб беради:

«Муттоқлиқ Аллоҳга маъқул сифатдир, лекин баъзида Аллоҳ муттоқларни ҳам синаб қолади.

Менинг одамларим босиб кирганда, у жойнамозда ўтириб намоз ўқур экан. У ўз ёшига нисбатан жуда кучли одам экан, шу учун менинг одамларимни анча уринтирган, охирда улар уни қоп ичига жойлашга мажбур бўлгонлар. Йўлларда ҳам у худди бозорга олиб кетилаётган бузоқдай ўзини ҳар томонга уриб, бир нафас ҳам бақириш ва дод дейишдан ҳоли қолмаган.

Мен уни мана бу сўзлар билан қарши олдим:

Салом алайкум, ё шайх! Сенинг каби муттоқи бир одам Аллоҳнинг иродасига қаршилиқ қилса, яхши бўлмайди. Мендан норози кўринасан. Сени озод қилмоқ учун ёлғиз 3000 дура пул сўрамоқчиман холос».

Бой норозилик белгиларини яшира олмайди.

«Яхши, ўша айтганимга яна шунча кўшайин, унда рози бўларсан-а?»

У жавоб беради:

— Ё Саид, сен тегиша ётибсан. Агар бор-йўғимни сотганимда ҳам ўшанча пул жамланмайди».

«Майли, пулнинг менга унча аҳамияти йўқ. Қанча хоҳласанг ўшанча тўла, лекин сўзга қолганда бахилик қилма!»

У гапирмакчи эмас эди. Лекин нима қилсин бечора, анчагина семиз одам эди, ундай серёғ одамлар оч қолишни ёмон кўрадилар. Шу учун мен уни Тазаррутда бироз оч қолишга мажбур қилдим. Сўнгра лунжлари қанча кичрайса, оғзида тилга шунча кўп жой қолатурғон бўлди.

Шундан сўнг гапириб бера бошлади.

«Генерал Марна билан генерал Силвестр орасидаги англашилмаслик борган сари кучаймакда. Лекин Силвестр бундан сўнг Марна билан ҳисоблашиб ўтирмасдан ўз бошича ҳаракат қила бошлашга қарор берди. У Синотга қараб ярмакчи ва уни қўлга туширмак учун қўлидан келгани қилмоқчи бўлади. Агарда бу мақсадга эриша олса, анжарлилар тамом унинг томонига ўтиб кетадилар. Узинг ҳам яхши биласанки, улар сенинг уйингни теп-текис қилмоқ учун жонларидан кечишга тайёр туралар. У вақтда тоғларнинг кўп қисми Фундуқ фи айналжоридга қадар испанюллан қўлига ўтган бўлади».

Мен кулдим.

«Мана, қарагин, қандай ақллисан, эй муҳтарам шайх. Сенинг бу гапларинг 3000 дурадан ортиқ туради. Жўнай бер, омон-эсон».

Шундай қилиб икковимиз дўст бўлиб ажралдик».

Расули ўша ондаёқ Сугастига энг тез чопарларини чоптиради.

«Мен Силвестр билан ярашмоқчи эдим, энди билдимки унинг режалари бошқа экан. Сиз бундай ишларни қила турғон бўлсангиз, мен ўз уруғларимни тинч олиб туришга ярамайман».

У чопарга буюрадими, йўлда дам олмасин, эмасин ва ичмасин. Шу билан бирга ўзининг ишончли вакили Али ал-Қолига ҳам хат ёзиб юборади:

«Мумкин қадар тезлик билан етиб келгил. Мен яраш қилишга қарор бердим, менинг ўрнимга Тетуанга сен борасан».

Али ал-Қолини ҳамма Расулининг одами деб билади. Унинг қўлида биззот генерал Марна томонидан берилган паспорт бор: у паспорт бўйича Али ал-Қолининг хоҳлаган жойларга бориб юрмоғи мумкин. У — аскар эмас, яроғни ёлғиз ўзини қўриқлаш учун олиб юради.

У Расулининг мактубини олган ҳамон — бу гап 1915 йилнинг май ойида эди — ёнига ўз хизматкори Ҳомидни олиб, дарров Танжадан чиқади. Омон-эсон Квистколарадогача етиб бориб, у ердаги Испанюл қўмондони томонидан очиқ юз билан қарши олинади.

Улар бир-бирларига янги хабарларни сўзлаб бералар, ўшанда — кечаси йўлчилар учун йўлнинг тинч эмаслигини айтиб, қўмондон буни қолдиришга уринади. Лекин Саид Али ал-Қоли «Мени Тазаррутда тонг отгунча кутиб қалалар» деб унамайди, сўнгра йўлнинг бир қанча жойигача уни қўмондоннинг ўзи узатиб қўяди.

Ундан кейин йўлда иккала йўловчининг ўзларигина қолиб, бироз юргандан сўнг нариги испанюл қоровулхонасига етиб боралар.

Бу қоровулхонанинг қўмондони унча муомалалик эмас. Али ал-Қолининг паспортлари тамом жойида бўлса ҳам уни худди икки кун тўхтатиб қўяди.

Квистколарадонинг қўмондони бу тўғрида тасодифан билиб қолади ва аччиғи келиб тезлик билан бушатишга буюради. Бугина эмас, у жойга ҳаттоки унинг ўзи етиб боради, Али ал-Қолига биззот узр айтади ва бирга узатиб келгани ўз аскарларини тақдим қилади.

Али рад қилади.

«Ҳали ҳам кўп вақтимиз бекорга ўтди. Аскар билан бирга секинлаб юришдан кўра, ўзимиз ёлғиз босиб кетсак яхши».

Улар қоронғу тушиб қолғонига ҳам қарамасдан йўлга чиқарлар.

Ундан кейин улар минган отларнинг Сираси деган жойдан топилгани маълум бўлади ва «Али ал-Қоли Танжага қайтган эмиш» деган овозалар тарқалади.

Расули бу хабарга ишонмайди. У Алининг содиқлигини ва ғайратини яхши билади. У ахтар-

моқ учун ўз одамларини чиқаради. Бани мусаввар уруғининг шайхи ўз одамлари билан кеча-кундузгача тоғларни ахтаради.

Ниҳоят, Саид Ҳоқос адирининг ёнида бир балиқчини учраталарким, у сойда бир ўлик кўрганини сўзлайди.

Квистокларадонинг қўмондони сойни ахтаришга буюради. Расулининг одамлари кўмаклашлар, истаб-истаб калласи йўқ ва мажақланиб ташланган бир ўликини топарлар ва устида ёлғиз бир кўйлаккани бўлганлигини уни ҳам ҳеч ким таний олмайди.

Сўнгра балиққдан тош тўлатилган бир қоп топиб олалар. Унинг ичидан иккинчи ўлик чиқади, у ҳам калласиз, лекин унинг устида бир кўйлак борким, айтишларига қараганда хизматкор Ҳомидники. Уликлар шу қадар эзилганларким, уларни таниш асло мумкин бўлмай қолади, каллалар эса топилмайди.

Расули ҳар томонга чопар чопдиради. Каллалардан биттасини топиб келтирган кишига катта мукофот ваъда қилади.

Ҳаммаси бекор.

Мамлакатда ҳар хил овозалар юради; баъзилар дейдиларким, Али ал-Қолини христианлар ўлдирган. Бошқалар айтадиларким, ёнидаги мактубларни қўлга туширмак ғаразиди уни тоғ халқлари ўлдирган.

Учинчилар дейдиларким, уни ўлдирган бир хотин кишидир ва ўлдиришга сабаб ҳам шуки, бир вақт бу унинг эрини ўлдирган. Баъзилар эса бу ўлдиришда франсузларни айблайлар. Кўпчилик айбни Силвестрга қўяди, аммо бунга Расули ишонмайди.

«У дадил одам, қони қизгин, у қилич билан солишади, у балки жаҳли чиққанда одамни бўғиб ҳам ташлар, лекин бир бурчакдан чиқиб номардларча ўлдириб кетишни маъқул қилмас керак».

Ниҳоят, ҳақиқат маълум бўлади.

Саид Али яна бир испанюл қоровулхонасига етгунча хизматкори билан бирга бир равишда чопиб кетган. Бу жойларда улар ўғрилардан қўрқмайлар. Шу учун отларидан тушиб, жойнамозларини ёйиб намоз бошлайлар. Испанюл зобитларидан Руад уларнинг келганлиги тўғрисида испанюл қоровулхонасининг зобити лейтенант Сутага хабар бериб қўяди. У эса Саид Алиларга хабар юборади:

«Менинг уйимга келиб бир-икки пиёла чой ичинг».

Буларнинг отлари чарчаган. Бунинг устига улар нари ёқнинг йўлини ҳам билмайлар. Шундай қилиб зобитнинг уйига келалар. «Бу ерлар кўп ҳам тинч эмас, бизникида ётиб қўяқол».

«Бўлмайди, тезлик билан етиб боришимиз керак».

«Сизни аскарсиз жўнатишга кўнглим бўлмайди. Йўлнинг бир бўлагигача ўзим узатаман». Ун-ун иккита пўлис эрта қачон отга отланган, сўнгра Сутанинг ўзи ҳам отланади.

«Сиз олдин жўнай беринг, менинг одамларим сиздан қолишмайди. Ўзим ҳам орқангиздан бораман. Худо оқ йўл берсин».

Улар йўлга тушалар, лекин пўлисларнинг қилиқлари уларни ҳайрон қолдиради, негаким пўлислар ҳадеб қайрилиб орқаларига қарайлар, тўхташлар, яна юралар. Гўё орқадан бир буйруқ кутгандай бўлалар.

Улар ўтиши қийин қояли бир чўққилиққа еталар. Шунда бирдан орқаларидан ўқ чиқиб қолади. Пўлислар отларидан ирғиб тушалар:

«Бизни босалар, қочингиз, беркинингиз!»

Али ал-Қоли билан хизматкори то эсларини тўплагунча уларнинг эътирозларига қарамай отдан тортиб туширалар. Пўлислар уларнинг бошлари ва елкаларига осилиб, оғизларини тўсиб чеккага тортарлар-да, бўға бошлайлар.

Бу орада лейтенант Сута келади. У буларнинг каллаларини кесиб, таналарини эзгилаб юборишга буюради.

Сўнгра уларнинг ўлик жасадаларига ўзлари билан бирга келган деҳқон кийимларини қийгазарким, кўрган кишилар ўлдирилганларни аллақандай деҳқонлар деб билсинлар.

Қайтиб келаётган пўлисларда ғалати тугунлар бор. Улар сой бўйига келгач, ҳалиги тугунларга тош боғлаб сувга ташлайлар. Отларни даррахтзорга ҳайдайлар. Лекин уларнинг эслари йўқ экан. Негаким, отларнинг эгар ва юганларини олиб ўзлари билан бирга келтиралар ва ўшал нарсалар буларни тўтиб беради. Бу ишларнинг ҳаммасидан генерал Марна хабар топади. У бу нарсаларнинг ҳаммасини очиқ-ойдин иқрор қилади ва Расулига ўзи хабар юборади.

«Али ал-Қоли, лейтенант Сута-ли-Муралсининг ҳузурини ва унинг буйруғи билан ерли пўлислар томонидан ўлдирилган. Улар Руаданинг буйруғини бажарганлар, режани чиққан киши эса Узайла пошоси Идрис ал-Рафи экан».

Генерал Марна испанюл зобитларини дарҳол қамоққа буюриб, Идрис ал-Рафини мансабдан бекор қилади. Лекин шунда ҳам у хафа. У ўйлайдики, бу номуссизларча ўлдиришдан сўнг сулҳ учун басланган ҳамма умидлар йўқ бўлади. У ўлдиргувчиларни жуда қаттиқ жазолашга жазм қилади, лекин ўзи ўйлайдики бу хиёнатни Расули афу этмайди ва испанюлларга энди бир умр ишонмайди.

У Силвестрни чақириб олиб дейди:

«Энди биз ютқуздик!»

Аммо Силвестр бошини чайқайди.

«Аксинча! Мен ўйлайманки, биз энди ютамиз».

Генерал Марна бошқача тушунади. «Испаниянинг вакили сифати билан бу ишга ёлғиз мен ўзим масъулман», дейди. Силвестрни истеъфо беришга мажбур қилади. Лекин бўйинсунишга мажбур.

Идрис ал-Рафи билан иккала испанюл зобитни қамоққа олалар. Испанюлларнинг буйруғи билан ўлдириш ишини бажарган ерли пўлисларга ўлим жазоси бералар ва чопарлар тоққа Расулига қаттиқ жазо тўғрисида хабар келтиралар.

Расули қаддини ростлайди ва юзларида розилик жилмайишлари кўринади: «Энди мамлакатда биргина шер қолди!»

ХАТОТ СУЛҲИ

Расули дўсти ал-Қолининг ўлганига кўп ачиниб йиғлайди. Олти кунгача ҳеч кимга кўринмади. Унинг кўнгли испанюллерга қарши аламли кеклар билан тўлган.

У ҳамма уруғларга яна чопар чопдириб, испанюллерга қарши тағин муқаддас жиҳод бошла-санми? деган ўйларга ботиб қолади. У англаёлмайдиким, нима учун Оллоҳ янгидан-янги қаҳрларни ёлғиз ўз суюкли мўъминларигагина қилади? Лекин испанюллер томонида катта ўзгаришлар бўлди.

Бош кўмондон бўлиб генерал Йўрдан келди. Маркиз Де Виел-Абба Силвестр ўрнига келди. Уруш кутилмаган вақтда ўзидан-ўзи тўхтаб қолди.

Силвестр кетгандан берли яроғлар дам олиб, иккала қўшин бир-бири билан тинчгина муо-малага киришди.

Расули кутади.

У сезадиким, Йўрдан ярашмак истайди, лекин бу ўзи талабгор бўлиб боришни эп кўрмайди. Йўрдан Сугасти билан бирга яна бир неча кишини юборади.

Расули уларни тортиниброқ қабул қилади. У ўзини гўё ал-Қолини ўлдирганларга қандай жазо берилгандан беҳабар бир кишидай қилиб кўрсатади.

У «Идрис ал-Рафи нима бўлди?» деб сўрайди.

«Ғолибо, унинг жиюятга мутасадди экани маълум бўлди. Лекин бизда унга жазо беришга ҳақ бергудай ҳужжатлар йўқ».

Расули нафрат билан кулади:

«Сизда шу қадар ёлғончилар ва «закунчилар» бор, ўшалар ахир ҳужжат топиб беришга яра-майдиларми?»

Арабларча тушунишнинг янги бир намунаси.

Ўз соҳиби(ни) қора деб кўрмакчи бўлган бир кишини қоралаш учун қайси араб муфтиси йўл топа олмайдими?

Аммо Расулининг эси ҳам бор. Али ал-Қоли ўлдирилди. Бу унинг жонини ўз жонидан кечиб бўлса ҳам сақлар эди, энди унинг ўлгандан бир қурол сифатида фойдаланади.

У Сугастини бир чеккага тортади.

«Мен билан аҳд қилишган кунинг эсингдами? Ундан берли қанча қонлар тўкилиб, менинг мамлакатим қандай вайрон бўлиб кетди. Сен ваъдангда турмадинг».

Сугасти бошини чайпайди.

«Мен сенинг томонингдан бўлдим. Сен ўзинг биз билан ҳамма вақт номусли муомала қила олмадинг».

Расули ирғиб ўрнидан туради.

«Демак, сен илонни ўз қўйнингга парвариш қилар экансан-да?»

Сугасти уни босишга тиришади:

«Хато иккала томонда ҳам бўлди. Лекин ҳозир бошқача шамоллар келаётибдир. Мамлакатни тинчитмоқ учун бизга ёрдам қил. Араб халқини ва сенинг мамлакатингни озод қилмоқ учун кел, биргалашиб ишлайлик».

Расули узоқ ўйлади-да, сўнг жиддий гапиради:

«Мен бундан кейин ҳеч бир христиан билан аҳд қилишмайман, лекин ниятларингизнинг тўғри ва номусли эканига ўзингиз учун муқаддас бўлган нарсани шафеъ келтириб туриб онт ичасан».

Сугасти унга қўл узатади.

«Мен — сенинг дўстинг, бир неча ҳафтадан сўнг яна меникига келгил. Мен ўз уруғларим билан кенгашиб қўяман».

У биладиким, энди испанюллер билан англашишдан кўра ўз уруғларига гап уқдириш қийинроқ бўлади. У бир кенгаш мажлис қақриб, шайхлир билан маслаҳат қилишади. Улар ёлғиз бошларини чайпайлар.

«Сен христианларга сотилибсан».

«Йўқ, мен бўлмасам бу чоққача христианлар тоғларга эга бўлиб қолар эдилар».

Расули бутун мамлакатга чопар чопдиради ва ўзига содиқ йигитлардан жуда кўпини Сугасти келар қуни ёнига тўплаб олади. Расули уларнинг қишлоқларига дон юбортирди ва қишлоқ хотинлари уни йиғлаб-йиғлаб дуо қилдилар.

1915 йилнинг сентябр ойида Хатотда сулҳ аҳдномасига қўл қўйилади. Расулидан тортиб олинган нарсаларнинг ҳаммасини унинг ўзига қайтаралар. Унинг ҳуқуқлари яна тасдиқ қилинди. Бузилган ўйлари тиклашга тегишдир. Тоғларнинг йўллари бир укр ёпиқ қолади, ҳеч ким шарифдан берухсат у йўллардан ўта олмайдими. Ёлғиз у текисликларнинг фатҳи вақтида испанюллерга ёрдам беришни уҳдасига олади.

У султонга тобе бўлган ҳамма уруғларнинг амири бўлиб қолади. У ўзи учун катта чодир қурдириб, теграсига пойлоқчилар қўяди. Унинг ёнида ёлғиз бола-чақасигина бўлади ва ўзи ҳам энг яқин лишиларинигина қабул қилади. Шайхлар келган вақтда уларни кутиб туратурган ва ҳамма гапни саркотибларга айта турган қилиб қўяди.

Ёнида доим чолғучилар тўдаси бўлиб, ҳар кун эрта билан машқ чалиб беришади ва махсус карнайчилар халқни намозга чақириб туради. Испанюллер унга замбарак юборалар, тонг отқони ва кеч киргани ўшал замбаракни отиш билан билдирилади. Шундай қилиб, Расули том бир султондай туради.

Унинг турган жойига халқ тўпланади ва уни кўкларга кўтариб мақтайди.

«Расули энгди, негаким ажнабийлар ундан берухсат ҳеч нарса қилолмайлар!»

* * *

Лекин бутун бу ваҳший уруғларни давомли сулҳ учун бирлаштириш мумкин эмас. У ёқда Расули бир неча дўстлари билан мамлакатни айланиб юрар экан, бу ёқда унинг бурунги дўст-

лари — Бани Ҳасан, Бани арус ва Бани мужовур уруғларининг вакиллари ўзаро бирлик боғ-
лайлар.

Улар Тазаррутга ҳужум қилиб, Расулининг ўрдасини хароб қилишга қарор бералар. Расули
бундан хабар толиб қолади ва у билан бирга бўлингон бир неча киши эса жуда ёмон кўрқади ва
унга тоғларга беркинишга маслаҳат беради. Лекин Расули уларни кўрқоқликда айблайди.

«Сиз менга бурунлар ҳам қочиб йўлини кўп кўрсатар эдингиз! Шунча вақтдан бери сизга ҳеч
бир ёмон нарса бўлдими? Оллоҳга таваккал қилингиз!»

Бу орада ҳар томондан исёнчилар кела бошлайди. Уларнинг ёнларида Қуръонлари бор, улар
Расулининг ўрдасида тошни тош устига қўймасликка қасам ичганлар.

Расули қайтиб келади-да, ёнига ўз йигитларидан юзтачасини олиб, Тазаррутнинг устидаги
тоғларга беркинади. Қачонким дараларда бир жоғ асари кўринса, унга қараб Расули ва шериклари
ҳам ҳеч бўшашмасдан, чарчамасдан отиб туралар. Юзта бўлган отлиқлар тўдаси икки юзга етади,
ҳатто хотинлар ҳам яроққа ёпишадилар, болалар бўлса ўзларидан катта милтиқлар билан иш
кўралар.

Уруш узоқ давом қилмайди, кеч киргунча бўлмай душманлар қочишга мажбур бўлалар.

* * *

Расулининг ўғай биродари Саид Лаҳшан бош кўтаради, ундан бўйин товлайди ва дўстлари орасида
ўзини аксултон (султонга қарши султон) деб эълон қилишга журъат қилади.

Расули отга минади-да, энг яқин йўл билан Тоғзотга — биродарининг туратурғон жойига
қараб чопади. Адирлардан пастга қараб чақмоқ тезликда тушади ва қоровулхоналар олдидан,
у ердаги қоровуллар ўзига келгунча, от солиб ўтиб кетади.

Расулининг дастаси жуда ғалати яроғланган. Ёлғиз олдиндагиларда яроғ бор холос — бошқа-
ларида ёниб турган машъалалар. Улар шу авҳол билан қишлоққа киралар, қўлларидagi машъала-
ларни қамиш ва ёғоч билан ёпилган томларга иргиталар-да, ҳар томонга ўт кўялар.

Узлари қоронғиликда чопарлар, лекин орқаларида ўт ёниб келади. Улар қишлоқнинг у боши-
дан кириб, нарига бошига боргач — яна орқаларига қайтарлар.

Машъалаларнинг ёруғида ҳамма нарса кўринади ва Расулининг одамлари кўринган одамни
бир-бир кетин отиб келади. Ёлғиз Саид Лаҳжаннинг ўзи қочиб қутулади. Негагим унинг оти жуда
тез, ундан кейин унинг ўзи ҳам эгарга шу қадар ёпишганким, кўрган киши отни одамсиз деб
ўйлайди.

Эрталаб қарасангиз Тоғзотда ҳеч ким қолмаган. Ёлғиз хотинларгина гувиллаб турган хароба-
ларнинг устида энгашиб-энгашиб йиғлайлар.

Расули ўз ўғай биродарининг бола-чақасини истади ва уларни бир чеккадан ярим куйган икки
туп дарахтнинг остидан топалар-да, Расулининг олдига олиб келалар.

Саид Лаҳжаннинг ёш қизи Расулининг олдида ўзини ерга кўтариб уради ва илтижо билан
қўлларини кўтаради.

«Онамга раҳминг келсин!»

Расули кизга қарайди.

Киз чиройлик, айниқса тиз чўкиб турган вақтда яна ҳам чиройлик бўлиб кетади, кўрқувга
тўлган кўзлари эса худди иккита очилган гулдай бўлиб Расулига қарайлар.

«Нимага ўзинг илтижо қилмайсан?»

«Менинг жоним сенинг оёқларинг остида, амирим, лекин шўрлик онам қари ва заиф».

Расули она билан қизни ўзи билан бирга Тазаррутга олиб кетади ва ўз хотинларига буйруқ
қилади:

«Буларга кийим-кечак ва қимматбаҳо жиҳозлар берингиз, негаким уларнинг бор-йўқлари
оловда куйиб кетди!»

Бироз ўтгач Расулининг қизи отасига эркалайди:

«Тоғзотли қиз худди ўз синглимдай яхши, аммо отаси тўғрисида кўрқиб ўлаётибдир».

Расули жилмайиб кулади, ҳолбуки бу нарса унда оз кўринадиган сифатлардан.

«У ва онаси менинг қўлимда бўлар экан, отаси омондир».

Бу тўғрида гапирган вақтда Расули тағин жилмайиб кулади ва давом этади:

«Ўзимнинг ўғай биродарим билан яраш қилдим, қизи менинг хотиним бўлади, энди қорагул
менинг боғимда гулдайди»...

Неча ойдан бери Расули билан Йўрдан орасида тинчлик ҳукм сурса-да, шу чоққача улар бир-
бирларини кўрган эмаслар, негаким бу йўлда биринчи қадам қўйишни иккови ҳам истамайди.
Ниҳоят, иккала саркарда Ҳаводос суросининг тепасида учрашалар. Расули генералга араб
расми билан салом беради.

Султон байроғи ва ислом байроғи дастанинг олдида ҳилпирайди. Шарифнинг ёнида отқа
отланиб узун соқолли муҳтарам чол ал-Арабий келди. Сурнай билан ноғорани уриб туралар,
бирдан қарасангиз уч юз отлиқ баравар отқа қамчи бериб юборади-да, чанг худди булутга ўхшаб
кўкларга кўтарилади. Шундай қилиб улар қизил ва кўк аламлар остида шовқунлар ва кўшиқлар
билан кучлари борича отларни қувиб испанюлларнинг чодирларига қараб йўрталар.

Бу «жарид» деган расмдирким, уни араблар меҳмонни ҳурматлаш учун қиладилар. Сўнгра,
ҳалиги отлиқлар отларнинг тизгинларини бирдан силтаб торталар ва отлар ўшал онди орқа оёқла-
ри билан ўтириб қолалар; шу равишча бутун даста тугал формалари билан уни қарши олғали
чиқиб келаётқон испанюл генералидан бир милтиқ бўйи нарида тўхтаб қолади.

Йўрдан Расулига қўл узатади, лекин бунинг қўлини олмаздан, бурунлари султонга қандай
салом берган бўлса, генералга ҳам ўшал ҳолда салом беради.

Шундай бўлса ҳам Йўрдан яна Расулининг қўлини олиб, сиқиб кўришади. Улар ёнма-ён ўтириб,
бир-бирларига қарашалар ва бутун айтилган, ёзилган ва бўлиб ўтган ишларга энди тонгқошалар.
Генерал Йўрдан тўғрисида Расули мана бундай дейди:

«У балки буюк бўлмағондир, лекин шубҳасиз, жуда яхши одам эди ва умрбод менинг дўстим
бўлиб қолди. У Испанияни севар эди ва мендан баъзан шубҳаланарди, умуман мен билан тинч

яшар эди. У иродаси кучли бир киши бўлиб, зиддиятни кўтара олмас эди. У Силвестрга ўхшагон бардошсиз бўлса ҳам, ўзини эплашга ярар ва унинг қизгинлиги ёлғиз кўзларидагина порлар эди. Агарда бурун-бурун шу Йўрдан Узайлада бўлса, ҳеч бир уруш бўлмас эди. Ҳозир иккалаимизда ҳам бир-биримиз билан хабарлашиб туриб ишлаш орзуси бор. Ҳозир бизнинг ораимизда, яъни бир мусулмон билан христиан ўртасида иттифоқ ҳамма суради, шундай бўлса ҳам икки ўртада кўп ўлимлар ва кўп хиёнатларнинг хотиралари гавдаланиб туралар.

Мен Йўрдани ададлари ҳуда оз бўлгон бир неча христианин каби севаман ва ҳурмат қиламан. У ҳам Суғостиға ўхшаш «турмушининг энг буоқ саодатини пулда кўрмайтургонлардан» эди. Ва ўзи ёш бўлмаса ҳам, юксак руҳлар ва гўзал тилаклар билан тўлгон эди».

Бу тўрида гапирганда Расули бошини қуйи солади ва қайғириб гапирди:

«Айтадиларким, Йўрдани гўё мен ўлдирган эмишман. Бу ёлғон. Уни мен ўлдирмадим. Уни ўлдирган — бу мамлакат ва ҳам унинг ўз кўксига ёнган олови бўлди».

Ун учинчи фасл

АНЖАР ВА СУМОТ УРУҒЛАРИНИНГ ЗАБТ ҚИЛИНИШЛАРИ

Танжа билан Тетуан орасига телеграф хатти тортиш Расулининг кўмаги билан бўлди. У хат, Айнулғундук ва ҳам фатҳ этилган бани Раъис уруғининг ерлари устидан ўтади. Испанюл аскарлари биринчи дафъа ўлароқ Айналжаридга чодир қуриб ўринлашди.

Саута, Тетуан ва Лорашдан уч даста йўлга чиқади, у томонда Расули ҳам ўз шайхлари ўртасида, у дасталарнинг қаршисига чиқиб келади. Испанюлларнинг адади бир неча мингга етади, улар генерал Йўрдан билан генерал Валлабаниннг қўл остида бўлиналар. Шундай қилиб бу ерда бир неча дафъа Шарқ ва Фарб қўшинлари учрашалар.

Расулининг таъби хира. Кўп сонли испанюл аскарларини кўргач ўзининг Узайлада жонишин бўлиб ўтириб, шу аскарларнинг биринчи дафъа кирғоққа тушишларига рухсат берган кунни эслайди. Испанюллар у вақтда бунга дўст эдилар. Сўнгра душман бўлдилар, энди бўлса, бу билан улар орасида яна дўстлик ҳукм суради.

Тоғ одамлари испанюлларга ўқ отиш билан ҳурмат билдиралар, хурсандлик қилалар, куйлайлар. Лекин Расули кўп маънилик қилиб бошини чайпайди. Ҳозир ҳурматлаш учун отилиб турган бу милтиқлар яна қайтадан сўнг урушга деб кўтарилади.

Уйлардан бирига испанюл байроғи кўтармакчи бўлалар, лекин ёғочи икки марта синиб кетиб, байроқ ерга тушади. Ислоннинг кўк байроғи эса ҳавода кибр билан ҳилпиллаб туради.

Расули буни Оллоҳнинг бир имо ва ишорати деб билади. У бир қадар тинчлангандай бўлади. Лекин Айналжарид ҳали кўп бесаранжомлик кўради. Негаким тоғли уруғлардан Анжар уруғи ҳали мағлуб қилиниб, забт этилган эмас. Анжар уруғи бой уруғ, у қирғоқдаги бойлар томонидан ёрдам олиб туради, негаким у бойлар буларга милтиқ ва бошқа уруш нарсаларини сотиб пул қилишади.

Шу уруғ биратўла забт қилиниб, йиғиштирилмагунча мустақам яраш тўғрисида гапириб ўтириш ҳам ортиқча, негаким бошқа уруғларга ҳамма вақт одам қуриб, уларни тўполонга чақириб туришдан сира тўхтамайди...

Расули ҳам ўз аскарлари билан тоғлардан секин-секин олдинга босиб келади. Сафар кўп оғир бўлади. Узил-кесил ғалаба қозонмоқ учун ёлғиз биргина йўл бор. Анжар уруғининг ҳар бир қишлоғи, ҳар бир қишлоқчаси — текисланиши лозим — ҳам шундай қилинади-да.

Ўз йўли ва ўз режаси билан қишлоқларни бирма-бир қўлга тушириб кулини кўкларга созулар, эркакларни оталар, хотинларни Расули аскарларининг энг орқадаги тўдаларига узаталар; у тўдаларининг вазибалари эса теварак-атрофни яна бир ахтариб, қолган-қутган душманлардан тозалашдир.

Бора-бора анжарлиларнинг руҳлари тушади. Янгидан-янги майда шайхлар таслим бўлиш учун келалар. Лекин Расули уларни қайтариб юборади.

«Мениннг олдимга обрўли ва машҳур шайхларингизни юборингиз. Келсалар ўшалар келсин ва ҳам мағлублар султоннинг олдига қандай келса, шундай келсин».

Рамазон ойи келди, рўзаниннг хумори билан эркаклар яна ҳам қизиброқ урушатургон бўладилар, шу билан бу ой — яраш музокаралари учун жуда ўнғайсиз ойдир. Қорин тўқ бўлса, яраш аҳдноmaları боғлаш қийин эмас. Ҳолбуки, шу паллада рўза куни жуда узун, негаким ёзнинг ўрта ойлари, кун ҳам тоғ оралиқларига жуда кеч беркинади.

Сафар жуда ҳам оғир, сойларга ҳам бу йил сув жуда кўп кирган.

Олдинга босиб ётганлар-да, табиат ҳам душман томонда эмас деган бир таассурот ҳосил бўлади. Лекин кирган сувнинг бир мунча яхши томонлари ҳам бор, негаким кўп кутилмаган воқеаларнинг олдини олади.

Кўёш ботгандан сўнг бутун ўрдагоҳ туганмас матбах (ошхона)лар растасига айланади. Негаким Анжар вилоятида семиз қўйлар жуда серобдир. Шаҳарларни ашула овозлари, имомларнинг қироатлари ва тўқ аскарларнинг қийқиришлари босади.

«Ла илоҳа иллоллоҳ».

(Худодан ўзга худо йўқдир...)

Бир кун эрта билан Расулининг чодирига бир чопар киради.

«Бир тўп отлиқлар келаётибдилар, ё Саид!»

Расули дурбинни олиб ўзи қарайди.

Ўзлари кўп, лекин келишлари ёмон қасд билан эмас: улар таслим бўлғали келаётган кишилар. Бир неча ўқ чиқади, лекин уруш учун эмас, ҳурмат ва салом учун, Расули аскарлари ҳам жавоб қайтаради.

Унинг қора ва оқ қумашдан ишланган чодирини ўрдагоҳнинг марказида туради. Устида қизил ва кўк байроқлар ҳилпиллайди, олдида эса оғизлари Макка томонга қаратилган тўрт замбарак турадиким, булар — ҳар кун эрта ва кеч мўъминларни ибодатга чақиради.

Расули ўз чодирини олдида ўтиради.

Чолғу чалиниб, ноғора урилади, сурнай чийиллайди.

Чолғу товуши келади: ноғора урилиб, сурнай чийиллаб, ашулалар янграйди. Бу, келаётган шайхларнинг чолғулари, бунга жавоб ўлароқ ўрдагоҳда ҳам ноғоралар гум-гумга бошлайдилар. Ихтифол аста-секин яқинлашади, унга аралашганлар оппоқ кийим кийганлар.

Ҳар бири ўзининг энг яхши жалбобини кийган. Қизил ва кўк рангдаги от ёпқилари, кумушлар ва узун-узун попуқлар билан безалган. Юганлар ҳам кумуш билан қопланиб, отларнинг ёллари кокил қилиниб ўрилган. Ҳар қайсисининг биттадан милтиғи бор, шайхларнинг ёнларида эса милтиқ кўтаратурган болалар ҳам бор.

Расули чолғу яқинлашган, чодирига кириб кетади, сўнгра бошқаларни чақириб олиб дейди: «Шайхларга айтингиз, мени зиёрат қилмоқ истаганлар кавшларини чодирнинг ташқарисида қолдириб кирадилар».

Расулининг теграсида бир неча минг кўшин бор, Анжар уруғларининг бошлиқлари эса ёлғиз амалдор ва ноғорачилари билангина келганлар.

Улар чодирнинг эшиги олдида туралар, лекин Расули уларни киришга даъват қилмайди. У худди кўрмаган кишидай индамасдан, жим ўтиради. Улар орасида гаплашиш бошланади, ниҳоят уларнинг биттаси букила-букила киради-да, одатда бўлғон каби султоннинг елкасини эмас, балки этагини ўпади. Бошқалари ҳам ўшанинг қилғонини қилалар, сўнгра ҳаммаси Расули қошида қўл қовуштириб тек бўлғоч, у султонлар фуқароларга қандай хитоб қилсалар, худди ўшандай қилиб сўз бошлайди:

«Сиз ўзингизни ўзингиз пастлатдингиз, сават саллаларингизни оёғим остиға тушишига ўзингиз сабаб бўлдингиз. Сизнинг таслим бўлиш тўғрисидаги таклифингизни испанюллар билан кенгашмай туриб, қабул қилолмайман. Мен ҳозир генерал Йўрданга одам юбораман, унга сиз менинг чодиримда қолиб турасиз».

Шайхлар жавоб бералар:

«Оллоҳ базни сенинг қўлингга топширди, лекин биз христианлар қўлига топширолмаймиз».

Расули қаттиқ бир хўмрайиб қўяди:

«Сиз менинг қўлимдасиз. Агар мен, эшитингиз: агар мен, сизнинг султонингиз, сизни энди христианларга бериб юборсам нима қила оласиз? Лекин мен ундай қилолмайман. Ёлғиз сизнинг эркингишни қўриқламоқ учунгина мен испанюллар билан сулҳ боғладим. Асло сизни маҳв қилиш учун эмас».

Наригилар бир нарса деб эътироз қилмоқчи бўлалар, аммо Расули қўймайди:

«Боринг! Мен ўйлайманки, эрнинг қадрү қиммати яроғ-аслаҳаси билан ўлчангани сизга маълумдир. Яхшилаб қаранг! Мен ўйлайманки, сиз менинг ўрдагоҳимда кўпгина яроғ-аслаҳа кўра оларсиз. Мен бераҳм ҳокимманми-йўқми — буни ўзингиз ҳукм қиласиз».

Шайхлар бошларини қўйи солалар.

«Сен ўзинг қандай хоҳласанг ўшандай ҳукм қилиб, ўшандай қарор чиқара берасан. Лекин журъатимизни худонинг ўзи кечирсин — сен ўз ҳокимиятингни суистеъмол қиласан».

Расули буйруқ қиладиким, шайхларни ўрдагоҳнинг ўртасида, ҳар жой-ҳар жойга жойласинлар, лекин аскарнинг кўплигини кўрсатмак учун аввал бир қур уларга бутун ўрдагоҳни кўрсатиб чиқсинлар.

Рамазон, муқаддас ой ҳали ҳам давом этади. Ҳар кимда бир бўлак қўй ёки мол гўшти бор, кеч кириб, кун ботиб азон айтилгач, ҳамма ўшал гўшдан ейди, сўнгра бутун ўрдагоҳ ашула-чолғу товушларига кўмилиб кетади ва ҳеч ким дўстан душманни ажрата олмайди.

Анжар уруғи забт қилинди.

Энди испанюлларнинг кўнгиллари тинчланса мумкин. Денгиз қирғоғидаги ҳамма вилоятлар уларники бўлди, энди тоғларга келсак, эркаклари хотинларнинг оғир меҳнатлари ва ҳам милтиқларнинг авҳоллари орқасидагина кун кечиратурғон тоғлар испанюлларга нима ҳам беради дейсиз?..

Мамлакат тинч.

Расулининг муҳри босилган рухсатнома билан испанюллар мамлакатнинг ҳар томонида бемаъл юраберсалар мумкин.

Бир кун Расулининг чодирига бир испанюл меҳмон кириб келади. «Мен ўқларимнинг ҳаммасини отиб қўйдим. Энди қарзга бирозгина ўқ берсанг экан».

Расули кулади.

«Ўзинг овқат ейтурғор талинкага дон тўлдириб ўшани сана. Талинкада қанча дон бўлса, мен сенга ўшанча ўқ бераман».

Бир неча киши ош ейтурғон катта талинка — табоққа албатта бир неча минг ўқ сиғади.

Испанюл кулади:

«Айтиб бергинчи, сенинг фикрингча, ов қилиш учун менга энг хавфсиз (эмин) жой қайси?»

Расули ўрнидан туради:

«Нўраётисанми, ана ундаги тоғларнинг саноқсиз тепалари устларини? Ушалардан хоҳлаганингни танла. Энг йироқ ва ёввойиси бўлса ҳам майли, ўшанга ёлғиз ўзинг бор, агарда сенга тоғ одамлари учраса, уларга «мен шарифнинг дўстиман» де, ва сен эмин бўласан».

* * *

Йўрдан 20 минг кўшини Испанияга қайтарди. Расули хурсанд, негаким унинг тинчлигини таъмин қилади.

Унинг қулоғига мана бундай овозалар борди:

«Немислар ғалаба устига ғалаба қозоналар (бу гап 1917 йилнинг март ойларида эди). Сен нечун имиллайсан, султон, нима учун ўшалар билан иттифоқ боғлаб, франсузларга қарши уруш эълон қилмайсан?»

Расули олдинни кўратурғон киши.

«Агар немислар бутун Оврупони енгар даражада кучли бўлсалар, Марокашни ҳам олиш албатта қўлларидан келади. Уларга дўст бўлиб туриб, сабр қилғон яхши».

Олмониянинг одами шайх Абдулмалик яна уникага келади, одамларнинг «Расули яширин музокаралар олиб бораётибдир» деган гапларига йўл қолдирмаслик учун бу сафар Абдулмалик билан кўп одамлар олдида учрашиб гаплашади.

Абдулмалик деяди:

«Сен биласанким, Олмония шайх Аҳмади Санусини бутун Мисрга султон қилмоқчи, ҳолбуки, у ўзи аҳамиятсизгина бир шайх. Сен, ахир, ундан каммассан!»

Расули бошини чайпайди:

«Менинг кучлилигим — даражанинг катта-кичиклигида эмас. Мен тоғлар султониман, менга шу бас».

Малик давом этади:

«Агарда сен султон бўлсанг, мен сенга вазир бўлмоқчи эдим. У — серунум мансабдир». Расули нафрат билан кулади, негаким, Малик асл бир араб каби, ёлғиз пул тўғрисидагина ўйлайди.

Малик Танжага қайтади, унда анжар уруғидан чиққан босмачи тўдалари қўлига тушиб, бор-йўқидан ажралади.

Бу вақтда Расули ўз қудрат ва азаматининг энг юксак мартабасида турғон бўлади.

Баъзи бир уруғлар ҳали ҳам тўполон кўзғатиб, Расулига бож тўлашдан бўйин товлайлар.

Улардан энг ўзиқораси ҳам Харба уруғи бўлиб, ака-укали икки киши томондан идора қилинади. Ва акаси бутун уруғнинг сарлашқари вазифасини бажаради.

Бу уруғнинг асли буюк Сумот уруғига бориб туташади ва яшагон мамлакатлари ҳам шу қадар ёввойи ва бориб бўлмаским, яроғ кучи билан қўлга киргизиш жуда қийин гап.

Расули ўшал жойга иккита ишончли одамни юбордиким, яхши сўз билан бу уруғни эпақага келтирсин. Лекин ўзиқора уруғ ҳатто буларнинг гапларини эшитгани ҳам унумайди ва хотинларнинг кўз олдида икки кишини калтаклатади.

Бу араб учун энг ёмон ҳақоратдир. Шу учун Расулининг ғазоби келган ва ўз қариндошларидан бирини отлиқ даста билан бирга ҳалигиларнинг устига юборади. Уларнинг вазифаси Харба қишлоғини бирдан босиб қолишдир.

Сумат уруғининг одамлари сергак. Улар ҳам қаерга пойлоқчилар қўйиб, кеча ва кундуз адирларни пойлаб чиқалар. Аммо Расулининг одамлари ҳам улардан қолишмайлар. Булар отларини қўшни қондиқида қолдириб, ўзлари киши билмас юриб боралар-да, буталар орасига кириб, қоронғи тушишини куталар: буталар эса жуда паст бўйли ва қалин ўсган, ёлғиз эмаклаш билангина уларнинг орсидан ўтмак мумкин.

Улар буталарнинг кўм-кўк новдаларини кесиб олиб, ўз бошлари билан милтиқларини ўшанга ўрайлар. Шундай қилиб, улар шу қадар усталиқ билан шамол ўтганлиги ёки шохда қуш титраганини ҳам билади.

Улар кеча қоронғилиқинда уйлар ва пойлоқчилар орасига кириб олалар.

Пойлоқчилардан иккитаси буларни кўради, лекин дод дегунча бўлмай, булар чиқиб босишади ва дарров ўшал жойда саранжом қилишади.

Вақт — хуфтон вақти, уруғнинг шайхи ҳамда одамлар билан бирга ҳозир мачитда. Расули йигитлари юриш бошлайлар. Йўлларида учраган ҳар нарсага ўт қўялар ва қишлоқнинг похол босқон томларини тамом ёндириб юборалар.

Расули одамлари шайх ал-Харбанинг уйига босиб кирган онларида шайхнинг ўзи теразадан ўзини ташлайди, югуриб бориб отқа минади ва бутун кучи билан чопа бошлайди, лекин шайх Расули аскарларининг бошқа бир бўлаги қўлига бориб тушишини сира ўйламайди. Уни ушлаб олиб, Тазаррутга олиб кеталар.

Боғли қўллари билан уни Расулига рўбарў қиладилар, лекин Расули бошини чайпайди:

«Шайхни занжирга солиш яхши эмас. Бўшатиңгиз уни!»

Шу буйруқни берган сўнг Расули шайхга ҳўмрайиб қарайди.

«Сен билмайсанмиким, султонга бож тўлашдан бўйин товлаган фуқаро қонун бўйича ўлдирилиши лозим?»

Шайхнинг юзига қайғу чўқади.

«Мен сенинг фуқаронг эмасман ва бўлишни ҳам хохламайман. Лекин сен «Оллоҳ сенинг ўлмагингни ирода қилади», десангким тўғри айтган бўласан. Қўлингдан келганини қил».

Расули ўзига бир дўст орттирмоқчи бўлади.

«Яхши ва эслик одамни ўлдириш хайф бўлади. Менга дўст бўл ва боғни тўла, уйингга кета берасан».

Ал-Харба унайди ва Сумотга қайтиб кетади, лекин ваъдасида турмайди.

Савдогарлар карвонига ҳужум бўлади.

Расули у ерга дарров одам юборади, у одамларни ҳам ўлдириб юборалар ва ҳатто уларнинг ўликлари ҳам топилмайди.

Расулининг жуда ёмон ғазоби келган, шайх ал-Харойи деган кишини дарров ўшал томонга жўнатади.

«Зийраклик ва эҳтиётлик билан иш қил-да, Ал-Харбанинг бошини олиб кел. Қишлоқ ва аҳолига аҳамият берма. Бир иш қилким, у сени таниб қолмасин. Беркиниб бориб уни ўлдир ёки ўзини олиб кел. У агар бизнинг қўлимизда бўлса, уруғ забт этилган бўлади».

Ал-Харойи кеча қоронғусида аста-секин йўл босади. Эрта саҳар вақтида шаҳарга яқинлашади. Соф водисида ёш бир қўйчивон эчкиларини ўтлатиб юради. Негадир у ирғиб ўрнидан туради-да, қочиб кетади.

Ал-Харойи ҳайрон.

«У бизни кўрган бўлса, ёвни хабардор қилиб қўяди. Э, майли, барибир биз улардан кўп-миз-ку!»

У жуда эҳтиёт билан аскарларини адирга жойлайди. Улар шу бўйича кутиб қолалар.

Шаҳар томондан бирдан бир нечта ўқ чиқиб қолади. Ал-Харойи қулоқ солади.

«Нима бало, ёвнинг одамлари ҳалитдан уруш бошладиларми?»

Қизиқ, у ўқлар аллақайси бир уйдан чиқиб эди, энди ўшал уйдан чолғи овози келаётибдир.

Чолғи жуда сўх чалинаётибдир, у тинар-тинмас, хотинларнинг қий-чув билан юксалган овозлари келади.

Ал-Харойи кулади: энди билди, у ерда қиз тўйи бор.

У дурбинни қўлга олади-да, ҳалиги уйнинг олдида бир хачир кўради. Уйдан чиққан хотинлар иккита кичкинагина қопни ҳалиги хачирнинг эгарига боғлайлар. Ал-Харойи биладиким, у қайнонанинг «махзари»: бирида танур сомса, яна бирида майиз.

Харойи ўз одамлариға деяди:

«Тўйни бузиш бераҳмлиқ бўлади. Лекин тездан кувёнкига жўнайди, уни узатқали ҳам кўп эркалар кетиб қолалар. Қишлоқни қўлга тушириш яна ҳам осон бўлади. Биз янглишқон эканмиз. Эрталаб қўйчиван кўрмаган ва душманға хабар ҳам бермаган».

Кун бота бошлагач, келин уйдан чиқади.

У тамом ридоға ўралиб олгон. Юзларини қават-қават рўмоллар билан беркитган.

Келиннинг ўртоқлари унинг бошиға катта бир чамбарак тутиб бораларким, ундан кўланка тушади. У хачирға минади-да, йўлга тушади, орқасидан майда тош отиб қоладирларким, бу ёмон жинларни ҳайдаганлари ва кувё-қайлиққа бахт ҳозирлагонларидир. Хотинлар келиннинг қаршисида тўқтаб йўлга сут сепи боралар. Лекин келин сира юзини бу ёққа бурмайди. У ҳам бошқа ҳамма келинчақлар каби йиғлаб борғандай бўлади. Ешгина бир қиз, балки келинчақнинг синглизидир, онасининг ёнгинасида этагини кўтариб боради. Қишлоқнинг ёш йигитлари бўлса, милтиқ отиб ва қийқириб, келиннинг орқа ва олдиларида югуришиб боралар. Расули йигитлари ҳам хурсанд, томоша қилалар.

«Келинчақни биз ҳам қутласак бўлармиди?»

Бунга ал-Харойи унамайди.

«Ўзимизни билдириб қўймайлиқ».

Келинчақ билан бирга бораётқан ихтифол аста-секин тоғларға қараб ўрмалайди. Расули йигитлари эса жойлардан қимирламайлар.

Сўнгра ал-Харойи имлаган ҳамоно ҳаммалари бирдан қишлоққа қараб от қўялар, лекин... қишлоқда эркак зотидан ҳеч ким йўқ, ёлғиз бир нечта хотин ва болалар билан ишсиз чолларғина қолгон.

Ал-Харбанинг ўзи эмас, умуман милтиқ кўтарган бир эркачки дорилиққа ҳам топиб бўлмайди. Қишлоқнинг урушқа ярайтурғон ҳамма эркаклари Расули йигитларининг кўз олдиларида ёлар билан бирга ўтиб кетганлар. Келинчақ бўлиб ясаниб, хачирға миниб, ҳатто ал-Харбанинг ўзи ҳам ўтиб кетган эди. У ҳаттоки ўзининг севгили хотинини ҳам бирга олиб кетган. Келинчақнинг ёнгинасида унинг этагини кўтариб борғон ва унинг синглизини бўлиб кўринган ёш қиз, ал-Харбанинг хотиндан бошқа эмас эди.

Ўлгудек уялган ва қизарғон ҳолда ал-Харойи Расулининг ёниға қайтади. У эса қаҳқаҳлаб кулади, шу қадар қаттиқ куладиким, бутун танлари қалтирайди. Шундай, Расули ўз душманларини ҳам ҳурмат қилишни билади ва ал-Харбанинг ҳийласи чинакам, чакана бўлмаган эди.

Ал-Харойи ғазабдан ёрилгудай бўлади. Айтадиларким, энди унинг қизлари эрга тегмасдан шундай ўтиб кетар эмишлар, нега десангиз, унга қиз тўйи тўғрисида сира гапириб бўлмас эмиш...

Расули ал-Харба билан яна бир қур яраш қилади. Бу ярашнинг сабаби юқорида ҳикоя қилинган ҳийладир, негаким Расули ўз-ўзига дейди:

«Эслик одамлардан дўстинг бўлса яхши!»

Ал-Харба қоқоқ сингари яшагон тоғлардан туриб, Расулиға ёзади:

«Мен сенинг ёниниға бормоқчи ва сенга таслим бўлмоқчиман, негаким бундан сўнг бу ерда яшашга чидам қолмади, сендан биргина илтимосим бор: башарти мени ўлдирмакчи бўлсанг, нариги дунёға булғонмасдан боришим учун бошимни танамдан ажратмасликка ваъда берасан». Расули бунга жавоб беради:

«Менга сенинг на жисминг ва на бошинг керак. Иккаласи ҳам ўзиниға буюрсин, ёлғиз мен билан дўст бўл. Лекин эсиниға бўлсинким, яна бир марта ваъдангни бузсанг, нобуд бўласан».

Бир неча вақтгача ал-Харба ваъдасида турғон бўлиб, сўнгра яна Бани ғурфат деган уруғ билан бирликда шарифға қарши қиём қилади. Шундан кейин уни яна бир қур ушлаб келалар. Лекин бу сафар Расули ўзи билан Сумот уруғи орасиға жанжал туширишни истамайди. Шу учун асирни ҳукм маҳкамасига юборади. У эса ал-Харба билан биродарини қотил ва ўғри қаторида ўлдиришга қарор беради.

Бу вақт Расулининг ёниға бир нечта хотин келиб ўзини ерга уради ва йиғлаб туриб ялина бошлайди:

«Ё санд, оиламизда эркак жинсидан ёлғиз шулар қолдилар. Бошқалари урушларда нобуд бўлиб кетди. Булар ҳам ўлсалар, бизга ким қарайди?»

Улар Расулининг этакларини ўпалар. У эса бошини чайпайди.

«Уларнинг ҳукмини мен қилмадим, Ислом қонуни қилди».

«Сен султонсан, кечиришга ҳаққинг бор. Болаларимизни етим қилиб қўйма, худо сенга кўп-кўп азамат ўғиллар берсин».

Расули юмшайди.

«Тўғри айтасиз. Кечиришга менинг ҳаққим бор. Хўб, эрларингизни ўлимдан олиб қоламан, лекин бирининг ўнг қўлини кесдираман, бирининг кўзини кўр қиламан».

Ал-Харба чиройлик ва бўйли йигитдир. Унинг кўр қилиниши лозим бўлгон катта кўзлари Расулиға тикилганди.

Расулининг юзида қизиқ бир жилмайиш бор:

«Ҳозирлан! Ҳозир менинг одамларим кўзини кўр қилғали келишади».

«Майли, худонинг хоҳлагани бўлсин».

Иккита кумуш тангани ўтга тоблавлар-да, кўзнинг ичига қуймасдан, ёлғиз кўз қабоқларига қўйиб қўялар. Оғриқи эса жуда қаттиқ бўлиб, қовоқлари шишиб кетади.

Расули марҳаматсиз бир товуш билан дейди:

«Сен энди кўр бўлдинг. Бурун кўзинг бўлгон жойда энди ёлғиз қавакларғина қолди».

Ал-Харба индамайди.

Унинг бошини рўмоллар билан ўраб боғлайлар-да, зиндонга олиб кеталар. У ерга киргач, кўз оғриғини ҳеч кимга билдирмаслик учун индамасдан ўтуради ва чуқур ўйларга ботади.

Бир неча кундан кейин Расули уни ўз ёнига олдиради.

«Хўш, қани гапир-чи, қилмишларингга ўқиниб ётибсанми? Сенга одиллик ва инсоф билан жазо берилгани тўғрисидаги фикримга ўзинг ҳам қўшилсанми?»

Ал-Харба кучсиз бир овоз билан жавоб беради:

«Ҳа, қўшиламан. Сен ҳақ эдинг».

«Агарда Оллоҳ яна кўзингни қайтариб берса, менга содиқ бўлиб қолармидинг?»

«Амирим, нега бу қадар масхара қиласан кишини? Ўзинг, ахир билсанки, мен кўрман».

Расули ҳайбатли овоз билан жавоб қайтаради:

«Сен қайдан биласан мендаги кучни? Менга содиқ қоламан деб Оллоҳнинг номи билан аҳд қилғил, яна кўратурғон бўласан. Қачон ва қайда бўлишни билмайман, лекин Оллоҳдан мен сўрасам, кўзинг соғаяди».

Ал-Харба унинг оёқларига йқилади.

«Ямин Оллоҳга бўлсинким, сен амирим, одам боласидан кучлисан. Ҳозирдан бошлаб мен сенинг қулингман!»

Расули қўлини қимирлатади, хизматкорлар келиб ал-Харбани олиб кеталар. Расули биладиким, бир неча кундан сўнг кўзининг шиши қайтади ва ал-Харба яна кўратурғон бўлиб қолади. Расули жилмайиб кулади.

«Ҳийлага ҳийла. Бу келинчак бўлиб кийингanning жаззаси. Энди у Оллоҳдан кўрқиб, менга содиқ бўлишнинг ҳаракатини қилади».

Ун тўртинчи фасл

ГЕНЕРАЛ ЙУРДАННИНГ УЛИШИ

Расули билан Йўрдан орасидаги ихтилоф кундан-кун кучаймоқда. Йўрдан кўрадиким, Расули икки ўртадаги аҳдномага расман амал қилса ҳам керак бўлган вақтларда ортиқча ҳеч бир ёрдам қилмайди.

Расули — эслик одам. У жуда яхши биладиким, бир дафъа овруполининг оёғи теккан ҳар бир қаричи (қарич) тупроқ, сўнгра бир умр бу оёқдан қутулолмайди. У яна биладиким, Оврупода жаҳон уруши ҳали қутуриб ётибди ва бир сарлашқар сифати билан унга маълумдирким, урушнинг ким фойдасига туғашини ҳали ҳозир сира билиб бўлмайди. Шу учун у ҳар эҳтимолни кўзда тутиб, ҳамма давлатларга нисбатан бетарафлик сақлашни хоҳлайди. Чиққ денгиз қиргоқларини Оврупо яроғ-аслаҳасининг ҳаммасидан кўп ҳам узоқ сақлаш мумкин эмаслигини билганлигидан, у, бошлича, тоғларни душмандан яхшироқ сақлаш ҳаракатида бўлади.

Генерал Йўрдан аввалларда Расулини жуда дўстларча қарши олғон эди. Албатта у дўстлик ҳам мустамлакачининг маҳаллий халқ билан қилатурғон дўстлигидан ўзга бўлмайди.

Йўрдан ўзининг Расулидан кучлик эканига ва уни қадамба-қадам сиқиб чиқаришқа ишонган эди. Мана энди кўрадиким, бутун Марокашни Испания қўлига ўтказиш хусусида ўзининг чизган режалари, бу темирдай пишиқ одамнинг қаттиқ иродасига тегиб парча-парча бўлаётгидир.

Яқин эҳтимолдирким, ўшал вақтларда генерал Йўрдан қайтадан уруш бошлаш тўғрисида қарор ҳам бергандир, зотан Испания ҳукумати ҳам ўшал вақтда «шундай бўлсин», деб турғон эди.

Лекин у ҳукуматнинг ўзи ҳам доим алмашиниб турар ва ҳар бир янги бош вазир Марокаш хусусида бошқа фикр юргизар эди.

Мана шу нарса ҳам Расулини кўп бўғар эди. Мадриддаги ҳар бир янги ҳукуматнинг ўзига хос янги режалари, янги мақсадлари ва янги тилаклари бўлар эди. Бири яраш томони бўлса, яна бири уруш томони бўлади. Генерал Йўрдан доим ўшаларнинг фикрларини ўтказишга мажбур эди. Денгиз кетидан бир неча кун орасида бир-бирига тамом зид неча хил буйруқ келган вақтлар ҳам бўлди.

Икки орадаги тажанглик ҳолати ўсган сари, иккала томон ҳам бир-бирининг игнадек айбларини туядек ва балки филдек кўрар эдилар.

* * *

Икки орани бузишқа сабаб бўлатурғонлар кўпрак маҳаллий пўлислар эди. Шул мамлакатнинг боласи бўлғонлари ҳолда Испания қўмондонига тобе тутилғон бу махлуқлар, ўзлари озгина пулга ҳам доим сотилиб туриб, яна ўзларини ўз элдошларидан ортиқ кўрардилар.

Лорашга яқин бир жойда бир мунча экинлик ерлар борким, унда Расулининг дўстларидан икки киши туради.

Бир кун кечаси пўлислардан бир нечтаси ўшал ерга жўнаб қолади. Улар кўрғон ёнидаги буталар орасига беркиниб кеч киришини куталар. Сўнгра улар ўз устларидаги ҳамма кийимларни ечиб, биров ушлай олмасин учун яланғоч таналарига ёғ суркайлар, ундан кейин милтиқни қўлга олиб беркина-беркина кўрғонга киралар. Бир кун аввал уй эгалари шаҳар бозорига кўп дон сотқон ва бунни булар кўрган эдилар, шу учун уй эгаларида кўп пул борлиги пўлисларга маълум эди. Буларнинг беркиниб кираётқонларини бир бола кўриб қолади-да, шовқун солиб юборади. Иккала уй эгаси дарров қочишқа бошлайлар, лекин уларнинг биттасини, қўлига яроғ олғунча бўлмай отиб ўлдиралар. Бошқа бирисини ерга ётқизиб қўлини орқасига боғлайлар.

«Пул қани?»

У бўлса индамайди.

Шундан сўнг иккала ўғри дарров ўтин топиб ўт ёқалар, сўнгра уй эгасининг этигини ечиб олиб, яланг оёқ бўйича алангага қўялар.

У одам мард экан, ўшанда ҳам дамини чиқармайди. У балки азоб остида ўлиб кетар эди, лекин унгача бўлмай ўғрилариинг бири пулни топиб олади. Сўнгра уй эгасини ярим ўлик ҳолда қолдириб, ўзлари йўқ бўладилар.

Эртаси куни ўшал иккала ўғри ҳеч нарса қилмагон кишидай яра шаҳардаги хизматларига киришлар. Бу ёмон ишнинг овозаси бутун мамлакатга тарқалади. Ва шул йўл билан бориб, Расулига ҳам эшитилади.

У жуда ёмон ғазабланиб, ўшал иккала ўғрини бир иш қилиб ўшлаб келмак учун Шайх ал-Муҳиддинни юборади.

Бу унча қийин эмас. Шайх ал-Муҳиддин одам танийди. У ўшал маҳаллий пўлислардан бир нечасини сотиб олади ва улар бунга у икки пўлисининг шаҳардаги аллақайси бир хилват кўчада пойлоқчилик қилатургон соатларини айтиб беришади.

Шайх Муҳиддин уларни бирданига босиб қолиб, қўлга туширади ва тўппа-тўғри Азрутга келтиради.

Расули бу тўғрида Йўрданга хабар қилади. Лекин у иккала пўлисининг тезлик билан бўшатилиб, ўз ёнига юборилишини талаб қилади. Расули эса «Хаттот аҳдномаси»ни кўрсатади ва шу бўйича тоғларда ҳукм қилишга ёлғиз ўзи ҳақли эканини айтади.

Йўрдан пўлислар томонида маҳкам туриб олади. «Уларнинг айбини кўрсатган ҳужжатлар йўқ, ўзлари Испания фуқаролари, шу учун бўшатишларини талаб қиламан».

Расулининг юзларида даҳшатли бир жилмайиш ўйнайди. У иккала пўлисни қайтариб юборади, лекин кетар вақтларида иккаласининг қўлларини кесдириб ташлайди.

«Мен сенга бўйин эгиб, уларнинг жонларини ўзларига бағишлайман, менда раҳм бор, лекин мен бўлғуси ўғриликдан ўзимни сақлашга мажбурман».

Йўрдан ғазабдан ўзини йўқотиб қўйғундай бўлади. Мана, орадаги душманликни кундан-кун ортираб тургон сабаблардан бири.

Танжа билан Тетуан ўртасидаги йўл расман ҳаммага очик, лекин Расулдан рухсатнома бўлма-са, у йўлдан ҳеч ким юра олмайди. Охири тоғларда тугалатургон чиройлиқ йўллар очилмоқда. Расули ўшал йўлларни ҳам тўхтатиб қўяди.

Бу испанюлларга қарши ўжарлик эмас, Бунинг бошқа жиддий сабаблари бор. Жаҳон урушида франсузлардан жуда кўп одам қирилгон Расулига маълум. Шу учун ўйлайдики, бўлғуси урушларда Франция томонидан Африқа кўшунлари яна ҳам кўп ишлатилса керак. Шундай бўлгондан кейин у қўшунлар бунга қарашли тоғлардан ўтадилар ва йўллар қанча яхши бўлса, уларнинг ўтиши ҳам шунча осон бўлади. Мана шунинг учун у ҳалиги йўлларнинг солинишига монёе бўлади. Йўрдан эса буни Испанияга ҳақорат деб билади...

Бунинг устига ўз ҳукумати ҳам кўп қийнайди. Испания ҳукумати уни вазиятни тузатишга ярамасликда айблайди. У эса қўлга қалам олиб, Мадрид ҳукуматига жуда узун хат ёзади ва хатда ўзи томонидан кўрилган ҳамма тадбирларнинг тўғри бўлғонини исбот қилишқа тиришади.

У хатни ҳам оғир касал ҳолда ёзади, қалтирагон қўллари билан остига қўл қўяди ва хатни олғали келган хизматчилар ўзи ёзгон хатнинг сиёҳи ҳали қуримай туриб, унинг ўлиб қолғонини кўралар.

Йўрданнинг ўлган хабари Тазаррутга бориб етади.

Расули учун бўлғуси иш маълум: модомики Йўрдандай бир киши у билан сўнг вақтларда чиқши олмай қолгон экан, ўлгандан сўнг иш албатта, янги урушга бориб тақалади.

У Испания элчихонасига дарров бир хат ёзиб, исёнчи уруғларнинг танкили (босдирилиши) учун берилган яроғларни қайтаришга ҳозир эканини ва Йўрданнинг ўлиши билан ўз вазифасини тугаллаган деб ўйлағонини билдиради.

Унинг бу таклифини рад қилалар. Янги белгиланган воли Испаниядан етиб келгунча мамлакатнинг тинчлиги учун ҳаракатда бўлмоғини сўрайлар ва у волининг унга дўст бўлиш эҳтимолини кўрсаталар.

Ойлар ўтади, бу орада Расули исёнчи уруғлар билан яна-тагин урушлар ўтказишга тўғри келади.

Ниҳоят янги бош қўмондон — генерал Бирнега келади. Бу одам Йўрданга сира ўхшамайди. Бу одамнинг тоғ халқларини ҳам ўзига тобеъ қилмоқ истаги дарров билина қолади.

Расули янги меҳмонга «Хуш келдингиз», дегали ўгай укаси Мавлавий Содиқни Тетуанга юборади. Генерал Бирнега бу нарсани ўзига ҳақорат деб билади. У элчини жуда совуқ қабул қилиб, Расулига хат ёзади:

«Менга «Хуш келдингиз», дегани нима учун биззот ўзинг келмайсан?»

Расули ҳам унга қисқагина жавоб қайтаради:

«Узайлада жонишин бўлиб ўтирмаганимдан кейин бутун умримда Тетуанга бормайман».

Йўрданнинг ўғли, Испания кўнсулхонасининг сиёсий атташеси, икки ўртада восита бўлишга уринади ва Расули ҳам энди битмас-туганмас бир хат ёзади. Янги волидан ва унинг тадбирларидан шикоят қилиб ёзилгон бу хатдаги сўзлар 8000 дан кам эмас.

«Жаноблариға қараша тўралар менинг хизматкорларимнинг ишларини икки баравар оғирлашдирилалар. Жаноблари, менинг энг эски душманим бўлгон Анжар уруғининг маслаҳати бўйича иш кўралар. Жаноблари хоинлар билан жонийларни шайхликқа белгилайдилар. Жаноблари ёмонларнинг энг ёмони бўлгон Шайх Дорқон ал-Содиқ билан иттифоқ боғлағонларким, у одам ҳамма уруғларни менга қарши кўзғатмоқ учун тиришади».

Агарда жаноблари мен билан гаплашишни хоҳласалар, ўшал сўхбатда воситачи ўлароқ кўнсул Суғостининг ҳозир бўлинмоғи шарт ила, ўз ризоғимни билдираман.

Тил билан очилгон яралар, қилич билан очилгон яралардан ёмон бўладилар. Бизнинг орамизда бир мунча разилликлар бўлиб ўтган, энг аҳмоқ ва паст киши ҳам ундан ҳатлаб ўтиб кетишга ярайди, лекин энг оғир ва қийин нарса — Оллоҳнинг хоҳлағонича ашамоқ ҳамда чидамли ва башарпарвар бўлмоқдир».

Генерал Бирнега, араб одати бўйича жуда узун ёзилган хатни зўрға ҳазм қилади ва жавобни қисқа ва совуқ қилиб беради.

Бу вақтда, энди Испания ва Марокаш қоровулхоналари орасида партизан уруши бошланиб қолгон бўлади.

Бирнега жавобида дейилади:

«Менинг ёнимга келгил, хатингни ўқигондан кўра гапирган гапларингга кўпроқ ҳавас билан қулоқ соларман деб умид қиламан».

Расули жавоб бермайди.

Бунда одамни тонг қолдиратурғон бир нарса бор: одамларга гап англиштида бу қадар иқтидори (таланти) бўлгон ва гапга усталлиги орқасида ўзига бир мунча дўстлар қозона олгон бир одам — яъни Расули — генерал билан биззот учрашишга бу қадар оз аҳамият беради.

Балки у биринчи уруш воқеаларини кўзда тутиб ва бу сафар ўзини жуда кучли деб ўйлаб, бир Оврупо давлати билан бўлатурғон янги урушнинг жиддиятини тушуна олмоғондир.

Ўшал йилдаёқ, Йўрдан ўлган вақтларда Оврупода жаҳон уруши тугади ва шу билан бирга Олмониянинг Марокашдаги манфаатлари орқага сурилиб кетди.

У, испанюллер билан дўст бўлишнинг ўзи учун фойдали эканини, албатта, тушунади, лекин шу билан бирликда ўшал дўстликнинг ўзи учун тугал бўйин эгишдан бошқа нарса бўлмағонини ҳам билади.

Уруш муқаррар. Биринчи мудофаани ўшал ерда ташкил қилмоқ нияти билан Расули дарров Қосовёнга жўнайди.

У Ғарб билан Шарқни бир-бирига боғлагувчи телеграф хатини узадида, ўзи яна тинч қолади. У биринчи ўқнинг испанюллер томонидан чиқишини кутади.

Шу билан бирга ўз манфаатига тегишли ишларда ҳам бурунгидай маҳкам туради.

Анжар уруғи яна-тагин бир хиёнат қилади. У уруғ ақиллари бурундан ҳам бунга зўр билан бўйин эгиб келганлар. Бу уларнинг шайхларидан бир нечасини ушлаб олишқа муваффақ бўлади. Ушанда, ўзининг бурунги ўғирлик қунлари, тоғлардаги ёввойи турмуш эсига тушиб кетиб, ҳалиги шайхлар учун «тўлов» пул сўрайди. Анжар уруғи у пулни йиғиб бера олмагач, шайхларнинг қулоқларини кестриб, уйларига жўнатади.

* * *

Мана шу тўғриларда гапирган вақтда Расулининг юзларида даҳшатли бир жилмайиш кўрилади; у, уруш тўғрисида гапириб туриб, араб одати ва табиатини кўрсатган жойларга келганда ўшал жойга бироз узунроқ тўқталади ва киприкларини қоқиб кўяди.

«Бир кун бир испанюл менга меҳмон эди, биз икковимиз ҳар хил муҳим масалалар тўғрисида гаплашиб ўтиргон эдик. Бирдан менинг хизматкоримдан бири кириб келади-да, қулоғимга алланарсаларни пичирлайди.

Мен унга дейман:

«Бироз шошма».

Лекин испанюл кўп адаблик одам, ўрнидан туради.

«Мен сенга ҳалал беришни хоҳламайман. Ё, саид, сенинг ишларинг зарур».

Мен жавоб бераман:

«Ҳеч бир зарурлиги йўқ, агар руҳсат берсанг, биргина буйруқ қилиб келсам».

Бир неча дақиқадан сўнг қайтиб келиб дейман:

«Мени кечир, э, меҳмон! Кел энди суҳбатимизни тугатайлик».

Чинакам аҳамиятли ва зарур ҳеч бир ишим йўқ эди, мен бир гуноҳкорнинг товонига беш юз калтак урилсин деб буйруқ қилдим, холос. Биз суҳбатимизни давом қилдирамиз, лекин кўраманким, ҳалиги испанюл, негадир бесаранжом бўлаётибдир.

У менга бўлар-бўлмас нарсаларни айтиб, жавоб бера бошлайди ва охирида мен унга дейман:

«Дўстим, сенга нима бўлди, аҳволинг бир хилроқ!»

У менга жавоб айтади:

«Анави бечоранинг дод-войига чидай олмайман, даҳшат бу!»

Мен қулоқ соламан, чинакам, гуноҳкорнинг анча яхши овози бор ва кучи борица бақираётибдир. Бироздан сўнг яна ҳар тараф жимжит бўлди, биз суҳбатимизга киришдик.

Ҳеч қанча ўтмай ҳалиги хизматкорим яна қайтиб кириб деди:

«Амиримнинг буйруқлари бажарилди».

Мен яна ўшал хизматкоримдан сўрайман:

«У ҳали ҳам тирикми?»

«У жуда кучлик нарса экан, амирим».

«Яна 500 таёқ ур, биз янглишқон эканмиз».

Испанюл ирғиб ўрнидан турди:

«Бу одам боласининг иши эмас, сенда аяш ва раҳм қилиш деган нарса йўқми?»

Мен жилмайиб унга қарайман:

«Ўзинг ўйлаб кўр, дўстим: сен бир тиканли йўлда кетаётибсан, орқага қайтиш йўлигини беркитганлар, рўбарўнгдан эса заҳарли ва хавфли бир илон чиқиб келади. Ушанда, тасодиф сенинг қўлингга катта бир тош бериб кўяди. Айтгил, ўшандай ҳолда сен нима қилар эдинг?»

Испанюл кулади:

«Тошни бергани учун худога шуқр қилар эдим-да, мўлжаллаб отқанимда худди илоннинг ўзига бориб тегишини тилар эдим».

Шундан сўнг мен куламан.

«Э, бечора илон! Сенда аяш ва раҳм қилиш деган нарса йўқми?»

Испанюл нима дейишини билмайди, мен бўлсам давом қиламан:

«Биласанми, мана шул одам — ўшал илоннинг, ўшал заҳарли илоннинг худди ўзи эди. Бориб менинг арабларимдан сўрагил, бу одам шундай гуноҳларни қилғонким, айтишга тил бормайди».

Испанюл индамайди ва мен дейман:

«Ўзинг билмаган нарсалар ва табиатлар тўғрисида ҳукм қилиш жуда қийин».

Бир мунча вақт икковимиз жим қоламиз, сўнгра менинг хизматкорим кириб келди:

«Ё, саид, кечиргил, сенинг буйруғингни бажара олмадик, негаким 400 таёқ егандан кейин гуноҳкор ўлиб қолди».

«МУҚАДДАС ЖИҲОД» СУЛТОНИ

Генерал Бирнеганинг биринчи қилғон иши Идрис ал Рафини қамоқдан бўшатиш ва янгидан Узайлага пошо қилиб белгилаш бўлди, ҳолбуки у одам Расулига неча мартабалаб хиёнат қилғон ва унга заҳар бермакчи бўлғон одам эди.

Бирнеганинг иккинчи иши жонишин мавлавий ал-Маҳдига буйруқ қилиб, Расулининг ҳамма мол-мулкларига ҳажз солдириш бўлди.

«Хоҳ шаҳарларда, хоҳ талаларда, ишқилиб қаерда бўлса бўлсин, Расулига қарашли мол-мулк, ҳамма от, мол, пода, қўрғонкапа ва бошқа нарсалар мусодара қилинсин».

Расулининг душманлари бунга кўп хурсанд бўлдилар, ҳолбуки тоғларда унинг ёлғиз яроғ-аслаҳаси, уруш лувозимоти, ўзи тўплагон заҳираси ва ҳам вақтида беркитиб қолиб, ҳозир ўз ёнида олиб юратурғон бир қадар пули бор эди, холос.

Бирнеганинг учинчи иши Силвестрни яна Марокашга олиб келиш ва Саутага қўмондон белгилаш бўлди.

Бу ишларни эшитган Расули даҳшатли онт ичади:

«Яхши, бутун бу ишлар, бу сафарги урушда улар томондан сира шафқат ва марҳамат бўлмастлигини кўрсатсин. У, бу ўлкага яна қайтиб келибдир. Яхши, у бундан сўнг ўз ватанини бир умрга кўрмайди».

Испаниоллар кенг бир режа чизадилар. Улар франсузлардан нусха олиб бутун ўлкани учта «учбурчак»ка бўлмакчи ва ҳар бир бўлакни бир-бир кетин қўлга киритмоқчи бўладилар.

Биринчи «учбурчак» — Фундук ва ал-Қосир теграсидаги минтақа, иккинчиси Тазаррут, учинчиси Қосовён.

Бошқа уруғлар, испаниолларга кўмаклашгали унамайлар. Улар ўтган урушни ўйлайлар.

Сўнгра улар томонига янгидан-янги дасталар қўшилиб туради. Бани қоррайшда бўлгон бир неча урушга Расулининг ўзи ҳам аралашади. Бани қоррайшни қуриш қийин. Испаниол какракларининг (пулемёт — С. А) ҳамласи орқасида Расули кишлоқни бўшатиб беришга мажбур бўлади.

У тоғларга қараб чекилади. Унинг яроғи худди қушлардай, қояларнинг баландликларидан туриб пастдаги испаниолларни битта-битта чўқиб ташлайди.

Ўзини қўруғонлар учун кўм-кўк ўт билан қопланган қояларда ва ишончли ёпқилар остида ётиб отишиш жуда қўлайдир.

Расулининг олдиға югуриб бир чопар киради:

«Ё санд, Шайх ал-Марқодий келаётибдир. Ёнида дастаси бор, сенга қарши бўлса керак».

Расули ўрнидан туради. Отлик даста яқинлашиб келади. Расули кўрадиқим, келаётқан унга дўст бўлгон бир шайхдир. Шу учун унинг одамлари келаётқонларга қараб қўл узаталар. Улар Расули аскарларидан кўп, лекин улар Расули аскарларига жуда яқин келганда Шайх ал-Мирқодий бирдан милтиғини кўтаради. Бу унинг одамлари учун имодир. Улар Расулига қўшилиш учун келмаганлар, балки испаниолларга сотилиб Расулига хиёнат қасдида келганлар.

Қисқа, лекин даҳшатли ва қирғинли уруш.

Расулининг ўзи ирғиб отга минади-да, чопиб майдондан чиқиб кетади.

Мирқодий бақиради:

«Мальун! Улгиси келмайди».

Шунда Расулининг бошқа дасталари келиб қолади. Улар испаниолларнинг яқинлигини унутиб хонларга ҳужум қилалар ва уларни эзиб ташлайдилар.

Шайх Мирқодийнинг ўзи қочиб қутулса ҳам Бани қоррайшдаги уйлари оловда куйиб кетади.

Расули Фундукқа чекилади. У ерда у шундай паст бир ғорда яшайдиким, тикка турғон кишининг боши шифтга тегади. Шифти ҳам телегроф мўмиқларидан қилинган устунлар устида туради. Фундук ўлкаси чидаш бера турғон ҳолға келгунча анча тайёриққа муҳтождир. У ерда Тазаррутдаги каби унақа ваҳший даралари йўқдир ва Расули биладиким, испаниоллар қўлида ҳаво кемалари (аэропланлар) бор.

Улар — ўлим тухумлай турғон даҳшатли шум қушлардир.

Расули тоғ халқларининг бу ҳаво кемаларидан нақадар қўрққанлиқларини ҳам жуда яхши билади. Тоғ халқлари орасида шундай хабарлар юрадиким, гўё у мальун қушлар бирдан шув этиб ерга тушар, одамларнинг сочларидан маҳкам ушлаб осмонга олиб чиқиб кетар эмишлар.

Расули яшагон моғора тор, шундай бўлса ҳам унинг ишларига монёв бўлмайди.

Расули ўзининг Танжадаги дўстларига — бурунги вазир ал-Михнабба билан ўлдирилган Али ал-Қолининг ўғли бинни ал-Қолға хат ёзиб, душман аскарларининг ҳаракатларидан хабардор қилиб ва ҳам яроғ-аслаҳа юбориб турмоқларини сўрайди.

Улар иккаласи ҳам Расулига содиқ қолғонлар. 60—70 ҳайвонли катта қарвонлар шаҳардан чиқади. Уларнинг эгарларида Лорашга боратурғон аллақандай оддий моллар. У юкларнинг ташилиши қизик: улар шундай қилиб йўл босадиларким, кечаси бирорта қапа ёки саройга етиб борилади, у ерда мутлоқ ва юклар алмаштирилади, сўнгра яна йўлга тушилиб, ҳамма вақт эрта тонг отқанда ҳайвонлар билан бирга уруш қуроллари тоғларга етиб туради.

Расулида бир қанча қўл бўмбалари бор, бир замон Йўрдандан олингон бир нечта какраклар ҳам бор. Лекин улардан фойдаланишни билатурғон кишилар оз.

Расули ҳужум қилмасдан мудофаа қилиш деган широрға ҳали ҳам амал қилади. Испаниоллар тўда-тўда бўлишиб, кўпайишиб келар. Водийлар уларнинг бемалол ҳаракатларини сиғдира олмаслиқ даражада тор. Бирдан тоғнинг аллақайси бир жойида какрак какраб кетади ва дўлга ўхшаб қўйилган ўқлардан испаниоллар тутдек тўкилиб қоладилар.

Генерал Беринга Силвестрга ўхшагон тез эмас. У аста-секин олдинға босади, лекин ҳар қўлга тушган баландликка «форт» (қалъа) бино қилдириб, ичига қум тўлдирилгон қоплар билан унинг тўрт томонини тўсдиради. Лекин у хил фортлар ҳам Расулининг йўлини тўсолмайди. У ўлдирилган испаниолларнинг кийимларини тўплаттирди. Бир кун ўз аскарларидан бир бунчасига испаниолча кийимлар кийдириб, низомий аскардай қатор-қатор чизиб, испаниолча марш остида куппа-кундузи

ўшал фортларнинг бирига киргизади. Демак, Расули аскарларининг испанюл раҳбарлари қўл остида таълим олишлари бекор кетмайди! Форт ичига киргач, ҳалиги «ёлғон» испанюллар бирдан яроққа ёпишалар ва қонли бир қиргин ясарлар.

* * *

Урушнинг бошларида ҳали одамлар дадил ва тетик бўлиб, Расулининг муқаддас «баракаси»ни испанюл отликларидан ортиқ деб, шунга ишониб турғон вақтларда ишлар шунақа эди. У вақтларда испанюл аскарлари ҳам тегишли даражада ҳозирлик кўрмаган эдилар. Генерал ўз қитъаларининг кўзёшларини ҳам ҳар кун селдай оқизган бир нарсага — ярадор бўлгон ва ўлдирилган аскарларнинг ададига унча эътибор қилмас эди; ҳолбуки ярадорлар учун аскарый хастахоналар етишмай бошлади.

Шунингдек ярадорларни ваҳший жойлар, тоғ-тошларда жилдириб юриш ҳам қийин. Харита деган нарса йўқ, шу учун тўда-тўда аскарлар ва ярадор қафаларни даралар орасида йўл йўқотиб, адашиб юрадилар. Тоғ халқлари умид билан тўла, лекин Расулининг ўзи умидсизрак. У биладиким, ҳозирги Мадрид ҳукумати бунга қарши. Унинг ёлғиз, биргина умиди бор. Балким, эртагаёқ иш бошига бошқа одамлар ўтириб, кўшинни чақириб олалар.

Бунинг устига шаҳар ва қишлоқларни фатҳ қилиш осон, лекин модомики ҳар бир қоя, ҳар бир чўққи, ҳар бир «риор» ва ҳар бир шоҳиқасини мард йигитлар кўруғлар экан, ундай мамлакатни қўлга киргазиш ниҳоятда қийин.

Испанюллар Води ал-Раъйсини қўлга киргазишга урингон вақтларда, Расулининг бош қароргоҳи бутун ёз ичи Фундукда бўлиб келди.

1919 йил июл ойининг энг иссиқ кунини, кун ўртасининг энг ёмон жазирамасида — бу вақтда урушни қўйиб туриб ухлаш яхши — испанюл аскарлари водийнинг энг шимолий нуқтасини ишғол қилмоқ учун Саутадан Тетуанга қараб боралар.

Икки аскар тўдаси кўринади. Олдиларида анжар уруғининг одамлари. Лекин у одамлар жуда ҳам сотилғувчи келадилар, Расулида эса пул кўп. Расули томонидан сотиб олингон йўлбошчилар қўлларидоғи олтинлари билан қоронғуда йўқ бўлалар-да, уларнинг жойлариға секингина бошқа одамлар — Расулининг одамлари жойланиб олалар.

Икки тўданинг ўртасида учинчиси кўринади. Бутун 200 ча кишидан иборат бўлиб, кўм-кўк кийим кийган, бошда отлик зобитлари бор, қадам босишлари оврупоча, офтобдан сақланиш учун учлик қалпоқларнинг тагига биттадан рўмолча қўйиб олғонлар. Урталарида хачир қўшилган замбараклари бор ва уларнинг кўмондонлари испанюлча амр бералар. Тез орада бу тўда билан чапдаги тўда орасида алоқа боғланади. Бунинг натижасида чапдаги тўда жойида қолиб, ҳалиги замбаракли тўда водийға қараб боради. Испанюллардан ҳеч бири билмайдиким, бу қадар дўстлик билан қарши олингон, қизил испанюл фўрмаси кийган, бу қадар мунтазам оёқ босқон ва испанюлча амр олиб бораётқон бу тўда — испанюл кепатасига кирган Расули одамларидан ўзга эмас. Ҳолбуки, бу орада битта тоғ замбарагини жойлаб олиб ўқ чиқаралар, шунда ҳам испанюллар «номаълум душманга отилаётқандир», деб ўйлаб, ҳар томонга ёйилалар-да, белгисиз нуқталарға қараб ўқ ота бошлайлар. Сўнгра бир-бир кетин замбарак ўқи туша беради, юқоридан Расули одамлари ҳам тушиб келалар ва натижада испанюл тўдасини тамом қириб ташлайлар, иккинчи (ўнг томон) тўданинг истеҳкоми ҳам бундан яхши эмас. Шундай қилиб Води ал-Раъйсдаги жон аччиги уруш икки кеча-кундуз давом қилади. Ер юзини саноксиз даражада кўп ўликлар қоплайди. Испанюллари буткул нобуд қилалар ва улар ён беришга мажбурлар. Расули аскарлари орасида зўр хурсандчилик. Шукр этган дуолар Оллоҳға қараб кетади. Биргина Расули эсини йўқотмайди.

У урушнинг узоқ чўзилишини билиб заҳирани иқтисод қилади.

Майда тўқнашишларни сонға олмағанда, икки ойдан бери уруш йўқ, негаким испанюллар кўмакчи қувват келишини куталар. Олмонларда вопурлар жуда кўп. Жуда кўп ҳаво кучлари тайёрланмоқда. Испаниядан жуда кўп миқдорда зирҳли ўз-аравалар, «ғоз» бўмбалари келмақда.

Бутун бу нарсалар тўрғисинда сўзлар экан, Расули ғазабланиб бошини чайпайди:

«Сиз овруполилар нақадар бераҳмсиз! Улик душманнинг калласини олсақ, бизни айб қиласиз. Уликлар сезадими, қалай? Қатор-қатор инсоний тўдаларни заҳарли ғазлар билан бўғиб, аста-секин ўлимга маҳкум этишингиз — одам боласининг ишими? Айтинг, одам боласининг ишими? Майли, Оллоҳнинг ўзи ҳукм қилсин».

* * *

Расули дейди:

Испанюллар яна уруш ҳозирликларини кўриб, яроғ тўппаб, бутун текисликни янги келган кўшинлар билан тўлдирга бошларда менинг ёнимға тоғ орқали ҳамма уруғлар дон олиб келган эди.

Улар шу қадар кўп эдиларким, унча одамни мен Саид Абдуссаломнинг мозорида ҳеч бир кўрган эмасман.

Улар менинг этакларимни, кавшларимни, узанги ва юганларимни ўпар, лекин ҳеч нарса гапирмас эдилар. Индамасдан юриб бориб, биз баландликка етдик, ҳаммамиз бирдан саждага кетиб, юзларимиз билан ерни қопладиқ.

Бутун Марокашда энг доно ва тақводор саналган бир киши — Шайх Талади ҳам Аҳма тоғларидан тушиб келиб бизга қўшилди ва яна Бани арус уруғининг ҳамма шайхлари ҳам ҳозир бўлдилар.

Уларнинг кўпи кўзлари кўролмаслик даражада қаригон, лекин оппоқ соқоллари шу нисбатда ялтираб кўрингучи бўлгон эди.

Ҳамма ўшал онда муқаддас «Ҳизба» нидосини эшитишга мунтазир.

Тўлин ой сутдек шуъларини бизга сочар, осмондаги оқ булутлар эса бизнинг тепамизга тушиб келгандай ва бутун ер бизни тинглаб турғондай туйилар эди.

Шайхларнинг оқ кийимлари Абдуссалом қояларида қимирламасдан ётади.

Аскарларнинг кулранг жалбоблари кеча кўланкалари билан қўшилишиб кетарди. Аста бир шитирлаш ва пичраш бизни ўрагон теграмизда, туманлар орасида худди Оллоҳнинг ўзи ҳозир тургондай бўлар эди. Ниҳоят, мулланинг нидоси суқунатни тилди. Бутун Жабали аллом тоғи шовқунли бир ибодат ҳолга келгунча, мингларча овозлар ҳалиги нидога акс садо билан жавоб бериб турадилар...

Талади имом «Ҳизба»ни ўқиди, унинг муқаддас сўзларини тоғларнинг ўзлари Маккага узатдилар. Гўё бутун ер тазалзулга келиб, оёқларимиз остида титрагандай бўлди.

Ибодат тугагач, чуқур бир жимлик чўкди.

Ой нури ва равшан ёритар, шайхлар бир-бирлари билан суҳбат қилишар: муҳтарам чоллар: «Жиход кофирларга!» дердилар.

Ва улар пайғамбарнинг турмуши, унинг музаффариятлари ва кўрган машаққатлари тўғрисида гаплашар эдилар. Христианни ўлдирган ҳар бир кишининг ғозий бўлиб жаннатга тушишидан, пайғамбарнинг ватансиз қолиб, Маккадан Мадинага қочишидан (ҳижратдан) сўзлашар эдилар. «Агарда ватанингиз ва қишлоқларингизнинг куллари кўкларга совурилгон эса — Исломнинг муқаддас таълимоти биландир!»..

Шундан сўнг энг қари шайхлардан бири туриб, олдимиздаги уруш тўғрисида гапира бошлади, бани арус уруғидан келган одамлар бўлса:

«Биз шарифнинг кетидан борамиз!» деб бақирришга тушадилар.

Бунга қарши акс садо баланд овоз билан:

«Доим!» деб жавоб қайтарар ва шунда худди қоялар водийга қараб ағдарилгондай бўларди.

«Биз шарифнинг кетидан борамиз, раҳбаримизни Оллоҳнинг ўзи сақласин!»

Талади имом энг оқори кўрғонлардан бирининг тепасига чиқиб, адирларни ва боргон сари пастлашиб кетган водийларни кўрсатади.

«Ана у ёққа қаранг: у ер — христианларнинг йўлидир. Бизнинг йўлимиз — бу ерда. Бизни олиб бораётқон киши эса — муқаддас жиҳоднинг султониридир!»

Шундай қилиб христианларга қарши «муқаддас жиҳод» эълон қилингон ва Расули муқаддас жиҳоднинг султони бўлгон эди.

Олим ўқишни тамом қилғоч, тоғларнинг ҳар томондан олови шамолга ўхшагон нидолар эшитилади.

Эркаклар кулалар, куйлар, қийқирав ва дуо ўқир эдилар. Кимнинг нима айтганини, кимнинг гапириб, кулиб ёки кўшиқ айтганини ҳеч ким билмас эди.

Бир ўқ овози бутун товушларни бўғди. Ушал онда ҳамма ўз яроғига ёпишди ва тоғларнинг акс садоси милтиқ товушларининг гум-гумини шундай зарб билан қайтариб ташладиким, гўё христианларга қарши чиқмоқ учун тоғларнинг ўзлари ҳам даъват қилгондай бўлдилар.

Ушанда гапни Сумотли улўф шайх бошлади:

«Қасам учун қўлларингизни кўтарингиз. Қўйинг, ҳар бир ўқ христианларга аталгон бўлсин. Битта ўқингизни ҳам муслимга ишлатманг».

Мен ирғиб отимга миндим, лекин водийга тушиш мумкин бўлмади, негаким менинг отим уларнинг гавдалари устидан секин-секин боришқа мажбур эди.

Расули қўлларини кўкка кўтаради.

Унинг кўзлари ажаб ёниб, овозлари қалтирайди ва ўз-ўзига гапираётгандай жуда секин гапиради.

«У кун мени Оллоҳ жуда юксакларга, ҳеч қайда ва ҳеч қачон ўзимнинг эсимга келмаган бандликларга кўтарди».

Сўнгра унинг кўзлари қайғу билан тўлалар. У тескари бурилади, боши курсининг орқасига тегади ва оралиққа чуқур бир суқунат чўкади.

Бундай вақтларда у билан гаплашишга ҳеч ким журъат қила олмайди.

* * *

Расулининг чодирда тез-тез яширин йиғилишлар бўлиб, мафҳий қарорлар қилиниб туради. Расули жуда яхши биладиким, иш ҳозир энг сўнгги жон ачиғи билан бўлатургон уруш устида кетаётибди ва шу учун у ҳар қандай чора топилса қўланиши керак.

Тоғларнинг ҳар томониға чопарлар ёйилиб кетарлар, улар бутун билинмай ётқон қишлоқчаларга қадар топиб киралар, ҳамма жасур шайхларнинг олдиларига борарлар ва уларнинг ҳаммасини муқаддас тоққа «Жабали аллом»га даъват қилалар. У ерда Расулининг ҳамма содиқ одамлари тўплангонлар.

Унинг қариндошлари ал-Харойи ва Бани арус уруғидан унга содиқ қолгонлар. Шундай қилиб, улар ҳаммаси бир бўлиб, ҳалиги муқаддас тоққа кетиб боралар. Лекин уларга жуда секинлик билан йўл босишга тўғри келади, негаким, ҳар томондан — ҳар бир дарадан, бир яширин олачиқдай янги-янги кишилар чиқиб қўшиладилар.

Улар Тазаррутда тўпланалар. Уларнинг адади жуда кўп, неча мингларга етади. Номоз чоғи мачитда уларнинг ҳаммасини сифдирғундай жой ҳам қолмайди. Қуёш чиқиши билан улар тоққа қараб юралар. Уларнинг осларида — Расули оиласининг қадамжоси бўлиб келган Тазаррут — катта ва кўм-кўк дарахтлар остида оқариб ва севиниб кўринган Тазаррут ётади.

Расули дейди:

«Шундай ривоят борким, менинг жадларимдан Муҳаммад деган зот бир кун шу ерда бир дарахт остида худога ибодат қилгон экан, ўшал дарахт уни душманларидан беркитиб қолгон. Бугина ҳам эмас: у дарахт ўшал жадимни, ҳатто илдизлари билан тўйғизган экан. Худонинг лутфи билан ғалиги илдизлар унинг оғзига тушгач, нонга айланганлар ва шу билан у киши қоринни тўйғазган».

Шундай қилиб у одам ўшал дарахт остида ибодатга машғул бўлган, сўнгра дарахт йиқилишга майл қилғоч, ундан бир илдишни олиб бошқа жойға эккан ва дуо қилган. Ана ўшал дарахт сўнграқ Тазаррутга кўчиррилиб эқилган ва биз тоққа чиққон кечада бошимизга фаланка ташлагон дарахтлар — ана ўшал қудсий дарахтнинг илдизидан тарқагон эканлар...

«Жабали аллом»да ўшал куни, биз — кети узилмас даражада кўп одам қаторлари билан бирга чиқдиқ ва у қадамжоға етмасимиздан бурун қуёш ботиб кетди.

Ҳамма отдан ирғиб тушиб, жойнамозларини ерга ёйиб намозга киришди ва Оллоҳнинг ҳамди билан чиққан овозлар бутун тоғларга таралди, негаким у овозлар — турли уруғларнинг жуда кўп одамлари оғзидан чиққан ҳайбатли овозлар эди».

Ун олтинчи фасл

«ЖОН АЧЧИГИДА» КУРАШ

Жаднинг мазоридаги улуғ йиғинда «Муқаддас жиҳод султони» қилиниб сайлангондан бери Расули тамом бошқача бўлиб қолди.

Бу вақтгача у дунё ишларига ҳам бир мунча қизиқар эди; ҳозир ўз мансабининг қудсийлигини идрок қилишда шу қадр чукүр кетдиким, ёлғиз руҳоний мароқабани, намоз, рўза ва ҳам ҳарб хусусидаги хаёллар билангина яшайди.

У энди на христиан ва на яҳудийнинг қўлидан ҳеч нарса олмайди. Уров қоғозига ўйинчи хотиннинг суврати солинган чойни қанча сиқташ билан ҳам унга ичириб бўлмайди, негаким, одам сурати яшашни шариат наън қилади.

Абдуссалом тоғидаги қасамдан бурун одамлардан жон қурбони талаб эта турган масалалар хусусида у кўп ҳам ўйлаб ўтирмас эди. Энди ҳеч кимни ўлдирмайди ва энг оғир гуноҳкорларни ҳам қозиға топширади. У ўлим ва ҳаётнинг ягона соҳиби бўлган Оллоҳнинг иродасини ўз иродасиға тўғирлашқа, яъни «Менинг хоҳлагоним Оллоҳнинг хоҳлагонидан ўзга эмас» дейишға энди ўзини ҳақли кўрмайди. Лекин унинг бу инсониятпарварлиғиға ҳам Мароқаш табиатлари нуқтаи назаридан қараш керак бўлади. Шундайким, унинг ўғай биродарларидан бири унга қарши бош кўтариб, хоинлик қилиб, унга тузоқлар қуради. Расули унинг калласини олишқа буюрмасдан, тоғнинг энг баланд жойиға олиб чиқиб, тор бир моғорада кишанбанд қилиб қўйишқа буюради. Ҳаво жуда совуқ, у бечоранинг устида эса ёлғиз бир қават ридосиғина бор холос ва овқатни ҳам жуда оз бералар.

Шундай қилиб у бечора уч ойни ўтказади. Сўнгра Расули одам юборади,

«У ҳали ҳам тирикми?»

«Ҳа, тақсир, тирик».

«Демак, унинг бундан сўнг ҳам яшашини Оллоҳнинг ўзи хоҳлабдир. Кишанларни ечингиз, майли озод бўлсин».

Иккинчи дафъа Бани арус уруғиға қарашли одамлар бош кўтаралар. Улар Расулини алдаб қўлға туширмакчи бўлалар-да, бунинг учун уни ўз жойлариға чақиралар ва «Биз билан Шайх Саллал орасидаги жанжални ечиб бер» деялар.

Расули у ерга ўзи бормасдан одамларидан бир нечасини юборади ва ўшандан маълум бўладики, уни алдаб қишлоққа киргизиб, сўнгра ўлдирмакчи эканлар. Гуноҳкорларни кишанга солиб султоннинг ёниға олиб боралар. Расули уларға қарамайди ҳам:

«Намозим тугагандан сўнг яна бир олиб келинглар».

Оқшом, ибодат маросими тамом бўлгондан сўнг, Расули ҳалиги бандиларға узоқ ва жиддий қарашни билан қарайди.

«Уйингизға қайтинг, менда ўз биродарларимға қарши отилатургон ўқ йўқдир, лекин кишанларни ўзингиз билан бирга олиб кетинг ва улардан христианларға қарши отмоқ учун ўқ қуйинг».

* * *

Испаноўлар бутун кучларини сарф қилиб, Фундуқни қўлға туширмакчи бўлалар. 1919 йилнинг сентябри келди.

Идрис ал-Рафи ва ҳам испаноў генерали Бернеганинг бошқа одамлари тоғма-тоғ юриб, уруғларни Расулиға қарши қўзғотишға уриналар.

У одамлар — эслик одамлар. Улар жуда яхши биладиларким, арабни яроқли қувват билан йўлға солишдан кўра, гап уқдириб йўлға солиш осонроқ. Лекин тоғ уруғлари ҳам муҳокама юргизишни биладилар.

«Испаноўлар енгсалар, барибир яна Расули билан сулҳ боғлайлар. Ҳолбуки унинг ёнида «Барака» бор. Майли, бизнинг ишимиз ҳам Оллоҳ хоҳлаганича бўлсин!»

Фундуқ фи айнал-Жарид устида тўқтовсиз ҳаво кемалари учишади.

Аллақандай хориқа билан Расулининг уйи ва мачит бўмбадан сақланиб қолади. Араблар ҳаво кемаларини отиб туширишға уриналар. Бу албатта беҳуда уринишдир. Ҳамма қай ҳолдаким, ҳаво кемасининг қизил рангдаги имтиёз нишонини араблар жуда катта қушнинг кўкс деб ишоналар ва ёлғиз ўшани мўлжаллаб ўқ оталар.

Испаноўларнинг олдин босишлари жуда секин кетаётибдир ва аскар орасида тўпалонлар ҳам кўп бўлиб туради, айникса ойлиқлар ўз вақтида берилмагандан кейин.

Душманлар уч даста билан келалар. Уларнинг устларида «уруш майдони устидаги қузғунлар каби» доим ҳаво кемалари айланиб юради. Испаноў аскарларининг олдиларида «ўлим»нинг ўзи келади, бу — уларнинг мукамал яроғ-аслаҳаларидир: орқаларидан эса бўмбалар билан вайрон қилинган қишлоқларнинг алангалари юксалади.

Испаноўларнинг ташимоққа кучлари етмаган озик, қуроолларини ҳар ерда куйдириб, нобуд қилиб боргонликларини Расули зўр даҳшат билан кўриб туради.

У бундан сўнг халққа муайян миқдордагина озик беришға буйруқ қилади. Лекин тоғ арабларида ҳали нақд пул бор ва Расулининг хизматдаги маъмурлар орасида сотилатургонлари ҳам бор.

Шундай қилиб озуқалар жуда тезлик билан «эрий» бошлади.

Жуда кўп миқдорда нобуд бўлишлариға қарамасдан испаноўлар қадам-бақадам олдинға жилиб келалар. Фундуқнинг нариги томонида — баландликларда ўз отрядлари билан бирга Расулининг ўзи туради. Расули дасталарининг кундан-кунга пистирма чиқишлари ва телбаларча ҳу-

жумларда бўлишлари бекор кетаётibdир. Юзларча кишиларни ўлдиришлардан ҳеч бир натижа чиқмайди: мингларча, балки кўпрак, ишқилиб Расули байроғи остидагилардан кўпрак испанюл аскарлари денгиз қирғоқларидан келиб, ўзиникиларга қўшилиб туралар.

Ҳаво кемаларининг бўмбалари, замбаракларнинг гула¹ ва шрапнел²лари билан бечора шаҳар тўлиб-тошади. Испанюл аскарларининг олдинга босишларини оловнинг тугалмас силсиласи таъқиб қилади. Ҳар бир ўй, ҳар бир қишлоқ ва ҳар бир бута — ихтимом билан куйдирилади.

Расули Фундуқни бўшатишқа мажбур.

У тоғларга чекилади. Муқаддас жиҳоднинг кўк байроғини у ўзи билан бирга олиб кетади, лекин султоннинг қизил алами Фундуқда қолади. У аламга гулалардан зарар тегмайди. Лекин ўзи испанюллар қўлига тушади. Улар энгилдилар, тоғ йўли уларга очилди. Бернега, Барир ва улар билан бирга Силвестр ҳам уччови бир режа билан ҳаракат қилалар.

Бу тарафда Фундуқни олғонлари каби нариги томонда — бани Мусовурнинг тоғли ўлкаларида ҳам ҳаракат бошлайлар. Энди Расули учун денгиз қирғоғи йўли ҳам беркилган.

Шунда ҳам у йўл топади.

У ўзининг энг ишончли шайхларидан Шайх Саллолнинг ёнига боради ва иккаласи муҳим бир кенгаш ўтказиб олалар.

«Испанюлларнинг ёнига бор ва улар билан яраш қил, э Салол! Сенинг уруғинг бутун нест ва нобуд бўлиб кетмасин учун яраш қил ва аини ҳолда менга ҳам дўст бўлиб қола бер. Агарда испанюлларга тобеъ бўлсанг, сенинг одамларингга денгиз йўли ва шаҳарларнинг йўллари тагин очилади. У вақтда менга яроғ-аслаҳа, ўқ-дори ва озиқ-овқат етказиб бериш учун сенда имкон бўлади».

Шундай кучли бир шайхнинг тобеъ бўлишини испанюллар жуда зўр хурсандлиқ билан қарши олалар.

Бу орада Силвестр уч бўлак аскар билан уч томондан келиб, Расулининг энг сўнгги ва энг қўл етмас «маскани бўлгон» Тазаррутни кенг бир ёй шаклида ўраб олмоқчи бўлади.

Катта урушлар кам бўлаётibdир. Кўбраги майда тўқунишлар. Тоғ азаматлари бир қариш тупроқни ҳам урушсиз топширмайлар ва Расулининг ўзи фавқулодда ботириқнинг янгидан-янги намуналарини кўрсатади. Кўп вақт у испанюлларга шу қадар ақинлашиб қоладиким, улар буни кўриб туралар ва уларнинг аскарлари Расулининг калласи учун ваъда қилингон мукофот бизга тегиб қолди деб сўнона бошлайлар.

Лекин у ҳеч бир тутқич бермасдан ҳамма вақт қочиб қутулади. Узининг «барака»сига маҳкам ишонгани ҳолда зўр таҳликаларга тез-тез учраб туради. Мана шу фидокорона жасоратдирким, кўп вақт душманларни кўрқуга солади ва уларда «бу сира қўлга тушмас экан-да», деган ваҳима туғдириб қўяди. Бир кун, у ўзининг энг ишончли дўстларидан бириси билан бирликда испанюлларга ҳужум қилади. Ҳужумдан сўнг у бир сойлиққа кириб қолади.

Кеч кириб келмакда. Расули ботаётқан қуёшни кузатади.

«Намоз вақти бўлди».

Унинг ҳамроҳлари эътироз қилалар:

«Ё саид, бироз нарига борайлиқ. Биз душмандан жуда оз йироқлашқанмиз».

Расули бошини чайпайди:

«Намоз вақти келганига анча вақт бўлди. Уқуймиз».

Икала хизматкорни турфон жойидан жилмаслиққа буюриб, ўзи отини сой томонга буради.

Ҳалиги дўсти унинг кетига тушади.

Улар Қуръоннинг буюрғонига мувофиқ секин ва батартиб таҳорат қилалар, сўнгра Расули жойнамозни ерга ёйиб, намоз бошлайди. Шериги ҳам унга иқтидо қилади, лекин ўшал онда сойнинг нариги бетида кўриниб қолгон иккита маҳаллий пўлисга кўзи тушади.

«Ё саид, юринг нариракка — бутазорга жилайлик».

Расули унамасдан бошини чайпайди-да, намозда давом қилади. Қўрқоқ бўлиб кўринмаслик учун шериги ҳам унга эргашиб ўқий беради. Пўлислар буларни кузатиб юрган кишилар эмас, тасодиф билан йўлиқиб қолгон кишилар эди. Аммо, энди улар Расулини кўриб қоладилар.

Унинг шериги Муборак яна қистайди:

«Ё саид, ўзингни кўру, ё саид!»

Намозни давом қилиб туриб, Расули жавоб қайтаради:

«Оллоҳга имонинг шу қадар озми? Сен ёмон мусулмон экансан».

Ўзи намозда давом қилади. Муборак ҳам унга эргашиб пичрайди, лекин кўзи ҳамма вақт тоғ томонда ўйнайди ва ҳалиги пўлисларнинг нимага шу чоққача ўқ узмаганларига ҳайрон бўлади.

Бирдан бир ўқ чиқади-да, сўнгра яна жимжит бўлиб кетади.

Ниҳоят шариф намозини тугатиб теграсига қарайди.

«Мен айтмадимми ахир, таҳлика йўқ деб?»

Бирдан ҳалиги пўлисларнинг бири тоғдан югуриб тушиб ўзини Расулининг оёқлари остига ташлайди ва этакларини кўзига суртиб ўпа бошлайди.

Расули ундан сўрайди:

«Нега менинг олдимга келдинг? Нега мени отмадингиз? Менинг каллам учун катта мукофот белгиланганини билмайсанми?»

Аммо араб пўлис, қалтираб туриб жавоб беради:

«Ё саид, мен сенинг қандай қилиб намоз ўқуғонингни кўриб қолдим. Мен кўрдимки, сен бизнинг милтиғимизни кўриб туриб намозингдан тўхтамадинг; ўқуй бердинг. Сен Оллоҳнинг ҳимоятдасан. Мен ўлдирмакчи эдим Биродарим ҳам шу ўйда эди. Лекин мен унга дедим: «Шундай азиз одамни қандай ўлдира оласан?» Мен унинг милтиғини қўлидан тортиб олдим, шунда сенга деб мўлжалланган ўқи тоғ томонга кетиб қолди. Энди мен сенинг ҳузурингга келдим, сендан сўрайман:

Сенинг одамнинг бўлишқа рухсат бер!»

¹ Гула — замбарак ўқи, холебра.

² Шрапнел — ёриб, бузиб кетатурфон ўқ.

Кўп уришлардан сўнг Косовён олинди.

«Бани Хайдар тоғларига қарашли жойлар бутун-бутун испанюл қалъачилари билан тўлди ва кўплар урушни тугаёзди дедилар.

Тазаррутнинг оқ уйлари энди испанюлларнинг олдида. Расулининг ўз таърифича, «душманнинг қусиб ташлагон маъданлари билан ҳаволар бузилди ва уларнинг оёқлари остида ерни безгак тутади». Орий рост, баъзан араблар гоҳ бу, гоҳ бошқа қалъачани қўлга туширалар, ана ўшанда даҳшатли қирғин бошланади. У қалъачалардан арабларнинг қўлига бир мунча яроғ-аслаҳа тушади ва уларга бир неча кун дармон бўлади.

Испанюлларнинг одамлари ҳам Расули одамлари каби тинмайдилар. Улар ҳам, булар ҳам уруғдан-уруққа чопадилар. Улар тарқалиш ва ажралишга даъват қилалар, булар муқаддас жиҳоднинг давомига қақиралар.

Оила муносабатлари, ошналик робиталари узилмакда. Расулининг бир биродари унга содиқ, яна бири испанюллар томонида. Ота Ислом алами остида, бола испанюл олтулари таъсирида. Бутун муносабатлар узулди, кесилди, шундай бўлса ҳам мислсиз ва мардларча ботирлиқнинг янгидан-янги ўрнаклари кўрилади.

Бир кун испанюллар бир қишлоққа ҳужум қилалар. Унда битта ҳам эркак йўқ, ёлғиз хотинларгина қолгон. Испанюллар қишлоқни олалар, қишлоқда тала ишларини бажаргучи хотинлардан бошқа ҳеч ким қолмагонликка ишонгондан сўнг, испанюлларнинг кўмондони хотинларга қараб ўқ отишни манъ қилади, зотан у хотинларнинг қўлида яроғ ҳам йўқ.

Беркитиб қўйилгон яроғлар йўқмикан деб қишлоқни ахтаралар, ҳеч нарса топилмайди. Ёлғиз, ҳалиги хотинларнинг ўзлари бир нечта эски милтиқнинг қулупини келтириб бералар.

Бурчак-бурчакларгача ҳуб эътибор билан қараб чиққандан сўнг бу қишлоқни ҳам бошқа ҳамма қишлоқлар каби куйдириб кул қилмоқ учун испанюл кўмондони ҳалиги хотинларни қишлоқдан ҳайдаб чиқаради.

Хотинлар йиғлаб-сиқтаб болаларни орқаларига кўтаралар-да, оғир қадамлар билан қоялар томонга юриб қолалар. Улар испанюлларнинг кўзларидан йўқолгон ҳамон, дарров ўшал томонларда «Пархон хотин» деб ном чиқаргон бир кампирнинг қўл остида тўпланалар. У кампир уларни эркаклар томонидан яроғ беркитиб қўйилгон яширин жойига олиб боради. Хотинлар у ердан милтиқларни топиб олиб яроғланалар, сўнгра тошлар ва буталар кетига беркиниб қимирламасдан ёталар. Испанюллар оғир-оғир ўлжаларни кўтариб, алангаси кўкка кўтарилган қишлоқ томондан аста-секин юриб келалар. Хотинлар сира қимирламайлар. Улар узун занжирдай ёйилиб ётиб, испанюлларнинг яқин келишини куталар.

Испанюллар қаршўга келишади. Шунда бирдан хотинларнинг қўшиғи эшитилади, бу қўшиқ қиз тўйида ва бола туғилгонда айтила тургон хурсандлиқ қўшиғидир ва шунда... 80 испанюл 50 та ўқни бирдан еб, бирданига отдан ерга ағдарилади. «Эркаклар қайтиб келгандир ва пистирма қўйилгондир», деб ўйлаб, шунга ишонгон испанюллар бор-йўқларини қолдириб, бор кучлари билан отларини қамчилаб қочишга мажбур бўлалар.

Қоронғу тушгандан кейин хотинлар ўринларидан туриб, ўлиб ётқон душманларнинг бошларини узиб ташлаб, милтиқларини ёнларига олиб, эгасиз қолгон отларни тутиб ва уларга испанюллар қолдириб кетган нарсаларни юклаб тоғларда йўқ бўлалар.

Булар ҳаммаси, катта урушқа нисбатан кичкина воқеалардир. Бу йироқ тоғ ўлкасида жуда ёмон қаттиқ очлиқ ҳукм сурадир. Қишлоқлар кулга айлантирилган, омборлар бузилгон, подалар олиб кетилган ёки ўлдирилган. Ҳаво кемалари энди Тазаррут устида учиб, уйларга бўмба ташлай бошлайлар.

Мачитнинг эшиги ув олиб кетган ва кўп одамлар, худди тулкилар каби инларда яшайлар. Тоқатлари тоқ бўлгандан сўнг, улар шайхларнинг олдига боралар:

«Биз ҳалок бўлишимиз оллоҳнинг иродаси экан. Энди яраш қилиш керак».

Аммо Расули бошини чайпайди.

«Кутингиз».

«Нимани кутамиз, ё саид?»

«Бизни қутқармоқ учун Оллоҳ томондан келатургон мўъжизани».

Унинг ишонгон мўъжизаси — риф уруғларининг Абулқарим қўл остида қўзғолишларидирким, у ҳақда унга чопарлар хабар етказиб эдилар.

Яна бир-бир кетин ойлар ўтади.

1921 йилнинг май ойи кириб қолди. Расулининг энг сўнги дўстлари, ўқ еган сайд каби қоядан қояга қадамлаб қочмоқдалар.

Талаларда — ҳар ерда ўлдирилган подалар ётади ва ташиб олиниши мумкин бўлмагон гўштар сасиб жиймакдадир. Емғурдан беркунгудай бир том ҳеч қайда йўқ. Эркакларда белбоқларни тортиб боғлаш эҳтиёжи қолмади ва уларнинг кўзлари ғазаб келган бўриларнинг кўзларига ўхшайди.

Расулининг ўзи касал.

Аммо кеча-кундуз жойнамоз устида ўтириб, худога йиғлайди:

«Сўнги асрлар ичида христианлар бизнинг кўп нарсаларимизни олдилар. Оллоҳнинг иродси шу эди. Овруподан келган кишилар кўп мўъжизаларни кўрсаталар. Уларнинг билимлари кўп ва даҳшатли қуроллари ҳам кўп.

Биргина нарсамиз ҳарҳолда ўзимизга қолди: биз Оллоҳга бўлгон имонимизни сақладиқ. Оллоҳ буюқдир, майли, унинг истагани бўлсин!»

Бўмба ва шрапнеллар билан Тазаррут тўлиб кетади, Расулини бўйин эгишга чақирғон овозлар борғон сари кўпаяди.

Расули оиласи душман яроғ-аслаҳасининг кучидан кўрқиб қалтирайди. Тазаррутнинг устига — Абу Қосим тоғларининг энг баланд жойига Расули томондан сўнги маскан тайёрланиб қўйилғони аллақачонлар эди. У ерда ҳеч бир қўл етмас даралар борким, уларни куч билан олиш мумкин эмас. У ерда жуда эски ва жуда қатта дарахтлар бордирким, ҳам пана жой бералар, ҳам кўланка; бошларига бир таҳлика келганда Расулининг жадлари ҳам шу ерга қочқонлар. Расули оиласи ундан ўзининг тинч бир жойга жойланиб қўйилишини сўрайди, лекин у бошини чайпайди.

«Бу ерда бизга ёлғиз ҳаво кемаларидан таҳлика бор холос. Ҳали вақт бўлғони йўқ. Кутингиз. Оё, ҳарамга биттагина бўлса ҳам тушадими? Оё, бир ўқ келиб мачитга тегдими?»

Аммо хотинларни кўрқув энгиб кетадир-да, бир кун кечаси улар Тазаррутдан қочиб кеталар ва йўлдаги пойлоқчиларни ҳам алдашқа муваффақ бўлалар.

Расули ғазабланган. Ўз хотинларининг кетидан дарров хизматчиларни юборади ва қайтариб келишга буюради. Сўнгра уларнинг ҳаммасини — хотин ва болаларини кишанга солалар-да, якка бир адирдаги ўнгулларга олиб кириб қўялар.

Расули аччиқ кулади:

«Сиз тинч жой ақтарғон эдингизми? Хайр, бўлибдир, мана бу жойда сиз учун ҳеч қандоқ таҳлика йўқ!»

Шарифнинг қариндошларидан Мавлоий Али уруш вақтларида унга доим содиқлик билан хизмат қилғон бир киши, ҳалиги хотинларнинг тарафини олиб, бир оғиз гап айтиб қўйибдир.

«Султон ва амирга зид сўз айтишга кимсанинг ҳаққи йўқдир. Менинг ҳуққим тўғри ва зидликларга тобим йўқ».

Лекин Мавлоий Али чидаёлмайди, ҳалиги жойга ўзи боради, хотинлар ва болаларни бўшатади, сўнгра яширинча Абу Қосимга олиб бориб, ишончли бир жойга жойлайди.

Шундан сўнг у ўзининг аскарлари орасига қайтиб келади.

Расули хотинларни кечиради, лекин ҳалиги қариндошни бир умр кечирмайди.

У ҳали султон, муқаддас жиҳод султони. Ўзига қарши чиққонлар тўғрисида, ҳатто энг содиқ одамлари бўлса ҳам, сира юмшамайди.

Иккаласини яраштириш хусусида ҳамма ҳаракатлар бекор кетади.

Мавлоий Али бўғилғон.

Шарифга билдираларким, қариндоши Мавлоий Али жондан тўйиб юрибдир.

Расулининг хотин ва болалари унинг қаршусига тиз чўкиб, қариндошининг гуноҳини тилайлар.

Лекин у сира бўшашмайди. У чин кўнгли билан қариндоши Мавлоий Алини севса ҳам, асосини бузмоқ¹ истамайди.

Унга Мавлоий Алининг ҳар бир урушда атайлаб таҳлика ахтарғонини ва атайлаб ўзини ўққа тутиб берганини хабар қилалар. Демак, у ўлмак истамайди, лекин муслмон одамга «ўзини ўлдириш» манъ қилинади. Расули энг ботир йигитлардан тузилган бир дастан юборади ва уларга буюрадиким, ҳар бир урушда Мавлоий Алининг ёнида бўлиб, муни кўруқлашқа тиришсинлар.

Сўнгра, испанюллар билан яраш бўлғондан кейин, Сугости бир кун Расулидан «Жабл уруғига раҳбар бўлишқа ярайтурғон энг яхши ва энг содиқ одам ким?» деб сўрағон эди, Расули мана бундай жавоб берди:

«Ҳаммадан ботир ва барчадан содиқ бўлғони учун шу вазифага жуда лойиқ биргина одам бор, у ҳам бўлса — менинг қариндошим Мавлоий Али!»

Ҳолбуки, Расулининг ўзи у одам билан ўшал воқеадан сўнг бутун умрида биргина оғиз ҳам гаплашмади ва бир кун Мавлоий Али унинг ҳузуринида тиз чўкиб, этакларини ўпиб эди, Расули индамасдан тескари қараб олди ва олдидан чиқариб юборди.

У султонлик хайсиятини бузмоқ учун ҳеч кимга йўл бермайди.

1921 йилнинг ёз ўрталарида ҳамма уруғлар энтиқиб қолишади. Расулининг ўзи ҳам анча энтиқкан. Ниҳоят у ҳам — оллоҳдан кутган умидининг бўш эканини ва оллоҳнинг истаги бунинг уруғини ҳалок қилиш бўлғонини тушуна бошлайди.

Ва шунда бирдан мўъжиза юз кўрсатиб қолади... Риф уруғлари бир жон, бир тан бўлиб кўзғаладилар. Мингларча испанюллар Абдулқарим қўлига асир тушади, генерал Силвестр рифлар устига ташланади ва бирдан билиб қоладиким, унинг аскарий қитъалари, тез ва ғайрат билан олдинга юрганлари ҳолда, лозим бўлғон эҳтиётни кузатмаганлар. Рифларнинг бирдан кўзғолишлари уларни денгиз томондан кесиб қўйғон. Шундан кейин: бутун «бахтиқаролиғи» ўзининг ортиқча уринчоқлиги ва қайноқ мизожлиғи орқасида келган бу одам ҳам, анча бўшашиб кетади.

У ўзининг хато қилғонини билади, лекин ўшал хатони тузатиш мумкин эмас, деб ўйлаб қўлга тўппончасини олади-да, ўзини отиб ўлдиради.

Расули нафрат билан кулади.

«Ботирларга келишмаган ўлим!»

Шарифнинг теграсига араблар тўпланалар.

«Бу ўлимнинг биз учун қандай аҳамияти бор?»

Шариф қаддини ростлайди. Унинг кўзларида яна жасурлик ва имон порлайди.

«Оллоҳнинг бизга юборғон мўъжизаси — мана шунинг ўзи.

Кўп йиллардан бери биринчи дафъа одамлар кўрқмасдан тоғларда юратурғон бўлалар».

¹ Сўздан қайтишни — С. А.

Расули ҳам Шайх Салолға хат ёзади:

«Ҳозирги фурсатдан фойдалан — ҳозир сулҳнинг боши бошлангандай бўлиб турибдир — менга заҳира ва яроғ-аслаҳа юбор».

Беринга Малилага қараб юради, энди Расули худодан сўрайдиким, Абдулкаримга куч-қувват берсун ва у тоғларга ёрдамчи қарвон етиб келгунча испанюллари тўқтатиб турсин.

Лекин генерал Барбара уруғларни Расулига қарши кўзгатишда давом этади.

«Испанюллarning ёлғиз биргина душманлари бор, у ҳам бўлса — Расули».

Барбара қўшунни яна олдинга тоғ томонга юргизиб, Қосовеннинг кетидаги адрларни ишғол Уруш давом этади.

Бу йил тоғларда қандай даҳшатли қиш.

Ҳамма қишлоқлар вайронага айланган, аҳолини сиғдирғудай бир том¹ йўқ. Ёлғиз қоялар орасида унғурлар ва горларгина бор. Чоллар ва болалар очликдан ўлалар.

Бутун шу ҳолларга қарамасдан ишонч маҳкам қолади, негаким испанюллари билан бўлғон урушларда Абдулкаримнинг қўли юқори келмакда.

Расули ўз дўстларининг умид ва имонларини тобора мустаҳкамлайди. Унинг дўстларидан кўпи нобуд бўлди.

Муқаддас тоғда у билан бирга аҳд қилишқон шайхларнинг ҳаммалари деярлик урушларда ўлиб кеталар. Энди ҳозир Расули энг сўнги бир нарсага — Тазаррутни тарк қилишқа қарор бериш керак. Душман аскарлари яқинлашиб келмакда, ҳозир шаҳарга ёлғиз ҳаво кемаларининг бўмбаларидангина эмас, тоғ тўпларидан ҳам таҳдид бор. У ўз оиласини Абу Қосимга юборади. Ушанда кампирлардан бири ҳарамни ташлаб кетгали унамайди, бошқалар унга ёлворалар.

«Биз билан бирга юрғил, ўзинг кўрмайсанмики, бу ташландиқ шаҳардан ҳатто мушуклар ҳам қоча бошдилар».

У бошини чайпайди.

«Шу ерда яшагонман, шу ерда ўламан».

Шундай қилиб ташландиқ шаҳарда ёлғиз ўзигина қолади.

Иккинчи дафъа, лекин бу сафар аввалгидан ҳам даҳшатли равишда Тазаррутни тўпқа туталар. Уэлари шаҳарнинг энг катта биноларидан бўлғонлари ҳолда, бу сафар ҳам мачит билан Расули жадларининг даҳмаси тамом безарар қолади.

Томлар йиқилиб, уйлар харобага айланарлар. Сўнгра яна бироз хурсанлиқ онлари кўринади: генерал Барбара чақиртириб олиниб, 1922-йилнинг 6-апрелида унинг ўрнига генерал Сан Юрйу белгиланади.

Бу хурсандлик, лекин кўп давом этмайди. Негаки, бу генерал бурунғисидан ҳам ўткур. У ишни бир йўла тугатмакчи бўлади.

Тазаррутнинг олиниши билан уруш тугайди.

Чопарлар — Расулига шундай деб хабар келтиралар, лекин у — бошни тўлғайди:

«Харитани берингиз менга. Бу ерда қанча тоғлар бор? Энди қаранг, мана: ҳар бир тоғ — бир қалъа, энг сўнги тоғ қўлимиздан кетмагунча — уруша берамиз!»

Бардоши тугаб қолган шайх Таладининг элчисига Расули томонидан берилган жавоб мана шу.

Абу Қосим уруғи ҳаво кема бўмбалари билан тўлади. Расули ўз яқинларининг қодирларини дарахтлар остига беркитади.

«Ё Саид, ҳали ҳам яраш қилишни хоҳламайсанми? Қачонгача урушмоқчи бўласан сен?»

«Пайғамбар хоҳлагон вақтқача».

Лекин у тарафда имом Талади ўлиб қолади ва у билан бирга олим ва муллалар маркази ҳам сўнади.

Ҳамрдан элчилар келиб Расулини ўшал ёққа қақиралар ва у ерда янгидан муқаддас жиҳод эълон қилишқа кенгаш бералар. Лекин Расулида аллақандай бир ишонч бор.

«Йўқ, энди яраш бўлади».

Сўнгра худди ўшанинг айтгани бўлади. Генерал Беринга чақирилиб, унинг ўрнига — Марокаш бош қўмондонлиғига генерал Бургет белгиланади ва у билан бирга Расулининг қадрдон дўсти Сугасти ҳам қайтиб келади.

Уруш тугай қолади.

Расулига ҳамма вақт хайрихоҳ бўлган Сугасти билан Сардаира испанюллари томонидан вакил белгиладилар. Вайронага айланган Адиез қишлоғи — учрашиш жой бўлади.

Енгилган, йиқитилган, ожиз Расули ўзининг очликдан энтиккан одамлари билан бирга тоғдан тушиб келади.

Шу одам енгилганми?!

Шу одам ожизми?!

Шу одамлар очликдан энтикканларми?!

Расули жуда яхши бир тойчоққа отлангон. От устида бошини баланд кўтариб, қаддини ғоз қилиб келади. Отнинг бир кашта кўк эпиги кумушлар билан безалган, Расулининг бошида эса султонларга хос кўк шамсия тутиб борилади.

Мукамал яроқланган, дадил ва жасур юзли, тетик гавдали юзларча мард йигитлар унинг орқасида отлик келалар. Тоғлардан енгган одам тушиб келади!

Мамлакатда очлик бўлса ҳам испанюллари вакилларига тайёрланган овқатлар жуда яхши. Ори рост, охириги қолгон нарсаларни ишлатганлар, лекин дастурхон бой, жуда бой чиққан. Овқат ташиб турғон хизматчиларнинг, ҳаттоки курсоқлари чўзилиб, оғиз сувлари оқади...

Расули ўз талабларини ўртага ташлайди, лекин талаб қилгон нарсалари оз эмас.

Бир ой кейин, 1922 йилнинг август ойида ҳам кенгашлар давом этади.

Расули ўз хусусий мулкларининг тугал тикланишини, оиласига Узайладаги ўрдада туришқа рухсат берилишини, Тазаррутнинг ўзига қайтарилиб беришни — ҳамма вайрон бўлғон бинолар-

¹ Том — ҳовли-жой.

нинг тикланишини, уруғларнинг раҳбарлигига ўз дўстларининг қўйилишини ва ўз аскарларига Испания хазинасидан ойлиқ тўланишини талаб қилади.

Испаниоллар айталар:

«Сенинг ҳамма талабларингга унаймиз, башарти Тетуанга бориб халифага бўйинсунсанг».

Расули бошини чайпайди:

«Менинг гапим битта бўлади. Мен бутун умримда Тетуанга қадам босмайман. Мен ўз истагимни айтдим...»

Ушал кунларда тоғларга жуда кўп қатнадилар ва Расулини гапга кўндирмак учун испаниоллар жуда кўп уриндилар.

Унинг уруғдошлари ҳам, ҳатто кўнмадилар ва мутаассиб муслмон бўлгонлиқларидан, христианлар билан яраш қилишни хоҳламадилар.

Расулининг олдиға испанюл газетчилари келиб, меҳмон сифатида қарши олиналар; улар кетган ҳамон Расули хизматчиларига буюрадиким, испанюллар ўтирғон гиламларни олиб чиқиб ташласинлар, негаким христианларнинг тегиши билан улар «ҳаром» бўлди... Буни эшитган испанюллар Расулининг юзига койиб бералар ва шунда у дейди:

«Бунда ҳеч бир ёмон фикр йўқ, бу иш — мутаассиб муслмонларнинг кўнглини овлаш учун қилинғон!»

Испаниоллар билан гаплашиш жуда қийин. Улар билан англашиш, ҳатто ҳар бири ўзига бошқа нарса сўраб турғон турли уруғлар билан англашишдан ҳам қийинроқ.

Ниҳоят, Расули бир қариндош ва бир нечта дўстларини Тетуанга халифанинг олдиға юборишқача келади ва бу иш билан испаниоллар томонидан қўйилғон талабларга бир қадар ён берган бўлади.

Шундан сўнг чинакам яраш бўлди.

Сирожиддин Рауф

КЎКСИМДА ЯСТАНГАН ЗАҲРОЛУД ҲАЖР

* * *

Баргларида шабнамни тутиб,
Нафисгина чайқалган гуллар
Ифорини ўғирлаб кетиб,
Саҳроларда йитаркан еллар —

Вақт чалади бесас қўнғирок.

Бош олиб кетолмас, тун яқин,
Азоб чекар қуёш ҳойнаҳой —
У-ку тонгда қайтади тагин,
Заминда тургайми, шу чирой?!

Вақт қўнғироғин чалаверади...

Гўзаллик бўлса-да матлаби,
Қониқолмай лаҳза умридан
Ўтаётган капалак каби
Ешликка ҳам шафқат йўқ экан.

Сен қайдасан?.. Куяди дилим,
Васлинг истаб, бўзлайман зор-зор —
Райҳондан-да муаттар гулим,
Шабнамдан-да покиза нигор!..

* * *

Бошингда не хаёл?
Кетяпсан!

Менга

Мугузли азобни рўпара қилиб.
Сен тушган сўқмоқда ёлғиз чирилдоқ
Чўзиб нола қилар кўксимни тилиб.
Отини эгарлаб чиқса-да булут,
Осмон чеҳрасини ҳали бузмаган.
Титрар бармоқларим — кўрқоқ балиқлар
Сочинг денгизида қониб сузмаган.
Миқти орзуларни совуқ бир эпкин
Ёнғоқ пўчоғидай кетар учириб.
Севинчлар ниш урган у тотли дамлар
...Хотиранг бағрида қолмасми чириб?
Жавоб бер?!

Кечмиш хотиралар умри сен учун
 Ярқ этган чақиндек наҳот, бирпаслик?
 Балки сени қийнар мендаги ўт ишк...
 Мендай севмоқликка қодир эмаслик?
 Кетяпсан!
 Дунё тароватин кўзимдан юлиб,
 Мен томон эмаклар қўтир айрилиқ.
 Ул касдан атрофим чамбара қилиб
 Беҳуда уринар умид қилтириқ.
 Ўпар изларингни озурда товуш,
 Турналар учади, кўзида малол.
 Сен эса адоқсиз мунгларни экиб,
 Кетяпсан!
 Бошингда бир телба хаёл...

Ҳеч нарса сўрама

Ҳеч нарса сўрама, бу зикна ҳаёт,
 Барибир қўлингга тутқазмас қопин.
 Ҳамиша ёр бўлсин навқирон сабот,
 Топинсанг, ҳам ёлғиз сабрингга топин.

Оламда бахт бор, деб сени авраган
 Ёлғоннинг жигарин еган қасида.
 Хушёр бўл, зор этма улкан юракни
 Ҳаётнинг урвоқдек садақасига!

Абадий қувонч ҳам, қайғу ҳам йўқ-ку,
 Лоақал биримас, бирига тўйсанг.
 Бахт бўлса, яшнасанг яшил дарахтдай,
 Дард бўлса, зўр дўзах ўтида куйсанг!..

Ҳеч нарса сўрама, чидагин фақат,
 Сабринг қирғоқларин бузса-да тошқин.
 Чидамоқ оғирми, олақол унда
 Бир чимдим азобу бир ялам ишқни!..

* * *

Жуда тез ишондинг,
 ўтмиш қора китоб эканлигига.
 Ишонгандек калтабин одам,
 шаклин йўқотмасдан оловда музнинг
 пишмоғига бирам қизариб.

Зеро, билар эдинг, шу қора китоб
 фақат сеникидир, ўзганинг эмас,
 қуёш — олов копток
 (асрлар гувоҳ)
 ёлғиз осмонники бўлгани каби.

Аммо, сен,
 (бу не кўргуликдир ўзинг айт, фалак!)
 улоқтирдинг китобни четга —
 ўзанидан воз кечган дарё!
 Сенга тинчлик бермади, ахир,
 қирғоққа интилган тўлқин сингари
 қулоғингга урилиб турган
 «урушқоқ» боболаринг олис, «урҳо»си!

Энди,
 қармоқнинг бандаси — очкўз балиқдек,
 жавдираб-жавдираб кўзларинг ночор,
 ичингга ютганча зилдек аламини,
 тинглайсан,
 бобоси бобондан мушт еган зотнинг
 ўтмишинг ҳақида қироатини...

Некбинлик

Кўксимда ястанган заҳролуд ҳажр,
Тун кулма, милёнта кўзларинг билан.
Умидим бор, ахир, зулфи-зарига
Бағримни тўлдиргай ҳали илоҳам.

Осмондай юксалиб, ҳали бу бағрим
Қақнуслар рақсига қонур кун яқин.
Бадқовоқ осмондан воз кечиб, охир,
Юлдузлар шодасин келтирар чақин.

Бир тонгки, борлиғи сутга чайилган
Ва унинг ишқида кўзи ёш майса --
Неки бор оламда меники бўлар,
Илоҳам зулфини кўксимда ёйса...

Кўксимда ястанган заҳролуд ҳажр...

* * *

Тараддуд сезилар баҳрул очунда,
Нилий кўк этаги гоҳо турланар.
Мунғайган, яланғоч боғнинг сатҳида,
Топталган япроқлар фарёди ёнар.

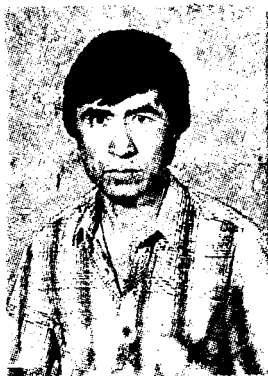
Оғочлар кўйлагин юлиб тўймаган
Шамол кўзларида ҳадик, талваса.
Яшилтўн арчага зор этган уни,
Аёз қаҳри билан боғлиқ васваса.

Майса унутганча бешафқат ўроқ
Берган жароҳат-у, дарднинг барини,
Номаълум бир фурсат кўшиб ўзига
Кўмар оҳорланган умидларини.

Бўш ин сувратида мотамсаролик,
Лайлак қанотлари айрилиқ туғмиш.
Сабрдан тўралган минора англар
Ҳадемай борлиққа ҳоким бўлар қиш.

Лек кўнгул қизиқмас оламда не ҳол,
Тўлдириб ҳар ённи чорлов хатига,
Баҳор ташрифини кутади интиқ,
Юракнинг даҳлсиз салтанатига.

Бобомурод Эралиев

...ОҚҚУШГА АЙЛАНИБ ХАЁЛЛАРИНГДА

Қишлоқ кечаси

Кўда қолиб кетар бир сиқим юлдуз,
Сочиб юборгандай аллаким қўлдан.
Олмалар чўлпиллаб тушаркан сувга,
Уроқчилар қайтар боғдаги йўлдан.

Тонггача ялтирар зар тўкилгандай,
Чоллардек мункайган лойсувоқ томлар.
Қишлоқдан ўзга юрт борлигин билмай,
Аллазамонлардан яшар одамлар.

Ҳамма жим. Бу дунё сукунатини
Бузмоққа ийманиб уйларга кирар.
Осмон тўзғитади оппоқ патини —
Булултар сузолмай муаллақ турар.

Ойнага солади сочини ёйиб,
Қишлоқ сулувлари, фаришталари.
Тун бўйи тушларни ифорга кўмар,—
Шамол очиб кетган гул-кашталари.

Урчуғин ийириб кампирлар бесўз,
Жимгина шўнғийди хотираларга.
Қайрилиб қарамас, бир бор қарамас,
Деразадан тушган ситораларга.

Ой кўшни қизидир, кеча — буғдойзор,
Хирмонда ўлтириб дон совуради.
Итлар эшитгандай отлар дупурин,
Қирларнинг ортига қараб хуради.

Тавсиф

Шамол шивирими, сўзладингми ё?
Ишққа асир тушиб, бўзладингми ё?

Мен ҳам мубталомен, мен ҳам ёнамен,
Ёно май тутдинг сен, ичдим ёно мен.

На бир ором олдим, на бир ухладим,
Ғаминг ҳосилини кўриб йиғладим.

Келмасанг келмагин, ўзим борармен,
Ой каби тўлишган дилни ёрармен.

Заъфарон япроқлар кўмар кўчамни,
Хатинг қаро айлар ойдин кечамни.

Тонггача ҳосилни ўриб олайлик,
Субҳидам юлдузин кўриб қолайлик.

Шамол шивирими, сўзладингми ё?
Ишққа асир тушиб бўзладингми ё?

Таносуб

Кўзларинг — уммондир, қошларинг — қайик,
Сирли орол сари сузиб борарлар.
Ўйнабон бепарво тўлқинлар билан,
Гоҳо юракларни бузиб борарлар.

Нечун хомуш тортдинг, нечун хафаҳол,
Ҳеч нима йўқмикан оролларингда?
Сузиб қайтолмайсан, учасан фақат,
Оққушга айланиб хаёлларингда.

Ғуноҳ

Тун...
Осмон қиличига бошимни тутдим.

Нечун ётар осмон тубида,
Уни кўтармайди биронта одам?

Тун...
Осмон қиличига бошимни тутдим.

Тарк этгим келмасди кечани,
Кўз тикиб қиличнинг кўтарилишига.

Тун...
Осмон қиличига бошимни тутдим.

Кесмади бу қилич — зангланган қилич!

تارىخىي مۇنبەز چۇي ماناخون

Каён ибн Элхон наслидан бўлган Бузанжархон ибн Аланқува Бинти Чуйманахон ибн Юлдузхон ибн Менглихожахон ибн Темуртошхон давлати зухури ва унинг келиб чиқиш кайфияти зикри

Бузанжар Аланқуванинг ўғлидир. Аланқува Чўймана ибн Юлдузхоннинг қизидир. Қурлос эли ва қиёт қавмидан. Туркларнинг тарих китобларида, закий таҳқиқларда зикр ва мастур қилинганки, Юлдузхон фано мағрибида ғуруб этди. Ундан икки ўғил қолди. Бирининг номи Уйманахон, иккинчисининг номи Чуйманахон. Уйманахондан бир ўғил туғилди. Исми Дибун Баён. Чуйманахондан бир қиз йўқлик мулкидан қадам саҳнига етишдики, унинг мақтовга сазовор камоли ҳусни тальатиға ошиқ бўлган ой сингари офтоб ҳам унинг рухсори партавидан нур оларди. Аланқувадек бону қаршисида бутун осмон манзариди хуршид тиз чўкарди.

Аланқува ёши ўн тўртга етганда ўн тўрт кунлик ой унинг рухсори аксидан тоб оларди. Қизил гул барглари равшан пешонасининг пок терлари мавжи ва рангидан сув ичарди.

Муқаддар дорулқазо қозиси ҳукми, қазову қадар гувоҳлигида ул юлдуз қизларнинг бокира ойи ўз амакисининг ўғли, ўшанда мўғуллар сардори ва ҳокими Дибун Баён ибн Уймана ибн Юлдузхон никоҳи шодасига мунтазам бўлди. Дибун Баён саропардаси Аланқува висоли жамолидан тўлин ой ҳола¹ сидек мунаввар бўлгандан кейин, Аланқува Дибун Баёндан икки ўғил кўрди. Бирига Билкадо, иккинчисига Билжадо деб ном берди. Улар никоҳидан уч йил муддат ўтгач, Дибун Баён вафот этди. Аланқува бева қолди. Дибун Баён вафотидан кейин Аланқува Дибун Баён ҳукумати қоидалари, дастурига мувофиқ мўғул қавму қабиласининг меҳтари ва элу улус сардори бўлди. Бу салтанат ҳангомида аксар ва кўпроқ вақт мазкур ўғилларини парвариш ва тарбия қилиш билан машғул бўлди. Дибун Баён вафотидан етти йил ўтгандан кейин кечаларнинг бирида Дибун Баённинг қадим муҳаббат савдоси Аланқува дилида қайнаб тошди. Унинг фироқи шиддатининг ҳарорати Аланқува димоғи қальъасидан кўк томон ўрлади. Жисму чашмида орому уйқуга ўрин қолмади. Дибун Баён ҳижрони оташи иссиғида ўзининг истироҳат бистарида ул хиргоҳ тўлин ойи балиқдек тўлғониб офтобдек юзи қизиб, кабобдек гирёну бирён бўлабошлади. У ёнидан бу ёнига ағдарилар, кўзи қорачуғи нигоҳи беморлик ёстиғида шаҳар кезиш иштиёқидагидек сеҳр қилиб, гоҳ-гоҳ хона тобадони² томон боқар, гоҳи хона шифтига қараб, «Келақол, Дибун Баён!» дея оҳ чекарди. Баногоҳ, хиргоҳ туйнугидан бир нур тўлин ой партавидек нозил бўлиб, хонани тамоман равшан ва мунаввар қилди. Аланқувага яқин келиб, ул

Давоми. Бошланиши олдинги сонда

¹ Хола — оининг нури ҳалқаси, кўнгираси.

² Тобадон — эшик тепасидаги чамбаракли туйнук.

моҳлиқо йигит суратида Аланқува туши хонасига кирди. Ул бону, ифбат эгасини пардайи исмат остидан чиқариб, Аланқува билан суҳбат қурди. Аланқува унга тан бермасликка, ўзини унинг қўлидан халос қилишга ҳарчанд уринмасин, муяссар бўла олмади. Ниҳоний суҳбат тугагандан кейин Аланқува қараса, ул йигит суратидаги нур рангсиз бир беданага айланиб, хона эшигидан ташқари чиқиб кетди. Уша ондан бошлаб муайян муддатгача ҳар кеча шу тартибда келиб Аланқува билан ҳамсуҳбат бўлди. Аланқувада пинҳоний суҳбатлардан кетма-кет беҳудлик юз берди. Ҳомилали бўлди. Бу ҳомиладан қутулишнинг ҳеч бир иложини топа олмади. Уни пинҳон тутиш имкони ҳам бўлмади. Оқибатуламр, Аланқува ҳомиладорлиги ошкор бўлди. Одамлар, қавму-хешлар унинг қорнида боласи борлигидан хабардор бўлишиб, лаънат тилини Аланқува таънаси учун очиб, ўлдириш ва маломат билан таҳдид қилдилар. Охири, Аланқува ночор ҳолда мўғул ақобиру оқсоқолларини жам қилиб, уларни хотиржам қилмоқ ниятида изоҳ билан гуноҳини ўз зиммасидан соқит қилмоққа киришди ва ўзи билан бўлган воқеанинг ҳақиқатини бирма-бир, қандай бўлган бўлса шундай сўзлаб берди. «Бу воқеа хусусида дилингизда дағдаға ўрин олган бўлса, бир неча кун кечаси ҳиргоҳ атрофида бўлинг, токи бу яширин сир кўз ўнгида равшан ва ҳувайдо бўлур», деди. Йиғилган қабила аъёнлари ва мўғул зодаганлари Аланқува сўзи чин ёки ёлғонлигини аниқламоқ қасдида уч-тўрт кеча кузатдилар. Ул жамоанинг ҳар бири мушоҳадасига шу нарса аён бўлдики, ўн тўрт кунлик тўлин ой равшанлигига ўхшаган бир нур ҳар кечаси хиргоҳ хонаси туйнугидан кириб, васфони Аланқувадан эшитиларидек бир суратда аниқ ва равшан кўрдиларки, одам шаклига кириб ёстикдошлик қиларди. Кейин ҳуруж ҳангоми тугаши билан бедана суратига кириб, эшикдан чиқиб кетарди. Бу манзарани мушоҳада қилганларидан кейин дағдаға қилганлари хотирага келиб, ҳижолат терига ботдилар. Маслаҳат қилдиларки, агар минбаъд одатдагидек келса, ўша аҳволда уни ким кўрса, хиргоҳ ноҳиясида мунтазир турганлар, ҳуруж пайтида қўлидаги ханжар ёки тиф билан ўша нур суратидаги одамни захмдор қилиб, уришлари лозим. Кундуз султони мағриб хилватхонасига нузул этиб, тўлин ой миршаби равшан машъалини машриқ пойтуғида ёқиб, юлдуз қандилларини даврон Қаққашони ипига ўнгу-сўлда осганда, кечадан бирпас ўтган эдики, ўша мазкур нур одатдагидек хиргоҳ хонаси туйнугидан тунги кийимдаги ул сиймин ғабғаб тўлин ой ёнига қўнди ва ҳар тунгидек ҳузурбахш суҳбат тузишга киришди. Ҳалиги жамоанинг тоқати тоқ бўлди ва айни суҳбат қизиган чоғда адоват ханжарларини ҳамият қинидан чиқариб, дуд зулматидек ўзлари кўрган вужуди нурга ҳужум қилдилар. Ҳар бирининг қўлидаги ханжар тифи ул шахс аъзосининг ҳар узвига ўлдирмоқ қасдида санчилди. Шу ҳолатда ўша одамлар наздида муайян бўлдики, ул шахснинг ҳар бир аъзосига тортилган тифдан ўзларини мажруҳ кўрдилар ва шу фурсатда бу суратдан ожиз бўлдилар, қўлларини ул суратдан тортдилар. Ул жамоанинг барчаси қоронғу кечадаги бу ажайиб воқеа ҳайратидан девор нақшидек тонг қотди. Нуроний ул шахс ўша вақт зулматида суҳбатдан форуғ бўлди. Бедана суратига кириб хиргоҳ эшигидан чиқиб қочди. Эл ақобирлари ва улус ашрофлари ўз кирдикорларидан барчаси пушаймон бўлиб, шунда ул соҳибжамол бону сўзларининг чинлиги манзур нуриддек равшан бўлди. Бадгўйларнинг таъна тиллари оғизлари комида хомуш пусиб қолди. Бу қисса мазмунини ҳар ким ўз ақли даражасича қисман фаҳмлади, ўз хатосини бир нав тушунди. Пурфитна ғулғула то қиёмат қиёмигача бу уммат орасида мажҳул-ҳақиқатлигича қолди.

Алқисса, қавм иштибоҳи ўринсиз эканлиги аниқлангач, таъна қилувчилар тили тийилгандан кейин Аланқува ҳомиласи муддати етишди. Бир қорнидан уч ўғил адам оламидан вужуд оламига қадам қўйишди. Биринчи ўғлини Бурқун (баъзилар Бўртақ ҳам деганлар) деб аташди, иккинчи ўғилга Бойсунғур, учинчи ўғилга Бузанжар деб ном бердилар. Дейдиларки, бу уч авлоднинг туғилиши ҳижратдан кейинги 115 санада эди. Уша йили қирони улуввин (қирон-и саъд-икки саодати юлдузнинг бир-бирига яқинлашуви) бўлди. Яна Амир Абумуслим Марвазий ҳуружи шу йилда содир бўлди. Таворих аҳли шу тоифа маликларининг биринчиси Бузанжарни соҳибқирон деб атайдилар. Дейдиларки, Бурқундан икки ўғил туғилди. Бирининг номини Қабақай деб атаганларки, қабоқон қавми унинг наслидандир. Бошқасига Қатағон деб ном берганларки, қатағон қавми ундан. Бойсунғурдан икки ўғил туғилган. Бирининг номини Собихи

дейишганки, мўғул қавмининг падари калонидир. Иккинчисини Солжиют деганларки, солжиют қавми унга мансубдир. Бузанжар икки ўғил кўрган. Бирининг номи Буқо бўлиб, тамоми Туркистон замин султонларининг бобосидир. Иккинчисининг номини Тўқо деб аташган. Нуруний шахс пуштидан туғилган. Аланқувага нисбати бор авлодни найирун деб атайдилар. Нисбати Аланқувага бўлиб, Дибун Баён пуштидан бўлган наслларни Дулкан деб аташган. Аждоди Уйманахонга бориб тақалгани сабабидан Дулкан авлодини уймоут дейишган. Таворих арбоблари таҳрир қилганларки, бу уч ота Аланқувадан туғилганлари сабабдан, ўша пайтдаги ҳукамолар жам бўлишиб, улар туғилиши муддати толеини мулоҳаза қилганлар ва ҳукм чиқарганларки, бу авлоднинг ҳар биридан жуда кўп фарзандлар туғилажак ва уларнинг аксарияти ва кўпчилиги азиз ва мукаррам бўлурлар. Хусусан, учинчи ўғил Бузанжар толеи моддасида уни давр соҳибқирони деб ҳукм чиқаришган. Айтадиларки, Бузанжар андак замон ичида барча аркону ақраболарнинг улуғи, эътиборлиси бўлиб олган. У ўз билагининг зўри ва қуввати билан салтанат тахтини эгаллайди. Мўғул қавмининг барча саркашларини ўзи илоати чизигидан ўтказди ва барча турк ҳоқонлари унга тобелик ҳалқасини жон қулоқларига тақиб юрдилар. Ҳаётлиги чоғида ҳоқонлик тожини бошидан қўймади, токи ўлмас, ҳоқонлик саририда мутамаккиндир. Адам йўли сафарини ихтиёр этгандан кейин авлоди оламга шоҳлик ноғорасини чалиб, салтанатдорликнинг борлиқ яловини бошда кўтардиларки, олам инқирозигача хон, султон ва подшоҳ бўлсалар. Шунингдек, тарих китобларида зикр ва мансур этилганки, биргина Аланқува қорнидан туғилган уч ўғилнинг ҳар қайсисининг ўз ялови бўлади. Лекин Бурқун билан Бойсунқур иккисининг ялови қулоқларигача тушиб турарди. Бузанжар ялови унинг боши фарқида тўғри келади. Бу аломат ўша аср мунажжимлари фикрича, унинг салтанатини кўрсатар эди. Бузанжарнинг бошқача аломати ҳам бор эди. Эмицикли чақалоқлиги чоғида уни орқасини ерга қилиб ётқизганларида, кўп ўтмай қорнига ўгирилиб ётарди. Ҳаргиз юзини очиб ухламас эди. Бу ҳам унинг соҳибқиронлигининг аломатларидан, баҳодирлик белгиси деб ҳисобладилар. Шунингдек, баъзи тарих китобларида зикр этилишича, Бузанжарнинг бўйин томирлари жуда яқин эди. Ғояти яқинлигидан ўнг-сўлга гавдасини ҳаракатга келтирмай қарай олмасди. Одамлар унинг гарданини бир лаҳза шундай гумон қилдиларки, гўё Бузанжар хоннинг суяклари қўшилиб кетган эди. Ҳар икки аломатини баҳодирлик белгиларидан ҳисоблар эдилар. Яна ўша давр мунажжимлари айтган эдиларки, яловнинг учи Бузанжар боши фарқида тушиб туриши салтанатидан, Бурқун ва Бойсунғур байроғининг улар қулоғи юмшоқ ерига тўғри келиши уларнинг хизматкор бўлишига далолатдир Бу икки биродарнинг авлоди Бузанжар авлоди хизматида нисбатан итоат камарини боғлаб, салтанат қонунларига бўйин эгажаклар.

Бузанжар қоон ибн Аланқува Бинти Чуйманахон ибн Менглихожахон ибн Темуртошхон салтанатининг зикри

Бузанжар Темучин, яъни Чингизхоннинг тўққизинчи бобоси ва Амир Темур кўрагоннинг ўн тўртинчи бобоси Каён ибн Элхон наслидандир. Тарих китобларининг саҳифаларида ровийлар шундай ривоят қилурларки, Бузанжар ўз қариндошу ақробалари орасида ўспиринлигида ҳар ерда сайру шикор қиларди. Узининг ҳар бир хатти-ҳаракатида барча авлоди ва болаларидан фарқланиб турарди. Уқ отиш, курашиш, шикор қилмоқ, отда чопмоқ, ўқ кесмоқ, ирғитмоқ ва умуман сипоҳгарликнинг барча соҳасида ўз атрофидагиларидан, ёши кичиклигига қарамай, замонаси етуқларидан қўли устунлиги бор эди. Аввал бошданоқ шижоат ва диловарликда ўша диёрда замонаси аҳлидек эди. Паланг ва шер унинг жаҳонгирлик назарида тулкидан ҳам забунроқ келарди. Аждаҳо ва наҳанг унинг ўқидан захмдор бўлгани равшан. Улар чувалчанг ва қисқичбақадек мазорат томонга қийшайиб кетарди. Балоғат ёшига етганда қавм зодоганлари ва улус аёнлари билан иттифоқликда санайи 130 нинг рабиул-аввал ойи бошларида салтанат тахтига ўлтирди. Шаҳриёрлик мамлакатларида танҳолик нақорасини урди. Турклар диёри, ўлкасида адолат расм-русуми, шафқат қоидаси, эҳсон қонуни билан шуғулланди. Халойиққа дилосолик бахш этди. Тарих китобларида мазкурдирки, Бузанжар Амир Абу-муслим Марвазийнинг ҳамасри эди. Айтишларича, Амир Абу-муслим таваллу-

ди ҳазрати наби салиоллоҳи алайҳи вассалам ҳижратининг юзинчи санаси (тахминан 697 йил милодий)га тўғри келади.

Яна тарих китобларида мазкур ва мастурдирики, Бузанжар қоон йўқолиб бораётган мўғул султонлари хонадони қайта дунёга келишининг сабабчиси бўлди. Тотор халқи ва бошқа қавмлар ўша вақтда турли тоифаларга тобеликда тарқоқ яшар эдилар. Қисқа давр ичида ўша тоифаларнинг хонлари хизмат камарини тобелик белига боғлаб, бўйсундилар ва унинг ҳоқонлик хитобига мунтазирлик билдирдиларки, Бузанжар қоон азимуш-шаън подшоҳ мақомида эди. Муқаррардирики, мўғуллар лақаб белгилашда кўп сўз ишлатмайдилар, муболаға ва такаллуф кўргузмайдилар. Хонлик тахтига ўлтирган ҳар бир киши исмига бир исм қўшиб айтадилар. Масалан, хон, қоон ва ҳоқон. Мўғул лашкари ҳам нозу-неъматда борига шукр қилувчи, меҳнатда собир (сабру-тоқатли) бўладилар. Улар фармонбардорликда шу даражадаки, агар бирор амирнинг юз минг лашкари бўлиб, у билан хон оралиғидаги масофа белгилангандек бўлса, уларнинг бири бирор гуноҳ иш қилган тақдирда хон биргина суворий юбориб уни олиб келтириши мумкин. Токи у фармонга биноан бошидан жудо қилинсин ва бошқалар бундай қусурни қайтармасинлар. Ҳеч ким ўз ҳазораси, садаси, даҳчаси жойлашган жойдан кетмаслиги лозим. Чунки бошқа жойга кетишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бошқалар ҳам уларни ўз ораларига келиб қўшилишларига йўл қўймасликлари даркор. Қаерда бўлишларидан қатъи назар, бирор кишини ўзларига сардор, амир ва сипоҳдор қилиб сайлаганлар. Унга сўзсиз бўйсунганлар. У қандай ҳукму фармон қилмасин, тобеликни лозим биладилар. Ўз сардори наслдан ташқари бирор кишига бўйсунмайдилар. Подшоҳ Бузанжар қоон бир муддат мамлакат ва мўғул подшолигида турди ва мўғуллар расму одатларини ўрнига қўйиб адо этди, адлу-эҳсон маросимини ўрнатди. Ҳаёт тахти тепасидан мамот сафарига отланмоқчи бўлганда ундан икки ўғил қолди. Бирининг номи Буқо бўлиб, Чингизхон ва Қарочор нуённинг еттинчи бобоси ҳисобланади. Иккинчиси Тўқтодир. Ундан Мочин деган бир ўғил қолди...

Буқохон ибн Бузанжар қоон ибн Аланқува Бинти Чуйманахон подшолиги зикри

Отаси вафотидан кейин Буқохон ҳашамат оёғини салтанат тахтига қўйди. Подшоҳлик расму русумида раият ва сипоҳийлар аҳволидан хабардорликни ўрнига қўйди. Адолат ва қарамда олийқадр отаси йўлини тутди. Жаҳондорлик удуми асосларини мустаҳкам адолат қоидалари ва инсофнинг собит қонунларига асосланиб тузди. Иккала кўз вазирларини ҳам рози ва хушнуд қилди. Улими яқинлашаётганини сезгач, ўғли Дутуминхонни ўзининг салтанат тахтига валиаҳд этиб тайинлади. Узи эса тахту-рахтидан тамоман воз кечди.

Дутуминхон ибн Буқохон ибн Бузанжар қоон ибн Аланқува бинти Чуйманахон подшолиги зикри

Дутуминхон отаси хонлигидан кейин салтанат тахтини ўз вужуди билан музайян қилди. Унинг отаси Буқохон дорулқарор сафарини ихтиёр этгандан кейин Дутуминхон падари жасадини илгари белгилаб қўйилган жойга қўйди. Ота-боболари расмига кўра адлу инсоф ишларига зўр берди. Халойиқнинг авому хосига эҳсон улашди. Ажал соқийси қўлидан шарбат ичгунга қадар бу йўлдан қайтмади.

Айтишларича, Дутуминхоннинг ҳусну жамолда ягона бир хотини бўлган. Ўз асри гавҳарларидан мумтоз, ақлу фаросатда мартабаси ҳаддан зиёда ва баркамол эди. Ул олия оқила хотин номини Монулун дер эдилар. Дутуминхон вафотидан кейин Манулун Ануш арки деган бир тоққа кўчиб ўтди. Адади фалаклар ададига мувофиқ тўққиз нафар ўғли учун ҳар бир мўғул қабиласидан қиз сўратди. Мола мулки, гала ва сурувларининг кўплигидан Ануш арки тоғини ўзига макон ва ораста этган эди. Гала ва сурувларининг кўплигидан сонун саноғига ета олмасди...

Молларни қўриқлаш учун яқинлари ёки мулозимларини тайинларди...

Дарлакин наслидан бўлган жалойир қавмининг хитой аҳли билан жанги ва Дутуминхоннинг саккиз нафар ўғлининг жалойир қавми дастидан ўлдирилиши ва Қойдухоннинг жалойирлардан интиқом олгани зикри

Ушанда дарлакин наслидан жалойир қавми жуда кўпайиб кетган эди. Ул Кулурон дарёси қирғоқларида етмиш курен жалойир тўпланганди. Ҳар бир куренда минг хонадон бўларди. Мўғул ва хитой аҳли ўртасида душманлик бўлиб, ҳар вақт ўзаро жангу жадаллар бўлиб ўтарди. Ногоҳ хитой аҳли жалойирлар устига ёпирилиб, Кулурон дарёси қирғоқларига етишдилар. Сув кўп бўлганидан ундан кечиб ўтиш имкони бўлмади. Зарурат юзасидан ўша ерда жойлашдилар ва жилойирларга бу хусусда ишора қилдилар...

Шабихундан хитой аҳли билан жалойир қавмининг кўпчилиги қирилиб, озгина тўдаси ўз ватанини тарк этди. Қочиб Ануш арки диёрига ва Манулун яшаб турган жойга етишдилар. Камқувватлик сабабидан, тоғ пиёзи сункунни кавлаб едилар. Кунларини ана шундай тангликда ўтказа бошладилар. Пиёз қазиб олинавверганидан ер юзаси ўйдим-чуқур бўлди. Манулун уларга тоғ пиёзини кавлаб ейишни ман қилди...

Жалойир қавми бу сўзларни эшитгач, Манулунга нисбатан душманлик ҳиссини дилга тугиб, ғафлат чоғида унинг ўрдусига ҳужум қилдилар. Манулун ва унинг яқинларини қатл этдилар. Уларнинг молу-мулкни ғорат қилганлари сабабли жалойир қабиласи кўпчилиги ўз қилмишидан хавфу андишага бориб, Манулуннинг Дутумин пушти камаридан бўлган ва шикорга кетган саккиз нафар ўғли ортидан сайдгоҳга йўналдилар. Шербаччаларнинг ҳар бирини қуён ва тулкиларни эрмак қилгандек, оҳуларни сўйгандек сўйдилар ва йўл тупроғи устига ташладилар...

Бир тўда жалойир улуси одамлари Дутуминхон авлоди устидан зафар қозонган ва қавмини қўлга туширган вақтда Дутуминхоннинг тўққизинчи ўғли Қойдухон каниют уруғига мансуб бир кишининг қизига хосткорликка, отасининг хешларидан бўлган Мочинхон ҳузурига кетган эди. Мочинхон жалойир қабиласининг разил хатти-ҳаракатидан воқиф бўлди. Қойдухонни ҳимоя қилиб, ўз ҳузурига сақлади ва жалойир бузургларига элчи жўнатди, катта ҳурмат изҳори билан уларни ўз қошига чорлади. Жалойир қавми катталари узр сўраш учун келдилар ва дедиларки, бу ножўя ҳаракат биздан бемаслаҳат ва берухсат қилинган. Биз ва халқимиз аслан ва қатъан бу ишдан беҳабар қолдик. Ҳаммамиз хитой жанги билан машғул эдик. Бу ишни қилган жамоат боёнлари биздан узоқда эдилар ва улар сизларга нисбатан бу разилонга густоҳликни кўрсатганлар. Жалойир сардорлари уларнинг жазоси ва мукофоти учун фурсат топиб, Манулун ва авлодининг ўлимига боис бўлган 70 нафар кишига сиёсат кўргузиб, ул нобакорларнинг хотину фарзандларини асир тариқасида Қойдухон ва Мочинхон ҳузурига жўнатгайлар, токи улар авлод-аждоди билан уларнинг ғулому канизаклари бўлурлар. Шундан сўнг Қойдухон ва Мочинхон Арғун наҳри бўйлари уларига ватан қилдилар. Хотиржам ва айшу ишратда яшай бошладилар.

Қойдухон адлу эҳсон қонуни асосида иш юритди. Дарёдан наҳр қаздириб, унга Жаролум деб ном берди. Ул вилоятни шу асосда маъмур этди, ҳисобсиз мол ва фаровон нозу-неъматлар ҳосил қилди...

Оламдан ўтганда ундан уч ўғил қолди. Биринчисининг номи Бойсунқур, иккинчисиники Чаракаленгум, учинчисиники Жорчин эди. Жорчиндан бир ўғил туғилдики, номи Сижюот эди. У сижюот қавмининг бобосидир. Чаракаленгумнинг фарзандлари кўп эди. Тўнғичи Сурувқад бўлиб, отасининг ўрнига қой-иммақом бўлди. У сурувқад қавми бобосидир. Иккинчи ўғлининг номи Тосчут бўлиб, тосчут қавми бобоси ҳисобланади. Сурувқад ўғилларидан бирининг номи Ҳамуқо бўлиб, ўспиринлигида бир куни тотор қавми унга учраб қолиб, асир олади ва Олтонхон Хитойи ҳузурига элтадилар. Олтонхон унга нисбатан дилида адоват сақларди. Интиқом тариқасида уни ёғоч эшакка темир михлар билан михлаб ташлайдилар.

Қойдухон давлати айёми поёнига етгач, умри йўрғаси фоний олам жонгоҳига томон хиром этди. Комронлик гўйи¹ майдонда, хаёли чавғони тақдирлар

¹ Гўй — чавғон ўйини тўпи

сарпанжасида осилиб, вужуди қора йўқлиқ тупроғи бирла баробар бўлди. Тўнғич ўғли Бойсунғурхон гўйини майдон узра отиб, отаси ўрнига қойиммақом бўлди.

**Бойсунғурхон ибн Қойдухон ибн Дутуминхон
ибн Буқохон ибн Бузанжар қоон ибн Аланқува
бинти Чуйманахон подшоҳлигининг зикри**

Қойдухоннинг катта ўғли Бойсунғур отаси ўрнига ўлтирди ва Мўғул мамлакатига подшоҳ бўлди. Унинг кўплаб улўғвор сардорлари бор эди. Бир неча муддат ул ўлкани бошқарди. Ажали яқинлашганда, соҳиби давлат ўғли Туминага мулку давлатни топширди. Ўзи эса охират саройига кетди.

**Туминахон ибн Бойсунғурхон ибн Қойдухон ибн
Дутуминхон ибн Буқохон ибн Бузанжар қоон ибн
Аланқува бинти Чуйманахон подшоҳлиги зикри**

Туминахон отаси салтанати тахтига ўлтириб, қоонлик тожини кийгандан кейин жаҳонбонлик расму русуми ва тартибларини янгилади. Унинг салтанати ва комронлиги овозаси, сарварлик ва хонлиги бонги оламнинг барча мамлакатларига кетди...

Туминахон ҳукмронлик яловини баланд кўтариши билан Туркистон ўлкасининг баъзи унга тобе бўлмаган шаҳарлари устига юриш қилди. Ул мамлакатни қўлга киритгандан кейин уни ўзининг меросий юртига қўшиб олди. Айтишларича, унинг даврида Туркистон ўлкаси шаҳарларида Туминахондан шавкатлироқ подшоҳ бўлмади. Унинг икки хотини бор эди. Биридан етти ўғил, иккинчисидан икки эгиз ўғил туғилди. Мардоналикда, баркамолликда барча биродарларидан улар мумтоз ва зиёда эдилар. Эгизакларнинг бирига Қайл, иккинчисига Қочули деб ном бердилар. Қайл Чингизхоннинг учинчи бобоси ва Амир Темур кўрагонийнинг саккизинчи бобоси эди.

**Қочулининг туш кўргани ва Туминахоннинг
уни таъбир қилгани зикри**

Ул ўғиллар туғилганидан кейин бир қанча вақт ўтиб, умрлари балоғат ёшига етди. Бир кечаси Қочули тушида кўрдик, Қайлхон ёқасидан уч юлдуз кетма-кет чиқиб фалакка кўтарилди ва ботиб кетди. Тўртинчи бўлиб ниҳоятда равшан ва нуроний бир юлдуз Қайл гирибонидан чиқдики, бутун дунё қитъаларини унинг шуъласи ва зиёси мунаввар қилди. Бу юлдуздан бир неча бошқа юлдузлар ажралиб чиқиб, ҳар бири жаҳоннинг бир ноҳиясида нур тарата бошлади. Ул улкан ва нуроний юлдуз ғойиб бўлгандан кейин ҳам дунё илгаригидек равшан бўлиб қолаверди. Уйқудан уйғонгандан кейин синчиклаб қараса, кечанинг ҳали олдинда тўртдан уч қисми қолгани маълум бўлди. Бу туш таъбирини бир лаҳза ўйлаб кўрди. Уйга толди, уйку яна уни элтишини хоҳлади. Уйқусида шундай ҳол содир бўлди: ўзининг гирибонидан ҳам ўшандай етти юлдуз пайдар-пай чиқиб, ғойиб бўлдилар. Саккизинчи навбатда катта юлдуз чиқиб, оламнинг теварак-атрофини мунаввар қилди. Ундан ҳам бир неча юлдуз ажралиб чиқиб, ҳар бири бир ўлкага нур соча бошлади. Ул улкан сайёра ботганда шуълалари ўшандек равшанлик касб этди. Шу чоғда Қочули бедор бўлди. Субҳи содиқ вақти эди. Уша куни отасини хилватда кўриб қолди. Биринчи туши ҳолатини, иккинчи туши тарҳини бирма-бир отасига гапириб берди. Туминахон бу тушларни эшитиб бўлиб, қувониб масрур бўлди. Қайлхонни чорлаб келтиришга фармон берди. Қайлхон отаси кўринишига мушарраф бўлгач, уни ўз яқинига чақирди ва ўша тушларини Қочулидан яна бир бор сўради. Токи, яна ҳар икки туш суратини қандай кўрган бўлса шундай укаси ва отаси ҳузурида сўзлаб бергай.

«Давлат арбоблари бу масалага қизиқдилар», ояти ҳукмига кўра, Туминахон ҳар икки тушни таъбир қилди ва деди: «Биринчи тушнинг таъбири шулки, Қайл пушти камаридан батартиб уч шаҳзода туғилиб, авлоди билан хонлик тахтида ҳоким бўлғусидир. Тўртинчи маротабада шундай бўладик, бу уч нафар кетидан бир подшоҳ вужудга келади; олам мамлакатларини тахти тасарруфига олиб, рубъи маскуннинг кўпгина маъмур ерларини қўлга киритади. Ундан туғилган фарзандларнинг ҳар бири шойистайи салтанат ва ҳукмдор

бўлғусидир. Жаҳоннинг теварак-атрофини уларга бўлиб беради. Ҳар бирини бир мамлакат подшоҳи ва хони қилур. Ул шавкатли хон дунёдан ўтгач, бир муддат салтанат унинг авлоди ихтиёрида қолади. Иккинчи тушнинг таъбири шулки, сендан бирин-кетин етти фарзанд туғилгусидир. Ҳукумат ва пешволикни бир восита билан қиладилар. Саккизинчи навбатда тулуъ қилган улкан юлдуз шулки, сенинг наслингдан бири жаҳонгирлик қилур ва аксар мамлакатларга эга бўлур. Ундан фарзандлар туғилур. Ҳар бири бир мулк хони, бир мамлакат подшоҳи бўлурлар. Кейин ворислари ҳам мамлакат валийси бўлурлар. Туминахон туш таъбирини очиб бергач ва ўзининг ўша икки иқорини фарзандларига муборакбод этгач, Қайл ва Қочули ҳар иккиси оталари ҳузурда бир-бирига қасамёд қилишди ва аҳд бойлашдики, хонлик тахти Қайлники бўлсин. Қочули шамшир соҳиби бўлганидан шунга иқрор қилишдики, Қайл тахтга подшоҳ бўлгуси, Қочули пойтахт паҳлавони бўлур. Бу васият қилинган қонун бўлади. Улар авлодидан ҳар кишики туғилгай, шу йўриққа риоят қилмоғи лозим. Шу мазмунда бир фаслни уйғур хати билан рақам қилдилар. Шаҳзодалар ўз имзосини унга қўйишди. Уни Туминахон сулоласи тамғаси билан муашшаҳ этилиб, хазиначига топширдилар. Туминахон умри муддати тугагач, Қайлхон подшоҳлик тахтига ўлтирди. Қочули унга иттифоқ ва қарам бўлди. Унга ҳамдам бўлди.

**Қайлхон ибн Туминахон Бойсунғурхон ибн Қойдүхон
ибн Дутуминхон ибн Буқохон ибн Бузанжархон ибн
Аланқува бинти Чуйманахон подшоҳлиги зикри**

Қайлхон гардуншукӯх подшоҳ ва жаҳонга довруқ таратган хон эди. Чингизхоннинг саккизинчи бобосидир. Бошда айтилгандек, отаси вафотидан кейин хонлик тахтига ўлтирди. Қочули нуёнлик мартабасини эгаллади. Турклар Қайлхонни Олинчанхон дейишарди. Яъни раиятпарвар дегани. Барча мўғул кўшинлари унга бўйсунар ва у билан бирдам эдилар.

Хитой хони унинг фатху нусрат овозаси, адлу шавкати шухратидан андишага бориб, элчи жўнатди ва уни дўстлик юзасидан ҳузурига чорлади...

Қайлхон унинг сўзларини қабул қилиб, ўз биродари Қочулиники, Қорачор нуённинг учинчи бобосидир, ўзига қойиммақом этиб тайинлади. Узи эса Хитой томон равона бўлди. У ерга етиб олганда Олтинхон Хитойи уни азизу-муҳтарам тутди ва ўз ёнидан жой берди. Тўй қилиб унга шароб ичирди. Қайлхон шаробда бирор нарса йўқмикин, деган андишада эди. Аммо бирор чора кўра олмагандан кейин, вақти-вақти билан мажлисдан чиқиб, ўша яқинда бўлган дарё лабига борар, чўмилиш баҳонасида сувга шўнғиб, яна жойига келиб ўлтирар эди. Одамлар бу ҳолни кузатиб таажжубда қолдилар, бу қандай мижоз бўлдики, шунча кўп шароб ичгани билан маст бўлмаса. Бир куни Қайлхон мастлигида, Олтинхон ҳушёр кириб келди. Олтинхоннинг соқолидан тутиб, дашном берди. Олтинхон унинг бу қилиғидан ғазабга келди. Қайлхон бу ишидан ҳижолат бўлди ва узрхоҳлик қила бошлади. Олтинхон ниҳоятда зийрак ва оқил одам бўлганидан, ўзини босди ва унга ҳурмат кўргузди.

**Қайлхоннинг қайтиб келгани, Олтинхоннинг
унинг ортидан элчи жўнатгани зикри**

Айтишларича, Олтинхон Қайлхонга қимматбаҳо тошлар қадалган тож ва камар ҳадя қилиб, кетишга рухсат берган. Қайлхон рухсат олиб, йўлга равона бўлди ва ўз юрти сари йўналди. Хитой амирлари Олтинхон ҳузурда бадгўйлик қилдилар...

Олтинхон мизожи юзига уриб, ўзгарди ва ортидан элчи жўнатди: «Қайтинг!» «Мен хон ижозати билан кетмоқдаман, орқага қайтишни яхшиликка йўяолмайман», деб жавоб берди у. Олтинхон қаҳрнок бўлди. Унинг ортидан лашкар юборди. Лашкар Қайлхонга яқинлашганда, уларга фириб берди. Йўл асносида дўстлашган Салжуқий деган кишининг уйига кирди ва воқеани баён қилди. Салжуқий унга деди: «Орқага қайтишингни асло маслаҳат бермайман. Чунки Олтинхонда сендан хавотирлик бор. У ерга қайтишинг муносиб бўлмайди. Агар яроғинг бўлганда, менда бир от бор эдики, йўртишда шамолдан, чопишда булутдан сабоқ олган...

Уни олгин-да, ўзингни бу ҳалокат гирдобидан қутқар». Қайлхон бу таклиф-

ни қабул қилиб, дарҳол отга минди ва қочмоққа юз тутди. Суворийлар ортидан қува бошладилар. У ўз уйига келиб тушганда орқасидан улар ҳам етиб келдилар. Қайлхон уларга меҳрибонлик кўргизиб, хиргоҳга олиб киришларини буюрди. Олтинхон ҳадя қилган мурассаъ¹ камарни ўз биродари Қочули баҳодирга берди. У ва умаролари билан кенгашиб, қувиб келганларнинг барчасини қатл эттирди.

Айтишларича, Қайлхоннинг қўнғирот қавмидан бир хотини бўлиб, номи Қувоқароқ эди. Ундан уч ўғил кўрганди. Тўнғичининг исми Уқаҳтан тарқоқ, иккинчиси Қубилайхон, учинчиси Бартон баҳодир деб аталарди. Уқаҳтан тарқоқ бағоят ҳушсурат ва марғуб ҳусн соҳиби эди...

Бир куни Уқаҳтан тарқоқки, тарқоқ қавмининг бобосидир, ўша вақтда, уйланганига бир неча кун бўлганди, ташқарига чиқмоқчи бўлди. Фалак гардиши билан унга ёмон кўз тегди. Хонадони асл душмани бўлмиш тотор қавмига дуч келди. Уни тутиб Олтинхон ҳузурига элтдилар. Олтинхон интиқом юзасидан уни ёғоч эшикка боғлаб қўйишни буюрди ва хор-зорликда ҳалок этди.

Қубилайхон ибн Қайлхон ибн Туминахон ибн Бойсунқурхон ибн Қойдухон ибн Дутуминхон ибн Буқохон ибн Бузанжар қоон ибн Аланқува бинти Чўйминахон подшоҳлигининг зикри

Қайлхон оламдан ўтгач, Қўбилайхон отаси ўрнига ўлтирди. Акасининг интиқоми учун мўғул лашкарини тўплаб, тартибга келтирди.

Кейин Олтинхон Хитойи ва тоторлар, зирёнийлар қавмининг барчаси билан жанг қилиб, Олтинхон лашкарини тор-мор келтирди ва кўпгина ўлжани қўлга киритди.

Айтадиларки, Қубилайхон бағоят бақувват ва паҳлавон одам бўлган. Унинг овози шу даражада баланд эдики, наъраси етти қирдан нарига эшитилган. Уткир овози билан танилган, ўша давр одамлари Қубилай алп дейишган. Улкан жусса паҳлавонларни алп деганлар. Билагининг кучи, айтадиларки, ҳар қандай бақувват одамки, баҳодирликда машҳуру маъруф бўлса ҳам, уни икки қўли билан тутиб, эгилиб қолган камон ўқини ҳам ва рост қилиб тобини олганларидек ёки тоб берганларидек бураб, ўша одамнинг умуртқа суякларини синдира экан. Яна айтишларича, қаҳратон қиш кечаларида улкан ёғочларни баландлатиб ёқиб қўйиб, ёнида ухлар экан. Агар ўша оташдан учқунлар, чўғлар сачраб юзига келиб ёпишадиган бўлса, хаёлида пашша чаққандек бўларкан; ўзини қашлаб яна ухлайвераркан. Бутун гавдасидан куч ёғилиб турган, шижоатли бўлган. Чунончи, Олтинхон билан жангда ёлғиз ўзи Олтинхоннинг ғўлига ҳужум қилиб, Олтинхон тавқи ва телпагини парчалаб ташлаган. Шу сабабдан ҳам Олтинхон лашкари шикаст еган. Мўғул элу улуси орасида унинг шижоати, мардлиги, паҳлавонлиги маъруф ва машҳур эди. У ҳам фано дорулмулкига томон йўналганда иниси Бартон баҳодир акаси ва отасининг ўрнига тахтига ўлтирди.

Бартон баҳодир ибн Қайлхон ибн Туминахон ибн Бойсунқурхон ибн Қойдухон ибн Дутуминхон ибн Буқохон ибн Бузанжар қоон ибн Аланқува бинти Чўйминахон подшолиги зикри

Бартон баҳодир ибн Қайлхон мулк аёнлари маслаҳати билан хонлик тахтига ўлтиргандан кейин, отаси Қайлхон ясоғини қайтадан қўллаб бошлади. Элу улус ўртасида адлу эҳсон асосини барқарор этди. Ҳаётдан давлати душманларининг илдизини қуритди. Айтишларича, у давлатхона соҳиби ва басавлат подшоҳ бўлган. Уша замонда мардоналикда, ботирлиги фарзоналикда, тадбиркорликда унга тенг келадиган кимсани топишолмаган. Шу сабабдан унинг хонлик лақабини баҳодир деб атаганлар. У тахтга ўлтиргандан кейин амакиси Қочули баҳодир вафот топди. Бартон баҳодир амакиси Қочули вафотидан сўнг амакиваччаси Эрумчини сипоҳ ва лашкар сардорлиги мансаби билан тақдирлади. Уни барлос деб атади. Кейин унинг барча одамларини Эрумчи барлос дейишарди. Айтадиларки, барча барлослар унинг наслидандир. Бўртон баҳодирнинг бир неча фарзанди бор эди. Аммо, Ясугой баҳодир камоли шижоатда, мардоналик ва фатонату фарзоналикда ягона эди...

¹ Мурассаъ — қимматбаҳо тошлар қадалган

**Ясугой баҳодир ибн Бартон баҳодирхон ибн Қайлхон ибн Туминахон ибн
Бойсунғурхон ибн Қойдухон ибн Дутуминхон ибн Бузанжар
қоон ибн Аланқува бинти Чуйманахан подшоҳлигининг зикри**

Ясугой баҳодир подшоҳлик тахтига қадам қўйиши билан салтанат диёрини адолат унсурлари, хазина, эҳсон билан зийнатлади. Унинг давлати айёмида Эрумчи нўён барлос фано уйидан дорулбақога сафар қилди. Ундан 29 ўғил қолди. Шулардан Эсан, Ағял, Улатон, Сўғуқ чечанлар. Айтишларича, Эрумчи барлоснинг оқилу баркамол ўғли Сўғуқ чечан бўлган. Сўғуқ чечаннинг мардоналиги ва фарзоналиги халойиқ орасида машҳуру маъруф эди. Чечан сўзининг маъноси фасоҳатли ва донодир. Сўғуқ чечан ўз қавми орасида заковатда ва фатонатда замонасининг мумтози ва сараси бўлганидан Ясугой баҳодир унга таъзиму эҳтиром кўрғазган. Отаси Эрумчи барлос ўрнига уни баҳодирлик мансабига қўйди ва сипоҳсолор қилиб тайинлади. Мулк юмушлари ва хонлик тадбирлари унинг савобли ишларидан равнақ ва интизом топди. Уша 28 ака-укадан бошқа мазкур Сўғуқ нўён чечандан жуда кўп насл қолди. Ясугой баҳодир билан тотор қавми ўртасида кину-адоват бўлганидан, Сўғуқ чечан билан маслаҳат кенгаши қилиб, катта қўшин тўпладилар ва тотор қавми устига ҳужум уюштирдилар...

Уларнинг хону мони ва молу инъомини ғорат қилдилар. Айниқса, Темучин ука ва Қора Буқони, иккаласи ҳам тотор волийлари эдилар, асир қилишиб, банд этдилар...

**Соҳибқирони Аъзам Темучин қоони
муаззамнинг туғилиши зикри**

Ясугой баҳодир тотор қавми устидан зафар топгач, катта шавкат ва тантана билан Елун яйлоқ томон юрди. Йўл асносида Чобқунчи доно баланд мартабали ўрдудан етишиб, суюнчи талаб қилди ва дедики, Улан янга хотун ўғул кўрди, зимистон фасли бўлиб, мўғул фирқасига баҳодир келди.

Ясугой баҳодир бу қувончли хабарни эшитиб ўз аркони давлатига маълум қилди ва бу фарзандининг қадамларини муборак ва саодатли ҳисоблаб, мўғул фирқаси бузургларидан унга ном қўйишларини илтимос қилди. Сўғу чечан Ясугой баҳодир ҳузурда тиз чўкиб дедики, бу шундай юлдуздирки, унинг зиёси нуридан оламнинг маъмур қитъаси равшан бўлғусидир. Унинг қадамларига тарих китоблари билимдонлари мунтазирдилар. Шу нарса муносиб бўлур эдики, олийшаън подшоҳлардан бирининг номини бу гўдакка қўйсалар. Ақобирлар учун улуғ ном қўйилиши жойиздир. Султонлар авлодига подшоҳлар бошқа оддий кимсалар исмидан қўймоғи нолойиқдир. Сўғу чечаннинг бу сўзлари Ясугой баҳодирга маъқул тушди. Узининг аркони давлатини маслаҳатга чақирди ва яна Сўғу чечандан маслаҳат сўради. Барча аркони давлат ва Сўғу чечан иттифоқ бўлиб, болага Темучин деб ном қўйишга келишдилар. Зероки, ўша замонда тоторлар подшоҳи Темучин укадан, ўша кезларда унинг давлатига путур етган эди, баланд мартабалироқ подшоҳ йўқ эди. Кейин бутун халқ каттадан кичигигача иттифоқ бўлдилар ва Ясугой баҳодирга маслаҳат солиб, ул ўғилнинг номини Темучин қўйдилар...

Ясугой баҳодирнинг шу хотинидан Темучиндан бўлак яна тўрт ўғил бор эди: Жўжи, Қасор, Қочғун, Упчи. Жаҳонда уларнинг насли жуда кўп тарқалган. Бошқа хотинидан бир ўғил туғилиб, номи Малқуни эди; уруш ва базмда Темучиннинг мулозими эди. Ундан ҳеч бир ажралмас эди. Яна бир неча ўғил ҳам кўрдик, уларнинг номи қуйидагичадир: Уткин нўён, Элчо нўён, Текут, Рақой.

**Ясугой баҳодирнинг вафоти ва Темучин бошига
тушган дастлабки қийинчиликлар зикри**

Ясугой баҳодир тўнғиз йили санайи (милодий 1166-1167 йил) 562 ҳижрийда оламдан ўтди. Темучин 13 ёшда эди. Мамлакатнинг мадори лашкарлар қўмондонини бўлган Сўғу чечан ҳам ўшандан бир неча кун ўтгач, дорулфанодан дорулбақо томон кетди. Унинг бошқа фарзандлари Юсум ва Қарочор нўён ҳали ёш эдилар. Қавмлари ҳам Темучиндан юз ўғирдилар. Сипоҳ ва Сугой баҳодир ҳаммаси гуруҳ-гуруҳ бўлиб тойжуит қавмлари томонига ўтиб кетдилар. Уша вақтда мўғул ва тотор қавмлари ҳали бир ҳокимга бўйсунмас эдилар.

Ҳар қабила ёки икки қабиланинг алоҳида хони бор эди. Улар ўртасида доимо урушу жанжал бўлиб турарди. Темучин гўдакликдан йигитлик ёшига етди. Кўп заҳматлар чекди. Бандга, оғир кунларга тушди. Унга улкан давлатлар Муқаррар эдики, ўша таҳликалардан халос бўлди. Жомуқа, яъни жожирот, тойжуит, қўнғирот, жалойир қабилалари ва Сувчибек билан тинимсиз жанглар олиб борди. Эрумчига қарашли барлос қавми ҳам уюшиб, мухолифлик қила бошладилар...

Шу муносабат билан у барлос қавмидан энг яқин кишиси ҳисобланмиш Унғхон ҳузурига жўнади.

Қорачор Темучин билан ҳамкорлик қилди. Ясугой баҳодирнинг Унғхон билан илгариги дўстлиги юзасидан биргалашиб, Унғхон ҳузурига бордилар. Унғхон керойит қавмининг ҳам ҳоқими эди ва шавкатли бир хон, ҳашаматли бир подшоҳ эди. Олтинхон хитойи у билан иттифоқ ва ҳамкор бир вазиятда эди...

Темучин унга мулозимат кўрсатиш билан машғул бўлди. Унғхонга унинг раъйи ва муомаласи, улуғворлиги мақбул бўлди. Кундан кун унинг ишлари юришиб кетди. Чунончи, хон мулк ишларини Темучин билан бамаслаҳат қиларди. Аста-секин шу даражага бориб етдики, уни фарзандим деб атай бошлади. Жумҳуриятнинг барча муҳим ишлари унга топширилди. Унғхон ҳузурида у ҳар иш бошида бўлди, уддабуронлик кўрсатди. Жумладан, Унғхоннинг биродари Эркақора билан адоватда бўлган макрит қавми пешвоси Ўркин ва Тўқтобеги билан жанг қилиб, барчаси устидан ғолиб келган.

Қавмларнинг Унғхон билан жанг қилишга аҳд қилганлари зикри

Тойжуит, салжуит, қўнғирот, баҳрин, дўрмон, макрит, жожирот, жалойир, тотор, уйрот, буркин, қайқин қавмлари Унғхон ва Темучин жанги ҳусусида қасамёд қилдилар.

От, хўкиз, ит келтирдилар ва сўйдилар. Дедиларки, агар аҳдимизга хилоф иш қилсак, айни шу ҳайвонлардек сўйилайлик.

Унғхон билан Темучин бу ҳолдан хабар топганларидан сўнг, лашкар тортиб, Шухури нодириён мақомида жанг қилдилар ва улар устидан ғалаба қозондилар, ўзларига бўйсундириб, итоат эттирдилар...

Жожирот қавмининг сардори Жомуқанинг Темучин қасдида Унғхоннинг ўғли Шингун устидан бадгўйлик қилгани

Темучин Унғхон ҳузурида ўн саккиз йил турли хизматларда умр кечирди. Шу муддатда улкан ишларнинг уддасидан чиқди. Унғхоннинг кўплаб душманларини шамширу ўқ воситасида йўқлик шаҳристонига жўнатди. Унғхон Темучинни манзур кўриб, тарбият қилгани туфайлидан мулку мол тадбирларини юриштида у билан бамаслаҳат иш қиларди. Қобилияти ва ботирлигидан доимо ёнида фарзандидек эътибор ва ҳурматда тутарди. Унғхон уни фарзандим деб атарди. Аммо, амирлар, унинг хешлари ҳасад билан қараб, унинг борлик нақшини тупроқ лавҳидан пок қилмоқ ниятида бўлдилар. Чайлаларда макр камандини фурсатнинг кечиши томон ташладилар. Узр ипларини унинг суратини қабихлаштиришда деб билдилар. Охируламр, жожирот қавмининг меҳтари Жамуқа, Темучинга нисбатан кина адовати бўлганидан, Унғхоннинг ўғли Шингун ҳузурида маломат қилди. Дедики, «Темучин тузимни еган, лекин Тобонхон билан дўст тутинган ва ундан мадад олмоқчи, мамлакатни қўлингиздан тортиб олмоқчи». Шингун бу сўзларни дилидан чиқариб ташлади. Унғхон унга ишонмади. Иккинчи бор, иззат-нафсига қаттиқ текканини ҳис қилиб, бу гапни унга етказди...

Унғхон амирлари билан кенгашиб кўрди. Темучин билан иттифоқ бўлиб чиқдилар. Амирлардан бири бу ҳол суратини хилватда хотинига айтди. Икки гўдак ташқарида эдилар. Бирининг номи Бодой бўлиб, бодой қабиласининг бобосидир. Иккинчисиники Қишлиқ бўлиб, қишлиқ қавмининг бобосидир. Бу икки гўдак хиргоҳ ташқарисида бу гапларни эшитдилар ва дарҳол Темучин ҳузурига бориб, эшитганларини сўзлаб бердилар.

Темучин бу сўзларни эшитиб тушкун бир ҳолга тушди. Қорачор нўён билан маслаҳат қилгач, бир кеча барча чодирларни бир жойга йиғиб ташлаб, тобелари ва яқинлари билан бир тоғ ёнбағрига кетди.

Унгхон ўша кечаси катта лашкар билан Темучин чодирлари сари етишди. Жуда кўп ёқилган гулханларни кўрди.

Одамлар овозини эшитгач, чодирларга кирдилар ва ҳеч кимни тополмадилар. Орқаларига қараб қоча бошладилар. Темучиннинг қоровули Унгхон етиб келгани хабарини етказди...

Соҳибқирони аъзам Темучин қоони муаззамнинг керойит подшоҳи Унгхон билан жанги зикри

Унгхон лашкари етиб келиши билан Қўйлор нуён Темучинга дедикки, душман ортида бир пушта бор. Вазифа шундан иборатки, туғни шу пушта устига чиқариб тиксак, душман енгилажак.

Шундай деди-ю, жанг отини кўзғади, туғ кўтариб, ўша пушта сари йўналди. Зафар туғини унинг тепасига келтириб, оламни ёритувчи машъалдек туғни тикди. Пушта тепасига чиқиб: «Мана, жаҳон шоҳи Темучин!», деб наъра тортди.

Айтишларича, Темучин ўша кунни шижоати ниҳоятда жўшганидан ва ғайрати тўлиб-тошганидан ўзини фидойилардек тутиб, рақибларнинг кўплигини писанд қилмай, Қалочин мавзесида душман устига ҳужум қилди...

Унгхоннинг ўғли Шингун ярадор бўлиб, керойит қавмидан жуда кўп киши ўлдирилди.

Керойит қавмининг ноласи кўтарилдики, Шингуннинг юзига ўқ тегиб, яраланди. Душман лашкари шундай тушкун ҳолда қолдики, Унгхон мағлуб бўлиш ҳолатига келди. Улар қаттиқ турдилар, Темучин уларга жой бўшатиб кўрсатди. Балҳуна чашмаси ёнига шошилди ва ўша кунни бироз ором олди.

Темучин лашкари пароканда бўлгани сабабли ҳар тарафдан ўша чашма бошига жам бўлдилар. Ул шўр сувли чашма суви оз миқдорда эди.

Қийин кунда қолиб, лойдан сув сиқиб чиқардилар. На чашмада сув, на кўзларда уйқу бўлди.

Уша жангда бўлган қавмга Темучин қоннинг суюрғомиши ва мансаблар тайин қилгани зикри

Уша ҳолда Қорачор нуён Темучинга дедикки, бу жангда биз билан бирга бўлган каттадан-кичик ҳар бир кишининг номини дафтарга сабт қилмоқ лозим. Ҳар бирини бир мансабга тайин қилмоқ керак. Темучин қонга Қорачор нуён тадбири савоб туюлди. Шу йўсинга амал қилди ва улар билан бирга жангда бўлган одамлар исмини дафтарга ёзиб қўймоқни буюрди. Ҳар бирига йўл ва йўсинини тайин қилдилар, токи аванғор ва жаванғорда 12 қўр ҳосил бўлғай. Ҳар қўрда бўлган ҳар бир кишининг ўрнини муқаррар қилдилар. Аввал икки қўрни ўнгу сўлда, Темучин ҳузурда ўлтиришга буйруқ бердики, улар қавмларнинг эътиборли зодагонлари, соҳиби дониши эдилар. Иккинчидан, Темучин ҳузурдаги дархона яқинида ўнг ва сўлда икки қавмни қўйишди. Уларни оёқда туришга амр қилдилар. Уларга аҳолининг кириш ва чиқимини бошқаришни топширдилар. Шу билан тўрт қўр бўлдилар. Учинчи, Темучин шамшир боғлаб ўлтирган хиргоҳнинг ташқарисида ямину ясори ўнгу сўлида турган ҳар кимнинг мартабаси ва даражасига кўра тайин қилдилар ва ўлтиришни буюрдилар. Бу икки қўр тамоман жанг ва шижоат соҳиблари, жасорат арбоби, қаҳрамонлик кўрсатганлардан иборат эди. Тўртинчи, ўлтирган учинчи бу икки қўр ямину ясори ортидан яна икки қўр ўлтиришга буюрилди. Бешинчи, ямину ясорида ўлтирган бу тўртинчи икки қўр ортидан яна икки қўр ўлтиришга буюрилди. Олтинчи, ямину ясорида ўлтирган бешинчи қўр ортидан яна икки қўр тайинланиб, ўлтиришга буюрилди. Ҳар бири ҳаштгона (саккиз қатор) бу қўрларнинг ҳар бири ёнида ясовуллар тайин қилдики, халқни жо-бажо ўрнини белгилаб, улар аҳволдан хабардор бўлиши лозим эди. Бу ўн икки қўрни Қорачор нуён тасдиқи билан тайинландики, уларнинг олтитаси Темучиннинг аванғорида ва яна олтитаси жаванғорида ўлтиришга ва суворий бўлиб базму жангу жадалда, шу тартибда юриши муқаррар бўлди. Уларнинг исmlарини дафтарга сабт қилди.

Унгхоннинг Темучинга қасд қилганидан огоҳ этган икки гўдакни тархон қилдилар. Тархон шундай одамки, барча жарималардан озод ва эркин, қай лашкарда бўлмасин, қандай ўлжани қўлга киритмасин, ҳеч ким ундан бирор нарса ололмайди. Узига тегишли бўлади. Темучин буюрдикки, қачон хоҳласа

даргоҳга ижозатсиз ва дастурсиз кира олур. Тўққиз бор гуноҳ улардан содир бўлганда ҳам бирор киши унга сазо бера олмайди. Яна тайинладики, унинг авлодидан тўққиз пушти бошқа олиқ-солиқлардан эминдирлар...

Ҳозирги давр тархонлари уларнинг наслидандир. Тархонларнинг кўпчилиги бодой қавмидан. Чифатой улусидаги тархонлар Қишлиқ наслидандир.

Ҳар кимнинг исми ва расмини муқаррар қилдилар, ҳолига мувофиқ ёрлиқ ва ёбиса (унвон) бериб, ул мавзедан кўчириб Хитой сарҳадида бўлган урон (шартли жой)га, дарё бўйи ва тоғ этагида жойлаштирди.

Уша жойда лашкарни кўриқдан ўтказди: 1600 нафар эдилар. У ердан кўчиб, Нору мавзеига келиб тушдилар...

Соҳибқирони аъзам Темучин қоони муаззамнинг Унгхонга элчи жўнатгани ва ўзи элчи ортидан равона бўлгани ва Унгхоннинг мағлубияти зикри

Темучин қооннинг лашкари жам бўлиб, қувват олгандан кейин Унгхонга чопар жўнатди. Икки ўртада бир неча бор элчилар бориб келишди. Муомала сулҳ тузиш билан якунланди. Учинчи навбатда ўзининг одамани Унгхон элчисига қўшиб юборди. Ўзи эса улар ортидан лашкари билан йўлга чиқди...

Темучин қоон ўз лашкари билан Унгхон устига ёпирилганда, ажойиб бир жанг зоҳир бўлиб ўтди. Уша жангда Қорачор нуён Унгхон билан рўбарў келиб, Унгхоннинг отига қарата ўқ узди. Унинг оти йиқилгач, одамлари унга бошқа от келтирдилар. У отга миниб ўғли Шингун билан қочишга тутинди.

Керойит қавмининг сипоҳи кўп эди. Лекин, ҳеч ким фалакка тенг кела олмайди. Тангри фармони билан бу сарварнинг лашкари мўру малахдек кўпайди. Темучин қоондан ажралиб чиқдики, сең бу ишларни Тангри иноятдан ташқари бўлмақда дема. Яна хабар келди: Унгхоннинг ўғли Шингун найман мамлакатига бориб етди. Унинг лашкарини қирғин қилди. Қизи ва хотини асир тушди. Керойит қавмидан бир киши қочиб қутулиб, Темучин қоон қулига айланди.

Унгхон шикаст топиб қочганда ўғли Шингун ва бир неча бошқа одамдан ташқари ҳеч ким ёнида йўқ эди. Қизи ва хотинини душмани қулига асир топшириб, ғурбат йўлидан қочишга юз тутди. Ота ва ўғил ҳар иккиси Найман диёригача, унинг хони Тобонг найман ҳузурига етиб бордилар. Айтадиларки, Унгхон Тобонгхон найман умароси қўлида қатл этилган...

Унгхон Тобонгхон амирлари қўлида қатл этилгандан кейин ўғли Шингун бу мусибатдан қочиб, Тибат диёрига келиб тушди. У ердан Кошғар томонга кетди. Ул диёрга етишгандан кейин, ул мулк сувидан ичишга ҳам улгурмасдан, кечиб турган айём обу тупроғидан ул мамлакат подшоҳининг қаҳри оташидан кўзлари ўйилиб, тамоман хорликда замон хокдони билан яксон қилинди. Керойит эли ва қавмининг қолган-қутгани соҳибқирони аъзам Темучин қоони муаззам фармони хатига итоат бошларини қўйиб, тобелик гарданини итоат амрига қўйдилар. Бу зафар асарли фатҳ содир бўлгач, мўғул қавмлари соҳиб лашкарининг кўпчилиги ҳар мамлакатдан унинг мулозаматига шошилдилар. Ул мавзеда бир неча кун хотиржамликда айшу шикор, истироҳат билан машғул бўлдилар. Шундан сўнг ўз асл юртларига қайтиб келиб жойлашдилар...

Бу воқеа ҳижрий йилнинг 599 санаси, (милодий 1203—1204 й.) туркча тўнғиз йилида воқе бўлди. Темучин қоон ул вақтда 49 ёшда эди.

Соҳибқирони аъзам Темучин қоони муаззамнинг муқаррам салатанат тахтига чиқиши зикри

Соҳибқирони аъзам музаффар ва мансур бўлиб ўз асл юртига қайтганда, ҳақ таолонинг каромат қилганидек, улкан фатҳ салобати теварак-атрофга тез ёйилди. Уша диёрда бўлган мўғул қавмлари, элу-улусининг кўпчилиги тоат ҳалқасини итоат қулоғига илиб, Найман мавзеида ўрнатган соҳибқирони аъзам тахти поясига келдилар. Барча мўғул сардорлари ва хонлари соҳибқирони аъзам Темучин қоони муаззамнинг тахти қаршисига келиб, тиз чўкиб, хонлик муборакбоди ва жаҳонбонлик олқишини бажо келтирдилар...

**Соҳибқирони аъзам Темучин қоони муаззамнинг
Найман қавми подшоҳи Найманхон ибн
Инончхон билан қилган жанги зикри**

Жумод ус-соний ойи ўрталари, санаи 600 йил (милодий 1204 йил 20 февраль)да, туркийчада сичқон йили, соҳибқирони аъзам Темучин қоони муаззам найман подшоҳи Найманхонга қарши жангга киришди. Икки ўртада ўта шиддатли жанг бўлиб ўтди. Уша жангда Найманхон ибн Инончхон лашкарининг кўпчилик сардорлари билан бирга қатл этилди.

Олийнажод жаҳонгир Темучин Найманхон билан жангга киришди. Ой бошларигача ўз ўринларида турдилар. Калтакай Уктой ул номдор ўғлон шу ердан ясов¹ тузиб жангга киришди. Ясовул аванғору² жавонғорга³ томон келиб, «Бўлинсин лашкар», деб буюрди. Ҳар қисмига меҳтар тайинланди. Баронғорга⁴ дабдаба билан Қубилой нўён ва Жабани, аванғорга Чигатойни тайинлади. Жавонғорни эса Уктойга берди. Ғўлнинг⁵ туғи ва сипоҳини Жўжига берди. Тулини булжавонғорига⁶ тайинлади. Қорачорга бустунғорини⁷ берди. Уқчунғорга⁸ сипоҳи билан ўзи турди. Қўнғурнинг барча қўшинлари урушга шай эди. Шу тартибда оғир ясов ҳаракатга келди...

Калтакай мавзеидан Найманхон ибн Инончхон найман билан жангга отланганда соҳибқирон лашкари Қорачор нуённинг маъқуллаши ва ишбилармон оқсоқоллар маслаҳати билан етти қисмга бўлиниб, соҳибқирони аъзам амри билан барча корталаб ёшлар, қаҳру-ғазабга тўлиб-тошган баҳодирларга бош қилиб шаҳзода Тулини булчунғорга қўйилди. Қубилай нўён ва Жаба нуённи лашкар баронғорига; унга ҳамроҳ қилиб тажрибали баҳодирларни, лашкарга шикаст етказувчи кишиларни манғлойга ировул учун тайин қилди. Шаҳзода Жўжини ўзи ўрнига соҳибқирони аъзам Чингизхон муаззам туғ ва алам остига, лашкарнинг қалби ҳисобланмиш ғўлга тайинлади. Чап қўл бўлган ва уни майсара ҳам дейдилар, аванғор сардорлигини шаҳзода Уктойга муқаррар қилинди. Форсийда камингоҳ деб аталувчи бустунғор сардорлигига Қорачор нуён қўйилди. Соҳибқирони аъзам Чингизхон муаззамнинг ўзи барча сафдорлари ва соқа деб аталувчи ўкчунғорнинг Қўнғур баҳодир диловарлари билан бирга тўхтовсиз равишда жангга равона бўлди...

Соҳибқирони аъзам Чингизхон муаззам сон-саноқсиз лашкари гарду ғубори найман подшоҳи Найманхон кўзига узоқдан кўрингач, у амирлари билан маслаҳат қилиб, деди: Яхшиси, биз бир неча манзил чекинамиз. Чунки уларнинг отлари ориғдир. Ҳар ҳолда ортимиздан пайдарпай чопсалар ҳолдан тояди, йўлдан озиб, тарқаб кетади. Шунда биз улар билан жанг бошлаймиз. Албатта, (улар) мағлуб бўладилар ва қочадилар...

Давоми кейинги сонларда

Форс тилидан **Бўрибой АҲМЕДОВ**
ва **Наим НОРҚУЛОВ** таржимаси

¹ Ясов — жанговар саф, кўрик.

² Аванғор — аслида баронғор, яъни қўшиннинг сўл қаноти. Қадимий турклар Алинжахон замоннда лашкарнинг сўл қанотини шундай аташган.

³ Жавонғор — арабча майсара, қўшиннинг сўл қаноти.

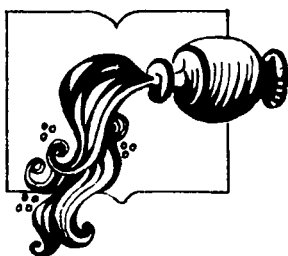
⁴ Баронғор — урушда подшоҳининг ўнг қўл томонида турадиган қўшин; ўнг қанот.

⁵ Ғўл — қўшиннинг марказидаги қисми. Қўл, манглай.

⁶ Бўлжавонғор — сўл қанот ортидан борувчи бўлинма.

⁷ Бустунғор — пистирма, камингоҳ.

⁸ Уқчунғор — ёки чингдовул, чигдовул, қўшиннинг дум қисми; арьергард.

МЕН БУГУН ЮРАККА СИГИНАЙ

Раҳимжон Раҳмат,

Тошкент ДД филология
қуллиётининг толиби

* * *
Бир кимсанинг илиқ меҳрига
Ортиб борар экан зорлиги,
Еши ўтган сайин одамнинг.

Сокин оққан дарё сингари
Тиниқ тортиб қоларкан ўйи,
Еши ўтган сайин одамнинг.

Тану жонин тарк этиб баҳор
Кўчиб ўтар экан ёдига,
Еши ўтган сайин одамнинг.

* * *
Дарахтнинг шохидан узилган япроқ
Юракни мўлжалга олиб учяпти.
Ҳар куни, шом пайти кўнгўл боғимдан
Гала-гала қувноқ қушлар кўчяпти.

Бу дарё бағрига мисоли чўғдай
Чўкиб бормоқдаман ожиз; норизо.
«Уҳ» торта бошладим узун ва узун,
Ниҳоят жонимдан ўтди бу жазо.

Мени суяб турган тоғлар қулади,
Боғларимга ҳоким бўлиб олди куз.
Нурини бутунлай таратиб бўлди,
Менга йўл кўрсатган чароғон юлдуз.

Дарёлар сувини ичиб тугатдим,
Ичимда битта ҳам кўкармади гул.
Синдирдим минг битта кишан, қафасни
Ва лекин қалб қушим ҳамон маҳкум, қул.

Ўзимнинг ўлигим қўлим остида
Итнинг мурдасидай қаровсиз ва хор.
Юки йўқ карвонни равон йўл бўйлаб
Бир қарич тортгувчи қудрат қайда бор?

Қариганда турмуш ташвиши эзган
Кимсадай оламга боқаман маҳзун.
Уйлайман: севгию гулларга қиёс
Одамзоднинг умри нақадар узун.

Тоқати тоқ бўлган орзу ва истак,
Кўнгулни тарк этиб кетдилар бир-бир.
Қаро ер қаърини макон этмасдан,
Мен нега тентираб юрибман ҳозир?

Дарахтнинг шохидан узилган япроқ
Юракни мўлжалга олиб учяпти.

* * *

Қоронғуда йўл юриб талай,
Кўр вужудни айладим хароб.
Фаслларни варақлаб ўйчан,
Зукко руҳим ўқийди кетиб.

Қулоғимга қўйдим қўрғошин,
Сўнг тилимни кесиб ташладим.
Юлдузларга жой бердим кўздан,
Итдан баланд яшай бошладим.

Мен бутунлай бошқа одамман.

Мен бутунлай бошқа одамман.

Бошим узра чарх уриб, мағрур,
Қора қузғун қузатар сергак.
Тахт излаган танамни атай
Мен унга хўп талатсам керак.

Мен бутунлай бошқа одамман.

Илтижо

Деразамдан боқар зулумот...
Рауф Парфи

Қисир булутларга меҳрим ичирдим,
Ишк йўлида қаро кунлар кечирдим,
Хаёлим қушини кўкка учирдим,

Оймомони
олиб беринг,
Ойижон!

Мевали дарахтлар тиламчи бўлди,
Орзу осмонимга қузғунлар тўлди,
Гуллардан бурунроқ тикони сўлди,

Оймомони
олиб беринг,
Ойижон!

Итнинг ўлигини ҳидлади еллар,
Тилло балиқ туғиб бермади қўллар,
Дор сари бошлади энг тўғри йўллар,

Оймомони
олиб беринг,
Ойижон!

Дедилар: Гўзаллик шайтоннинг қизи,
Чувалчанг энг баланд чинор илдизи,
Дунёга теккандир иблиснинг кўзи,

Оймомони
олиб беринг,
Ойижон!

Юрагим авлоди эмаскан туя,
Доим бўлолмади кўкрагим қоя,
Рухимда кезмоқда бир қора соя,

Оймомони
олиб беринг,
Ойижон!

Фируза,

Тошкент ДД журналистика
куллиётининг толибаси

*

*

* * *

Ойнинг нигоҳидан сачраса соғинч,
Шамол овутмаса, мудраса хаёл,
Осмонлар қасамхўр, осмон... Овутсин,
Онанг ҳадя этган оппоқ дастрўмол.

Рухингда ўт чақнаб тунлар йиғласа,
Булбул қон пуркаса, булбул бенаво,
Юлдузлар алдоқчи, юлдуз... Юпатсин,
Онанг ҳадя этган шу буюк ҳаё.

Юрак тошиб кетса, билмаса дунё,
Сирлар тўкилишиб кетса бирма-бир,
Дарахтлар бевафо, кўнгул...

Сақласин,

Кўкракда потирлаб турган шу тумор.

* * *

Дилозор тун бошласа дилхун эртагин,
Бойўғли «хих-хих»лаб кулса устингдан.
Вафодор итинг ҳам сен томон ҳурса,
Ўксима ўзингни тут...

Ишончининг муқаддас гулкўрғонидан,
Энг лазиз туйғулар қолса-да тушиб,
Сўнги умидинг ҳам пучайиб қолса,
Қисинма барини унут...

Ҳар бир томчи қонинг, ахир, бардошдан,
Кутдинг, кутаяпсан яна кутасан,
Юракка қулоқ тут потирлаб турса,
Демак кут...

* * *
Сен ғамсан, мен ғамман, кўзлар чимилдик,
Нигоҳлар тилайди сўнгсиз бардошни.
Сен ғўрсан, мен ғўрман, гулга кўмилдик,
Йўқотиб қўйдик-ку бугун қуёшни.
Юрак аллаларга тўймаганмидинг?

Сен шаҳид, мен шаҳид, юлдузлар шоҳид,
Оппоқ бир тунингда кезади арвоҳ.
Сеники ҳилолу меники хуршид,
Бир кун туғиб берар армонинг гуноҳ.
Дилим афсунлардан қўймаганмидинг?

Сен-да кўп, мен-да кўп, нурлар паранжи,
Фалак тўймагайми девоналарга?
Сен-да хур, афтода бир нигоҳ ранги —
Рухимни ичирдим афсоналарга,
Кўзим кўзёшларга тўлмаганмидинг?

Дилимга азобнинг сувин ичирдим,
Узим кафан бичдим покдил руҳимга.
Фалакка бермагум тангрим кечиргин,
Лекин ҳада этма ғамнинг кўҳига.

Қалбимни шаббода шилдиратдинг шод,
Найсонлар кетинглар юзимни ювиб,
Э, воҳки, бўлмади кўнгул дилшаббод,
Бахт — гуноҳ қўлимни юборди қўйиб.

Саҳарлар сойларга дилимни ёрдим,
Сойлар-ей сирларни бунча севдингиз.
Ғар юрак само-ла юзма-юз эса,
Қулайди севгига асранди бир қиз,
Осмонни заминга ёзиб қўймоқчи...

Азамат Сафар,

Тошкент ДД журналистика
қуллиётининг толиби

* * *
Кўзим тортанаклар уяси,
Сув ичгани келган чумчуқлар
Чўқиб-чўқиб кетишади.
Томоғин ҳўллашни ўйлаган булбул,
Бир томчи топмайди кўзимдан.
Ғунчасини орзу айлаган гул ҳам
Яшаш нималигин англамай ўтди.
Қароғимга келган ёшлардан

Тортанаклар либос кийишди.
Кўзларим тортанак уяси.

«Муҳаббат — қабртош...»

Муҳаббат — қабртош, энг қадимий тош.
Зебо Мирзаева

Азизам, у бизга қадамжо бўлсин,
Юлдузлар тунларга илтижо бўлсин,
Ишқнинг суралари дилга жо бўлсин,
Муҳаббат кўида адашмагаймиз.

Ишқнинг нигоҳида кўринмоқ — бу бахт,
Суюкли қалбларда асрансанг ҳар вақт,
Шубҳалар қаршингда бўлса-да карахт,
Бахтнинг йўлларига қарашмагаймиз.

Кўклам қушларини соғинганидай,
Бахтим тушларини соғинганидай,
Юраклар туйғуга сиғинганидай,
Илоҳнинг йўлида адашмагаймиз.

Кўзинг осмонида юлдузлар кулса,
Ойлари тўлишса, кундузлар кулса,
Ҳаммаси севишса, икки дил куйса,
Биз бундай ватанга ярашмагаймиз.

* * *

Яланғоч дарахтлардай сўзларинг,
Нафасингда қишнинг ҳовури.
Фикрларинг ҳам яланғоч.
Замонга тўнкайсан, замон шунақа.
Бир куни либоссиз қоласан,
Шунда ҳам таскин ахтарасан ўзинга.
Топасан: дунёга яланғоч келдим,
Яланғоч кетаман дунёдан.

* * *

Шундоқ деразамнинг орқаси шарпа
Чироқ ёкаман,
тун қочиб кетади
ўз соясидан.

* * *

Бир кун ўтармиз, биз ҳам термулиб,
Ўткинчи дунёнинг оёқларига.

Улжамол Хоннаева,

Тошкент ДД журналистика
қуллиётининг толибаси

* * *

Дераза термулар йўлакка,
Хаёллар паришон, паришон.
У энди қайтмайди юракка,
Девонам сен ишон, сен ишон.

Илинжим йиғлайди теракка,
Тонггача бедора, бедора.
Кўкда ой, ерда у йиғлайди якка,
Боқмайин беора, беора.

Тун умрин ҳижроннинг ғубори
Кўз ёшга доғлади, доғлади.
Фаришта қалбимни кўчага
Бир ипсиз боғлади, боғлади.

Мен нетай, сўрайман худодан,
Майли, жон узилсин, узилсин.
Дунёда ой каби ягона
Дилингиз сузилсин, сузилсин.

Унут бўл, юраклар ўткинчи
Бир банди девона, девона.
Унут бўл, унут бўл нигоҳлар
У энди бегона, бегона.

* * *

Остонадан чиққач қадамлар
Хавотирли нафас елади.
Жомадонда, чўнтакларимда
Бедор кўзлар бирга келади.

Мусофир қиз қўлини сўраб,
Ният қилиб, қолар дўлона.
Газалар¹ ҳам дуо ўқиғай
Тошларига илиб сўзона.

Соч тараган йўлакчаларнинг
Тутун чиқиб кетар кўксидан.
Тоғ юракли само энкайиб
Дардларини тўкар ўксиниб.

Юрагимда тирилар соғинч,
Армонларим куйдирар ёмон.
Оҳ, шаҳарнинг патлари қаттик,
Тупроғингга чорла, Хужанқон.

* * *

Мен бугун юракка сиғинай,
Тушида ёруғлик тиласин.
Висолнинг йўллари намланган
Кўзёшнинг бошини силасин.

Алвидо айтади, қиёмат,
Қайдадир меҳрнинг томони?!
Йўллари узундир висолнинг
Ёрилган юракнинг товони.

Эгамназар Остонов,

Тошкент ДД журналистика
куллиётининг толиби

*

*

* * *

Ҳилол, ул чархланган, дастасиз қилич,
Тўлин ой — боболар кўлида қалқон.
Зафардан маст бўлиб учган шамоллар —
Темур изларидан хотира, исён!

Дарахтлар турк элин, пойида майса,
Ёқутлар сочилган, кўкларга юлдуз.
Умид ботқоғига ботиб яшайман,
Бизга ойни тушир, келаси Наврўз!

Ҳаё топмоқ учун, ёпинган тунни,
Боболар руҳлари саботли турур.
Сув ичмаган, улар сувнинг ўрнига,
Викорни сипқорган, ичганлар ғурур.

Ҳилол ул, чархланган, дастасиз қилич,
Тўлин ой — боболар кўлида қалқон.
Зафардан маст бўлиб учган шамоллар —
Темур изларидан хотира, исён!

* * *

Қароғим — қалдирғоч, саъва — сен баҳор,
Юрагим — капалак, шабнам — сен гулзор.
Кўксимнинг томига, ёғди қизил қор,
Офтобим, наҳотки, армон гулсан?!

¹ Газалар — қирлар маъносида.

Қип-қизил, қон денгиз, умид кўп йирок,
Севги — бу ботқоқлик, чўкдим қаърига.
Сабоҳим нажаткор, ёлғиз бир қирғок,
Гул, моҳим, наҳотки, армон гулисан?!

Юлдузнинг нигоҳи юз минг, панжали,
Кипригим юлди-ю, пичоқлар санчди.
Дарёдай, кўпирди кипригим қони,
Атиргул, наҳотки, армон гулисан?!

Севгилим изларинг — жаннат сайргоҳ,
Тошлар кўшиқ айтар, тили эрийди.
Танҳо, мен чекаман, бунда минг бир оҳ,
Нурлигим, наҳотки, армон гулисан?!

Қуёшнинг юртида гулим йўқ эдинг,
Товоним остига сочилди дунё.
Денгиздан чиқариб, унутиб кетган,
Чўлдаги балиққа айландим, гўё.

Умидлар тиғ бўлиб менга қадалди,
Тун ғаним, алдоқчи кечаги ул туш.
Ортингдан гул тутиб учмоқ истайди,
Қаноти қирқилган, юрагим — оққуш!

Исминг тилларимда нурдай, кезади,
Қароғим ичида дарё суви ғам.
Тоғни кўзларимга солиб олардим,
Сенинг кафтларингдан юлдуз теролсам.

Шамоллар кулади ночор ҳолимга,
Қаршимда виқорли боқар мажнунтол.
Кўксим ўчоғида эриди тошлар,
Қаро сочларимни силайди, ҳилол.

Қуёшнинг юртида гулим йўқ эдинг,
Илинж осмонидан жонимни тердим.
Ҳижрон оғуларин тутди, симирдим,
Эридим мен энди, мен ҳам йўқ эдим.

Фарҳод Арзиёв,

Тошкент ДД журналистика
кўллиётининг толиби

Сароблар эпкинисида аста силкиниб қўяр,
Юлдуз тўла осмон этаги.
Тўлғанади Ёғду —
туннинг
қирқин қизлар ҳақидаги эртаги...

Эшилаётган ариқлар — илон...
Шамоллар куйида тўлғанар
сарвақад раққоса — дарахт.
Бир ҳазин мунг...
Ой йиғлар сочини тараб...

Бир жимжит кўрқувнинг мудҳиш жилвасида,
алвастилар кўз-кўз қилишар баданларини...
Ғамгин санаб ётар, осмон — мунажжим,
ернинг босган қадамларини...

Юлдузлар адашиб юришар қирда...
Тоғлар кетишар ойнинг ёнига оқсаб.
...О, нечун воқиф бўлдим: бу дам, бу сирдан,
мени ҳеч ким кутмас бу оқшом...

* * *
Юрагимни кўмиб келдим, мен,
ишқнинг алдоқ нафасларига.
Мендан кўнгил сўраманг, боринг,
кўнглим қолган ғам даштларида.
Айтдингиз-ку, ахир, мен осий,
йўллари гул тутмаган одам.
Мана умрим:
бир оғриқ... бир ўкинч... сўнгида,
мени сиғдирмаган бир олам!
...Тилларимда минг йиллик хитоб:
нечун бу йўл элтмас ўлимга!
Нечун жимсан,
дарбадар севги,
мен қачон ўлайин қўлингда?!

* * *
Дунё... дилим йўқолган дунё...
Бир қиз силтар қўлларин...
...Мен жим...
«Бунда қолдим, толдим, йиқилдим,
Қаёқларда қолдинг, топинчим?»
...Кўнгил — саҳро, кўнгил — биёбон,
Ғамлар учар гувуллар сўроқ.
Сени обкетмоқчи эдим мен, ишон,
Қисмат олиб кетди мени аввалроқ!..

...Сенсиз етиб келган жойим шу:
Ғариб манзил...
Бесадо, буруҳ
ҳатто туш ҳам йўқламас хужра...
Соғинч...
Қайғу...
Сассизгина «уҳ».

...Ишон!
Бир кун бўлиб фориг ғаму азобдан,
Яна ҳислар дилда ёқади чирок.
Олмалар гуллайди унут боғларда,
Ушанда,
Сени обкетгани бораман ишон,
Қисмат обкетмаса мени аввалроқ!..

* * *
Оли-и-сларда
бир қиз бор,
мен учун
сўзона тикади гуллари анбар...
Мени қайтаради унинг ёнига,
гуллардан таралган
ва мен гуноҳкор
қачонлардир йўқотиб қўйган
анвойи ифор...

Шарафиддин Али Яздий

Зафарнома

МАМЛАКАТЛАРНИ ЗАБТ ЭТУВЧИ ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ИККИНЧИ МАРТА ТЎХТАМИШХОН УСТИГА ЮРИШ ҚИЛГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Қиш охирлаб, майсалар сипоҳи баҳор фармони билан қўзғолди ва тантана билан дашт сари юзланди. Баҳор бунёд этувчи Соҳибқироннинг адолатли бахтиёр қадамларидан қиш расм-русумига эга ғаддор душманнинг шон-шавкати бутунлай яқсон бўлди.

Ҳазрат Соҳибқироннинг ўлкаларга зийнат берувчи раъйи Тўхтамишхон устига қўшин тортмоқликни лозим топди ва (Тўхтамишхон) бундан сўнгра ғурур қадамини ўз куч-қудрати чегарасидан нарига қўймасин, деган мақсадда, яна бир бор яхшилаб унинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди.

Шу сабабдан, (Соҳибқирон) илтифот соясини сипоҳни тартибга келтирмоқликка солиб, аскарларга укалко¹ берди.

Ҳурматли хонимлар уғруқ билан Султонияга² борсинлар, Сароймулкхоним ва Тумон-оғо ўз фарзандлари билан Самарқандга йўл олсинлар, Чўлпонмулк-оғо ва яна баъзи хотинлар ўша ерда қолсинлар, деб фармон берди. Мусо-Рағмолни уларга мулозим қилиб тайинлади ва Султония қалъасининг қутволлиги³ топширилган Ахий Эроншоҳ билан биргаликда шу ишга киришсинлар, деб буюрди. Улар фармонга мувофиқ йўлга отландилар.

Ҳазрат Соҳибқирон етти юз тўқсон еттинчи йилнинг еттинчи жумоди ал-аввал⁴ яқшанба куни (1395 йил 30 январь)

Назм:

У ердан жўнамоқ учун байроқ кўтарди,

Ғалаба оҳангли бир куй яратди

Лашкарни тақсимлаш учун саркарда отга минди,

Гардуншўхрат аскарлар аниқ тартиб билан гуруҳ-гуруҳ бўлиб, байроқларни кўтариб, ҳайбат ва ғайрат пешонасига қасос ажнини солиб равона бўлдилар. Улар шимолишарқ томонга юзланганликлари учун, турк сипоҳига белгиланган чап қўл олдин юрди. Ҳазрат Соҳибқирон ўша қишлолда (турган жойда), ҳужжат зарурлиги сабабли, Тўхтамишхонга бир хат йўллаганди. (Амир Темур хатининг мазмуни назмий сатрларда берилган ва унда Тўхтамишхонга бўйсунмоқликни таклиф қилган, олдинги тўқнашувларда ҳам енгилганлигини эслатиб ўтган ва ҳозир ўзининг куч-қудрати кўплигини таъкидлаган — Тарж.)

Шамсиддин Олмолиғийни ўша мактуб ила Тўхтамишхон қошига элчи қилиб жўнатган эди. Шамсиддин доно, гапга чечан ва ишни кўзини билган киши эди, тўра⁵-расму қоидасини яхши биларди ва кўзланган мақсадга эришиш учун ҳар йўсинда тақозо этилган латиф сўзлар айтоларди.

У Дарбанддан⁶ ўтиб Дашти Қипчоқда Тўхтамишхон ҳузурига етиб борди ва мактубни топшириб, ҳазрат Соҳибқирон айтганларини чиройли иборалар ва ёқимли тил ила баён этди. (Унинг сўзлари) Тўхтамишхонга жуда ёқди ва сулҳ тузмоққа мойиллик кўрсатиб, яхшилиқ қўли билан кечирим сўраш этагини тутмоқчи, садоқат ва самимият юзасидан итоат оёғини келишув йўлига қўймоқчи ва бир илож қилиб ваҳшат ғуборини ўртдан кўтармоқчи эди. Бироқ унинг амирлари жаҳл ва қайсарлик қилиб, монӣълик ва фасод оёғи билан ишнинг белига тепиб, (сулҳ тузмоққа йўл қўймадилар); хом хаёл қўли билан ўз валинеъматлари давлатининг чашмаси ҳамда ўзларининг саодатлари кўзига бахтсизлик тупроғини сочдилар.

Тўхтамишхон ул давлатсизларнинг гапига кириб тўғри йўлдан озди, кибру ҳаво

сахросига бахтсизлик ва бесаранжомлик уруғини сепди ва (Соҳибқирон) хатига қўпол жавоб ёзиб юборди.

Байт:
Соҳибқиронга (жавоб) номаси юборди
Унда ёмон сўзларни қаламга олди

(Элчи бўлиб келган) Шамсиддин Олмолиғийга хилъат ёпиб қайтариб юборди. Элчи Самур дарёси⁷ (бўйида) ҳумоюн мавкабга етиб келди ва ер ўпмоқлик удумини адо этгач, Тўхтамишхоннинг мактубини арзага етказди. Ҳазрат Соҳибқирон ул ўринсиз жавоблардан ўта ғазабланди ва лашкар йиғмоққа ҳамда сипоҳни тартибга келтирмоққа фармон берди.

ЗАФАР БАЙРОҚЛИ ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ФИРУЗНИШОН ЛАШКАРНИ КҮРИҚДАН УТКАЗГАНЛИГИ ҲАҚИДА СҮЗ

Назм:
Диндор ҳукмдор Соҳибқирон
Фалакқадр жаҳон подшоси
Сипоҳ отга минсин, деб буюрди
Қондага мувофиқ кўриқгоҳга юрсин, деди.
Отлар ва отлиқлар бари ясанган
Барча лозим қурол-аслаҳа билан.

Самур дарёси Албурз⁸ тоғи этагидан оқади; у ердан то Қулзум⁹ денгизигача беш фарсах йўл келади. Фармонга мувофиқ аниқ тартиб билан отланиб тўра ташкил этдилар. Бунда чап қўл қанбули Албурз тоғи этагида бўлиб, ўнг қўл қанбули эса Қулзум дарёси бўйига етган эди; тоғ этагидан то денгизгача (бўлган ораликда) биртекис сафландилар. Жангчилар дубулғасининг учидан то учқур отларнинг тақасигача...

Ибора: Тўлин ойдай ярқираб турарди. Кўплиги шу даражада эдики, Чингизхон замонидан бери бирор киши бунчалик кўп сонли лашкарни на кўрсатмиш ва на кўрмиш; ҳашамати ва ясатилиши бобида ажам подшоҳларига (бағишланган) қисса ва ҳикоятларда ҳеч ким бунга ўхшашини на ўқибдур ва на эшитибдур.

Назм:
Ҳаддан зиёд шунча кўп сипоҳ
Кўриқда офтобдан ҳам ярқироқ
Барчаси пўлатга ўралган ва темирни парчалайдиган
Филни йиқитувчи шердил абжирлар

Парвардигор кўмаги билан қўлланган бахтиёр Соҳибқирон нусратшиор лашкарнинг чап қўл ва ўнг қўл (қисмларини) айланиб, шахсан ўзи қурол-аслаҳани кўриб чиқди. Зафарпаноҳ сипоҳнинг ҳар бир тўпига етиб келганида, уларнинг амири (ўз) баҳодирлари билан тиз чўкиб, ихлос ва хизматкорлик тили билан олқишлар ва жиснупорлик ифода этдилар:

Назм:
Сендан мулк бахтли фолга эга бўлмиш
Даврингда фитнанинг боши поймол бўлмиш
Баланд осмон тахтинг пояси эзур
Олам давлатинг бахтидан навқирон эзур.
Биз бандаларнинг бош ва жонимиз бутунлай
Соҳибқирон оти изининг фидоси бўлсин
Иқболинг куч-қудрати учун эй тождор
Сув ва қуруқлик душманга тўлиб кетганда ҳам
Урҳо-ур авжига чиққан кунда ҳам,
Гурзи, найза, қилич ва ўқ билан
Ерни тоғдан тоққача қонга белаимиз,
Қонларидан бир зумда жаҳонни Жайҳунга айлантирамиз,

(Уларнинг) ҳар бири удумга кўра тиз чўкиб эгарланган отни етаклаб турарди. Ҳазрат (Соҳибқирон) уларга яхши сўзлар айтиб подшоҳона ваъдалар билан илтифотлар кўрсатар эди. Оллоҳ ҳимоясининг ҳомийлигида (қўшиннинг) қалбгоҳига қайтиб кетди. (Сўнгра) кўрага, ноғора ва катта ноғораларни бирданига чалиб юбордилар; карнай ва бурғулар (овозини) баланд қилиб, қалбдан ва ёндан, маймана ва майсарадан қиличларни ялангочлаб душман томонга қаратдилар ва шундай шовқин-сурон кўтардиларки, улар овозидан тоғ титрашга тушди ва денгиз тўлқинланиб кетди.

Назм:
Денгиз тўлқинланди ва тоғ титради,
Гуруҳ-гуруҳ бўлиб лашкар жўнади.

Туман, ҳазора ва қўшинларнинг амирлари тўп-тўп бўлиб ўз мўрчалларига йўл олдилар. Дарбанддан ўтганларидан сўнг, Албурз тоғи этагида Тўхтамишхон тарафдор-

ларидан бўлган бир қавмга дуч келдилар, уларни қайтоғ аташарди. Ҳазрат Соҳибқирон ишнинг яхши бошланиши учун,— Фотиҳа (сураси) Қуръоннинг онасидир,— дейилганига кўра, ул бединларни қириб-қийратмоққа фармон қилди. Гардун салобатли аскарлар тўсатдан уларнинг устига ёпирилдилар ва теварак-атрофини шундай ўраб олдиларки, мингдан бири ҳам қочиб қутулаолмади; ҳаммасини таладилар, уларнинг қишлоқларига ўт қўйдилар. Ул баддинлар ўзлари жаҳаннам оловида ёниб, масканларида интиқом шуъласи аланга олди.— Гуноҳқор (баддин)ларни мана шундай (ҳалок) қилурмиз.¹¹

Тўхтамишхон Уртоқ исмли бир кишини ҳазрат Соҳибқирон томонга элчи қилиб юборган эди. Шу пайтда у ҳумоюн аскарлар яқинига келиб қолганди. Зафарпаноҳ сипоҳнинг кўплигини кўргач, саросима ва ваҳимага тушиб, зудлик билан орқасига қайтди ва Соҳибқирон катта лашкар билан манғлой ва қўл тузаб етиб келди, деб хабар берди. Тўхтамишхон бу гапни эшитиб, ҳайрат тутуни бошига кўтарилди ва Қозончини катта лашкар билан манғлой қилиб жўнатди.

Ҳазрат Соҳибқирон жами лашкари билан Тарқий мавзесига етиб кўнган чоғда, унга Тўхтамишхоннинг катта қўшиндан иборат Қозончи бошчилигидаги манғлойи Хўй суви¹¹ бўйига келиб тушди, деб хабар етказдилар. Нусратшиор Соҳибқирон шахсан ўзи катта лашкар билан шабгир қилиб равона бўлди ва тонг палласида дарёдан худди елдек ўтиб уларга ҳужум қилди; олов ёғдирувчи қилич зарбаси билан душманларнинг кулини кўкка совуриб, чўл ва дашт бағрини ғанимлар қонидан лоларанг қилди; қилич майсаси билан иқбол ниҳолидан ғалаба ғунчасини очирди.

Назм:

**Саҳро юзи ғаним қонидан гулгун бўлмиш,
Қилич душманининг жигар қони ила юз ювмиш**

Жаҳонгир Соҳибқирон нусратнишон аскарлар билан у ердан йўл юриб Сўнж¹² дарёси бўйига етиб тушди. Тўхтамишхон эса Тарак дарёси¹³ бўйига ўз қўшинларини тўплаб, барча туролар, аравалар ва пистирмаларни олдига қўйиб, ўз жойини мустақкам қилган эди ҳамда жанг-жадалга шайланиб турарди. Ҳазрат Соҳибқирон лашкар сафларини тузаб яқинлашганида, асоси мустақкам давлат қуввати ва ўлжаларни забт этувчи аскарлар дабдабаси билан Тўхтамишхоннинг сабот ва чидам уйини саросима ва кўрқув селига бостирди. У дош беролмади ва қўшинлари чапарларни ташлаб, қочмоқни ғанимат билиб жўнаб қолдилар. Соҳибқирон зафарли лашкарни бошлаб, гузар топиб Тарак дарёсидан ўтди Тўхтамишхон эса Қўрий суви¹⁴ бўйига бориб турди ва ўзининг лашкарларини йиғишга киришди.

Зафарпаноҳ сипоҳнинг озиқ-овқати кам қолганлиги сабабли, ҳазрат Соҳибқирон сув бўйлаб Жўлоб вилояти томон юрди. Аскарлар у ердаги ғаллалардан ғамлаб олганларидан сўнг, куч-қувватга тўлиб, баҳодирона душманлар жангига юзланадилар, деб ўйлаган эди. Шу пайт қоровуллар, Тўхтамишхон қайтадан лашкар тузмиш ва сув бўйлаб ғолиб лашкар ортидан келмоқда, деб хабар етказдилар.

Ҳазрат Соҳибқирон нусратшиор лашкарнинг маймана, майсара, қалб ва ён қисмларини тартибга келтириб орқага қайтди ва дарёнинг юқорисига қараб улар томон юрди. Уртадаги масофа яқинлашгач, етти юз тўқсон еттинчи йил жумоди ас-соний ойининг йигирма иккинчисида сешанба куни (1395 йил 24 апрель), яъни тўнғиз йили томонлар юзма-юз бўлиб қўндилар.

Зафарпаноҳ сипоҳнинг тавожилари фармонга кўра майдонни бўлиб чиқдилар. Аскарлар ҳамма томондан ғалаба қилувчи лашкароғ атрофини ҳандақ қазиб, чирлар тикдилар ва мандўлар¹⁵ ўрнатдилар. Ул ҳандақдан ташқарида яна бир ҳандақ қазиб қўйдилар. Уша тунда ҳар ким ўз ўрнида сабот ва матонат билан турсин, ўрнидан жилмасин, шабхундан эҳтиёт бўлсин, ҳеч бир зот овоз чиқармасин, бақирмасин, деган қатъий ёрлиғ олинди.

Байт:

**Ҳеч ким олов ёқмасин, деб буюрди
Қўнғироқча овози [ҳам] эшитилмаслиги керак.**

Барча олий фармонга амал қилди. Туннинг тўртдан бири ўтгач, Тўхтамишхон, зора ҳумоюн ўрдуда бирор-бир парокандалик содир қилиш мумкин бўлар, деган ўй билан шабхун қилмоққа азм қилди. Яқин етиб келганда, кўрага уриб, ноғора гумбурлатиб, бурғу чалиб, шовқин-сурон кўтардилар. Гардуншухрат аскарлар, буйруққа биноан, уларга ҳеч бир эътибор бермадилар ва бирор кишидан садо чиқмади. Улар ҳеч қандай ўзгариш кузатмаганларидан сўнг, ул куч-қудратдан ҳадиксираб қолдилар ва олдинга юрмоққа ботинаолмасдан мажбур бўлиб қайтиб кетдилар. Уша тунда,

Назм:

**Қинғир, қоронғу раъий туфайли Айбож-Уғул
Саодат йўлидан бутунлай қайтди.
Бахтсизлигига бахтсизлик йўл бошловчи бўлди,
Хато қилиб қочди, ундан бадтар [бўлсин].
Туриш-турмуши ҳароми ва шу кабилардан эди**

Унинг ҳоли ёмондан ўзгача кечармиди
Жучи авлодидан ҳеч ким вафо кўрмади
Ҳеч ким қузғундан бургут бахтиёрлиги кўрмади.

(Бундан кейинги матн Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасида бўлиб ўтган жанг тавсифига бағишланган. Унда Тўхтамишхон мағлуб бўлиб қочади ва Амир Темур унинг ортидан таъқиб қилиб боради.— Тарж.)

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ТЎХТАМИШХОН ОРТИДАН ИЛҒОР ТАРЗДА ЮРИШ ҚИЛ- ГАНЛИГИ ҲАҚИДА СУЗ

Жаҳонгир Соҳибқирон ушбу ҳумоюн ғалабада қўлга киритилган ҳисобсиз мол ва ўлжаларни уғруқда қолдириб, илгарироқ жанг майдонида отдан йиқилиб муборак қўли лат еган амирзода Мироншоҳни ҳам уғруқда қолдирди. Амир Едгор барлос ва амир Ҳожи Сайфиддинларни ҳам унинг ёнида қолишга буюрди. (Ўзи эса), лашкар саралаб олиб, илғор тарзда Тўхтамишхон изидан равона бўлди. Кечаю кундуз суръат билан унинг ортидан от суриб борарди. Отил (дарёси) кечувиغا етганида, уни Туроттў гузари¹⁶ дейдилар, ҳазрат Соҳибқироннинг мулозими бўлмиш Урусхон ўғли Қўйрижоқ ўғлонни ҳумоюн мавкаб мулозимлигига келиб қўшилган бир гуруҳ ўзбек баҳодирларига ҳамроҳ қилди. Уни подшоҳлик белгилари, яъни зардўзи хилъат ва заррин камар билан тақдирлаб Отил сувидан ўтказди ҳамда Жўчи улуси хонлигини унга тақдим этди.

Назм:

Жаҳонни қилич билан эгаллаган эдинг
Лекин қамчин учи билан бой бердинг
Унинг ҳузурига ганж оқиб келарди
Лекин қилич ва қамчин билан таланди

Жўчи авлодидан бўлган шаҳзода фармонга мувофиқ сувнинг нариги томониغا кетди ва тўзиб юрган сипоҳларни йиғиш, улусни бошқаришга киришди. Гардундай шавкатли аскарлар душманлар ортидан қувлаб то Укаккача¹⁷ бордилар ва улардан кўпларини қатл этдилар. Кунни битганларни бу томондан қотил қилич зарби, у томондан эса Отилни хунхор суви қарши олди; кўпларни асир олдилар, фақат бир оз киши солларга чиқиб олиб Отилни нарёғига ўтдилар. Тўхтамишхон эса хонликни бутун уй-жойи ва ўлан тўшаги билан қолдириб, жонини сақлаб озгина қўшин билан қочиб қолди ва Бўлар¹⁸ томондаги ўрмонзорга кириб ёвни мағлуб этгучи шерлар чангалидан омон қолди.

Ғолиб лашкар (дарёнинг ўнг соҳили билан) сув ёқалаб юриб бир жойга етдилар. Улар бундан олдинги Дашт юриши¹⁹ чоғида ҳам дарёнинг шу жой рўпарасида бўлган нариги (чап) соҳилига келган ва талаган эдилар. Ул жой Зулумотга²⁰ яқиндир.

Зафарпаноҳ сипоҳ бу сафар ҳам Дашти Қипчоқнинг²¹ аксари қисмини таладилар.

Назм:

Хисравга шунча кўп ғаниматлар теккан эдики,
Унинг ҳисобига етиб бўлмасди.
Кумуш, олтин, қундуз, лаъл ва дўр
Манзиллар бошдан оёқ тўлиб кетган эди.
Тўқмоқлик чиройли ғуломлар
Ҳур мисол мушкбўй канизлар
Эпчил, чаққон йўрга [от]лар
Ранги тозаю, юришда тез
[Қора] мол ва [бошқа] турли ҳайвонлар
Бир дунё (ўлжа)нинг ким [ҳам] саноғига етарди.

(Бир нечта) амирлар билан Қурой дарёси²² бўйида уғруқда қолган амирзода Мироншоҳ уғруқни бошлаб орқадан етиб келдилар. Улар Йўлкўлуқ-Узўқлуқ²³ деган жойда ҳумоюн мавкабга келиб қўшилдилар.

Ул муваффақиятли сафарда кўпчилик ҳурматли шаҳзодалар ва иззатли амирлар олий узанги мулозимлигига эдилар. Давлат илҳоми эҳтиёткорлик томониغا эътибор бермоқ мулоҳазасини ҳумоюн ҳотирига келтирди ва бажарилиш лозим бўлган фармон берилди. (Ул фармонда) амирзода Пирмуҳаммад (ва) Умаршайх беш минг²⁴ отлик билан дор-ул-мулк Шерозга қайтсин, амир Шамсиддин Аббос уч минг киши билан ва унинг туманида бўлган Фиёсиддин-тархон дор-ус-салтана Самарқандга ошиқсинлар, дейилган эди. Улар, фармонга мувофиқ, йўлга чиқдилар ва Дарбанддан ўтиб Ардабилга²⁵ етганларида, Табриздан Қоранусуф туркман²⁶ қайта йиғилган бир тўда туркманлар билан Алатоқ²⁷ атрофида эмиш ва Хўй²⁸ томон йўл олмиш, деган хабар етиб келди.

Амир Шамсиддин Аббос ва Фиёсиддин тархон буйруққа мувофиқ Самарқандга йўл олдилар. Амирзода Пирмуҳаммад ўз амирлари — амир Абу Саид барлос, Бекши, Давлатхожа, Тўкал-баҳодирлар билан Табризга келдилар²⁹ ва ўша атрофдаги барча қўшинлар йиғилдилар. Шаҳзода Мироншоҳнинг Табризда қолган амирлари, уларга Саид Аҳмад турк ва чолиқ қавмлари ҳам келиб қўшилгач, қўшинни кўриқдан ўтказиб, шижоат юзини ёвни яқсон қилмоққа қаратдилар. Улар Хўйга етиб келганларида турк ва

чолиқ (қавмлари) ҳам лашкарга келиб қўшилди. Шу пайт, Қораюсуфнинг қоровули Қорадарада турибди, деган хабар етди. Бахти баркамол амирзода илғор айлаб, ўлкаларни забт этувчи мавкабининг сояси Қорадарага тушди. Қораюсуф туркманнинг қоровули Дарбанд-Моҳига, унинг қошига қочиб кетди. Қораюсуф гардун мисол аскарларнинг келаётганлиги хабарини эшитиб сабот ва чидам томирлари қалтирашга тушди, ожизлик ва ночорлик юзини қочиб қолмоқ сари қаратди. Амирзода Пирмуҳаммад унинг ортидан илғор этди ва Дарбанди-Моҳи томон от солди. У ерда Малик Изуддин курд ўз лашкари билан саодатли амирзода мавкабига келиб қўшилди. Шахзода унинг ортидан яна уч кун йўл босиб, сўнгра қўнди, амирлар ва қўшинларни эса Қораюсуфни таъқиб қилмоққа жўнатди ва (ўзи ҳам) улар ортидан уч манзил юриб тўхтади. Амирлар то Авниккача бориб Қораюсуфни тополмагач қайтдилар. Сидий курд уч минг киши билан Дарбанди-Моҳида бахтиёр амирзода мавкабига келиб қўшилди ва амирзода Пирмуҳаммад ул ердан қайтди: у Табриздан ўтиб Султонияга келди. Хонзода (унинг келиши шарафига) тўй бериб хилъат кийгизди, (сўнгра у) Шероз томон равона бўлди.

МУЗАФФАР БАЙРОҚЛИ ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ЖҶЧИ УЛУСИ ҲНГ ҚҶЛИ ВА РУСЬ ВИЛОЯТИ УСТИГА БОСТИРИБ БОРГАНЛИГИ ҲАҚИДА СҶЗ

Жаҳонгир Соҳибқирон, олий истакли ҳиммати ҳар бир ишни ниҳоясига етказишдан бошқа нарсага розилик бермаганлиги учун Тўхтамишхонни мағлуб этиб қувлаб, қўшинларини қириб-қийратгандан сўнг, ул ўлкалар ва вилоятларнинг барчасини эгаллаб ўз тасарруфига киритмоқни ҳамда ул ҳудуд ва навоҳийнинг³⁰ тамоми қавму элатларини бўйсундириб хонавайрон қилмоқни ихтиёр айлади. (У шубу мақсадда) Жўчи улусининг ўнг қўли устига Узий суви³¹ томонга бепоён дашт орқали юрабошлади. Амир Усмонни қоровулликка тайинлади ва у куловуз³² олиб мардлик юзини йўлга қаратди. Узий суви бўйига етиб бориб, Мункарман мавзесида Бекёруқ-ўғлон (элатини) ва ўша ерда (жойлашган) баъзи ўзбак улусини талади, кўпини хонакўч қилиб қўлга киритди ва битта-яримта отлиқдан бошқа бирорта қутулиб кетолмади. Тоштемур ўғлон билан Оқтод қочиб кетдилар ва Узий сувидан ўтиб, ўзларига душман бўлган Ҳармадой улусига кириб бордилар; уларнинг аҳволи у ерда таланиш ва асирликка тушишдан ҳам баттарроқ бўлди. Оқтод тумани у ердан қочиб Румга³³ кетдилар ва Асрайқа чўлларига бориб ўрнашдилар. Улар ҳозир ҳам³⁴ ўша жойдадирлар.

Ҳазрат Соҳибқирон Узий суви (томондан) қайтиб саодат ва иқбол ила Русь устига юриш қилди. Гардундай қудратли аскарлар Тан суви³⁵ бўйида Бекёруқни иккинчи марта қуршаб олдилар; (ёвга қарши) олдинда хунхор дарё, ортда эса чексиз сипоҳ турарди. (Соҳибқирон қўшинлари) Русь шаҳарларидан бўлмиш Қорасувга³⁶ етиб бориб, шаҳарнинг ичу тошини талон-тарож қилдилар, Бекёруқ-ўғлон ожиз ва ночор аҳволга тушиб қолди. У ўзининг оиласини бало чангалида омон қолдириб, битта ўғли билан уларнинг арасидан чиқиб қочди. Зафарпаноҳ сипоҳ унинг хотини, бола-чақа ва яқинларини барчасини ҳазрат Соҳибқирон ҳузурига келтирдилар. Ҳазрат (Соҳибқирон) улар учун ўтов белгилаб, ғамхўрликлар кўргазди, чорва, кийим-кечак ва бошқа турли нарсалар билан тақдирлаб, кўнгилларини шод этгач, Бекёруқ-ўғлон ортидан жўнатиб юборди.

Амирзода Мироншоҳ, Жаҳоншоҳ-баҳодир ҳамда туман ва ҳазоранинг бошқа амирлари қўшинлар билан қайтиб келиб иккинчи марта Жўчи улуси буронғори устига бостириб бордилар; уларга етиб Бекхожа ва бошқа амирларни барча ўнгқўл улуси билан бирга ўлдириб, асир олиб, талаб яқсон этдилар, Сарой шаҳри³⁷, Урус ва Урусжўқни³⁸ ҳам талон-тарож қилдилар; улус ва вилоятларнинг ҳаммасини босиб олдилар. Хаёлга ҳам келтириб бўлмайдиган даражада кўп мол ва бойлик (илгари олинган) бошқа ўлжаларга қўшилди; ҳисобсиз йилқи ва қўй сурувларини қўлга киритдилар; соҳибжамол хотинлар ва қизларни асир олдилар.

Назм:

Олиб жаҳон шоҳин лашкарлари
Дашти Қипчоқнинг кўп сулуварни —
Париваш қизлар, сарв каби барно,
Еқимли ва шўх, дилбанду раъно

Ҳазрат Соҳибқирон Русь шаҳарларидан бўлган Маскав³⁹ томон юрди; ул ерга етиб бориб бутун вилоятнинг шаҳар ва қишлоғини таладилар, ул жойнинг барча амирларини⁴⁰ тор-мор ва хонавайрон қилдилар.

Назм:

Билак қувватию ўткир қилич билан
Русларга қиёмат қойим қилдилар
Шунча кўп русларни остин-устун қилдиларки
Гўё дашт бир тоғдай кўтарилди.

Аскарлар жуда кўп бойлик қўлга киритдилар.

Назм:

Анча-мунча заҳмат чекиш лозим бўларди
Унинг сон-саногига етиш учун
Кон олтинию, симобдай кумуш
У ойни ҳам хира қиларди
Зигир газлама ва қўлда тўқилган антокий,
Тўп-тўп уйилган, гўё Кўҳи Қофдай.
Харвор-харвор бигиздай [мўйнали] қундузлар,
Қора сувсар ҳам сон-саноксиз.
Оқ сувсардан той-той қилинган,
Балки ул ҳақда бир неча сўз айтмоқ лозимдир;
Дамида тун ярқировчи ханжарлар
Худди тун холи кундуз юзига ўтгандай.
Ярқираб турувчи олмахон ва лаълдай тўлки мўйнаси
Ҳали [оёғи] тақа кўрмаган қулунлар
Бу бойликлардан ташқари яна қанча хазина
Юрак дов бермас ҳисобламоққа.

Бу қимматбаҳо нўрсалар ва моллардан ташқари амирзода Муҳаммад Султон ҳам барча қуюнчи қоровул қавмларини талади. Ғолиб лашкар қўрқувидан даштларда ҳайрон ва сарсон-саргардон юрган бошқа қавмлар ва турли тоифалар — кўрпўқо, бийирлон, юргун, калажи⁴¹ ва бошқаларни ҳам топиб талон-тарож қилдилар ва кўплаб мол-дунё ўлжа олдилар, уларнинг хотинлари ва болаларини асир қилиб келтирдилар.

Байт:

Рус паривашлари таърифига айтай не сўз,
Рус зигир матосида гул ҳуснин этар кўз-кўз.

Осмондай қудратли Соҳибқирон ғажарчи⁴² олиб, у ердан Болчимкин⁴³ томонга юрди. Озоқ қўрғонига⁴⁴ етиб келганида, амирзода Мироншоҳ ўз қўл остидаги қўшинлар билан Тан дарёси бўйини тўсиб, душманларни талон-тарож қилиб, ул жойда ҳумон мавкабга қўшилди. Озоқда бажарилиши шарт бўлган ёрлиққа⁴⁵ мувофиқ мусулмонларни бошқа миллатдан ажратиб,⁴⁶ тамоми бединларни жиҳод⁴⁷ қиличидан ўтказдилар, уйларини талаб, (сўнгра уларга) ўт қўйдилар. Унда: «Биз қанчадан-қанча қишлоқни ҳалок қилдик»,⁴⁸ деган (оят) ҳукми амалга ошди.

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ЧЕРКАС⁴⁹ ТОМОН ИЛҒОР⁵⁰ ҚИЛГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Нусратшиор байроқ ул ердан кўзғалиб Қўбон томон йўл олди, Черкаслар Озоқ билан Қўбон оралиғидаги майсазорларни ёқиб юборган эдилар, ул сабабдан ғолиб аскарларнинг кўплаб от-уловлари йўлда ҳалок бўлди, улар етти-саккиз кун ўт тополмай қийналдилар. (Ниҳоят), бир қанча дарё ва ботқоқликлардан ўтиб Қўбонга етдилар; бир неча кун ўша манзилда тўхтаб турдилар.

Жаҳонгир Соҳибқирон амирзода Муҳаммад Султон, амирзода Мироншоҳ, амир Жаҳоншоҳ ва бошқа амирларни Черкас томон жўнатди ҳамда: «Ул вилоятни тезроқ эгаллаб қайтсинлар»,— деб таъкидлади. Буюрилганига кўра, шаҳзодалар ва амирларнинг энг кўзга кўринганлари илғор тарзда отландилар ва суръат билан ул вилоят томон юрдилар. Осмоний қўллов бахти ва Соҳибқирон давлатининг саодати ила барча Черкас улусини босиб олдилар ва талон-тарож қилиб кўплаб ўлжалар қўлга киритдилар. Сўнгра шод-хурсанд ва саломат ул жойдан қайтиб (ҳазрат Соҳибқирон) палосини ўпмоқ бахтига муяссар бўлдилар.

ГАРДУНШУКУҲ МАВКАБНИНГ АЛБУРЗ ТОҒИ ТОМОН ЮЗЛАНГАНИ ҲАҚИДА СЎЗ

Жаҳонгир Соҳибқироннинг муборак хотири Русь ва Черкас вилояти ишларидан таскин топгач, тамоми гардунқудрат аскарлари билан Албурз тоғи томон қайтди. Шу пайт, ғайрат миршаби ва подшоҳларча ҳамият⁵³ аслида бутунлай ёлғон бўлган бир тўхмат туфайли амир Усмон Аббосни қатл этмоққа буюрди. Шундай бир сарвар қандайдир бир тўп ғаламислар бузғунчилиги сабабли ўлиб кетди.— Оллоҳнинг ҳукми бўлмаса шохдан баргни ҳам узиб бўлмайди.⁵⁴

Ўлкаларни забт этувчи раъй ғазот қилмоқ мақсадида ос қавмининг⁵⁵ ҳокимлари бўлмиш Бўри-Бердий ва Бароқан устига юрди. Йўлда ўрмонлар бор эди; дарахтларни қўпортириб йўл очтирди. Амир ҳожи Сайфиддинни уғруқда қолдирди, ўзи эса жиҳод қилмоқ учун Албурз тоғига кўтарилди. Тоғ чўққиларида, тўсиб ташланган йўлларда дин душманлари билан кўп жанг-жадаллар қилди. Ҳамма жойда зафарли сипоҳ (оятда),— Шак-шубҳасиз, бизнинг қўшинимиз ғолиб бўлгувчидирлар⁵⁶,— деган ваъдага кўра зафар қозондилар; ул бединларнинг кўпини жиҳод қиличи дамидан ўтказиб жаҳаннам оловиغا,— нақадар ёмон жой у⁵⁷,— жўнатдилар; уларнинг қўрғонларини хароб қилди-

лар, кофирларнинг ҳисобсиз мол-дунёси нусратшиор лашкарнинг ўлжасига айланди. Улар у ердан музаффар ва ғолиб, мақтовларга сазовор, тўлиб-тошиб кетган ўлжалар билан қайтиб ҳумоюн ўрдуга келиб тушдилар. Уғруқда қолган амир ҳожи Сайфиддин тўй ҳозирлигини кўриб ҳисрабона базм тузади.

Назм:

Ипак арқонлар [тортилган] боргоҳ ўрнатилди;
Устун олтиндан, миҳи тоза кумушдан.
Гавҳарлар билан безатилган олтин тахт,
Унда тож кийган подшоҳ ўтирибди.
Жаҳон подшоҳлари ҳаммаси пойгақда,
Битта тож олдида бош эгмишлар
Замон тождорлари турар сафланиб,
Жаҳонни сўровчи бахтиёр [султон] қошида.
Энг аввал жон бахш этувчи гулобдан
Ер жаннат ҳовузларига айланди.
Роса кўп дастурхонлар ёздилар ўша дамда,
[Овқатлардан] анбар бўйли буг кўтарилди,
Санокқа кирган неъматларнинг ҳар биридан
Ҳар чеккага тоғдай уйиб қўйилган эди.
Хилма-хил овқатлардан ҳаддан зиёд
Олтин хонтахталарга қўйиб келтирдилар
Истаганча еб-ичдилар;
Жом ва шиша идишларнинг очдилар оғзин,
Тоза май ичдилар руд садолари остида,
Кўшиқ садоси гардундан ҳам [баландга] кўтарилди.
Бир ҳафта хуррамликда баҳри диллар очилди,
Замон паҳлавонлар билан осуда бўлди.
Кейинги ҳафтада бир қулай кун танлади,
Унда фирузлик фоли кўриниб турарди.
Бўюрди, ноғораларни чалдилар,
Жўнамоқ учун байроқларни кўтардилар.

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ КҮЛО, ТОВУС ВА БОШҚА ҚАЛЪАЛАР ТОМОН ЮЗЛАНГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Ҳазрат Соҳибқирон яна уғруқни тарк этиб Кўло ва Товус қалъаси томон йўл олди. Улар ҳам Албурз тоғида яшовчи тоифалардан эдилар. Ул жойнинг аҳолиси тоғ тепаларига мустақкам қалъа ва қўрғонлар барпо этганлар, йўллари (юриш учун) жуда мушкул. Шунчалик баландки, қараган кишининг кўзи қамашади ва бошдан кулоҳи тушиб кетади. Айниқса учинчи баланд тоғ ён бағрида жойлашган Товус қалъаси; у худди қуш уясига ўхшайди, баландлиги шу даражадаки, отилган ўқ етиб бормаиди. Ақл уни эгалламоқни ўта мушкул иш деб билар ва унга чиқишни ҳеч тасаввур қилолмас эди.

Саодатли Соҳибқирон ғолиб аскарлар сафида тоққа чиқишда ўта чаққон ва абжир, кийик юрадиган сўқмоқлардан ҳам юроладиган макрит қабиласидан бир гуруҳни чақиртириб ул қалъага кириш йўлларини текшириб аниқлашни бўюрди. Улар фармонга мувофиқ ул тоққа чиқиш ва ундан тушиш жойларини топишга киришдилар. Бироқ қанчалик синчковлик билан изламасинлар, ул қалъага етиб бориш йўлини тополмадилар. Ул Ҳазратнинг мушкилларни ечувчи раъйи тафаккур ёғдусини ушбу жумбоғ сари туширди ва синчиклаб қараб чиққач, бир нечта баланд нарвон тайёрлашга амр этди. У нарвонларни бир-бирига уладилар ва тоғнинг биринчи поғонасига қўйиб, бир гуруҳ баҳодирлар юқорига кўтарилдилар. Сўнгра норвонни тортиб олиб иккинчи поғонага қўйдилар ва юқорига чиқдилар. (У ердан) яна норвонни тортиб олиб учинчи, яъни қалъа жойлашган поғонага қўйдилар. Ул арслон каби довюраклар жонларидан умидларини узиб, қиличларни яланғочлаб бирин-кетин норвондан кўтарила бошладилар. (Жангда) жонбозлик кўрсатувчи бошқа бир тўп баҳодирлар эса, (бу ишга) бошни фидо ва жонни нисор айлаб, тоғ тепасидан туриб арқонларнинг бир учини белларига боғлаб ва иккинчи учини тоғ қояларига маҳкамлаб, ўт чақнатувчи обдор қиличларни қўлга олган ҳолда қалъа баробаригача тушиб келдилар. Иккала гуруҳ пастдан ва юқоридан баравар ҳужумга ўтдилар. Қалъадан қанчалик ўқ ва тош отмасинлар, баҳодирларнинг бири ҳалок бўлса, ўрнига бошқа диндор ботирлар, саодатли Соҳибқирон давлатининг порлаб турган (нурларидан руҳланиб) мардлик юзларини бу ишга қаратардилар.

Байт:

Унинг оламини ёндиргувчи ҳусни қанчалик ошиқларни
ўлдирмасин
Ғойибдан бошқа бир гуруҳ бошини ишқ йўлига тикади.

Қалъадагилар осмондан, яъни тепадан тушиб келаётган ва ердан, яъни пастдан кўтарилиб чиқаётган офатни кўриб, шошиб қолдилар. Зафарпаноҳ баҳодирлар шу йўл

билан ул қалъани забт этдилар ва у ерда паноҳ топган жуда кўп аскарларни қириб ташладилар.

Назм:

**Тоғдан бир қон булоғи сизиб оқди
Туронгуруҳ султоннинг буйруғи билан
Адашдим, у бутун Турон ва Эрон шоҳи эди,
Адолати чўпону олам пода эди.**

Ушбу қалъаларнинг сардорлари бўлмиш Кўло ва Товусни тутиб олиб қатл этдилар. Нусратшиор байроқ у ердан жўнаб Фўлод қалъаси⁵⁹ томон йўл олдилар, чунки Жучи улусининг улуғларидан бўлмиш Утаркў ўша ерга қочиб кетган эди. Йўлда кета туриб Булуғон⁶⁰ деган мавзеда бир кун тўхтаб дам олди; у ерда асал шунчалик кўп эдики, аскарлар истаганча олдилар. Ул жойдан саодат ила йўлга отланди. Хужжат бўлишини лозим топиб Пулодга бир мактуб ёзди ва Утаркўнинг биродари орқали унинг ҳузурига жўнатди. Хатнинг мазмуни қуйидагича:

«Сенинг қошинга (паноҳ истаб) ёлвориб борган Утаркўни (бизга) юборгил, бўлма-са барчаси душманни ов қилувчи сон-саноқсиз лашкар ила етгумдур».

Хат Пўлодга етиб борган, у ўз кўрғонининг мустақамлигига ўта ишонганидан: «Менинг кўрғоним мустақкам, уруш учун ҳам яхши ҳозирлик кўрмишмен; Утаркў менинг олдимга паноҳ сўраб келган ва танимда жоним бор экан уни топширмагайман, иложи борича уни муҳофаза қилиб асрагумдур»,— деди.

Ушбу мазмундаги жавоб ҳазрат Соҳибқиронга етиб боргандан сўнг, унинг подшоҳона ғурур шуъласи аланга олди. Ул йўлда қалин ўрмон бор эди ва дарактлар кўплигидан, шох-шаббалар қалинлигидан энгил шабада ҳам у ердан туртиниб-суртиниб зўрға ўтарди. Олий фармон содир бўлди ва оламга донг таратган аскарлар уч фарсанг (масофадаги) ўрмонни кесиб йўл очдилар ва азм байроғини кўтардилар.

У ерга етиб борганларида дарада жойлашган бир қалъани кўрдилар; жуда мустақкам қурилган. Ул жойнинг одамлари дарадаги йўлни тўсиб олган эдилар ва жондан умидни узиб фидойиларча жангга ташландилар. Нусратпаноҳ сипоҳ анча жанг қилгандан кейингина уларнинг устидан ғалаба қозонди. Қалъани босиб олиб кўплаб гумроҳларни жиҳод қиличидан ўтказдилар. Утаркў қочиб Албурз тоғи дараларида ғойиб бўлди. Ғолиб лашкар эса, уларнинг бутун уй-жойини талаб ёндириб юбордилар, жуда кўп ўлжа, сон-саноқсиз бойлик қўлга киритдилар.

Шу пайтда бир киши келиб, динсиз аҳолидан уч тўпи қочиб тоғ камарига чиқиб олмишлар, деган хабарни етказди. Ҳазрат Соҳибқирон улар томон юрди. Гардунқудрат аскарлар уларни тутиб олдилар ва ул дўзахийларнинг барчасини ўтда ёндирдилар.

Буронғордан амирзода Мироншоҳ, Утаркўнинг изига тушдик, у Албурз тоғларида Абоса деган жойда бекинмиш, деб хабар етказди. Осмондай қудратли Соҳибқирон саодат ва иқбол ила равона бўлди; Албурз тоғининг доволари ва дараларидан ўтиб Абосага етиб қўнди. Утаркўни тутиб, боғлаб, олампаноҳ даргоҳга келтирдилар. Уни банди қилиб, қамоққа олсинлар, деган жаҳонни муте қилувчи фармон содир бўлди. Ғолиб лашкар ул навоҳийдаги кўплаб аҳолини талаб нусратшиор байроқ соясига қайтиб келдилар ва ҳумоюн ўрдуга қўшилдилар.

Байт:

**Сипоҳининг шукўҳи жанг қиличи билан
Албурз тоғининг чангини кўкка кўтарди.**

Бахтли Соҳибқирон барча нусратшиор аскарлар билан Боштоғ⁶¹ ва унинг ён-атрофида тўхтаб турди.

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ СИМСИМ (ҚАЛЪАСИГА) ВА КОФИРЛАРНИНГ ЎША ТОМОНДАГИ БОШҚА ҚАЛЪАЛАРИГА ЮЗЛАНГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Мамлакатларни забт этгувчи Соҳибқирон ғалаба нишонли аскарлар билан илғор қилиб Симсим томон юзланди. Саодат ва иқбол ила ул ерга етиб боргач, кун сайин ортиб борувчи давлатининг жилоси билан тамоми ул улусни эгаллади. Фаюрхоннинг ўғли Муҳаммад тобелик ва бўйсунмоқлик камарини жон белига боғлаб, ўз эли билан олий тахт пойига етиб келди ва палос ўпмоқлик шарафига муяссар бўлиб, унинг даргоҳидаги бандалар қаторидан ўрин олди.

Ул вилоят аҳолисининг бир қисми қочиб, тоғларда, ҳатто яёв чиқиш жуда қийин бўлган жойларга чиқиб олган эди. Ҳазрат Соҳибқирон ўзи улар томон йўл олди ва ўша тоғларга чиқиб, зафарпаноҳ сипоҳ мардларча жанг қилди; у ердаги барча қалъаларни қўлга киритдилар ва қаҳр-ғазаб қаҳрамонининг ишорати билан ул жойдаги одамларни боғлаб тоғдан улоқтирдилар. Уша тоғли ўлкада бир қанча вилоятларни босиб олдилар. Бунинг устига у ерларда улар шундай жойларга бордиларки, ундан на отлик ва яна пиёда юраоларди ва (фақат) сирғалиб тушишга тўғри келарди.

Ул (оллоҳ) қўллаётган диндор подшоҳ жиҳод фазилатидан олинадиган завқнинг қувватидан шахсан ўзи бу қўрқинчли ва хатарли ишга киришди.

Назм:

**Жаҳонни яратганга минглаб офаринлар (бўлсин)
Ул доно, дод сўровчию, диндор шоҳга
Қилич яланғочламоқдан ҳеч бир мақсади йўқ эди
Миллат байроғини баланд⁶² кўтармоқдан ўзга**

Ўта юксаклигидан чиқишга ақл ожизлик қиладиган жойларда жаҳонгирлик давлатининг қуввати ва раъй ҳам тадбир тўғрилиги билан душманларни енгди ва асир этди, қалъаларни ўзига бўйсундирди; бир-икки кун қаҳр-ғазаб оловини шундай ёндирдики, унда ҳўл-қуруқ бир йўла ёниб кетди; уларнинг черковларию бутхоналарини бузиб яқсон қилди. Сўнгра пастга эниб Авахир тоғи⁶³ этагини толон-тарож этди, аскарлар жуда кўп бойликларни қўлга киритдилар. У ердан қайтиб Бешкент томон юрди ва ул вилоятни адлу эҳсон нурлари ва олийжанобл⁶⁴гу марҳамат кўрсатмоқ илтифоти ила зийнат берди. Ул жойнинг аҳолиси илгарироқ келиб бўйсунганлари учун суюрғолга эга бўлдилар ва уларга иноят назарининг эътибори тааллуқ топиб хавф ва қўрқувдан эмин бўлдилар. Яъни аскарлар уларга ҳўжум қилмасинлар, мол-қолларига зиён етказмасинлар ва одамларга нимаики яхшилики ё ёмонлики келаркан, уларнинг ишларию қилмишларидан эканлигини эл-юрт билсин, деган мазмунда қатъий фармон берилди. Бу ҳақда,— кимки яхшилики қилса ҳам, ёмонлики қилса ҳам ўзи учун қилади⁶⁴,— деган ўғитда ҳам таъкидланган.

Ҳазрат Соҳибқирон у ердан ўтиб Чўтўр-Қозоқ вилоятига⁶⁵ бостириб кирди. Зафарланоҳ сипоҳнинг мужоҳидлари⁶⁶ ул буюк тоғларда яшовчи барча гумроҳларни бузуқликларни ёндиргувчи қилич насибасига айлантдилар. Улар Чўтўр-Қозоқ элини⁶⁷ толон-тарож қилиб, кўллаб мол ва ғаниматлар қўлга киритдилар; жуда кўп асал ҳам олдилар. У ердан Бўғозқум⁶⁸ деган жойга келиб, ўша ерда қишламоққа тўхтади. Мамқатў ва Қори-Қўмўқ вилоятининг барча аҳолиси тан олмоқ ва таслим бўлмоқ мақсадида бўйсунмоқ ва тобе бўлмоқ оёқлари билан олампахоқ даргоҳга келдилар; итоаткорлик ва бош эгмоқлик расмини ўтаб бўлганларидан сўнг подшоҳона иноят ва марҳамат ила сийландилар.

Оролларда баъзи жойлар бор эдики, у ердаги аҳоли сув борлигига орқа қилиб, уни ўзларига кўрғон деб билардилар. Улар фармонга бўйсунмоқлик ва хизматда ҳозир бўлмоқлик ишида менсимасликка ва хатога йўл қўйдилар. Уларни балиқчилар деб аташарди.

Ҳазрат Соҳибқирон уларни қириб ташлаш учун бир гуруҳни илғор тарзида жўнатди. Қиш бўлганлиги учун сувлар икки газ ва ундан кўпроқ қалинликда музлаган эди.

Назм:

**Шоҳ фармони билан кўл сари,
Камонлар ортидан йўл олди ўқ.
Пайкон⁶⁹ парранда эди ул муз устида
Қанча сипоҳ қирилди чумолию чигиртка каби.**

Ботирлар муз устидан ўтиб ул оролларни бошдан-оёқ таладилар, таслим этиб эгалладилар, аҳолисини талон-тарож қилдилар, асир олдилар. У ердан музаффар ва голиб қайтиб ҳўмоюн лашкарга қўшилдилар.

МУЗАФФАР БАЙРОҚЛИ ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ҲОЖИТАРХОН ВА САРОЙ УСТИГА БОСТИРИБ БОРГАНЛИГИ ҲАҚИДА СУЗ

Ҳазрат Соҳибқироннинг измидагилардан бўлмиш Умар Тобон фармонга кўра Ҳожитархонни босиб олиш билан банд эди. Шунда у ўша жойнинг каттароқларидан бўлган Муҳаммадий қаршилики кўрсатмоқчи эканлигини пайқаб қолди ва бу ҳақда олий тахт асосига маълум қилди. Олий раъй Ҳожитархон ва Саройни хароб ва яқсон қилмоқ учун баланд ҳимматини қаратди. Уғруқда амирзода Муҳаммад Султон ва амирзода Мироншоҳ, амир ҳожи Сайфиддин ва бошқа амирларни қолдириб, ўзи эса муборак қадами ила илғор қилди.

Ўша (йили) қиш жуда совуқ келган ва қор ёққан эди.

Назм:

**Совуқ захри оловнинг кўрини олиб қўймиш
Сувни (гўё) қилич ва қилични сувга айлантирмиш
Тоғ оқсусар, дашт эса қарқара⁷¹ ёпинмиш
Чарх эса бағрига олмаҳонни босиб олмиш.**

Гардуншўхратли аскарлар қор тепиб йўл босардилар.

Ҳожитархон (шаҳри) Отил дарёси бўйида жойлашган. Унинг кўрғонини ана шу сув бўйидан бошлаб, айлантириб яна сувга етиб келгунча давом эттирганлар. Чунончи, шаҳарнинг бир томонида сув кўрғон вазифасини ўтайди. Қишда у ерда сув шунчалик

(қалин) яхлайдики, сув юзаси ерга ўхшаб (қаттиқ) бўлиб қолади. Сув бўйида ғишт ва лой ўрнига муз парчаларидан девор ясайдилар. Тунда унга сув сепадилар ва (муз парчалари) бир-бирига ёпишиб бир бутун бўлиб қолади. Шу йўсинда баланд кўтариб, муз парчаларидан тўла-тўқис шаҳар девори қиладилар ва дарвоза (ҳам) ўрнатиб қўядилар. Ҳақиқатда, бу бир ғаройиб ҳолат, шу сабабдан қайд этилди.

Алқисса ҳазрат Соҳибқирон Ҳожитархон (шаҳри) яқинига етиб келгач, тонг чоғи ўзининг озгина хос кишилари билан, сипоҳдан олдин Ҳожитархон сари от сурди. У ернинг аҳими Муҳаммадий мажбур бўлиб кутиб олиш учун чиқди. Ҳазрат (Соҳибқирон) уни амирзода Пирмуҳаммад, амир Жаҳоншоҳ, амир Шайх Нуриддин ва Темурхожа Оқбўғога кўшиб, лашкар билан Сарой томонга жўнатди. Ҳазрат Соҳибқирон Ҳожитархонга кирди; омонлик моли топширилиб бўлиб, қабул қилиб олингандан сўнг, у ердаги барча жим турган ҳам, сўз қотган ҳам талон-тарож қилинди.

(Номи) юқорида қайд этиб ўтилган шоҳзода амирлар билан бирга Отил сувидан муз устидан юриб ўтдилар; фармонга мувофиқ, (ўша ерда) Муҳаммадийни муз остига чўктириб юбордилар ва у балиқларга ем бўлди. Зафарпаноҳ сипоҳ Саройни эгаллаб, уни ўт қўйиб ёндириб юбордилар. У ердаги молларни ва кўчманчиларнинг ҳаммасини талаб, ҳайдаб олиб кетдилар⁷¹.

Саройнинг ҳароб этилиши Дашт лашкарининг (ўз вақтида Мовароуннаҳрга бостириб кириб) Занжирсаройни хароб қилганлиги учун олинган интиқом эди. Чунки ҳазрат Соҳибқирон Форс ва Ироқни забт этиш билан машғул бўлган пайтда, улар Мовароуннаҳрни холи топиб бостириб кирдилар; Занжирсарой номи билан машҳур бўлган Қазонсултонхон саройини хароб қилдилар. Шунинг учун Сарой (шаҳри) ҳам худди шу йўсинда остин-устун бўлди.

И б о р а : Кесак отганга, тош қайтиб келар.

Ҳожитархоннинг бутун аҳолисини кўчириб, шаҳарни ёқиб юбордилар. Олампаноҳ шоҳ ўз сипоҳи билан қишлоқ (жойига) қайтди.

Аёзнинг шиддаги ва ҳавонинг ўта совуқлигидан ғолиб лашкарнинг жанговарлиги пусайиб қолди, от-уловларнинг кўп қисми нобуд бўлди. Очарчилик ва қимматчилик шу даражага етдики, бир ман тариқ етмиш кабаки динорга, битта сигирнинг калласи юз динор, бир бош қўй икки юз эллик динорга ҳам топилмасди. Подшоҳона марҳамат Ҳожитархон ва Саройдан олинган ўлжаларни — ғалла, мол-бойлик, олиб келинган турли нарсаларни аскарларга инъом этди ва тавочилар уларга тақсимлаб бердилар, баъзи пиёдалар отли бўлишди.

Байт:

Раҳмат денгизи тўлқинлангач

Лашкар аҳволи [яхшиланиши] авжига чиқди.

ТЕНГИ ЙЎҚ ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ДАШТИ ҚИПЧОҚ ВА ШИМОЛ ЎЛКАСИДАН ҚАЙТГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Дашти Хазар ўлкалари, Жўчи улусининг Унг қўли ва Чап қўли ҳамда Шимол ўлкасининг турли вилоятлари эгаллаб бўлингач, гардун шухратли аскарлар ул жойлардаги шаҳар ва мавзеларни, жумладан: Укан, Можар, Русь, Черкас, Бошқирд, Макас, Болчимкин, Қрим, Озоқ, Қўён ва Олон (кабиларни) тўла бўйсундириб босиб олдилар. Душманлардан унча-мунча омон қолганлари сарсон-саргардон, дарбадар ва бехонумон бўлдилар.

Жаҳонгир ҳазрат Соҳибқирон эрта баҳорда етти юз тўқсон саккизинчи (1396 йил март ойи), яъни сичқон йили Бўғоққум қишлоvidан саодат ва иқбол ила қайтиб, Озарбойжоннинг Дарбанд (шаҳри) томон йўл олди...

Изоҳлар

1. **Укалко** — матн мазмунига кўра сипоҳларга жанг олдидан бериладиган пул маблағи.
2. **Султония** — Эронда мўғуллар даврида барпо этилган шаҳар, ўша пайтда пойтахт бўлган; Зинжон яқинида.
3. **Кутвол** (ҳиндча атама) — шаҳар, қўрғон ҳокими.
4. **Жумоди ал-аввал** — ҳижрий-қамарий солномадаги 6-ой.
5. **Тўра** — туркий халқларда қабул қилинган сипоҳ жойлашишига доир маҳсус удум-қондалар, дастлаб, Чингизхон томонидан жорий этилган.
6. **Дарбанд** — Доғистондаги шаҳар, Каспий денгизи соҳилида.
7. **Самур дарёси** — Доғистондаги дарё, Катта Кавказ тизмасининг шимолий ён бағридан бошланиб Каспий денгизига қуйилади.
8. **Албурз тоғи** — Катта Кавказ тизмаси.
9. **Қулзум денгизи** — бу ерда Каспий денгизи, одатда эса Қизил денгиз шу ном билан машҳур бўлган.
10. Қуръони карим, 77-сура (Ас-Соффот сураси), 18-оят.
11. **Ҳўй суви** — ҳозирги номи Қўйсув, Сулак дарёсининг ўнг ирмоғи. Доғистонда.

12. **Сунж дарёси** — ҳозирги Сунжа дарёси, Терек дарёсининг ирмоғи, шимолий Кавказда.
13. **Тарак дарёси** — Терек дарёси, Катта Кавказ тизмасининг шимолий ён бағридан бошланиб, Каспий денгизига қуйилади.
14. **Кўрий суви** — Кура дарёси, Шимолий Кавказдаги кичик дарё, суви Нўғой даштигача етиб тугайди.
15. **Мандў** — матн мазмунига кўра душманга қарши ўрнатилган тўсиқ.
16. **Тўроттў** — [Тўротур гузари] — бу кечув ҳозирги Волгоград шаҳри ёнида бўлган, Мечетное манзилгоҳи.
17. **Улак** (Техрон нашрида шундай; кўлөзма № 4472да: Улак; русча адабиётларда Укек) — Олтин Ўрда хонлигидаги шаҳар, унинг ўрни Волга дарёси бўйида, ҳозирги Саратов шаҳри яқинида аниқланган.
18. **Бўлар** (русча адабиётларда Биляр) — ҳозирги Билярка дарёси бўйидаги Билярск қишлоғи, Татаристонда. Биляр шаҳри Волгабўйи Булғор давлатининг асосий шаҳарларидан бири, XII асрда пойтахт. XIV аср охирида бу шаҳар олдинги мавқеини йўқотган эди.
19. **Дашт (Дашти Кипчоқ) юриши** — Амир Темурнинг 1391 йили Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон устига қилган юриши. Қозоғистон ва Жанубий Урал орқали ўтиб Волга ва Кама дарёлари қўшилган жойгача борган ва у ерда Тўхтамишхон билан жанг қилиб ғолиб чиққан, катта ўлжалар билан пойтахт Самарқандга қайтган.
20. **Зулумот** — Шимолий кутбий доирага, яъни кутб тунлари бошланадиган чегарага яқин жойлар; матн мазмунига кўра, кўшинлар Волга ва Кама дарёлари қўшилган жойгача етиб бориб, сўнгра Волга дарёсининг ўнг соҳили бўйлаб ғарбга, Москва томонларга юришган.
21. **Дашти Кипчоқ** — Сирдарёнинг қуйи оқими ва Балхаш кўлидан Днепр дарёсининг қуйи оқимларигача ҳудуднинг XI—XVI асрлардаги номи. Жой номи халқ — кипчоқлар номидан келиб чиққан: бу халқ Шарқ манбаларида — кипчоқлар, рус солномаларида — половецлар. Византия тарихларида — кўманлар каби номлар билан машҳур бўлган.
22. **Кўрой дарёси** — Кура дарёси. Озарбайжонда.
23. **Йўлкўлўк** — Узўкўлўк (Техрон нашрида: Йўлўзқўлўк—Узўкўлўк) — Олтин Ўрда хонлигидаги шаҳарлардан бири, ҳозирги Саратов шаҳри яқинида бўлган.
24. **Техрон нашрида:** олти минг.
25. **Ардабил** — Эроннинг шимолий-ғарбий қисмидаги шаҳар, ҳозир ҳам шу номда.
26. **Қораюсуф туркман** — туркман қабилаларининг ҳукмдори, унинг вафотини Абдураззоқ Самарқандий «Матл ас-саъдайн» асарида 823/1420 йил воқеалари баёнида қайд этган.
27. **Алатоқ** — Ван кўлидан шимолий-шарқда жойлашган тоғ тизмаси, ҳозирги аталиши «Аладаг», Туркия ҳудудида.
28. **Хўй (Хой)** — Эроннинг шимолий-ғарбий қисмидаги шаҳар, ҳозир ҳам шу номда, савдо маркази.
29. **Табриз** — Эроннинг шимолий-ғарбий қисмидаги шаҳар, ҳозир ҳам шу номда, темир йўл ва автомобиль йўллар чорраҳасида.
30. **Навоҳий (арабча)** — бирор жой чекка қисмлари билан бирга; вилоятлар, ўлкалар.
31. **Узий суви** — Днепр дарёси.
32. **Куловуз** — матн мазмунига кўра бу сўз «йўл кўрсатувчи», деган маънони англатади.
33. **Рум** — Кичик Осиё ярим ороли.
34. **...ҳозир ҳам** — яъни китоб ёзилаётган пайтда (1425 й.).
35. **Тан суви** — Дон дарёси.
36. **Қорасув** — тахм, ҳозирги Воронеж шаҳри.
37. **Сарой** — Олтин Ўрда хонлигида Сарой номли иккита йирик шаҳар бўлган: Сарой — Олтин Ўрда хонлигининг дастлабки пойтахти. Ботухон томонидан XIII асрнинг ўрталарида асос солинган ва шу сабабдан уни Сарой-Боту ҳам аташган: ўша даврда Европадаги энг йирик шаҳарлардан бири. Ҳозирги Астрахань шаҳри яқинида, аниқроғи Ахтуба дарёсининг чап соҳилида, Астрахань областининг Селитра-Харабали қишлоғи ўрнида мавжуд бўлган (Селитра манзилгоҳи), Сарой шаҳри XV асрнинг иккинчи ярмига келиб тугади.
- Сарой (Сарой ал-Жадид) — Олтин Ўрда хонлигининг янги, XIV асрдаги пойтахти, Ўзбекхон томонидан 1332 йили асос солинган, 1395 йили, яъни Амир Темур кўшинлари хароб этгандан сўнгра тугади. Сарой ал-Жадид шаҳрининг қолдиқлари ҳозирги вақтда Волгоград областининг Ленин районидаги Царёв қишлоғидан топилган.
38. **Урус ва Урусжўк (Урусчўк)** — матн мазмунига кўра, бу аҳоли масканлари Сарой ал-Жадид яқин атрофларида бўлган.
39. **Маскав** — Москва шаҳри.
40. **...амирлар** — князлар назарда тутилган.
41. **Кўрпуко, бийирмон, юргун, калажи** — Олтин Ўрда хонлигидаги қабилалар.
42. **Ғажарчи** — матн мазмунига кўра, бу сўз «йўл кўрсатувчи» деган маънони англатади.
43. **Болчимкин (Балжамин, русча манбаларда Бельджамен)** — унинг ўрни Волга дарёсининг ўнг соҳилида, Волгоград областининг Дубовка шаҳридан шимолроқда аниқланган (Водяское манзилгоҳи).
44. **Озоқ кўрғони** — бу шаҳарнинг қолдиқлари ҳозирги Азов шаҳри ҳудудидан топилган; Олтин Ўрда хонлигининг асосий шаҳарларидан бири, йирик савдо маркази. Шаҳар Амир Темур кўшинлари томонидан хароб этилди.
45. **Ёрлиқ** — бирор амал, унвон, суюрғол ва шу қабилар берилганлиги ҳақидаги расмий ҳужжат: ёрлиқ.
46. **...бошқа миллатдан** — яъни бошқа динга мансуб кишилардан.
47. **Жиход** — мусулмонларнинг ғайридинларга қарши уруши.
48. **Қуръони карим, 7-сура (Аъроф сураси), 4-оятдан.**
49. **Черкас** — ҳозирги Қорачай-Черкас вилояти, Шимолий Кавказда.
50. **Илғор** — лашкарнинг асосий қисмларидан илгари юрувчи енгил эҳтиёт қисми; **Илғор қилмоқ** — лашкарнинг енгил қисми билан чопқин ясау.

51. **Қубон** — ҳозирги Кубань дарёси, Катта Кавказ тизмасининг ғарбий ён бағридан бошланиб Азов денгизига қуйилади.

52. **Албурз тоғи** — бу ерда Катта Кавказ тизмасининг ўрта қисмлари назарда тутилган.

53. **Ҳамият** — ўзининг ва ўзига қарашли кишиларнинг ор-номусини бошқаларнинг тажовуздан ҳимоя этишга бўлган интилиш; орият.

54. Матн араб тилида.

55. **Ос қавми** — осетинлар, ҳозирги Шимолий Осетиянинг туб халқи, Шимолий Кавказда.

56. Қуръони карим, 37-сура (Ас-Соффот сураси), 173-оят.

57. Қуръони карим, 3-сура (Оли-Имрон сураси), 12-оятдан.

58. **Руд** — дутор ва шунга ўхшаш торли музиқий асбоби.

59. Техрон нашрида (548-бет): «Бўлод»; манбаларда яна Жўлод ва Жўлат шаклларда ёзилиши ҳам учрайди. Унинг қолдиқлари ҳозирги Кабарда-Балқар ўлкасининг Майский шаҳри яқинидан топилган (Қуйи Жўлат манзилгоҳи).

60. **Булугон** — Кабарда-Балқар ўлкасидаги Булунгу қишлоғи (Булунгу манзилгоҳи).

61. **Боштоғ [Бештоғ]** — тахм, ҳозирги Пятигорск шаҳри жойлашган ерлар, Шимолий Кавказда.

62. **Миллат байроғи** — яъни ислом дини байроғи.

63. **Аваҳир тоғи** — тахм. Шимолий Осетиядаги Адагир шаҳри атрофлари.

64. Матн араб тилида.

65. Техрон нашрида (550-бет): «Чўтур ва Қозоқ вилояти».

66. **Мужоҳидлар** — ислом дини йўлида курашувчилар.

67. Техрон нашрида (550-бет): «Чўтур ва Қозоқ эли».

68. **Бўғозқум** — Кума дарёси соҳиллари.

69. Пайкон — камон ўқининг металдан ясалган учи.

70. Қарқара — бўйни, тумшуги ва оёқлари узун ботқоқ қуши.

71. Бу матн қўлёзма № 4472да қисқартириб берилган: Техрон нашри ва қўлёзма № 9263дан олиб илова қилинди.

72. Дашти қипчоқ.

73. Укак, Можар, Русь, Черкас, Бошқирд, Макас, Болчимкин, Қрим, Озоқ, Куён ва Олон. **Можар** — Олтин Ўрда хонлигидаги шаҳар. Унинг ўрни Ставрополь ўлкасининг Прикумск шаҳри яқинида, деб аниқланган, Кума дарёси бўйида.

Макас [Мохши] — Олтин Ўрда хонлиги шаҳарларидан. Унинг қолдиқлари ҳозирги Пенза областининг Наровчат қишлоғидан топилган (қолган номлар ҳақида юқоридаги изоҳлардан қаранг.)

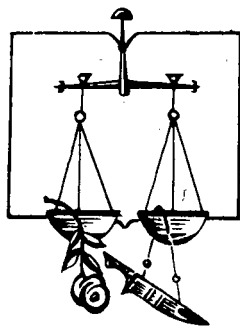
Форс тилидан **Омонулла БҮРИЕВ** таржимаси

Нашрга тайёрловчи: **Асомиддин УРИНБОВ**

Ҳурматли ойнома мухлислари! Темурийлар даври ёзма меросининг нодир ёдгорлиги бўлмиш Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридан олинган терма таржималарни ушбу парча билан яқунладик. Мақсадимиз «Зафарнома»даги бевосита Мовароуннаҳр тарихи билан боғлиқ воқеаларни, жумладан, Амир Темурнинг мўғуллар истилосига қарши мардонавор, тинимсиз кураш олиб бориб, ғолиб чиққанлиги, ўлкада феодал тарқоқликка барҳам берганлиги ва ниҳоят, мустақил давлат тузганлиги тафсилотларини кенг омма назар-эътиборига етказиш эди. Келтирилган маълумотлар Ўзбекистоннинг XIV аср иккинчи ярмидаги тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Бундан кейинги воқеалар баёни Амир Темурнинг жаҳонгирлик қиссаларини ўз ичига олади. Лекин ана шу қисмда ҳам Мовароуннаҳр тарихига оид маълумотлар анчагина.

Кейинги пайтларда Амир Темур номи билан боғлиқ айрим тарихий воқеалар талқинида баҳслар келиб чиққанлиги ва ана шундай мунозаралардан бири Амир Темурнинг Москва шаҳрини забт этган ёки этмаганлиги ҳақида борганлиги сабабли, биз Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сидан кичик бир таржима-парча келтирдик. Бу парча Амир Темурнинг иккинчи марта Тўхтамишхон устига юриш қилганлиги воқеаларидан иборат.

«Зафарнома» йирик тарихий асар бўлганлиги учун унинг мукамал таржимасини кейинчалик яхлит китоб тарзида халққа етказиш ниятимиз бор.

Умарали Норматов

ИСТИҚЛОЛ ҚАЙҒУСИ

(«Утган кунлар»нинг маъно ва бадият жилolari)

«Утган кунлар» тўғрисидаги гапни, аввало романнинг адабий танқидчиликдаги баҳоси, талқин тарихидан бошлаш керак. Гарчи бу хусусда кўп ёзилганига қарамай, уни четлаб ўтиб бўлмайди. Чунки бу фақат шунчаки бир асар, биргина ёзувчи устидаги гап эмас. «Утган кунлар»га муносабат мисолида миллий адабиётимизнинг, адабий танқидчилигимизнинг кейинги ярим асрлик ривожини, тадрижини, мамлакатимиздаги адабий-маънавий сиёсат, ижтимоий-сиёсий муҳитнинг қиёфасини, чекланган ва зиддиятли томонларини, танқидий тафаккурдаги даққилик қандай кўнгилсиз оқибатларга, фожиаларга олиб келишини яққол кўриш мумкин. Уша даққи қарашлар асорати ҳатто ҳозирги кунларга қадар ўз таъсирини кўрсатмоқда.

20—50-йилларда адабиёт фанида вужудга келган нохуш вазият фақат тасодифий, малакасиз майда шахсларнигина эмас, йирик истеъдод соҳибларини ҳам чалғитди. «Утган кунлар»дек ноқид асар М. Швердин сингари истеъдодсиз қаламкашлар, С. Хўсайн каби тажрибасиз, бебурд мунаққидлар томонидан нотўғри баҳоланган бўлса, унчалик хатарли эмас эди. Аммо, надоматлар бўлсинки, Ойбек, Ғафур Фулом, Асқад Мухтордек улкан адиблар ҳам ўша машвум муҳит таъсири ва таъйиқи остида бу шох асар ва унинг муаллифига нисбатан адолатсизлик қилдилар. Шунинг назарда тутиб, «Утган кунлар»нинг танқидчиликдаги баҳоси ва талқини устида сўз борганда «танқиддан тубан» ишларни атайин четлаб ўтиб, фақат истеъдодли адиблар, йирик адабиётшуносларнинг айрим қарашлари билан мунозара олиб боришга жазм этдик.

Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» (1936) тадқиқотида «Утган кунлар» романи таҳлилига кенг ўрин беради. Унинг роман хусусидаги мулоҳазаларини ўқиганда ҳушёр китобхон тадқиқот муаллифи уларни қоғозга тушираётганда зиддиятли бир ҳолатни кўнглидан кечирганлигини сезиб туради. Бир томондан, Ойбек инсофли бир инсон, истеъдодли ёзувчи сифатида «Утган кунлар»да кашф этилган бадий ҳақиқат, адибнинг мислсиз санъати олдида таъзим қилади. Айни пайтда ўн йиллик ўқиш, ўзлаштириш, ўзи эгаллаган марксча-ленинча дунёқараш, давр сиёсати уни Қодирий бадий ҳақиқатига бошқача кўз билан қарашга мажбур этаётгандай бўлади. Натижада қалбини мафтун этган Қодирий ҳақиқати замонаси тақдим этган ақидалар билан тўқнаш келади, муаллиф чор-ночор ҳукмрон расмий мафкура йўлини туттади. Бу ақидага кўра, тарих фақат синфлар курашидан иборат. Ойбек шу қарашдан келиб чиқиб ёзади: «Синфлар мавжуд бўлган жамиятларда, синфий кучларнинг муносабатлари қандай бўлмасин, синфий кураш формаси ва унинг кескинлиги қай даражада бўлмасин, ижтимоий ҳаётнинг асосини синфий кураш ташкил этади. Тарихий даврнинг тўғри картинасини чизиш, ҳаёт ҳақиқатини очиш учун ёзувчи тарихий давр проблемаларига синфларнинг кураши нуқтаи назаридан қараш лозим». (Ойбек. Асарлар, Ҳн томлик, 9-том, 253-бет.)

Кўриниб турибдики, бу фикрлар ўтмишга, тарихга ёндашишнинг бир йўли, бирор шахс ёки гуруҳнинг шунчаки мулоҳазаси, қараш эмас, балки қатъий ҳукм, қонун-қонда тарзида айтиляпти. Бу ерда бошқача муҳокамага ўрин йўқ. Бундай ақидага кўра, тарихга ҳар қандай бошқача ёндашув қондага хилоф, тарих ҳақиқатидан чеккиниш саналади. Ўз-ўзидан равшанки, «Утган кунлар» бу қолипга тушмайди. Чунки асарни ўқиганда, синфлар кураши эмас, «яхшилиқ идеяси билан ёмонлиқ идеясининг кураши каби бир ҳол сезилади» (260-бет.) Мунаққид назарида, гарчи романда феодализм давридаги турмуш тартиб ва қондаларининг ҳаддан ташқари адолатсизлиги фош этилса-да, эскирган урф-одатларнинг чиркин ва зарарлилиги, айниқса уларнинг оила қуриш ва «эркин» муҳаббатга фожиали таъсир кўрсатиши образларда бадий акс этган бўлса-да, ижтимоий синфий зиддиятлар яхши очилмайди, хонлик даври ҳаётининг аниқ тарихий мазмуни, синфлар кураши ўз ҳаққоний ифодасини топмайди; шахслар ва уларнинг яшаши, интилиши ва фаолиятлари синфий тўқнашувлардан анча четда содир бўлади.

Тарихни синфлар курашидангина иборат деб қараш ва асар конфликтини фақат шу асосда куришни қатъий даъво қилиш ўринсиз экани бугунги кунда ҳаммага маълум. Қарангки, 30-йиллар-

да Ойбекдек истеъдод соҳиби ҳам шундай талаб билан чиққан. Адибнинг романдаги образларга ёндашув мезонлари, қолаверса, бадий адабиётда тип ва типиклик тушунчалари ҳақидаги қарашлари ҳам худди ўша синфийлик руҳи билан йўғрилган. Унингча, тип биринчи галда ижтимоий-синфий гуруҳнинг асосий чизгиларини ўзида мукаммал ва яққол акс эттиради; шу вақтдагина ёзувчи ҳаётини ҳақиқатни тўғри кўрсатган бўлади (259-бет). Мазкур ақидадан келиб чиққан адиб ҳар бир тип — қаҳрамоннинг синфий асосини белгилашга, чунончи Отабек, Юсуфбек ҳожи, Қутидор, Ҳасанали, Уста Олим ва бошқаларда улар мансуб бўлган табақанинг «типик» хусусиятлари қай даражада ифода этилганини аниқлашга ҳаракат қилади. Табиийки, тадқиқотчи бу образларда ўз тасаввурдаги «типик» белгиларни тополмайди, шу асосда уларнинг ҳаққонийлиги ва ҳаётийлигига шубҳа билдиради.

Ойбекнинг эътирозича, «Ўтган кунлар»да қаҳрамонлар синфий табақаларнинг ижтимоий моҳиятини эмас, ёзувчининг «гуманистик ахлоқий, сиёсий-ижтимоий идеалларини» ифода этадилар. Мусбат образларни тасвирлашда ёзувчи маълум нуқтаи назарни, ахлоқий-эстетик эътиқодларни, гўзаллик мезонларини ўйлаб чиқарилган одамларда тажассум эттиради; ёзувчи уларни «ўз ахлоқий умум гуманистик идеали ичига кўмиб, уларнинг ижтимоий онгининг объектив равишда ривожланишини панада қолдиради» (261-бет). Тадқиқот муаллифи ўз фикрини янада кескинлаштириб ёзади: «Ўтган кунлар»да савдогарлар тоифаси аксарият мусбат гуруҳни ташкил қилади... Уларни бир ёқлама бўрттириб тасвирлашда ёзувчи дунёга қарашининг торлиги очиқ кўринади» (262-бет), Унингча, Отабек, Юсуфбек ҳожи ва бошқа савдогар табақа намояндалари «Ўтган кунлар»да ижтимоий кучнинг ҳақиқий сиймосини атрофлича тўла ифода этажак бир равишда эмас, балки уларнинг айрим томонлари романтик равишда бўрттириб акс эттирилади; улар яхшилиқнинг рамзи каби кўрсатилади, бутун ёмонлиқни гавдалантирган феодал тузуми арбобларига қарши қўйиладилар (260-бет). Отабек образи «давр тараққиёти тенденциясини тўлиқ акс эттирувчи социал тип даражасига кўтарилма олмайди»; ёзувчи Отабекнинг «маънавий сиймосини идеаллаштиради, уни яхшилиқ; тозалик символи каби кўрсатади»... (264-бет) ва ҳоказо.

Синфий ёндашув назариясининг мутаассибларча тор, ўжарлигини қарангки, ўтмишда шу ақидага таянган Ойбекдек адиб ҳам «Ўтган кунлар»га мавзу қилиб олинган «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари»да синфий рақобатлар билан баробар, муайян ижтимоий гуруҳлар орасида зиддиятлар бўлганлигини, юқори табақага мансуб илғор фидойи шахслар феодал тузумнинг қолоқ ва қора кучларига қарши турганлигини, юрт истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғурганлигини, улар ижобий қаҳрамон сифатида кўрсатишга лойиқлигини тан олгиси келмайди.

Синфий ақидапарасликка амал қилган адиб романдаги оддий ҳунарманд уста Олим образига муносабатда «принципиаллик»ни янада оширади. Муаллиф даъвосига кўра, модомики уста Олим ҳунарманд-қосиб табақасига мансуб экан, у албатта фақир ҳақири, оч-яланғоч яшashi керак, романда эса, аксинча, хон, бек ва бошқа амалдорлар томонидан таланган, оғир меҳнат ила топган даромаднинг кўрнини солиқларга берган қосиблар турмуши аслидан жуда ошириб кўрсатилган; ёзувчи у вақтлардаги қосиблар турмушига хос муҳим уринларини тўғри чизиш ўрнига кам-кўстиз, фаровон ҳаёт манзараларини тақдим этган. «Унинг моддий ҳаёти тўла-тўқис — дея ажабланади муаллиф,— палов қилиш учун хурмада ёғи, ўрада сабзиси тайёр. Мусаллас ҳам хумда қайнаб ётади. Унинг қайғуси маънавий соҳада» (267-бет). Аслида уста Олимдек моҳир, тадбиркор қосиб одамнинг палов қилиш учун хурмада ёғи, ўрада сабзиси бўлиши ажабланарли ҳол эмас. Уша оғир замонларда ҳам тадбиркор, меҳнаткаш кишилар уста Олим даражасида рўзғор тебратганига, одамдек яшаганига ишончимиз комил. Қолаверса, уста Олим турмуши тасвирида ҳеч қанақа ошириб-тошириш йўқ.

Ойбекнинг Қодирий тарихий романларига, хусусан «Ўтган кунлар»га изчил синфий маррада туриб кескин танқидий ёндашув сабаби фақат давр, расмий мафкура таъйини оқибатига бўлмай, ёзувчининг ўша кезлардаги руҳий-ижодий фаолияти, шаклланган эстетик мезонлари билан ҳам боғлиқ. Рисола ёзилган пайтларда Ойбек яқин тарихий ўтмишдан ҳикоя қилувчи «Қутлуғ қон» романи ҳаёли билан банд эди. Тадқиқот муаллифи Қодирий романлари билан мунозара қилиб, «Ўтган кунлар» бадий ҳақиқатини, адиб тутган йўлни рад этар экан, гўё ёзилажак романининг ижодий чизгиларини сўзлаётгандай, бўлғуси романига хос қонуниятлар, мезонлар билан асарга ёндашаётгандай туюлади.

Модомики, Ойбек инқилоб арафасидаги ҳаётга шу тарзда ёндашган экан, у бунга ҳақли. Турмушда шундай воқеалар бўлган, адиб асосий эътиборини ҳодисаларнинг синфий томониغا қаратган. Бироқ бу йўл ҳамма ёзувчилар амал қилиши мажбурий бўлган йўриқ эмас. Бошқа бир ёзувчи айни ўша давр воқеалари, ижтимоий кучларига ўзгача нигоҳ билан боқиб, давр ҳақиқатининг бошқа томонларини очиб бериши, бу борада «Қутлуғ қон» билан бемалол ижодий мусобақа қила оладиган асар яратиши мумкин. Тарих фанида, мақоланависликда Октябр инқилоби арафасида, совет ҳокимиятининг дастлабки тадбирларига доир кейинги йилларда эълон қилинган кўпгина ҳужжатлар, янгича илмий талқинлар ҳам буни тасдиқлаб турибди. Эҳтимол, тарихга Ойбек каби «синфий ёндашиш» мезонига амал қиладиган яна бир ёзувчи «Ўтган кунлар»да акс этган давр воқеалари ҳақида «Қутлуғ қон»га ўхшаган роман ёзиши мумкин. Бинобарин, Қодирий «Ўтган кунлар»да танлаган йўлга эътироз билдириш бадий ижоднинг оддий қонуниятини, ёзувчининг ижодий эрки-ҳуқуқини, руҳий мустақиллигини менсимаслик, рад этиш демакдир.

Ойбек ўз тадқиқотида синфийлик мезони асосида «Ўтган кунлар» олмага ўринсиз талаблар қўйган бўлса, Фафур Фулом билан Асқад Мухтор романдан жиддий ғоявий хатолар ахтарадилар. Ҳ. Фулом Абдулла Қодирий ҳибсга олинган кезларда, унинг жиноий иши бўйича 1938 йил 20 март кунги сўроқда Қодирий ўз асарлари орқали ошкора равишда аксил инқилобий-миллатчилик ғоясини ўтказди дейди. 1956 йил 17 апрелда «Ўтган кунлар», «Обид кетмон» ҳамда «Кеча ва кундуз» романларини қайта кўриб чиқиш, баҳолаш мақсадида бу асарлар ўша йиллари жумҳурият Бирлашган наشريёти бош муҳаррири Усмон Муҳамедов ва бош муҳаррир ўринбосари Асқад Мухтордан иборат эксперт комиссиясига юборилади.

Уша йилнинг май ойида «Ўтган кунлар» романи (Тошкент-Боку, 1933, редактор М. Рафиқов) ҳақидаги уч саҳифадан иборат У. Муҳамедов ва А. Мухтор имзоси билан берилган экспертиза хулосасида «Ўтган кунлар» салбий баҳоланади. Роман муаллифи шаънига жиддий ғоявий-сиёсий

айблар тақалади. Хулоса-тақризнинг «Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг буржуа-миллатчилик руҳидаги советларга қарши романи «Утган кунлар» ҳақида» деб аталишининг ўзиёқ шундан далолат беради.

Хулосанинг бош қисмида романнинг қисқача мазмуни, асосий воқеалари шарҳланади, сўнг асар қаҳрамонлари таърифига ўтиб шундай дейилади:

«Отабек — авторнинг идеали. Унинг ҳаёти ёзувчини халқ ҳаёти ва халқ курашидан четга тортган. Гарчи автор халқ ва унинг кураши ҳақида кўп гапирса ҳам улар аниқ образлар орқали кўрсатилмаган. Меҳнаткаш халқ вакиллари (Ҳасанали, Олимбек ва бошқалар) Отабекка садоқатли хизматкор тарзида берилган».

Энди бу гаплардан чиқарилган хулосани ўқинг: «Буларнинг барчаси китобхон эътиборини асосий нарсадан — ўша халқ учун оғир замондаги синфий курашдан четга тортади. Шунга кўра, гарчи романда айрим образларда илғор ва гуманистик фикрлар бўлишига қарамай, ундаги етакчи ғоявий йўналишни тўғри деб ҳисоблаш мумкин эмас». Бу етмагандай, ҳукм янада кескинлашади: «Автор ошiqқ савдогарнинг роҳат-фароғатдан иборат тарихини тасвирлаш билан овора бўлиб кетиб, ўша замонларда қашшоқ ҳолга тушиб қолган халқнинг ҳаёти ва курашини кўрмайди. Шунга кўра романинг «Утган кунлар» деб аталиши раэмзий маънода «яхши ўтган замон»дек эшитилади».

Сўнгра хулоса муаллифлари роман қаҳрамонларининг Россияга муносабатлари масаласига ўтадилар. Отабекнинг рус тартиблари тўғрисидаги гаплари эслатилади, унинг асар охирида руслар босқини пайтида ҳалок бўлгани оид қўтирилади. Юсуфбек ҳожининг руслар ҳақидаги сўзлари ва асар охирида Отабекнинг ўлимига оид маълумот эслатилади-да: «Худди шу ўринда авторнинг буржуа-миллатчилик қарашлари намоян бўлган» деган хулоса чиқарилади.

1956 йили Абдулла Қодирий, унинг фаолияти, ижоди, асосий асарлари хусусида жумҳурияти-миздаги кўпгина маъсул шахслар, адиблардан фикр сўралади. Аксар кишилар Қодирий, унинг ижоди, асарлари ҳақида яхши гаплар айтадилар, ҳатто 1938 йили салбий кўрсатма берган қатор қаламкашлар аввалги даъволаридан воз кечиб, тавба-тазарру билан улуг адибни оқлаш пайида бўлганлар.

Бу ерда Қодирий, аниқроғи унинг тарихий романлари хусусида фақат биргина одам, истёв-додли ва инсофли адиб — Максуд Шайхзоданинг дил сўзларидан бир парча келтириш билан чекланаман. «Абдулла Қодирий, — дейди у, — ўзига яқин бўлган қардош халқлар адабиётлари, хусусан озарбайжон, татар, рус адабиётлари тажрибаларидан фойдаланиб биринчи ўзбек романи — Европа адабиёти мезонлари билан ўлчанадиган роман яратди. Абдулла Қодирий бу романлари билан фавқулодда истёвдод соҳиби, йирик асарлар устаси эканини исботлади. Бу романлар инқилобгача бўлган Туркистон халқини, тарихий шароитни яхши биладиган одам томонидан завқ-шавқ билан гўзал бир шаклда яратилган. Романлар ана шу жиҳатлари билан жуда катта бадий ва тарбиявий аҳамиятга моликдир...»

Бундай самимий илиқ баҳолар қаршисида бояги дағдағалар ўз таъсир кучини йўқотади, Қодирийнинг оқланишига, икки йил ўтиб «Утган кунлар»нинг халққа қайтарилишига йўл очди, «Утган кунлар» талқини тарихида янги даврни бошлаб берди.

Шуниси муҳимки, янги босқичда Қодирий ҳақида ёзилган деярли барча илмий ишларда авваллари «аксилинқилобий миллатчилик ғояси», «буржуа миллатчилик қарашлари» билан суғорилган асар деб ҳисобланган адиб романлари энди қора ўтмишни қоралашга, инқилобни тасдиқлаш ва улуглашга хизмат этадиган асарлар сифатида баҳолана бошланди. Бундай қарши фақат Қодирий романларига эмас, 20-йилларда яратилган тарихий мавзудаги барча етуқ асарларга инсбатан ҳам қўлланадиган бўлди. Таниқли адабиётшунос И. Султонов ёзади: «Совет адабиёти революциядан аввалги ҳаётни тасвирлашга мурожаат этар экан, унда ҳукм сурган эксплуатация ва зулмни фош этиб, социалистик революциянинг чуқур одампарварлик ва адолатпарварлик характери-ни очиб беришга ва социалистик тузумни мустаҳкамлашга хизмат қиларди». (И. Султон. Асарлар. Тўрт томлик, 2-том, 355-бет.) Адабиётшунос олим «Утган кунлар» асосида «феодализм давридаги социал тартибларнинг ва шуларнинг бир томони бўлган «одат»нинг адолатсизлиги ва бемаънилиги ғояси» этади деб ҳисоблайди.

Яна бир йирик адабиётшунос Ҳ. Еқубов ҳам асарда «феодал тартиблари ва одатларининг норасо ва ноқилиғига танқидий муносабатда бўлиш етакчи ўрин» эгаллашини уқтиради. Олим «Утган кунлар»нинг 1974 йилги нашрига сўнгги сўз тариқасида ёзган «Йирик санъаткорнинг тўнғич романи» мақоласида асарнинг «замонавий аҳамияти» доирасини бир мунча кенгайтириб, уни инқилобдан кейин амалга оширилган бир қатор ижобий тадбирлар билан боғлашга интилади. «Қайта қуриш» даврига келиб И. Султонов «Утган кунлар»нинг «замонавий» аҳамияти, моҳияти ҳақида янги — «замонавий» фикр билан чиқди. Адабиётшунос олим «Ўзбек совет адабиёти тарихи» дарслиги (1990) учун ёзган, «Абдулла Қодирий» бобида «Утган кунлар»нинг ёзилган замонаси билан алоқасининг баъзи томонларини тушуниш учун 20-йилларда мамлакатимизнинг маънавий ҳаётида мавжуд бўлган баъзи негатив-салбий ҳодисаларни ҳам ҳисобга олиш зарурлигини уқтиради. Дарҳақиқат, олим айтганидай, бу вақтга келиб ҳаётнинг ленинча демократик нормаларини рад этган сталинча янги бюрократия тузуми аллақачон шаклланган эди; бу даҳшатли тузум томир ёйган сари ҳаётнинг турли соҳаларидаги кишиларни, ижтимоий гуруҳларни бир-бирларига қарши қўйиб, улар орасида сунъий равишда низо яратди... Романдаги халқни душман гуруҳларга — «қора чопон» ва «қипчоқ»ларга бўлиб улар орасига низо солиш воқеасида И. Султонов худди асар яратилган 20-йиллар билан алоқадор жиҳатларни кўради. «Бу, 20-йилларда сталинча бюрократия томонидан авж олдирилган бўҳтончилик ҳамда қақимчиликнинг акс-садоси, бешафқат, жасурана танқиди, бу ҳалокатли системага қарши дадил исён эди», — дейди (163-бет).

Шу тариқа олимнинг ўзи «социалистик революциянинг чуқур одампарварлик ва адолатпарварлик характери-ни очиб беришга ва социалистик тузумни мустаҳкамлашга» хизмат этади деб баҳолаган асар энди «ҳалокатли системага қарши дадил исён»га айланади.

Авваллари «Утган кунлар» нуқул феодал одатнинг «адолатсизлиги ва бемаънилиги», «норасо ва ноқилиғини», «қиркин урф-одатлар ва оилавий бидъатларини аёвсиз фош этувчи роман деб қаралар эди. Истёвдодли ёзувчи Хайриддин Султонов Абдулла Қодирий санъати ҳақидаги мақола-ларида бу қарашга зид фикрни илгарти суради. Унингча, халқимиз табиатида хос андиша, уят, ор-

номус, виждон тушунчалари Қодирий романларининг маънавий устунлари саналади; А. Қодирий инсон шарафининг гултожи бўлмиш бундай муқаддас туйғуларни одамзод қалбидан абадий маскан тутишини орзу қилган. Езувчи Қодирий қаҳрамонларига хос андиша деган тушунчаларнинг кундан-кунга биздан узоқлашиб, орадан кўтарилиб бораётганлигидан афсусланади. «Турмушимизда юз берган ва юз бераётган барча фожиаларнинг асосий сабабларидан бири ҳам эҳтимол шундодир,— деб ёзади у «Андиша» мақоласида.— Хусусан, ошкоралик замонида беандиша кимсаларнинг тама ва манфаатга қурилган саяи ҳаракатлари туфайли бу қадимий туйғу қарийб ўтмиш сарқитига айланиб қолди» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 8 декабрь).

Хўш, нега шундай? Бир вақтлар аксилинқилобий, миллатчилик ғояси, буржуа-миллатчилик қарашлари билан йўғрилган деб саналган роман кейинроқ инқилобни улуғловчи, социалистик инқилобнинг чуқур «одампарварлик ва адолатпарварлик характери»ни очиб беришга хизмат этадиган асар деб баҳоланган. Эндиликда эса ундан инқилоб даври зиддиятларига ишоралар қидирил-япти; юксак инсоний ахлоқий фазилатлар — қадриятлар мадҳиysi сифатида баҳоланяпти. Биз узоқ йиллар асарга кўпроқ тор, бир хил мезонлар, расмий ҳукмон мафкура, синфийлик назардан туриб ёндашдик, баҳолаб келдик. Уша тор мезонлардан йироқлашганимиз сари ўзимизни эркинроқ қўйиб, асарда акс этган ҳаёт ҳақиқатига холис қарашга интирилганимиз сари унда хилма-хил маъно жилоларини, кўпинча аввалги тасаввурларга зид ҳолатларни кўриб ҳайратга тушмоқдамиз.

Хўш, «Ўтган кунлар» романининг асосий бадий-ижтимоий руҳи нимадан иборат? Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида муаллифини шундай асар ёзишга, «мозийга қайтиб иш кўриш»га нима мажбур этди? Улуғ адиб романи учун кўп асрлик тарихимизнинг муҳим паллалари, беҳисоб воқеалари, сон-саноксиз ёрқин сиймолари орасидан нега айни кейинги «хон замонлари»ни мавзу қилиб танлади? Бу даврни нега «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» деб атади?

Езувчиға илҳом берган, қўлга қалам олишга мажбур этган омиллар, асарнинг яратилиш пайтидаги муаллифнинг руҳий ҳолати, ижтимоий-маънавий ҳаётда тутган мавқеи, позицияси романининг «оявий-бадий йўналишини белгилашда муҳим ўрин тутди». «Ўтган кунлар» яратилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, истиқлоли, жаҳондаги мамлакатлар қаторидаги ўрни масаласи катта аҳамиятга эга эди. Абдулла Қодирий Октябрь тўнтаришидан буруноқ собиқ Туркистондаги тараққиётпарвар зиёлилар қатори халқ тутқунлиқда, жаҳолатда яшаётганлигини, эл-юрт жаҳон тараққиётдан, маърифатдан орқада қолганлигини англаб етган, ўзича нажот йўлини қидираётган эди. Узи ёзганидек, унда истибдодга нафрат ғоят кучли эди. Дастлаб 1917 йилги февраль, сўнг Октябрь инқилоби адибга катта қувонч ва умид бахш этди; «Николайнинг тахтдан йиқилиб ҳуррият бўлғонига хурсандчилигим албатта дунёга сифмас эди ва сифмаслиги табиий эди», деб ёзади у. Адиб большевикларнинг ваъдаларига, Шарқ озодлиги, мазлум Туркистон меҳнаткашлари саодати ленинизм орқасида вужудга чиқишига астойдил ишонди, Октябрь инқилоби эрк берди, жасорат берди, онг берди, ҳақ берди, деб қувонди. Халқнинг эрки, озодлиги, мустақиллиги, маънавий, маданий-иқтисодий раванки йўлида енг шимариб ғайрат билан курашга отланди. Аммо шу муқаддас йўлнинг бошидаёқ доғишман адиб катта ваъдалар билан амалиёт орасида кескин зиддиятлар рўй бераётганини, ёвуз мустамлакачилик сиёсати моҳият эътибори билан ўзгармай қолаётганини, балки у мунофиқона ашаддий тус олаётганини, эл орасида бузғунчилик, фитна, синфий, мафкуравий адолат авж олдирилиб, биродаркушлик уруши бошланиб кетганлигини, фидойи кишилар қаттиқ қаршилиқка учраётгани, қазагон этилаётганини, қисқаси, халқимиз учун янғидан истибдод, мустамлакачилик даври бошланаётганлигини ўз кўзи билан кўриб, бу ҳақда жиддий бош қотираётган эди. Туркистонда ташкил топган биринчи миллий мустақил давлат — Қўқон Мухториятининг яқсон этилиши кўллаб илғор зиёлилар кабил Қодирийни ҳам хушёр торттирган бўлиши табиий.

Мустамлака, истибдод, тутқунлик, қуллик учун кўпинча биз босқинчи зобитларнигина айбдор деб қоралаймиз. Ҳолбуки, итаотгўйлик, тутқунлик учун аввало қарам бўлган халқнинг ўзи ва эл-юрт тепасида турган раҳнамолар ҳам айбдор. Ўз қадрини билган, мустақиллик йўлида бир тану бир жон бўлиб бирлашган халқни ҳеч қандай куч енга олмайди. У ёт зобитлар олдида бўйин эгмайди, кишан киймайди, таслим бўлмайди. Минг афсус, ўтган асрнинг ўрталарида халқимизда худди шу фазилатлар хира тортиб қолган эди. Аввало, собиқ Туркистон жаҳон тараққиётдан орқада қолиб кетган, юртнинг раҳнамолари дунёда, ҳатто ён қўшниси Россияда нималар бўлаётганидан бехабар, давлат идора усуллари эса ўта қолюқ, эл-юртнинг бирлигига путур етган эди. Хону беклар бирлашиб, халқни юрт ҳимоясига сафарбар этиш ўрнига тор манфаат, мансаб-мартаба йўлида ўзаро уруш, бир-бирларини қириш, талаш билан овора эдилар. Эл орасидан чиққан илғор фикрли кишиларнинг сўзини, фиғонини эшитадиган зот йўқ эди ўлкада...

Мана шундай бир шароитда мудҳиш фалокат рўй берди, муқаддас, шавкатли Туркистон тупроғи Чор Россияси зобитлари оёғи остида топталди, халқ тутқунлиқка гирифтор бўлди. Октябрь инқилоби туфайли ярим аср истибдод азобини чеккан халқ олдида узоқ йиллик орзу — тутқунлиқдан озод бўлиш, ўз эркига, миллий мустақиллигига эришиш имконияти туғилгандай бўлди. Илғор фикрли зиёлилар ўша кезлари бундай имкониятни рўёбга чиқариш учун ғофил халқни уйғотиш, унга ўзлигини, миллий қадриятларини англаштириш, улуғ мақсадлар сари сафарбар этиш лозим деб билдилар. Қодирий «Ўтган кунлар»га қўл урган пайда маслақдошлари Чўлпон ва Фитрат каби ана шундай фикрда эди. Бу адибларнинг вақтли матбуотдаги мулоҳазалари шундан далолат беради. Жумладан, Абдурауф Фитрат катта билим, зўр ҳаяжон билан ёзилган «Туркистонда руслар» мақоласида юрт қайғусини жуда яхши ифодалаган. «Бир кишининг миясига чоғирнинг қандай таъсири бор эрса, бир миллатнинг миясига дахи салтанат ва маданият ичгусининг шундайин таъсири бордир,— деб ёзади Фитрат 1917 йил кузида битилган бу мақоласида.— Салтанат, бойлик ва маданият ичгулари бизнинг миямизни бузди, бизни маст этди, қўлимиздоғи салтанат қиличи билан маданият дафтариини бир ёнда қўйиб, сафоат чолғуларини олдиқ. Урдик, чопдик, ичдик, йиқилдик, ёндик ва шунлар учун бир-биримиз билан урушдик.

Мана шул чоғларда эдиким, Русия давлати бизнинг ўлкаларимизни келиб босди...»

Мана шундай алам-ўкинчлар «Ўтган кунлар» муаллифнинг қўлига қалам тутқазган омиллардан бири экани сир эмас!

Адиб бу романи орқали «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» — юртни мустамлака балоси-

га мубтало этган кейинги «хон замонлари» ҳақида сўз очиб, бу аянчли ҳақиқатдан халққа сабоқ бермоқчи бўлади.

Романининг ижодий тарихидан бутунлай беҳабармиз. Асар қораламалари сақланмаган, романининг яратилиши жараёни ҳақида ишончли тарихий ҳужжатлар ҳозирча йўқ. «Утган кунлар»нинг 1926 йилги биринчи нашрига ёзилган кичкинагина сўз бошидаги «мавзуни мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгиладим» деган бир оз пардала жумлалар адибнинг асл муддаосидан далолат бериб турибди. Асар ёзила бошлаган 1919 йилдан то у алоҳида китоб ҳолида чиққан 1926 йилга қадар ўлкада жиҳдий ўзгаришлар рўй берди, ижтимоий-сиёсий вазият ўзгача тус олди, жумладан, эл-юрт мустақиллиги ғояси «эскириб», замона зайлига, янги мустабид ҳокимият мафқураси ва сиёсатига зид келиб қолди. Бора-бора миллий мустақиллик ҳақида сўз очиш, ҳатто чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати тўғрисида гапириш ҳам ғоявий-сиёсий хато, миллатчилик кўриниши сифатида қарала бошланди; эл-юрт бирлиги, равнақи, миллат мустақиллиги учун курашган одамларни йирик асарга қаҳрамон қилиб олиш — улар ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш — ёзувчи учун турган-битгани ғурбат, мусибат экани ўз-ўзидан равшан. Донишманд адиб буни олдиндан сезмаслиги, билмаслиги мумкин эмас эди. Буни ҳис қилган муаллиф «Утган кунлар» устидаги иш жараёнида ўз ижодий режа-ниятларига кўпгина таҳрирлар киритган бўлиши, эл-юрт ғами билан юрган, юрт бирлиги, истиқлоли ишига жонини тиккан Юсуфбек ҳожи, Отабек ҳақидаги ҳамма гапларини тўла айтиш, қозғога туширишга қийналгани шундоқ сезилиб туради. Романда худди ўша қаҳрамонларнинг ижтимоий фаолияти тасвирида узилишлар мавжудлигига сабаб эҳтимол шундадир. Бироқ 20-йиллар шароитида роман мағзига аяни шу руҳнинг сингдирилиши ва нозик талқин этилиши ҳам адибнинг мислсиз жасоратини кўрсатади. Асар шу ҳолида ҳам халқнинг миллий-сиёсий онгини шакллантиришда, ўзлигини англиштишда бениҳоя катта аҳамият касб этди.

Юқорида айтилганидек, «Утган кунлар» романининг маъно-мундарижа доираси ғоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий муаммолар кўтарилган. Улар ичида, менинча, энг муҳими юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласидир. Мазкур романга қадар ёки ундан кейин миллат тақдири учун ҳаёт-мамот аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларни, ўлқанинг мустақилликдан маҳрум бўлишига олиб келган омилларни Қодирийчалик чуқур, таъсирчан бадий таҳлил этган адибни кўрмаймиз.

Энди асардаги ижтимоий-сиёсий ҳодисалар талқинини кўздан кечирайлик.

Илк боблардаёқ асарнинг асосий бадий руҳи аён бўлади. Отабек Марғилонда Зиё шоҳичининг уйидаги зиёфатда ўзининг (бинобарин, ёзувчининг) юрак дардини баён этади. У Россия сафари хотираларини гапирганда ўтирганлар — Марғилоннинг энг олдинги одамлари ҳайратдан лол қоладилар. Чунки ўша кезлари чет элларга, Европа шаҳарларига, ҳатто ён қўшниси Россияга бориб савдо қилувчилар Туркистонда оз эди. Шунинг учун Марғилоннинг юқори табақа кишилари ҳам руслар тўғрисида аллақандай хаёлий ривоятлар эшитиб юрган. Отабек ҳам рус сафаридан бурун ҳамсуҳбатлари каби тасаввурда бўлган. У ўтирганларга дейди:

«Шамайга бормасдан илгари ўз ҳуқуқматдорлигимизни қуриб, бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим... лекин Шамай маним бу фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўруснинг идора ишларини қуриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлигини иқрор этишга мажбур бўлдим...»

Чор Россияси истилоси олдида собиқ Туркистондаги аҳвол шундай эди: ҳукмдорлар, хону беклар дунёдан, дунёдаги ўзгаришлардан, янгилликлардан беҳабар ғафлатда; юрт бамисоли улкан қабристон, бир-икки олам кўрганлар юртга нажот истаб, орзуларини, юрак дардларини айтса, уни тинглайдиган одам йўқ ҳисоб, истиқлол қайғуси уларнинг тушига ҳам кирмаган. Отабекнинг дардини, дилдан чиқариб айтган сўзларини, армон-ўкинчларини эшитиб, Зиё шоҳичидек виждонли одам ҳушёр тортиб, изтироб билан: «Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли бадимиздан!» деса, Ҳомиддек жоҳил кимса пинагини бузмай: «Худо кофирнинг бу дунёсини берган!» дея ўзини, ўзгаларни овутмоқчи бўлади.

Уша мажлисда Отабек Россия тараққиётининг сабаблари хусусида ўз таҳмин-мулоҳазаларини айтади: «Менимча, ўруснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак». Туркистон инқирози сабабини эса худди ўша ўзгаларга хос иттифоқнинг йўқлигида деб билади: «бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низойимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман» деган хулосага келади. У афсус надомат билан ўша кезлари ўлкада юз бераётган низоларни эслатади; «Ора-мизда бу кўркинч ҳолатга баҳаққи тушунадиган яхши одамлар йўқ, бильякс бузғунчи ва низочи унсурлар томир ёйиб ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар. Бу кунги қора-чопон ва қипчоқ низоларини бизга бир тимсол ўрнида кўрсатайин: ўйлаб кўрилсин, бу низолардан бизга қанчалик фойда ва қипчоқ оғайниларишимизга нима манфаат ҳосил бўлмоқда?! Фақат бундан фойдаланувчилар икки халқ орасига адоват уруғини сочиб юргувчи бир неча иғвогар бошлиқларгинадир».

Ёзувчи бундай парокандаликни юртни ҳалокатга, мислсиз кулфатларга, жаҳаннамга олиб бориши мумкин бўлган ҳодиса сифатида баҳолайди. Отабек ўзича нажот чораларини излайди. Унингча, модомики «ўз ғарази йўлида истибдоқ орқали эл устига ҳукмрон бўлгучилар йўқотилмас эканлар — бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни, улар ким бўлсалар ҳам, иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтказиш нажотимизнинг йўлидир!»

Отабек, шунингдек, Юсуфбек ҳожининг шу хилдаги сўзларини, ижтимоий маъқени назарда тутиб кейинги пайтларга қадар қатор адабиётшунослар «Юсуфбек ҳожи ҳам, Отабек ҳам ўз синфининг туб манфаатларидан ташқари чиқа олмайди», улар инқилобий ўзгаришлар тарафдори эмас, балки ислохотчилардир, хонлик тузумига қарши эмас, кинсофли хон» тарафдоридир» деб, буни «асарнинг жиҳдий камчилиги», ёзувчи дунёқарашидеги ожизлик, «ёзувчи фикрининг торлиги» сифатида изоҳлаб келдилик. Бундай қараш ўрта мактаб дарсликларига ҳам ўтиб, улар орқали минглаб ёш авлод онгига сингдирилди (қаранг: «Ўзбек совет адабиёти», 1987, 168-бет). Ҳолбуки, реалист ёзувчи сохта «инқилобийлик»дан қочиб, тарихий ҳақиқатни ўз ҳолича рўй-рост кўрсатган.

XIX аср ўрталаридаги Туркистон ҳаётидан инқилобий руҳ қидириш бемаъ依ликдир. Уша кезларда Отабек, Юсуфбек ҳожидек тараққиқпарвар кишиларнинг ислоҳчилик ташаббуси билан

чиқишлари эса катта жасорат ҳисобланади. Бу қаҳрамонларни синфий чекланганликда айблаш, буни «ёзувчи фикрининг торлиги» сифатида изоҳлаш адабиётшуносликдаги фикрий торлиқни кўрсатади.

Отабек ва Юсуфбек ҳожиларнинг ислоҳчилик руҳидаги гапларига таяниб Қодирийни айблаш кўпол нодонликдир. Асарни синчиқлаб ўқиган одам ислоҳчилик ғояси оқибаги нималар билан тугаганини яхши билади. Роман воқеалари ривожини кузатсангиз, қаҳрамонлар ўйлаган нажот йўли қисман тантана қилиб, юрт бошига гоҳо яхши одамлар келади, чунончи, Қўқонда бузғунчи Мусулмонқул, Тошкентда золим, калтабин Азизбек ҳокимиятдан четлатилади, Азизбек ўрнига Нормухаммад қушбеги тайинланади. Унинг даврида ўринсиз одам ўлдиришлар, бемаврид солиқлар, беҳуда ўрда исрофгарчиликлари, бўлмағур таъқиқлар ва ортиқча диний такаллуфлар бирмунча эпга солинади; нисбий осойишталик қарор топади. Азизбек истибдодиде эзилган Тошкент халқи эркин нафас олади, савдо-сотиқ, экин-тикин ва касби-кор кўтарила бошлайди, одамлар жонланади... Қизиқ, ёзувчи яхши бекнинг яхши ишларини батафсил тасвирлаб, жонли лавҳаларини кўрсатиб ўтирмай, улар ҳақида шунчаки ахборот бериш билан чекланади. Демак, унинг сиёсий мақсади ислоҳчилик самараларини кўрсатиш, ташвиқ этиш эмас. Асосий муддао — эл-юртни ҳалокатга олиб келган омилларни, зиддиятларни очиш, бадий таҳлил этиш. Зотан, Мусулмонқул-ни саройдан четлатиш билан ўрдада асосий зиддият барҳам топмайди, Нормухаммаднинг ҳокимлиги, адолатли сиёсати узоққа бормади. Яна ўзаро низо, адоват, бир халқнинг икки уруғи орасига қутқу солиш, беҳуда қон тўкишлар бошланади...

Хўш, нега шундай? Бунинг илдизлиги қерда? Нега халқ тараққийпарвар, адолатпарвар ислоҳчи раҳнамоларни охиригача ҳимоя қилмайди, қила олмайди? Нега халқнинг бир уруғи иккинчисининг қонини тўқади? Адиб мана шундай аламли саволларга жавоб излайди.

Асарни ўқиганда, ундаги ижтимоий-сиёсий ҳодисалар жараёни ва талқини билан танишганда шунга амин бўламизки, халқ катта қудратга эга. Чўлпон айтмоқчи: «Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир. Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...» Афсуски, халқдаги мана шу имкониёт ҳар доим ҳам юзага чиқавермайди ёки бу қудратли куч улў мақсадларга сафарбар этилмайди. Халқ алданиши, ўзидеги хавфли оловни, исёни, ўрни ўзига, ўз манфаатига қарши қаратиши ҳам, шу оловда хонимонини куйдириб кул қилиши ҳам мумкин. «Ўтган кунлар»да мана шу шафқатсиз ҳақиқат мардона бир оҳангда моҳирона ифода этилган. Роман муаллифи алам-изтироб билан шуни қайд этадики, Туркистон эли ҳали халқ, миллат сифатида шаклланиб улғургани йўқ. Халқда сиёсий онг етишмайди. Темуэр Кўрагон, Улуғбек, Бобур каби буюк давлат арбобларининг ворислари бўлган хону беклар боболари аъналарини — юртни бошқаришдек машаққатли ва масъулиятли вазифани адо этишга лаёқатсиз, уларда донишмандлик, тadbиркорлик ўқуви йўқ, доно одамларни яқинига йўлатмайди, уларнинг ҳақ гапига, маслаҳатига қулоқ тутмайди. Юрт ғамини ўйлайдиган одамларнинг аҳволи мушкул, раҳнамоларга ҳақ гапни айтиш бейфойда эканини билиб эзиладилар. Шўрлик соддадил халқ ўзаро низолаарга, беҳуда қон тўкишларга, адолатсизликларга кўникиб кетган.

Тошкент ҳокими Азизбек Қўқонга қарши бош кўтаргани, кўқонликлар эса бунга қарши Тошкент устига юриш бошлагани маълум бўлади. Ғоят таҳликали хабар. Бироқ халқ бунга бутунлай бепарво. Ёзувчи ҳам алам, ҳам нимкесатиқ билан: «Бу воқеага ҳеч ким ажабланмади ва бунда фавқуллоддалик кўрмади»,— деб ёзади ва дарҳол бунинг сабабини изоҳлайди: «Халқ бунга ҳақли эди, чунки бундай тинчсизликларни энди кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб қолган, буюк бўлмаса эртага ўзининг ботир бошисининг, офтобачисининг, хуллас, ким бўлса ҳам беклардан бирининг шундай тинчсизлик чиқаришига «мумкин ва бўладиган» иш деб қарар эди».

Бироқ, оз бўлса-да, ҳушёр, очик кўзли, ўткир зехнли куюнчак одамлар ҳам бор, улар бу совуқ хабарга лоқайд эмас. Отабек шундайлардан. У бунга совуққонлик билан қарай олмас эди. «Бу хабарни эшитар экан, ейиб тургани оғзида, ютгани бўғзида қолди: ўзининг очик кўзи, ўткир зехни орқали бундай ўзбошимчалик орқасидан мудҳиш, фалокатли манзаралар кўрар, халқини қўрқинч жар, тегсиз жаҳаннам ёқасида, йиқилиш олдиде топар эди-да, сесканиб, «ўзинг сақла, танграм!» дер эди. Бу хабарни эшитгандан сўнг гангиб эсини йўқотди, яраси янгиланди». Дарҳақиқат, Отабек кутган фалокат юз беради. Тошкентга юриш бошланади.

Етмиш йиллик аччиқ тарих сабоқларидан бугун шуни англаб етдик: ҳокимият тепасига чиқиб олган мустабид ҳар хил ҳийла-найранглар, тарғиб-ташвиқотлар орқали халқ онгини заҳарлаб, гуноҳ ишларга сафарбар қилиши, алданган оломон эса, ўз навбатида, қонхўр жаллодни ёки қаллоб, нодон, ношуд-нотавон кимсани даҳо деб кўларга кўтариши, унга топиниши, бировнинг сохта ғоялари, қабиҳ мақсадлари йўлида ҳаётини, жони-жаҳонини фидо этиши мумкин экан. Ленин, Сталин, Брежнев ҳақидаги бор ҳақиқат аён бўла бошлагач, бунга яна бир карра имон келтирдик. Бироқ улў зот Қодирий очик кўзи, ўткир зехни билан мамлакатимизда бундай мислсиз фалокатлар рўй бермасдан бурун, янги мустабид ҳокимият эндигина оёққа туриб келаятган бир пайтда «Ўтган кунлар» романи билан мана шу фалокатдан халқни огоҳ этган, ўтмишимизнинг аччиқ ҳақиқатини сабоқ қилиб кўрсатган эди.

Қарангки, Тошкент қамали арафасида халқ кечагина қонли қиличини фуқаро устида юргизиб турган Азизбек ёнида жанг қилишга аҳд этади; унинг тиғи билан ҳалок бўлган ўғли ёки отасининг, онаси ёки оғасининг жасади тупроқ остида ҳали совумай туриб, халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрга сизинади; уни бир томчи қони қолгунча ҳимоя қилмоққа онт ичади.

Шу ҳодисалар тасвириде кичик, аммао ғаройиб бир лавҳа, ноёб бадий топилма бор. 60-йилларда машҳур кинорежиссёр М. Роммнинг «Оддий фашизм» деган ҳужжатли-фалсафий фильми катта шов-шувларга сабаб бўлган эди. Унда таъсирчан бир эпизод мавжуд: қонхўр Гитлер минбарда, у «оташин» нутқ сўзлайди, майдонни тўлдирган оломон уни олқишлайди. Минбарга яқин турганлар фюрерга талпинадилар, даҳонинг «илтифоти»га сазовор бўлганлар, қўли унга етиб турганлар қувончдан кўзда ёш билан энтикадилар. Юртга, ўз бошига мислсиз балолар келтираётган одам шаклидаги маҳлуққа оломон ана шундай топинади!.. Фильм муаллифи алам ва кесатиклар билан бу ҳодисага шарҳ бериб ўтади. Шу кўриниш кино санъатида буюк топилма деб эзилган эди...

М. Ромм «Ўтган кунлар»ни ўқиганми ёки йўқми, бизга қоронғи, лекин 20-йилларнинг бошларида эзилган бу романда айни ўшандай лавҳа бор. Азизбек буйруғи билан ўрда тағига Тошкент

халқи йиғилади. Майдонда уламо, фузалло, қўйинги, шаҳарнинг ҳар бир синфидан вакил ҳозир. Шунда мана бу ҳодиса рўй беради: «Азизбек ўрда қоровулхонасидан туруб фуқарога салом қилди. Азизбекнинг саломига мушарраф бўлғувчиларнинг кўзларидан ёшлар оқмоқда эди...»

Ана сизга алданган шўрлик халқнинг ҳоли! Энди бўёғига қаранг: ўрда дарбозасида икки «гуноҳкор» — қипчоқ гавдаси осилиб турибди. Азизбек устамонлик билан ўзининг «адолатли иши»га халқни ишонтиради: «Мен буларни сиз қорачопон фуқаром томонидан ўч учун ўлдирдим, сиз қорачопон оғайниларнинг қипчоқ кўлида шаҳид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодлантирмақ учун ўлдирдим!» Сўнг халққа: «Еки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро!» деб савол беради. Авом халқ бу макрга лаққа тушиб: «Адолат! Хўп қилгансиз тақсир! Қипчоқларнинг жазолари шундай бўлмоғи керак!» дея жавоб қайтаради. Устамон Азизбек халқ ўз домғига илинганга тўла ишонч ҳосил қилгач, ўз вақтида бўлажак хатарларнинг олдини олиб қўйиш чорасини кўради, бу «холисона хизмати»га қарши қипчоқлар ўз қасдига тушиши мумкинлигини эслатади. Шунда оломон наъра тортади: «Бир томчи қонимиз қолгунча йўлингизда жон берамиз! Қипчоқларда ҳад бўлғаймики, биз тирик турган жойда сизнинг бир тола мўйингизни ҳам қилсинлар!»

Оммани лақиллатиш, қабиҳ ишларга сафарбар қилиш «сиёсати»ни бу қадр аёвсиз фожетан, халқ руҳиятидаги ожизлик, мутелик ва унинг фожей оқибатини бунчалик ёрқин ифодаланган асар ўзбек адабиётида яратилган эмас. Шу воқеалардан юраги куйган Юсуфбек ҳожининг: «Ана, ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам!» деган аламли сўзлари ҳали-ҳали дилларни ўртади.

Езувчи бу билан чекланмайди. Ғаразли тарғибот билан онги заҳарланган, ўз халқига қарши курашга отланган оломоннинг жанг майдонидаги «жонбозликлари», «душманини ер тишлатгани хусусида ғурур билан сўзлашларини кўриб дод дегингиз келади! Жанг майдонда бегона эмас, бир юртнинг одамлари, бир халқнинг икки уруғи. Бир томонда даҳшатли манзара: кўрғон остлари бошсиз ва иштондан бошқаси тўналган инсон гавдалари билан тўла. Бу очиқ қабристонни Тошкент мудофаачилари минг турли шодликлар ичида томоша қиладилар. Бундан кейинги мудҳиш лавқаларни ўқиш оғир, жуда оғир! Мана улар:

«Кўрғон устидаги қаҳрамонлардан биттаси кула-кула бир саркардани отиб ўлдирганлигини сўзлаб — «Падар лаънатини ўзим ҳўбам отдим-да, отининг устидан ўч газ кўтарилиб йиқилди!» дейди. Тагин биттаси ўликлар ичидан кимнидир кўрсатиб — «...ана, ана, ҳов ана, ҳов ана!» уш қипчоққа ўқ тегиб ўлиб-ўлолмай, юриб-юрюлмаб инграб ётган экан, қиличим билан бошини шартта кесиб, белидаги олтин камари ва устидаги қимматли бўйини олиб чиқдим!» дер. Ҳар ким бу кунги урушдаги ўзининг эрликлари билан, кўлга туширган олтин камари, ёқут кўзли узуги, совсар бўйини, кумуш қинли қиличи ва бошқа ўлжалари билан мақтанади.

Шу даражага бориб етган халқнинг, ўз қардошини қойиб қилиб ўлдиргани ҳақида кула-кула сўзлаган халқнинг эртами-кечми, албатта тубсиз жарга, жаҳаннамга қулаши муқаррар эканига имон келтирмамиз.

Бу гумроҳ оломонга энди гап қор қилмайди, тирик одамнинг таъна-дошнолари таъсир этмайди. Энди оддий таъсир, армон ўқинчлар, ўпка-гиналар иш бермайди. Езувчи ўзгача йўл излайди, «даҳшатлар тепаси» — кесилган бошлар таъна-дашноларини изҳор этади:

«Уч-тўрт юз инсон бошидан турғизилган бир тепа!

Қаричга келадиган узун соқоллар, бошдаги хун олуд сийрак сочлар, бўзарган юзлар, қонга беланиб, ярим очиқ ҳолда қорачиқ ўрнини кўрқинч бир оқлик босган кўзлар дунёга ва шу ҳаётга лаънат ўқигандек қарайдилар, айниқса бир бош, эҳтимолки ҳали йигирма йилни ҳам ўтмагандир, мурти ҳам чиқмаган! Хун олуд қуюқ қошлари остидаги ярим очиқ кўзлари қимнидир излагандек қарайди... Ярим очиқ иринлари ичидаги оқ тишлари билан тилини ғарчча тишлаган-да, гўё шу турмушда, шу замонда туғилгани учун «аттанг» ўқийди».

Энг даҳшатлиси — бу кесилган бошларнинг дунёга ва шу ҳаётга ўқиган лаънатини, шу турмушда, шу замонда туғилгани учун билдирган афсус-надоматларини ўқадиган, бундан таъсирланадиган, эзилладиган, уйга толадиган кимса йўқ! Бу «даҳшатлар тепаси» ёнидан одамлар бепарво ўтадилар...

Ниҳоят, Азизбек халқ мадади билан Тошкент мудофаасида кўқонликлар устидан ғолиб чиқади. Тошкент бекини «мустақиллик»ка эришади. Азизбек энди мустақил ҳукмдор, Тошкент ва атрофдаги мавзларнинг хони, ҳоқони! Хўш, халқнинг қони, фидойилиги эвазига эришилган мустақиллик халққа нима берди, бекининг асл мақсади нимадан иборат? Мана у: «Энди духоба ва атласлар устидагина ўтирмаққа қаноатланмай, ўз шаънига, ўз қудратига мувофиқ тожлар, тахтлар ясамоқчи, ўзининг эски маҳрамига кўнгли тўлмай, бошқа бир ўйинчи, ашулачи, ҳусндор бир маҳрам топмоқчи ва ўзининг бу машҳур маҳрами билан ер юзига донг, шухрат чиқармоқчи». Ана унинг савия-даражаси, ер юзига донг, шухрат чиқариш воситаси! Биз «Ўтган кунлар»ни кўпроқ халқимизга хос яхши фазилатларни, мўътабар удумларимизни, халқ орасидан чиққан нузли сиймоларни ардоқловчи, кўз-кўз қилувчи асар сифатида боқолаймиш. Бу, бир томондан, тўғри, асарда шундай жиҳатлар мавжуд. Шу билан баробар, бу роман тарихимиздаги мудҳиш ҳодисаларни, халқ онги ва табиатидаги ожиз жиҳатларни, қабоҳатларни мардона туриб кўрсатиши, шафқатсиз ҳақиқати билан ҳам тенгсиз асардир.

Романда бошқа бир муҳим ҳақиқат ҳам ифодаланган. Агар халққа одил ва оқил арбоб раҳнамолик қилса, уни ўз ортидан эргаштирса, халқ танидаги чексиз куч хайрли мақсадларга хизмат қилиши мумкин. Яна улўғ шоир Чўлпон сўзлари ёдга тушади: «Халқ кўзғолса куч йўқдирким, тўхтатсин, Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсин».

Орадан кўп ўтмай Азизбек юзидаги ниқоб йиртилади: уруш туфайли бой берилган хазинани тиклаш учун жабрдийда халққа солиқ солади, уни ундиришни эса диёнатли арбоб Юсуфбек ҳожига топширади. Эҳтимол, Ҳожи ўрнида итотатўй, диёнатсиз одам бўлганда тарғиб-ташвиқ билан бу сиёсатни оқлаши мумкин эди. Аммо Юсуфбек ҳожи бундай қилолмайди. Адолатсизликлардан паймонаси тўлган Ҳожи халқни Азизбекка қарши исёнга даъват этади. Бу доно, тадбиркор арбоб омма кўнглига йўл топади. Фалакнинг гардишини қарангки, кечагина Азизбекни ҳимоя қилган ўша оломон бугун унга қарши кўзолади, «севилик» бекини тахтдан қулатади. Кўпчиликнинг талаби билан Азизбек икки оёғидан арқон билан боғланиб, от човига судратма қилинади. Қизиқ, яқинги-

нада бу ҳукмдор ёнида туриб қўқонликларни қирган, ўз қирғинидан ҳузур қилган шу оломон энди Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишини завқланиб томоша қилади.

Бундай ғаройиб зиддияти воқеа-ҳодисалар шунчаки тасодифий эмас, балки бу кўҳна дунёда неча бор такрорланган ва ҳамон давом этиб келаётган ҳолатлардир. «Ўтган кунлар» чиққандан буён ўтган салкам етмиш йиллик тарихимизда неча марта бунинг гувоҳи бўлдик: кечагина доҳий, раҳнамо, халқимиз учун суюкли деб бошга кўтарган арбобларни эртаси бадном этиб ерга уриб, тарихдан номини учириб ташлашга уринганлар шу халқнинг ўзи — сиз билан бизлар эмасми?! Қисқаси, Қодирий романда кашф этган ижтимоий-сиёсий ҳаёт халқ табиатидаги мангу ожизлик, зиддиятлардан инсониятни огоҳ этувчи теран сабоқлар даражасига кўтарилган.

Муаллиф ижтимоий-сиёсий таназзул сабабларини бадиий тафтиш этишни давом эттиради. Қипчоқ ва қора чопон адовати ёнига яна бир иллат — маҳаллийчилик касофати қўшилади. Тошкентлик мансабдорлар орасида қўқонлик Нормухаммадга қарши иғво, фиску фасод тарқатувчилар бош кўтардилар. Нормухаммаднинг Тошкент халқи учун қилиб турган хайрли ишларини кўра била туриб шундай қабих ишга қўл урадилар. Уруғчилик билан маҳаллийчилик қўшилиб, катта бир фалокатга йўл очишини сезган Ҳожи бу хавфнинг олдини олиш учун бутун куч-қувватини, ақлаковатини ишга солади. Романдаги ижтимоий-сиёсий ҳодисалар тадрижи тасвирида муҳим бир ҳақиқат аён бўла боради. Ички адоват, зиддият, таназзул кучая боради сари ташқи хавф, истило ва истибод шунчалик яқинлашади. Бу ҳолни ҳам жуда озчилик — очиқ кўз, ўткир зеҳн эгалари — Ҳожи ва Отабекларгина юракдан ҳис этадилар ва бу хатардан ғофил амалдорларни огоҳ этадилар. Ҳожи уларга қарата дейди: «Биродарлар! Ўрис ўз ичимиздан чиқадирган фитна-фасодни кутиб дарбозамиз тағида кўр тўкиб ётибдир. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёнга берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак, ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилувчилар борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлай-мизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!»

Шу сўзларни айтаётган пайтдаги Ҳожи ҳолатига эътибор беринг: у ўзини тутолмай кўз ёшини оқ соқолига қўяди. Шундай оқил, босиқ одам дил-дилдан йиғлаб кўзёшлари билан сўзида давом этади: «Мана, биродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда сизга иккинчилар тобут чопадир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга етган кўраман!.. Агар дунёдан ўтаётган бир кексангизнинг маслаҳати-га қулоқ берсаларингиз, бу фикрингиздан қайтинг, биродарлар. Илло Юсуфбекни ўлдига чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз!» (Бу кўчирмалар ромanning 1926 йилги нашри матни асосида тикланди — У. Н.)

Хатарли фалокатни дил-дилдан ҳис этган, аммо унинг олдини олиш чораси йўқлигини билган, қалб фиғонлари, кўз ёшлари фикри тор кўру кар, нодон, жоҳил кимсаларга қор қилмаётганини сезган одамгина шу аҳволга тушиши мумкин. Даврадагилар бу сўзлардан ҳушёр тортиш ўрнига Ҳожини ваҳимачига, кўкнори ичган одамга чиқарадилар. Демак, чоризм истилоси олдида Ҳожи сингари тўғилаётган хавфни аниқ сезган, ҳукмдорларни бундан огоҳ этган ҳушёр, доно сиймолар бўлган, аммо уларнинг огоҳлантиришлари беҳуда кетган. Юсуфбек қабилар илжосиз қолиб, дунё ишларидан этак силташга мажбур бўлганлар. Юсуфбек ҳожи, Отабек каби тараққийпарвар кишилар фожиасининг бош сабаби ана шунда.

Тарих тажрибаси шундан далолат берадики, илғор кучлар ўзини четга олса, ғафлатда қолса; дунё ишларидан этак силтаса, қора кучларнинг даври-даврони бошланади, адолатсизлик учун кенг йўл очилади. Ҳожи ғаламис мансабдорлар даврасидан четлаб, дунё ишларидан кўнгли совуб юрганида Тошкентда аввалгилардан мудҳишроқ жиноят юз беради, қипчоқ қирғини бошланади. Бу дахшатли воқеаларни ёзувчи авваллари ўзгалар — Ҳожи ёки Ҳасанали қабилар орқали гавдалантирган эди. Бу сафар қонли лавҳаларга Отабекни рўпара қилади. Эҳтимол, паймонаси тўлиб кетган Ҳожи ёки бунча хунрезликларни кўравериб кўникиб қолган бошқа киши мазкур воқеаларга дуч келса, у қадаҳ ҳаяжонланмаслиги мумкин. Ёзувчи бу мудҳиш ҳодисани айти Отабек — навқирон, оқил, эл-юрт қайғусида юрган, озми-кўпми ҳаётнинг ачиқ-чуқугини татиган, ўта таъсирчан, қабоҳатларга мурасасиз, инсофли, диёнатли бир одам нигоҳи орқали ифода этиши тасодифий эмас. Муаллиф бу билан рўй берган ҳодисаларнинг дахшатини бор бўйича китобхонга етказишга эришса, иккинчи томондан, шуларга муносабатда Отабек қарашидagi, руҳиятидаги ижтимоий-сиёсий йўналиш силсиласи, тадрижи энг олий нуқтасига кўтарилади, муайян интиҳосига етади. Умуман, шу ҳодисалар тасвирига бағишланган «Қипчоққа қирғин» боби романдаги ижтимоий-сиёсий йўналишнинг мантиқий яқунидир.

Ёзувчи китобхонни ҳам, қаҳрамонни ҳам мана шу энг кескин дақиқаларга тайёрлаш учун ўзига хос усул қўллади. Шаҳарда қипчоққа қирғин уюштирилган кун эрталаб Отабек яқин дўсти билан шаҳар ташқарисига сайрга чиққан. Гўзал табиат кучоғида ором олиб, турмуш ташвишларини бир дам унутиб кечқурун манзилга қайтиб, шаҳар дарвозасига қадам қўйиши биланоқ боши танидан олинган кишилар гавдасига йўлиқади. Дастлаб бу ҳолга тушунолмай, сабабини суриштиради. Шаҳарда қипчоқларга қирғин бошлангани, қипчоқ зоти бўлса суриштирмай молдай сўйилгани маълум бўлади. Отабек йўлда давом этади, одим сайин боши кесилган мурдаларни кўради... Ниҳоят, дахшату ваҳшат ичида уйга келиб Ҳасаналига йўлиқади. Ҳасанали мислсиз раҳмсизлик ҳақидаги ҳикоясини бошлайди: «Худди қиёмат бўлди! Бечоралар нима гуноҳ қилдиларикин? Уйда ҳалол касбини қилиб ўтирганларигача тутиб сўйдилар... Эй, бечоралар, қандай гуноҳлари бор экан? Йигитлар тутиб келтириб туради, жаллод бosh кесиб боради... Бу ногаҳоний қазодан эслари чиқиб кетган бечоралар йиғлашадилар... Айниқса, бир бўёқчи... худди хум ёнидан тутиб келганлар — қўли бўёқ. Эй, худо, мен нима гуноҳ қилдим, деб йиғлайдир... Чидаб бўлмади, дўконни ёпиб қочдим, кўплар ҳам қочдилар...»

Отабекда бу ёғини эшитишга тоқат қолмайди, бекнинг юраги эзилиб оқиш даражасига етади. Бу ҳодисалардан ўзини йўқотар ҳолга келади, кечки овқатни ҳам емай, отаси билан учрашмай «гўё шу йиртқичлар дунёсидан яширингандек оқ тундаёқ тўшагига ётиб, кўрпасига бурканиб» олади. Қаҳрамоннинг ўша кезлардаги руҳий ҳолатини бундан аниқроқ, таъсирчанроқ ифодалаш қийин бўлса керак.

Отабек бир оз ўзини тутиб олгач, эртаси отасига рўпара келади. Илк бор фарзандлик одоби-

ни бузиб, салом бермайди, чунки уни қипчоқ қирғинига алоқадор деб ўйлайди. Орада узоқ жимлик ҳукм суради. Ниҳоят, биринчи бўлиб ота гап бошлайди. Сўнг Отабек тилга кириб, кечаги қонли воқеалар, бу ишларда отасининг иштироки хусусида имо-ишоралар қилади. Фаросатли ота дарҳол буни тушуниб, рўй берган воқеаларнинг тафсилоти, бу ишларга ўзининг алоқаси йўқлиги, имкон қадар бу хатарнинг олдини олишга урингани, бироқ иложсиз қолгани ҳақида батафсил гапириб беради.

Хўш, бу қирғинлардан мақсад нима? Яна шу савол қўзғалади. Жавоб аён. Қирғинни уюштирганлардан биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормухаммадининг ўрнини эгалламоқчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Хон эса Муслулмонқулга адовати туфайли қипчоқни кириб, аламдан чиқмоқчи. Уларда бундан бошқа мақсад йўқ. Ота-бола суҳбатида Юсуфбек ҳожи дилидаги асосий дардини айтади. Бу қалб сўзларида мазкур қаҳрамоннинг умри, фаолиятининг муайян яқуни жамлангандай туюлади. Ўз ҳаёти давомида тўплаган тажрибалардан чиқадиган аччиқ хулосалар, сабоқларни, авлодлар олдидаги армони, узрларини тўкиб ташлайди. Мана у: «Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қанот ҳосил қилолмадим. Иттифоқ нелигини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияти йўлида бир-бирини еб-ичгани мансабпараст, дунёпараст, шўхратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядирган бўлсак, яқиндирки, ўрси истибодди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгувси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйинтуруғин кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқин қилиб топширғувчи — биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим...» (Бу кўчирма романнинг 1926 йилги нашри матни асосида тикланди — У. Н.)

Бу ёғига нима бўлганиги маълум! Энди романнинг бош ғоявий пафоси, ёзувчининг китобхонга айтмоқчи бўлган асосий ва энг зарур гапи нимадан иборат экани бир қадар англашилгандир! Юсуфбек ҳожи қалбидан вулқондек отилиб чиққан бу дард-алам тўла фарёд, ёзувчи дилини ўртаган аччиқ ҳақиқат бугунги кунда, ўлка салкам бир ярим асар давом этган истибоддан сўнг мустақиллик остонасига қадам қўйган ғоят масъулиятли кунларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Аксинча, бу сўзлар аччиқ тарих сабоқлари, халқни бўлғуси хатарлардан огоҳлантирғувчи бонг бўлиб янграйди. Ҳозирги кунда кўпгина хушёр, виждонли адибларимизнинг қалб сўзлари, жумладан, шоира Ҳалима Худойбердиеванинг «Ийғи» шеърисидаги мана бу сатрлари Юсуфбек ҳожи, Отабек, бинобарин буюк адиб Қодирийнинг дил ҳайқириқларига ҳамоҳангдир:

Олтовлон ола бўлиб олдирган халқ меники,
Гоҳ ичда заҳар, тилда бол турган халқ меники,
Тиф тортиб ўз отасин ўлдирган халқ меники,
Ёраб, қай аждодимнинг қўли кир, деб йиғладим.
...Бирлашмадинг, Қўқону Ўзган бўлдинг, Уш бўлдинг,
Фитна пичоқларида талаш, лахта тўш бўлдинг,
Кўёв-келин бўлмасдан кўш мазор-а, кўш бўлдинг,
Худо, тўзғин элимни бирлаштир, деб йиғладим.
Бирлашмадинг, кетма-кет бало келди, ўт келди,
Тоғдай йигитни солиб, лопиллаб тобут келди.
Сув бўлиб оқдик, кўздан жала келди, хут келди,
Худо, тўзғин элимни бирлаштир, деб йиғладим.
Шукур, бугун озод сен, аммо тарқоқ сен, ёт сен,
Тарқоқми сен, инонки азал-абад барбодсен.
Жўровоз бўлолмасанг якка-якка мунг, дод сен.
Худо, тўзғин элимни бирлаштир, деб йиғладим...

Агар биз романнинг асосий пафосини, ундаги етакчи қаҳрамонларнинг бош ҳаётий, ижтимоий-сёсий маслак-матлабини назарда тутадиган бўлсак, асар хотимасида Отабек қисмати хусусида айtilган гапларга — чор босқини бошланганида биринчилардан бўлиб зобитларга қарши жангга отлангани, Авлиё ота устидаги чор аскарлари билан тўқнашувда қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлгани тўғрисидаги гапларга асло ажабланмаймиз. Юсуфбек ҳожи бу кезларда кексайиб қолган, дунё ишларидан этак силтаб кетган эди. Навқирон Отабек эса ота ишини давом эттириб, эл-юрт гами, мустақиллиги йўлида жон фидо этди.

Бу ҳол Отабекнинг роман бошида Россия, унинг ўша кезлари Туркистондагиға нисбатан илғор туюлган тартиботлари ҳақида айтган илиқ гапларига зид эмасми, деган савол туғилади. Асло зид эмас. Чунки Отабек ўз юрти, ўз элининг чин фарзанди, аммо унинг эл-юртга меҳри мутаассибликдан холи; у ўз ўлкасини жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари қаторида кўришни, улар тажрибаларидан баҳраманд бўлишни истайди. Бироқ у ватанпарвар, миллатпарвар ўғлон сифатида она юртини бошқалар, ҳатто тараққий этган давлатлар томонидан истило этилишини, юрти зобитлар оёғи остида топталишини асло хоҳламайди. У шу юрт даҳлсизлиги, истиқлоли йўлида кўксини қалқон қилиб жон фидо этган экан, бунда ҳеч қанақа ғайритабиийлик йўқ. Бу — умуминсоний туйғу. Ҳар бир онгли, виждонли, ўз қадрини биладиган, ўзини эл фарзанди, юрт фуқароси санайдиган одам ўшандай вазиятда Отабек йўлини тутиши табиий.

Романнинг етакчи қаҳрамонлари Отабек ҳам, Юсуфбек ҳожи ҳам ғоялар одами, эл-юрт ташвиши, истиқболи ғамида юрган, юртни ҳалокатдан асраб қолиш чораларини излаган, бу ҳақда аниқ-равшан ўз дастурига эга бўлган, уни амалга оширишга баҳолу қудрат интиланган ва пировардида иложсиз қолган кишилардир. Етмиш йил давомида бизда кўпдан-кўп коммунистик ғоявийлик руҳи билан чулғанган қаҳрамонлар образи яратилди. Ҳозирга келиб бу образларнинг аксарияти ўз кадр-қимматини йўқотди. Бундан юрак олдириб қўйган адабиётчи-танқидчилар умуман адабиётда, образда ғоявийлик хусусида сўз очишга ҳам тиллари бормайдиган, «ғоявийликдан чўчидиган бўлиб қолдилар. Жаҳон адабиёти дурдоналарини эсланг, улардаги машҳур адабий қаҳрамонлар борки, барчаси ғоялар одами-ку, ахир! Бутун гап қаҳрамон ташийдиган, амал қиладиган ғоянинг салмоғида. Бизда яратилган асарлардаги коммунистик ғояни ташийдиган қаҳрамонларнинг чуви

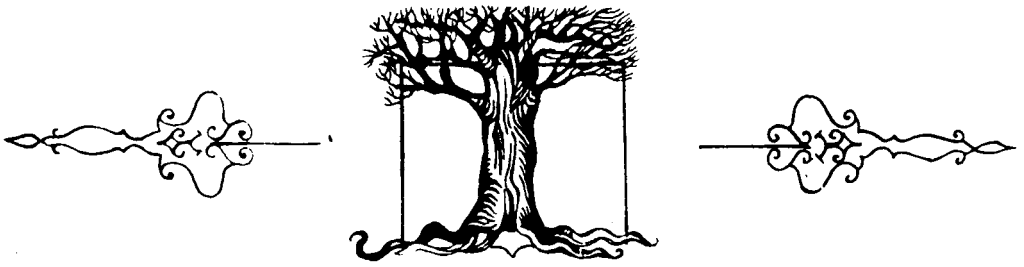
чиқиб қолиши, қадри кетишига сабаб шундаки, ёзувчилар зўр бериб ўтказган, ҳимоя қилган, тарғиб-ташвиқ қилган ақидалар сохта, ғайри инсоний бўлиб чиқди. Ажабки, узоқ йиллар ана шу руҳда тарбияланган адабиётшунослар назарида сохта коммунистик ғояларни ташувчи қаҳрамонлар яхши, адабиётимизнинг ютуғи; «Ўтган кунлар» қаҳрамонлари улуғлаган эл-юрт, миллат тақдири, истиқлоли билан боғлиқ эзгу дил нидолари эса ёмон, ёзувчи фикрининг торлиги сифатида талқин этилди.

Коммунистик ақидалар билан суғорилган қаҳрамонлардан фарқли ўлароқ «Ўтган кунлар»даги ғоявий қаҳрамонлар ўз табиийлиги, ҳаётий жозибаси, кучи билан ажралиб турадилар. Юсуфбек ҳожи чин дилдан менда «виждон бор, дин бор, диёнат бор» дер экан, унинг бу сўзларига тўла ишонасиз. Отабек ҳам, Ҳожи ҳам кўп ўринда ўз ғоя-маслақларини ошкора изҳор этади.

Шуниси муҳимки, романда қаламга олинган кўп ҳаяжонли воқеа-ҳодисалар ифодаси пайтида имкон қадар ўзини четга олиб, холис турган адиб қаҳрамонларнинг асл ғоя, маслак-мақсадлари устида, эл-юрт тақдири, миллат фарзандлари ўз қўллари билан ўзлари учун чоҳ қазиётгани ҳақида сўз борганида ўзини тутолмай қолади, ҳис-ҳаяжонларини, армон-ўкинчларини баралла тўкиб солади. Бундай ўринларда тасвир ва талқин ошкора публицистик тус олади, ёзувчи сўзлари билан қаҳрамонлар нутқи орасидаги фарқ-чегара йўқолади. Аммо булар ўқувчига асло сезилмайди. Уларнинг барча-барчаси ўта табиий, ҳаётий, самимий. На Отабек, на Юсуфбек ҳожи сўзларида, хатти-ҳаракатларида бирор ўринда бўлсин сохталик, атайинликни кўрмайсиз. Бу борада ҳам Қодирий тажрибаси, санъати адибларимиз учун ўрнак бўларлидир.

МУҲТАРАМ МУШТАРИЙЛАР!

Маълумингизким, Сиз — азизларнинг истак-хоҳишларингизни инobatга олган ҳолда ўтган 1992 йилда ойноманинг 8—9 сонлари бирлаштирилиб, Қуръони карим таржимаси нашр этилган эди. Қоғоз нархининг, босмаҳона харажатларининг ошиши туфайли муқаддас Китобни олиш учун қўшимча 60 сўм тўлаш лозимлиги тушунтирилган эди. Бу ҳақда матбуотда бир неча марта муурожаат этилганига қарамай, айрим биродарлар тўғри англамадилар. Гап шундаки, ойномага 1992 йил учун тўла обуна бўлган муштарийларгина қўшимча ҳақ тўлашлари ва бунинг эвазига Қуръони карим таржимаси нашр этилган китобни олишлари мумкин эди. Обуна бўлмаган биродарлар эса дўконлардан харид қилишлари лозим. Обуна бўлмаган биродарлар ҳам бизнинг ҳисобимизга 60 сўмдан пул юборишибди. Афсуски, биз уларга Муқаддас Китобдан юбора олмаймиз. Бунинг учун биз узр сўраймиз.

ШАРҚ, ФАЛСАФАСИ МАНЗАРАЛАРИ

«Шарқ юлдузи» ойномаси ва Ўзбекистон радиоси Адабиёт бўлими ҳамкорликда тайёрлаган давра суҳбати

Уткир ҲОШИМОВ — «Шарқ юлдузи» ойномаси Бош муҳаррири, ёзувчи: Хабарингиз бор, «Шарқ юлдузи» ойномаси ўзбек ва жаҳон адабиётининг энг яхши дурдоналарини ёритибгина қолмасдан халқимиз қадриятларига, тарихига, бугунги кунга ҳам кенг ўрин беришга ҳаракат қил-япти. Бу нарса фақат ойнома учун, фақат мутахассислар учун эмас, балки халқимиз учун керак-дир. Чунки халқимиз ўз-ўзини қайта танийдиган замонлар келди. Истиқлолнинг нияти ҳам шуни тақозо этади. Ҳар битта одам ўзининг кимлигини билса, халқ ўзини халқ эканлигини ҳис этса, эртанги кунига ишонч билан кириб борса, яхши бўлади. Ҳамма соҳада бўлгани каби, фалсафа тарихига, дунёқарашга ҳам бугунги кун янгича нуқтаи-назардан ёндашиш ва янгича талқинларни тақозо қилапти. «Ягона тўғри таълимот», «Дунёни ўзгартириш қуроли» деб улуғлаб келинган диалектик ва тарихий материализм муаммоларига бугун танқидий қараш лозим. Фақат бир сиё-сатнинг қобигига ўралиб қолмасдан, ҳаётимизга янгича бир фалсафий ёндашув лозим бўлади. Нимага эришдик, олдимизда нималар турибди, келажакда нима бўлади? Булар ҳақида ошқора айтилган фикрлар ўқувчилар учун жуда қадрли деб ўйлайман. Бугунги суҳбатда фикрларингизни бемалол, очикчасига, дангал айтишингиз мумкин. Менимча, ҳамма фикрлар бир жойдан чиқши, бир-бирига ўхшаш бўлиши шарт эмас. Жиддий баҳслар, мунозаралар бўлиши табиий. Сизларнинг фикрларингиз, яна такрорлайман, фақат биз учун эмас, кўплаб ўқувчилар учун жуда қимматли бўлади. Марҳамат, баҳсга киришамиз.

Омон МУХТОРОВ — «Шарқ юлдузи» ойномаси Бош муҳаррирининг ўринбосари, ёзувчи: Таниқли қозоқ шоири Улжас Сулаймон шундай бир ажойиб мисол келтиради. У айтадики, поезд-да, вагонда ўтириб кетаётган жуда қаройли бир қиз — Ғарб, йўлқада турган кампир — Шарқни кўради. Бу кампирнинг аҳволи анча хабар, увадага ўралган эди. Қиз эса нозанин, олифта! Шу хо-ни — Ғарб, ойнага қараб кампир — Шарқни кўрганда, бу кампир бир пайтлар ўзидан ҳам гўзал бўлганини ва тақинчоқлари ҳам бойроқ бўлганини, ўзидан кўра юксак эканини, ақллироқ ва бош-қачароқ бўлганини тасаввур ҳам қилолмайди. Бир дард билан шундай ёзади Улжас Сулаймон.

Абдулла ШЕР — шоир, файласуф олим: Улжас Сулаймоннинг бу ҳикоясига ўхшаган гапни бир вақтлар буюк инглиз шоири Байрон ҳам айтган эди. У кундаликларидан бирида шундай деб ёзади: «Бугун бўйи салкам икки метр келадиган америкалик муҳлисим ташриф буюрди. У жуда ажойиб билимдон йигит экан. Биз ярим соатча гаплашиб ўтирдик. Ва мен бу суҳбатдан шу нарсага амин бўлдимки, бир вақтлар Овруро онаси бўлиши Осиёни ўз хизматкорига айлантириб олгани-дек, яна юз-икки юз йилдан кейин Америка ҳам ўз онаси — Оврурони ана шундай хизматкорга айлантириб қўяди».

Омон МУХТОРОВ: Фарсуски, Шарқнинг қисмати ҳамиша шундай бўлиб келган. Шарқ нима учундир камситилгандай. Менда йиллар мобайнида шунақа таассурот ўйгонган. Масалан, жуда кўп нарсалар Шарқда бошланган. Конфуцийлар ўзининг фикрини айтганда, ибн Синолар ўз фалсафий қарашларини бундан минг йил олдин баён қилган пайтда Ғарбда бунга яқин гаплар мутлақо йўқ эди. Ғарб алломалари, масалан, XVII-XVIII асрларда Шарқ мутафаккирларидан таълим олди. Лекин бора-бора бу ҳақиқат унутилган ва нима учундир Шарққа маълум даражада камситилиб қаралган. Мен буни бир мисол билан айтай. Бир йиллари «Гулшан» радиожурналида муҳаррир эдим. Шу пайтларда «Тафаккур хазинасидан» туркумидаги жуда кўп китобларни ўқиб чиқдим. Кейин, Ғафур Ғуллом нашриётида ишлаган пайтимда ҳам бир китобга муҳаррирлик қилишимга тўғри келди. Шунда қарасам, Саъдий Шерозий, Ҳофиз, Навоидан битта-яримта мисолни айтмаганда, Шарқ мутафаккирлари ижоди деярли четлаб ўтилганди. Мен таажжубландим. Наҳотки, Шарқда йирик файласуфлар бўлмаган? Ахир Шарқ фалсафанинг бешиги-ку! Нима учун бундай аҳвол юз берган, деган фикр туғилди. Шундай латифа бор. Бир кишидан сўрашган экан: «Даҳо ким?» деб. У: «Ҳамма одамлар бир нарсани билишади-ю, бир дарвеш топилади, шу билмайди, шу билмайди. Узича уни кашф этади. Шу киши даҳо бўлади», деган экан. Шундан келиб чиқиб айтганда, бизда деярли барча одамлар кўп нарсани билмаган. Битта одам эмас! Кашф қилишининг ҳам иложи бўлмаган.

Абдулла ШЕР: Ғарб илмида кенг томир отган машъум «оврупопарестлик» деган ноилмида йўналиш бор. Унга кўра, ҳамма билимлар, хусусан, математика каби асосий фанлар Овруро-да вужудга келган, деб қаралади. Ана шу ақидани ўзларига мезон қилиб олган Москвадаги «Мысль» нашриёти «Фалсафий мерос» деган туркум остида ҳозиргача 115 номда китоб чиқарди. Лекин улар ичидан Форобийни, на ибн Синони, на Ғаззолийни кўрамай. Мусулмон фалсафаси гўё бўлган эмас. Бу ҳолат оврупопарестлик билан рус улуғдавлатчилик шовинизмининг биргаликда қилган ҳаракати, миллий тафаккуримизни йўқотиш йўлидаги уриниш эди.

Тўнтариш қилинса бас, озодлигу бойликка эришамиз, деб ўйлаган эдик. Лекин унинг моҳияти фуқароларнинг биродаркушлик уруши, очликлар, қатағонлар, маънавий қамаллар, бир сўз билан айтганда, Инсоннинг ҳўрланиши эканини билганимиз йўқ! Кантга қулоқ солмаганимизнинг, мана, жазосини тортиб ўтирибмиз.

Абдуқодир ҲАЙИТМЕТОВ: Уша қадим даврларда ҳам, кейин ҳам фалсафада битта йўл бўлган эмас. Ҳар хил йўллар, қарашлар бўлган. Форобий даврида ҳам, ибн Сино даврида ҳам, қолаверса, Навоий, Жомийларнинг даврида ҳам кишилар битта ақидани тутиб олиб, унга ўзгаларни мажбур қилмаганлар. Баъзи масалаларда Навоийнинг фикрига Жомий қўшилмаган ёки аксинча бўлган. Лекин бу нарса дўстона, одоб доирасида кечган. Бу биз учун жуда ибратли ҳодисадир. Шу маънода улардан кўп нарсаларни ўрганишимиз керак. Бизнинг файласуфлар руҳини ҳам, материализминини ҳам ўрганишган. Қуръонда айтиб қўйилган: «Инсон лойдан ясалган» деб. Навоий буни шундай таърифлайди: «Инсон тўрт унсурдан ясалган. У ясалгандан кейин эса унга руҳ кирган».

Навоийнинг яна бир фикри борки, касал одам ибодат қилишга қийналади, дейди. Демак, одамнинг соғлиғи, унинг яхши ҳаёт кечирishi масаласи ҳам ўша унсурларга боғлиқ. Алломаларимиз бу тўғрида ҳам тўғри фикрларни айтишган. Шу маънода ибн Сино, инсонни Худо яратган, дейди ва у одамни даволашнинг чораларини зукколик билан қидирган. Алломаларимиз ҳеч қачон диндан чекиниб, уни инкор этган эмас. Уларнинг айтганлари ҳаммаси Исломи динига, Шарқнинг энг илғор фалсафий қарашларига асосланган. Ана шу маънода биз кўп нарсани билмасак-да, нотўғри фикрлайвердик. Энди бу қачиликларни тугатишимиз керак.

Фалсафа шундай нарсаки, уни сиёсатлаштириш жуда катта зарар етказиши мумкин. Буни 70 йиллик тарихимизда ҳам кўрсак бўлади. Фалсафани одамларнинг маънавий ҳаётига тадбиқ этиш керак. Имонни тарбиялашда ундан фойдаланиш лозим. Бизда эса уни мутлақо бошқа томонларга йўналтиришга интилиш бўлди. Оқибатда кўп нарсалардан маҳрум бўлдик ва мисли кўрилмаган фожияларни бошдан кечирдик. Утган йили Алишер Навоий номли илмий-тадқиқот институтимизда Навоий бўлими очилди. 70 йил мобайнида биз Навоийнинг Исломи динига бўлган муносабатини ўрганмай келдик. Келингар, биринчи бўлиб шу мавзунини ишлашга, деб тақлиф қилдим. Касбдошларим бир овоздан маъқуладди. Ҳозир ушбу масала устида ишляпмиз. Демак, Навоийнинг Исломига бўлган муносабатини барча асарлари бўйича атрофлича ёритишни мўлжалладик. Албатта, баъзи бир камчиликлар юз бериши мумкин. Лекин бу ишнинг ижобий ва амалий томони жудаям катта эканлиги шубҳасиз. Бунга ишончим комил. Масалан, мен ўзим «Ҳамса» устида ишляпман. «Ҳамса»ни зинҳор Исломи маданиятидан узиб талқин этиш мумкин эмас. Ҳозир «Ҳамса» бўйича «Исломи нури» деган тадқиқотни тугалладим. «Ҳамса»нинг ҳар бир сатрида киши руҳига ёруғлик берадиган илоҳий нур бор. Бу нарса ўз навбатида Ҳадисларга бориб боғланади.

Қуръонда на Инжилга, на Тавротга тош отиш бўлмаган. Ҳамма жойда бу китоблар ҳўрмат билан тилга олинган.

Нажмиддин КОМИЛОВ — филология фанлари доктори, профессор: Шарқ фалсафаси ҳақида Абдуқодир ака тўғри фикрларни билдирдилар. Бу соҳани ўрганмай туриб биз бошқа ижтимоий фанларни ўзлаштиришимиз қийин. Гап адабиёт ҳақида кетадиган бўлса, адабиётнинг ўзини ҳам фалсафадан ажратиб ўрганишимиз қандайдир бирёқламалик ёки юзаки иш бўларди. Ҳозиргача мавжуд адабиётшунослигимизни кўздан кечирсак, адабиёт ҳақидаги тадқиқотларда теранликнинг етишмаслиги ҳам худди шу Шарқ фалсафасига эътибор кам бўлганлиги ёки умуман шоирлар ижодини фалсафадан ажратганимиз сабаб бўлган. Масалан, Навоийнинг мутафаккирлиги ҳақида кўп гапиремиз, лекин бу аслида нимада эканлигини ҳақиқатда чуқур очиб берганимизча йўқ. Навоийнинг мутафаккирлиги Шарқ фалсафасининг қаймоғини эгаллаганидир. Қуръон моҳиятини, ҳадислар моҳиятини, илми ҳикматини, илми каломни пухта ўзлаштирганилиги ҳамда шулар устида туриб, ўз замонидан келиб чиқиб жуда катта фикрларни илгари сурганлиги Навоийнинг файласуфлиги, мутафаккирлигидир. Бошқа шоир ва ёзувчилар ҳақида ҳам шунга ўхшаш фикрларни айтишимиз мумкин.

Шарқ адабиёти фалсафа билан жуда зич алоқадор. Кайси бир ёзувчини олмайлик, масалан, Фирдавсийнинг ўзида ҳикмат жуда катта. Абулмажид Санойидан бошлаб, адабиётимизнинг бутун моҳияти, ўша катта дostonлар, ғазаллар, фалсафа билан боғлиқдир. Жалолиддин Румий, Фариддин Атторни олайлик, буларни қандай қилиб фалсафадан ажратиб ўрганишимиз мумкин? Ёки Бедилни, Машрабни олайлик. Биз Шарқ фалсафасини чуқур билмасдан туриб мазкур шоирларимизнинг ижодлари моҳиятига тушуниб етмаймиз. Ҳақиқатда ҳам Шарқ фалсафаси — жуда катта маънавий олам. Абдуқодир ака тўғри уқтирганидек, Шарқ фалсафаси фақат Урта Осиё фалсафасидан иборат эмас-ку. Биз мусулмон шарқи фалсафий меросини биринчи ўринда назарда тутайлик. Бу фалсафанинг ўзига хос томонлари бор. Умуман, маданиятни, маънавиятни маълум маънода чегаралаб олиб ўрганса зарар қилмайди. Мусулмон Шарқда асрлар оша учта фалсафий йўналиш давом этган. Масалан, Исломи илмининг ўз тарихи бор. Унда турли оқимлар, тариқатлар, мазҳаблар кўп. Булар жуда катта соҳа. Бундан ташқари, илми ҳикмат ҳам бор. Ибн Сино, Форобий ва бошқаларнинг мероси юнони фалсафаси билан мустаҳкам алоқада ривожланган ақлий тафаккур тараққиётига катта ҳисса қўшган фалсафадир.

Абдулла ШЕР: — Нажмиддин ака, шу фикрингизни тўлдирish учун лоақал эстетика, нафосатшунослик таълимотини эслайлик. Кантнинг ўша биринчи гапи — гузалликнинг манфаатсизлиги ҳақидаги мулоҳазаси Ғаззолийдан ҳеч қандай ўзгаришсиз олинган. Иккинчи, мантиқ эстетикага, санъатга ётдир, деган гапни эса Форобий аллақачон айтиб қўйган. Ёки Ҳегелни олайлик. Унинг «Дин фалсафаси» деган китобида кўтарилган масалалар ҳам Форобий томонидан етти аср аввал айтиб ўтилган. Биз маънавий қамал ҳолатида қолганимиз тўғрйли бундан беҳабар эдик. Қарангки, бизнинг мусулмон фалсафаси кўпроқ Афлотун фалсафаси асосида эмас, балки моддий материалистик фалсафа — Арасту фалсафаси асосида ривожланган. Бунга ҳайрат билан қараш керак.

Бизнинг файласуфларимиз учун мактаб бўлган қадимги юнони фалсафасининг ўзи эса, кўҳна Шарқ илмий тафаккури асосида вужудга келган. Мана, бир мисол. Диоген Лазертий ва Явнликларнинг хабар беришича, Пифагор Мисрда коҳинларга шогирд тушиб математикани, бобиликлардан астрономияни, эронликлардан фалсафани ўрганган. Пифагор «Авесто»ни жуда яхши билган. Шунинг учун ҳам «Арамазданинг (Аҳурамазда — А. Ш.) вужудини — нурга, қалбини ҳақиқатга

қиёсламоқ керак» деган фикрни билдиради. «Философия» яъни «фалсафа» деган иборани кашф этган буюк юнон олими шундай дебдими, демак барча илминг ибидоси Шарқда экани аксиомадир. Эки руҳнинг кўчиб ўтиши ҳақидаги Афлотуннинг машҳур назариясини олиб кўрайлик. Афлотун, ахлоқи бузуқ, гуноҳкор одамнинг руҳи қабр тепасида бир неча кун айланиб юриб, осмонга кўтарила олмай, яна ерга тушиб нопок ҳайвонлар суратига кирад, итга, эшакка, чўчкага айланади, дейди. Чунки гуноҳкор тан руҳни юксакка кўтарилишига йўл қўймайди. Бу фикр қадимги ҳинд фалсафасидан айнан олинган. Веда фалсафасида, карма қонунига биноан кимки бу ҳаётда қувончли ҳаёт кечирса, савоб ишлар қилса у нариги дунёда брахманлар, каштариёлар ёки вайишлар оламига боради, кимки бу ҳаётда гуноҳ ишлар қилса, у — итлар, чўчкалар ёхуд чандаллар орасига тушади, деган фикр бор. Бундай мисолларни ўнлаб эмас, юзлаб келтиришим мумкин. Лекин мен ҳозир бошқа нарса ҳақида икки оғиз гапирмоқчиман. Биз Маркснинг буюклигини унинг тарихий материализмида, шу жумладан, формациялар, яъни инсоният тарихи босқичлари қонунини яратганлигида, деб биламиз. Ҳозирча ҳамма нарса ўша қонуниятга, тўғрироғи, беш босқич деб аталган бешта корсонга тикиб келинди. Сигса ҳам, сигмаса ҳам тикилди. Бирортамиз савол бермадикки, хўш, нима учун инсоният тарихида фақат беш босқич — тузум бўлиши керак, нега олтига ё ўнга эмас, бунга Маркс бориб кўриб келганми? Маркснинг бу қонунияти, менингча, бор-йўғи оддий гипотеза — илмий ҳаёл, холос. Агар Ғаззолий ҳамда унинг ғарблик шоғирдлари Юм, Кант ва бошқаларнинг фикрича, «нарса ўзида» таълимотига асослансак, инсониятнинг ҳозирги тарихидан аввал ҳам тарих бўлганини тан олишимиз керак. Бунга қадимги цивилизация — маданият ўчоқлари бўлмиш ер остида қолиб кетган қитъалар, шаҳарлар ва улардан топилган қазилма ёдгорликлар асос бўла олади. Масалан, Перуда топилган, археолог Ховъер Каброро томонидан ўрганилган қайроқ тошларда юракни кўчириб ўтказиш операцияси, телескоп ёрдамида шоғирдига фазовий ўзгаришлар ҳақида сўзлаётган олим, қадимги жуғрофий атлас сингари суратлар акс эттирилган. Уларнинг ёши ўн минг йилдан ортиқ, деб топилди. Эки Атакама саҳросида мўмиёланган жасадлар топилган. Уларнинг мўмиёланган пайти ҳам ўн минг йилдан аввал деб ҳисобланмоқда. Демак, улар Мисрдаги мўмиёланган жасадлардан камида тўрт минг йил қари. Хўш, бу цивилизацияни биз нечанчи босқичга киритамиз, умуман, булар Маркс тақриф қилган корсонга сиғадими?

Боя мен маънавий қамал ҳақида сўзлаган эдим. Асримизнинг буюк файласуфларидан бири, фикри доим қатағонга учраган Мераб Мамардашвили ўзининг Фарангистон радиоси муҳбири билан қилган сўхбатига жуда қизиқ далилни келтиради. Доим демократия, сўз эркинлиги, фикр эркинлиги талаб қилиб келган Ленин ҳукуматни қўлга олгач, дарҳол у дунё ҳақида фикрлаган барча файласуфларнинг китобларини кутубхоналардан олиб ташлашга оғзаки буйруқ беради. Шу асосда ёзма яширин кўрсатма тайёрлаган шўро маориф комиссарлиги бу рўйхатга Сукротнинг ҳам номини қўшиб қўяди. Ваҳоланки, Сукрот китоб қолдирмаган. Қаранг-а, қандай даҳшат! Худого шукрки, энди ана шундай даҳшатдан қутулдик. Энди яна Шарққа, ибтидомизга қайтишимиз керак.

Яна бир гап. Бу ўринда баъзилар Абдулла Шер шарқпарастлик қияляти, ҳамма нарсани шарққа олиб бориб тақаб қўйяпти, деб ўйлашлари мумкин. Асло ундай эмас. Юнон тафаккурини янги, юксак босқичга кўтарган Шарқ илми, фалсафаси мусулмон Испанияси орқали Ғарбга ўтган. Шунинг учун ҳам Оврупода XI—XIII асрлар «буюк таржималар даври» деб аталади, ал Хоразмий — Алгоритм, ал-Фарғоний, — ал Фраганус, ал-Форобий — ал Фрабиус, Ибн Сино — Авиценна, Ибн Рушд — Авэрроэ асарлари ўша даврда таржима қилиниб Юм ва Шеллинг, Кант ва Ҳегел ҳамда бошқа буюк Ғарб файласуфлари бобокалонларининг хонадонига, мағриб университетларининг кутубхоналарига кириб борган. Шунинг учун яна бир бор фақат ўзимиздагиларнигина эмас, балки жаҳон афкор оммасини Шарқни ўрганишга даъват этишимиз керак.

Маҳкам МАҲМУДОВ — филология фанлари номзоди, ёзувчи: Сўхбат ҳақиқатан ҳам қизиқ боряпти. Мен шоир, файласуф Абдулла Шернинг кўпчилик фикрларига қўшилган ҳолда бизнинг қадимий Шарқ фалсафасини, тасавуф фалсафасини кўпроқ Ҳегел, Кантлар, Гелвеций, Локклар орқали эмас, Нажмиддин ака айтгандай, Куръони карим, ҳадислар, Абдулмажид Санойи, Носир Ҳисрав, Беруний, Форобий, Ғаззолийларнинг бевосита асарлари асосида ўрганиш тарафдориман, Бунга тўғри йўл деб ҳисоблайман.

Нажмиддин КОМИЛОВ: Шарқ фалсафасидаги Илми тавҳид, яъни тасавуф илмини олайлик. Афсуски, биздаги тадқиқотларда юқорида айтилган мана шу уч соҳа — Илми калом, Илми ҳикмат ва Илми тавҳидни бир-бирига қарама-қарши қўйиб ўрганиш узоқ ҳукм сурди. Дейлик, тасавуфни Илми ҳикматга, Ибн Сино, Форобийлар ижодига қарши қўйиб баҳолашди. Эки Илми каломни бошқаларга қарама-қарши қўйиб ўрганиш мавжуд. Лекин тадқиқотларни кўздан кечирсак, уларда ҳар хил жиҳатлар борлиги яққол сезилади. Файласуфлар турли йўллар билан дунёни, инсонни, жамиятни, коинотни ўрганишган. Аммо уларнинг таълимотида бир-бирига улашиб кетадиган, бир-бирини тўлдирадиган соҳалар жуда кўп. Умуман, дунёни билиш ҳақидаги билиш илми, билиш назарияси ҳақидаги фанни олганимизда ҳам Калом илми билан, Илми ҳикмат билан Илми тавҳиднинг бир-бирига кесишадиган жойлари кўп. Адабиёт ҳақида гапирганда, албатта тасавуф ҳақида тўхталишимиз керак. Бунинг ўзи жуда катта оламдир. Мана ҳозир, Абдуқодир ака айтганидек, мақолалар, китоблар чиқаяпти. Аммо тасавуфни қандайдир у томон, бу томондан қўлиб ўрганяпмиз. Лекин уни жуда чуқур тадқиқ этиш лозим. Биринчи навбатда тасавуфни бадном қилган нарсаларни аниқлаб олишимиз лозим. Нима учун тасавуф шу пайтгача ёмонотлик бўлди? Уни узлатга чекинши деб келдик. Тасавуф таълимоти билан одамларни тарки дунёдаликка даъват этган, деб қораладик. Бу тасавуфнинг ўта реакционлиги, дедик. Аслида, моҳиятан англаган одам шунинг ўзидаёқ тасавуфнинг прогрессивроқ эканини ҳис қилиши мумкин. Узлатга чекинши нима ўзи? Бу биринчи навбатда тафаккурга берилиш дегани. Одам жамиятдан ўзини бир қадар четга олмасдан туриб, мутафаккир бўлиши мумкин эмас. Мутафаккир муайян даражада жамиятнинг ҳодисаларини, хусусиятларини ўрганиш учун бир поғона юқори туриши керак. Жалолиддин Румийда шундай бир гап борки, дарвиш агар дарвиш бўлса, коши у ҳеч бўлмаса қуш парвози қадар кўтарилиб, одамларни кузатса. Агар шу қуш парвози қадар кўтарилиб кузатмаса, бошқаларга ва ўзига назар солмаса, ўзини танимаса, демак, у мутафаккир ҳам бўлолмайди, бошқага йўл ҳам кўрсата олмайди, илоҳиятга ҳам интилолмайди, дунёни посклай олмайди. Иккинчидан, шу билан боғлиқ хилват деган гап. Инсон нима учун хилватга чекинади? Қалбни чиниқтириш учун, илҳом

билан ошно бўлиш, розидил айтиш учун, албатта, одам ёлғизлиқни қўмсайди. Ёлғиз бўлиш инсоннинг табиати, эҳтиёжи талаб қиладиган нарса. Айниқса, бу ижодкорлар учун жуда муҳимдир. Бу ерда ҳам биз тасаввуфни айблаётмаймиз. Ва яна бир нарса муҳимки, бу — омма узлатга чекинсин, қўлини қўлтигига тикиб юрсин, деган гап эмас.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ — «Шарқ юлдузи» ойнамаси бўлим мудири, адабиётшунос: Тасаввуф оқимининг машҳур вакилларидан бири Ҳожа Баҳоуддин Нақшбандий таълимотини эслайлик. Унинг асосий шиори: «Дил ба ёр, даст ба қор» бўлган. Яъни дилга худо муҳаббатини жойлаб, қўлни меҳнатдан узмаслик керак, дейди у. Нақшбандий инсонни ҳалол меҳнат билан нон топишга, тўғрилиққа, эзгуликка қорлаган. Ҳар қандай ҳаром-ҳарис ишлардан, текинхўрлик, ҳирсу таъма, очкўзликдан ҳазар қилган. Пешона тери билан топилган ризқу насибагина ҳалол деб ҳисобланган. Унинг таълимотига амал қилган Ҳўжа Аҳрор, Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий каби буюк инсонлар саховатпешалиги, олийҳиммати, фуқаропарварлиги билан донг таратганлар. Алишер Навоийнинг ўз шахсий маблағлари ҳисобига муҳтожларга ҳар доим ёрдам кўрсатгани улўф бир ибратли фазилатдир. Ана шу буюк ҳиммат заминида ҳам аслида тасаввуф маслагига, Нақшбандий таълимотига юксак садоқат ва эҳтиром ётади.

Еки Ҳўжа Аҳрорнинг фаолиятини ёдга олайлик. У ҳали Тошкентда эканлигидаёқ буюк инсонпарварлигини намоён этади. Тошкент вилояти аҳолиси зиммасидаги икки йиллик солиқ — 300 000 динорни ўз ҳисобидан тўлайди. Бу ҳиммат мағзини чақиб, тасаввур этиб кўринг! Ҳазилакам иш эмас бу! Совет даврининг нодон мунаққидлари эса Ҳўжа Аҳрорнинг буюк ҳимматини миннатдорчилик билан баҳолаш ўрнига унга тош тишдан тап тортмадилар. 1948 йилда Тошкентда чоп этилган «Буюк ўзбек шоири» китобида шундай йўлдан борилган. Ҳўжа Аҳрор бу ишни гўё ўзини тарғиб этиш, халойиқ ўртасида обрў-эътибор қозониш учун қилган эмиш. Мантиқни қаранг! Буюк аллома қандай мақсадни кўзда tutгани бизга қоронғи бўла қолсин, аммо моҳият аён бўлиб турибди-ку! Фуқаро, камбағал халқ икки йиллик солиқдан озод бўлиб, оғир юкдан қутулди, энгил нафас олиш имкониятини қўлга киритди. Шунинг ўзи катта прогрессив ҳодиса эмасми? Машҳур шарқшунос олим Е. Э. Бертельс бу ҳақда куюниб ёзади.

Биз тасаввуф намоёндалари фаолиятини тўғри ёритишимиз, уларга тўхмат қилувчи, турли уйдирма-латифалар тўқишга чек қўйишимиз керак. Утмишдаги буюк сиймолар бугунги кунда ҳаммамизга ибрат намунаси бўлишга сазовор арбоблардир.

Нажимиддин КОМИЛОВ: Тўғри, қалбида илоҳиятга завқу шавқ баланд бўлган, дилидан илоҳий ишқ қаттиқ ўрин олган алоҳида одамларнинг шу йўлга интилишини қўллаб-қувватлаш керак. Чунки биз уларнинг тимсолида ўша виждонимизни, илоҳиятни, софликни, ҳақликни кўраемиз. Ва шунинг учун уларга қараб қадам оламиз, андоза оламиз, деган маъно бор, тасаввуфда. Бу оқимнинг жуда кўп томонлари ўтмиш нарсаси бўлиб кўринса-да, ҳозирги даврга ҳам бевоқиф алоқадордир. Масалан, ҳозирги замон ғарб фалсафасига чуқурроқ назар солсак, Нитсценнинг фалсафий китобларини ёки Фрейд асарларини ўқисак, уларнинг кўп қарашлари тасаввуфга бориб тақалишини кўраемиз. Еки тасаввуфни бошқача тарзда ривожлантириш, чуқурлаштириш йўлидан борганигини сезамиз. Мен шундай хулосага келдимки, мутасаввуфлар, буюк шоирлар ва шайхлар ўша даврларда бу таълимотни бутунлай қалбан ҳис этганлар. Инсон руҳиятининг, инсон билимларининг ғоят чексиз эканлиги ва дунёнинг бепоёнлигини англаганлар. Фақат буни ҳозирги файласуфлардай жуда кенг ёзиб бормаганлар. Улар «кам гапириб, амалда кўрсатган» деган фикрга амал қилганлар. Биз бу таълимотни чуқур ўргансак, ҳозирги дунё фалсафий тараққиётдаги муҳим бир саҳифани тўғри ёритган бўлаемиз. Ҳозир биринчи навбатда бажарадиган вази-фамиз Аҳмад Ясавийдан бошлаб, бошқа туркий халқлар ва Шарқ тасаввуф тарихини изчил ўрганишга киришишдир. Энг аввало, ўша манбаларни таржима қилиб, нашр этишимиз керак. Улар майли форсий, арабий ёки бошқа тилларда бўлсин, фарқи йўқ. Ўзбек тилидаги рисоаларни эса шарҳлаб нашр этишимиз лозим бўлади. Иккинчидан, тасаввуф луғатларини тузишимиз керак. Учинчидан, тасаввуфнинг бутун асосларини ҳозирги замон фалсафий тараққиёти билан қиёслаб ўрганишни бошлаш зарур. Мумтоз адабиётда жуда кўп тимсоллар ишлаб чиқилган. Навоий ва бошқа шоирларда жуда кўп тимсоллар бор. Уларни ўрганмасдан туриб, ғазал ва дostonлар моҳиятига чуқур кириб боролмаймиз. Масалан, «Лисон-ут-тайр»дагиға ўхшаган эпик тимсолларни ҳамда тасаввуфда кўп маъно берадиган май, қадаҳ ва ҳоказо сўзларни чуқур идрок этишимиз керак. Бу тимсоллар, сўзларнинг тасаввуфий маъноларини ўрганмасдан туриб, мазкур соҳани етарлича билишимиз қийин. Хулоса шуки, бу кенг нарса, белни маҳкам боғлаб, бирлашиб, эски хатоларимизни тўзатиб, гинахонликни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, қувватни бир жойга тўплаб, кимнинг қўлидан нима келишига қараб ишга киришайлик. Хоҳ адабиёт фанида бўлсин, хоҳ фалсафада бўлсин, биргалашиб меҳнат қилиб, маданият тарихимизнинг ана шу катта соҳасини ўрганиб, бутун дунёга аён этишимиз керак бўлади.

Маликжон ОРИПОВ — фалсафа фанлари доктори, профессор: Бугун фалсафа билан боғлиқ бўлган ишлар инқирозга учраганининг сабаби шуки, совет даврида ана шу фалсафа ҳам, ижтимоий фанлар ҳам том маънода мавжуд бўлган. Олий билим юрталаримизда ижтимоий фанлар сифатида партия тарихи, сиёсий иқтисод, диалектик ва тарихий материализм, илмий коммунизм, илмий атеизм, марксча-ленинча этика, эстетикани талабаларимизга ўргатиб келдик. Аслини олиб қараганимизда ҳаммасининг илдизи битта: марксизм-ленинизм. Мақсадиям битта, яъни коммунизм қурувчиларнинг мафкурасини шакллантиришдан иборат эди. Мана шу боисдан ҳам, улар ўша негизда чекланган, ички ривожланиш қобилиятидан маҳрум этилганди. Шунинг учун бу фанлар тез орада ўқилар акидларга айланди. Биз мукамал, бенуқсон таълимот деб талабларимизга ана шу ўлик акидларни ўргатиб келдик. Улар миллионлаб нусхадаги китобларда, дарсликларда нашр этилди. Оқибатда, амалиётда талабаларимизнинг тафаккурини ўтмаслаштирдик. Уларга дунё ҳақида фикр юритадиган таълимотни берганимиз йўқ. Бугунги ижтимоий фанлар инқирозининг сабаби ҳам шунда бўлса керак. Аслида фалсафа жуда кенг доирадаги билимни ўз ичига олади. У кам деганда беш — етти минг йиллик тарихга эга. Бу тубсиз, катта ҳазина. Биз эса мана шу ҳазинадан фақатгина маълум бир давр ичиде пайдо бўлган Маркс-Ленин таълимотини ажратиб олиб, шунинг андазага айлантириб келдик. Бу фалсафий таълимотда қўйилган асосий масала эса материянинг онгга муносабати, онгнинг материяга муносабати; материянинг бирламчи, онгнинг эса икки-

ламчилигини исботлашдан иборат эди. Мана шу мезонлардан келиб чиқиб, дунёга муносабатда бўлдик. Кўп нарсаларга баҳо бердик. Шу билан фалсафа тафаккурини иккита лагерга ажратиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб, ўтмишда ўтган арбобларга турли-туман ёрлиқлар ёпиштирдик. «Консерватив», «прогрессив», «реакцион» деб атадик. Уларнинг ижодий меросини чуқур ўрганишга интилмадик. Биз, айтиялик, Дюринг асарларини ўқимай туриб, у ҳақда Энгельс айтган салбий фикрларни байроқ қилиб кўтардик. Еки хаёлий социализм назариясини олинг. У ҳақда нимани биламиз? Ҳеч нарсага билмаймиз. Чунки биз Сен-Симонни ҳам, Фурьени ҳам, Роберт Оуэнни ҳам ҳеч қачон мукамал ўрганмаганмиз. Фақат Маркс-Энгельсининг танқидий фикрларига асосан улар ҳақида фикр юритиб келдик. Бу нарса бизни нодонликка, саводсизликка олиб борди. Фалсафа фанидаги асосий инқироз сабабларидан яна бири ана шунда. Оқибатда, фалсафа инсонни яхшиликка, муҳаббатга, эзгуликка даъват этувчи фан эмас, аксинча, одамларни бир-бирига қарама-қарши қўювчи қуролга айланди. Ҳаёт курашдан иборат, кураш эса синфий курашдир, унинг асослари диалектикада баён этилган, деб бу таълимотни ҳам сохта талқин этиб келдик. Аслида диалектика қадимги Юнон фалсафасида ҳам бўлган. Масалан, Суқрот, Афлотун, Арастулар диалектикадан фойдаланганлар. Диалектика фақат мантиқ ва логикага, инсон тафаккурига хос тушунча бўлган. Шарқ мутафаккирлари ҳам, мутасаввуфлар ҳам диалектикадан ўринли фойдаланганлар. Масалан, араб мусулмон тафаккурида илм ал-баҳс мана шу диалектика заминида мавжуд бўлган.

Маркс — менинг таълимотим пролетариат учун ғоявий кураш воситаси, деб қайд этади. Пролетариат эса бу таълимотни амалга оширувчи моддий кучдан иборат эди. Оқибатда фалсафа доираси жуда чеклаб қўйилди, инсонлар, синфлар, тузумлар ўртасидаги кураш воситасига айлантирилди. Фалсафа — инсониятнинг бир неча минг йиллар ичида яратган бой хазинаси. Бу хазинадан тўғри фойдаланишимиз керак.

Маҳкам МАҲМУДОВ: Яқинда имом Ғаззолийнинг «Қистосул мустақим», яъни «Ҳақиқий мезонлар» асаридан айрим обларни таржима қилишга тўғри келди. Бу асарда Ғаззолий илоҳий эътиқод софлиги учун курашиб, Куръон ва пайғамбар йўлидан озувчиларга қаттиқ зарба берган эди. Қатағонлик даврида Урта Осиёдаги мусулмон олимларининг диний, фалсафий, эътиқодий илмлари тортиб олинди, таққилиб, иложи борича йўқ қилиниб, ҳақиқий мезонлар ўрнига, ҳозир касбдошларимиз айтиб ўтганидек, сохта ижтимоий ҳам бадийий мезонларни мажбурлаб жорий қилдилар. Фикр ва хаёллар парвозини инкор этувчи, адолат ва покликни гуноҳ ишларга, ёвузликларга араштираб юборувчи бу сохта мезон санъатшунослик соҳасида марксча-ленинча эстетика деб қаралди. Бу сохта мезонга кўра ҳақиқат эмас, догмаларгина эмас, ғаразли тўхмат, иғволар тақдирланиб, аксинча, буюк маънавий хазиналар қадрсиз қилинди. Ана шу сохта ёки ғайри эстетика қонунларига кўра биз учун азиз бўлган қадриятлар манфур деб эълон этилди ва олимлар шундай ўйлашга мажбур қилинди. Ҳолбуки, Маркс ҳам, Ленин ҳам санъаткор эмас эдилар. Уларнинг санъат назариясидан ҳам, амалиётидан ҳам билимлари жуда кам эди. Мана, Абдуллажон яхши билади. «Еш Ғаелчи» файласуфлар тўғрагага Марксни саводсиз деб яқинлаштирмаганлар. Тоталитар тузум ҳокимлари мана шу одамни Суқротдан ҳам, Арастудан ҳам, Форобий, Берунийдан ҳам баланд қўйиб, уни биринчи устоз деб эълон қилишди. Ҳолбуки, бу фалсафанинг руҳий олам сирларига ақли етмас эди ва у улўворлик билан тубанликни унчалик яхши фарқлай олмас эди. Унинг Урта Осиёдаги издошлари бўлган мунаққидлар ҳам худди шу Прокруст йўлидан бордилар, мумтоз адабиётимиз хазиналарини зарарли деб эълон қилдилар. 30-йиллардаги қатағон даврида миллатнинг ифтихори бўлган энг буюк санъаткорларимизнинг гулдай умрини хазон қилган айрим ўзбек шўро олимлари кейин ҳам бу гуноҳ ишларини давом эттирдилар. 50-йилларда ҳам мана шу «атоқли олим»лар қизил империянинг содиқ югурдаги сифатида ғўзал миллий қадриятларимизни оёқости қилиш билан, адабиётимиз ўтмишидаги порлоқ ижодкорларга тош отиш билан шуғулландилар.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ: Тиш-тирноғигача марксизм-ленинизм догмалари билан қуролланиб олган бу мунаққидлар юксак инсоний қадриятларни ҳеч тап тортмай оёқости қилганини биламиз. Уларнинг қўлидаги «улмас таълимот» эса раҳм-шафқатни, эзгуликни, юксак ҳис-туйғуларни бутунлай инкор этади. Давомизнинг исботи учун Совет ҳукуматининг бошқари Ульянов-Лениннинг дин арбоблари — руҳонийларга муносабатини кўрсатувчи бир ҳужжатни келтираман. 1922 йил 19 мартда Сибсий Бюро аъзоларига кўрсатиш учун Молотовга юборилган бу ҳужжат тепасига «Мутлақо махфий» тамғаси қўйилган. Ундан нухса кўчириш қатъиян тақиқланган. Уқиганда вужудингиз ларзага тушади: «Ақлли ёзувчилардан бири давлат ишлари борасида зарур бўлиб қолганда маълум сибсий мақсадларни кўзлаб бир қатор шафқатсиз тадбирлар ўтказишдан қайтмаслик керак, деб тўғри таъкидлаган ва уни жуда қисқа муддат ичида тез суръатлар билан амалга ошириш лозим, деб қайд қилган эди...

Шунинг учун мен айти шу паллада қорагуруҳ руҳонийларга ўнганмайдиган қилиб шафқатсиз зарба бериш керак, деган қатъий қарорга келдим ва уларнинг қаршилигини шундай аёвсиз бострайликки, буни ўн йиллар давомида унутмайдиган бўлиб қолишим.

... Мазкур кенгашда энг бой лавралар, монастырлар, черковлардаги қимматбаҳо буюмларни тортиб олиш ҳамда бу тадбирларни ҳеч нарсдан тап тортмай шафқатсиз қатъият билан жуда қисқа муддатда бажариш хусусида съездининг махфий қарорини чиқариш зарур. Мана шу иш юзасидан реакция руҳонийлар ва реакция буржуазия вакиллари қанчалик кўп отиб ташланса, шунча яхши. Айти шу кунларда бу тоифага шунчалик сабоқ бериб қўйиш керакки, улар бир неча ўн йилларгача ҳар қандай қаршилик кўрсатишни хаёлларига ҳам келтирмайдиган бўлишин...» («Труд» газетаси, 1922 йил 16 июнь).

Бундай буйруқлар, кўрсатмаларнинг оқибати маълум.

Адабиёт соҳасида доҳининг яратган «икки маданият» ҳақидаги таълимоти эса бутун мумтоз адабиётимизни остин-устун қилиб юборди. Утмиш ижодкорларини табақалаштириб баҳолаш, улардан фақат «демократик ва социалистик элементларинигина оламыз» деган ақида асосида кўплаб маънавият гавҳарларини унутишга мажбур бўлдик. Саводи ғовлаб кетган мунаққидларимиз ҳатто Алишер Навоий ижодидан «чекланган ўринлар» топишдан ҳам заррача ҳайиқмадилар. Энди бундай бемаъни майларга эрк бериб бўлмади.

Маҳкам МАҲМУДОВ: Собақ Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти ва Самарқанд до-

рилфунуни олимлари биргаликда 1978 йили нашр қилган «Ўзбек адабиёти» тарихининг 3-жилдида Туркистон халқларининг суюкли фарзанди, буюк санъаткор Сўфи Оллоёр ижоди ҳақида мана бундай тухмат гапларни ўқиймиз: «Сўфи Оллоёр ўзининг «Тухфатул-толибин», «Мурудул орифин», «Маслакул муттақин», «Саботул ожизин» китоблари билан ҳаётдаги реакцион фаолиятидек, адабиётда ислом ақидаларини пеш қилиб, эксплуататорлик доираларига маддоҳлик қилар эди». Бу гапни айтар экан, мазкур боб муаллифи Ҳомил Ёқубов академик Воҳид Абдуллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» китобига суянади. Шундай улуғ мутафаккир ҳақида айтилган қуйидаги беписанд гаплар одамни танг қолдиради: «Сўфи Оллоёр масжид қошидаги мактабда таҳсил кўргач, Бухорога йўл олиб Жўйбор шайхлари муҳтида тарбия топади. Шайхлик мартабасига эришгач, мурид овлайди, божбонлик маҳкамасида амалдорлик қилади, уч хотинга уйланади, кўпинча форсча, тожикча, баъзи ҳолларда ўзбекча бошдан-оёқ хурофий байтлар тўқиб, оддий халойиқни ваҳимага солади, уларни ҳукмдорларнинг буйруқларини сўзсиз бажаришга ундайди:

Кел эй банда, ўзингни сол худоға,
Қазоға рози бўл, сабр эт балоға.

Кўрдингизми, дастлаб форсча, кейин эса туркий ёронлар илтимосига кўра ўзбек тилига ўгирилиб, «Саботул ожизин» деб ном қўйган китобидан келтирганимиз ушбу байт Сўфи Оллоёр ижодининг халқни асоратда тутиб қолиш йўлидаги «ижодкорлиги»нинг ёрқин намунасидир.

Мазкур маддоҳнинг:

Жаҳаннам ичра бир кўфрук зрур, оҳ,
Ушал кўфрук сирот отлиғ гузаргоҳ,
Қиличдан тез зрур, қилдин ингичка,
Пушаймонлар ўшал кун тушгай ичка, —

деб, гўр азоби, пулсирот, дўзах азоблари ҳақида ёзганларидан феодал амалдорлар халқни янада асоратда тутишда фойдаланар эдилар.

Аслида Сўфи Оллоёр бу ерда бой амалдорларни, шоҳларни халққа зулм қилмасликка чақирган. Ҳукмдорларнинг топшириғини сўзсиз бажарган Сўфи Оллоёрми ёки Ҳомил Ёқубовми? Юқорида тухматдан иборат сўзларни айтган киши атоқли олимимиз Ҳомил ака эканлигига кишининг ишонғиси келмайди.

Бу олимлар Туркистон тупроғида яшаб, туркий миллатнинг севикли алломасига тош отиш билан шуғулланган бир даврда ватанидан узоқда, муҳожирликда яшаган, имон-этиқодига содиқ қолган, ватандошларимиздан Шайх Муҳаммад Саид Туркистоний «Саботул ожизин» асарини ажойиб шарҳлар билан нашр қилдилар. Ва бу жиҳатдан Туркистондаги, ота юртдаги биз каби олимларни қарздор қилиб қўйдилар. Биз ҳали Шарқнинг мумтоз фалсафасини ўрганишда, уларни таҳлил қилишда жуда-жуда қарздормиз. Бу қарзларни узиш учун Оллоҳ таолодан сабр-тоқат, матонат ва умр тилайлик.

Абдуваҳоб ҲОЖИБОЕВ — Тошкент давлат дорилфунуни доценти, фалсафа фанлари номзоди: Юқоридаги ўртоқларнинг фикрига қўшилган ҳолда шуни айтишим керакки, Тошкент давлат дорилфунунида янги фалсафа курсини ўқитаяпмиз. Ҳозирги режа ва дастурда фалсафа курсининг мезонлари бутунлай ўзгарган. Шу пайтгача бўлган синфийлик, партиявийлик қарашларидан воз кечганмиз. Унинг ўрнига умуминсоний бош қадриятлар асосий мезон қилиб олинган. Олдинлари фалсафа дарсликларига Шарқ фалсафасига жуда кам ўрин ажратиларди. Еки бутунлай тилга олинмаган жойлар ҳам бор эди. Ахир фалсафанинг бошланиши Шарқдан бўлган-ку. Шунинг учун Шарқ мутафаккирларининг фалсафий қарашларини имкони борича махсус курслар сифатида ўқияпмиз. Бунда қадимги Ҳиндистон, Хитой, Юнон фалсафасига, кейин Урта аср араб мусулмон фалсафасига бағишланган 6 соат махсус курс, ундан кейин эса Уйғониш давридаги Шарқ фалсафаси ҳақида ҳам 6 соат махсус курс ўтаяпмиз. Уйғониш даври ҳақида гапирганимизда, бу ерда VII—IX, IX—XI, XI—XIII, XIV—XVI асрлар фалсафаси юзасидан алоҳида-алоҳида икки соатдан вақт ажратганмиз. Уша давр Шарқ файласуфларининг қарашлари бизда ҳали изчил ўрганилгани йўқ. Шунга қарамасдан, мавжуд адабиётлар асосида ўқитишни олиб бораёпмиз. XVI—XIX асрчага бўлган даврга ҳам икки соат вақт қўйганмиз. Ҳозир биз асосан Иброҳим Мўминов, Музаффар Ҳайруллаевларнинг тадқиқотларига суянган ҳолда дарс бераёпмиз. «Фалсафанинг янги типлари» деган номда қўлланма тайёрлаяпмиз. Бундан ташқари, тайёрланаётган янги фалсафа курсида ҳам Шарқ фалсафасини, хусусан Урта Осиё алломалари ижодини асос қилиб олганмиз.

Омон МУХТОРОВ: Албатта, қисқа бир суҳбатда бутун Шарқ фалсафаси манзарасини чизиб бериш мумкин эмас. Биз ҳозир тафаккур оламига шунчаки бир саёҳат қилдик. Фикрлашиб олдик. Фалсафа мавзундаги суҳбатимиз давом этади, ойноманинг кейинги сонларида аниқ айрим масалаларни кўриб чиқамиз, улар тўғрисида фикр юритамиз. Шу билан бирга, ойнома саҳифаларида бу суҳбатга тегишли фикр-мулоҳазалар, баъзи бир баҳсли мақолаларни ҳам бериб борамиз.

Езиб олувчи Туроб НИЕЗ

МЕРОС

Кўнгул мулкининг султони	
Алишер Навоий «Ғаройиб-ус-сиғар» девонидан	3
Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Ғазаллар	6
Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома	163

НАСР

Абдурашид Нурмўрод. Болаликка отилган ўқ. Хужжатли қисса	8
Айдер Осман. Яхши кунлар умиди. Қисса	41
Абдуқайом Йўлдош. Ота ўғил. Ҳикоя	101
Чўлпон таржимаси. Мағоралар султони. Роман	108
Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи	142

НАЗМ

Жамол Камол. Бирлашармиз шу азиз Туронда биз ҳам эл бўлиб	34
Ҳусниддин Шарипов. Минг иккинчи кеча. Достон	92
Йўлдош Эшбек. Бу мангулик лаҳзамиди?!	105
Сирожиддин Рауф. Кўксимда ясталган заҳролуд ҳажр	137
Бобомўрод Эралиев. Оққушга айланиб хаёлларингда	140

Талабалар дафтарида	115
---------------------	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Умарали Норматов. Истиқлол қайғуси	175
------------------------------------	-----

СУҲБАТ

Шарқ фалсафаси манзаралари	185
----------------------------	-----

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 2

Журнал писателей Узбекистана

Издательско-полиграфический концерн «ШАРҚ» при управлении делами аппарата президента республики Узбекистан.
Ташкент — 1993

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев

Навбатчи И. Султонов

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин.

Таҳририятга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П, Буюк Турон кўчаси, 41, «ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент — 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият Матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 05.12.92 й. Босишга рухсат этилди 7.01.93 й. Қоғоз формати 70×108^{1/16}. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 12. Шартли босма тобоғи 16,8. Шартли-рангли босма тобоғи 17,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 18,2, Адади 23.871 нусха. Буюртма 1409. Баҳоси обуначига 25 сўм.

Ўзбекистон республикаси президенти маҳкамасининг ишлар бошқармаси ҳузуридаги «ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Тошкент — П, Буюк Турон кўчаси, 41.